

Қ. МАҚСЕТОВ

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ КӨРКЕМ АҰЫЗЕКИ ДӨРЕТПЕЛЕРИ

Университеттің филология факультеті үшін сабақлық

НӨКИС
«БИЛИМ»
1996

Қабыл Мақсетов. Қарақалпақ халқының көркем ауыз-
еки дөретпелери. (Миниверситеттің филология факультеті ушын сабақлық). Нөкис, «Билим», 1996. 340 бет.

Бул китапта қарақалпақ фольклорының әйемги дереклери, қарақалпақ фольклоры тууралы илимнің найда болуы хэм қәлиплесуи, қарақалпақ фольклорының классификациясы, халық қосықлары, айтыстар, айтымлар, шешенлик сөзлер, жумбақлар, жаңылтпашлар, нақылмақаллар, ертеклер, әпсаналар, рәуиятлар, аңызлар, күлкиди сөзлер, толғаулар, дәстанлар ҳаққында қарақалпақ фольклорының дөретиўшилери хэм аўқарыўшылары, фольклордың әдебият пенен байланысы тууралы түсиник бериледи.

Китап жоқары оқыў орынларының муғаллимлери хэм талабаларына арналған. Деген менен бул китаптан орта оқыў орынларының хэм мектептің муғаллимлери, оқыўшылары, улыўма қарақалпақ фольклоры менен қызығыўшылар пайдаланыўы мүмкин.

Пикир билдириўшилери:

- А. Пахратдинов**— *филология илимлериниң докторы, профессор.*
Қ. Мәмбетназаров— *филология илимлериниң кандидаты.*
Ю. Пахратдинов— *филология илимлериниң докторы.*

А В Т О Р Д А Н

Қарақалпақ фольклоры бойынша университеттин филология факультетине биринши сабақлық дүзилгенине (1979) он жети жыл толды. Бул дәуир ишинде үлкен тарийхий-жәмийетлик өзгерислер болып, идеология өзгерди. Сонлықтан фольклор бойынша жаңа бағдарлама, жаңа сабақлық дүзиўди оқытуў ислерин жаңа ўазыйпа етип қойып отыр. Өткен дәуир ишинде топланған илимий-теориялық ҳәм әмелий тәжирийбелер жаңа сабақлықтын қурылысында мазмунында түп өзгерислер ислеўди талап етеди.

Қарақалпақ фольклорының барлық жанрларына жаңа көзқарастан таллаў берилди. «Совет фольклоры» деп аталатуғын фольклор сол жанрлар ишине киргизилди. Мысалы қосық-қосыққа, нақыл-нақылға, жумбақ-жумбаққа т. б. Айтыстан шешенлик сөзлер бөлинип, өз алдына қаралды. Буринғы легендалар деп алған жанрымызды ендигиден былай әсаналар, рәўиятлар, аңызлар деп ҳәр қайсысын бөлип қараўды мақул көрдик.

Сабақлықтын дәстанлар бөлиминде «Ерзийўар», «Қурбанбек», «Жаскелен» дәстанлары алынып тасланды. Олардын орнына: «Едиге», «Юсуп-Ахмет» дәстанларына таллаў киргизилди. Кітаптын алдында фольклорымыздың әййемги деректери ҳаққында мағлыўмат ҳәм қарақалпақ фольклористикасының тарийхи сөз етиледи. Солай етип сабақлық пүткиллей тазадан жазылғанлықтан кітаптын атын да «Қарақалпақ халқының көркем аўызекни дөретпелери» — деп атадық. Сабақлықта пайдаланып жүрген орысша терминлерди (олар онша көп емес) ҳәзирияше қалдырып туруўды мақул таптық.

КИРИСИҮ

Фольклор деген атаманың өзи халықтың көркем аўызеки дөретпеси деген түсиникти аңлатып, оның халықлығының белгисин көрсетип турады. Фольклор ҳаққында илим пайда болмаған бұрынғы бир дәуірлерде қарақалпақ халқы өзиниң аўызеки халық дөретпелерин — «дәстанлар», «қыссаалар», «ертеклер», «нақыллар», «жумбақлар», «қосықлар», «айтыслар», «аңыз-әңгимелер» т. б. атамалар менен жүриткен. Көркем аўызеки халық дөретпелеринен басқа жазба әдебий шығармалар да жасады. Сол дәуирдиң өзінде де көркем аўызеки дөретпелер менен китабый дөретпелерге қатнас олардың өзгешеликлерине байланыслы ҳәр қыйлы болды. Халық Бердақ, Әжинияз шығармалары менен «Алпамыс», «Қоблан» дәстанларының айырмашылықларына итибар бөрип қарады. «Жыраў», «бақсы», «қыссахан», «ертекши» сөзлери менен бирге бул дәуирде «шайыр» сөзи де халық арасына кеңнен таралған еди.

Қарақалпақ фольклоры, улыўма фольклор дөретпелери жазба әдебият пенен салыстырғанда өзине тән өзгешеликлер менен айырылып турады. Фольклорға тән басқа өзгешелик бул фольклор дөретпелериниң көпшилиқ жағдайда аўызша дөретилип, аўызша атқарылыўы, аўызша тараўы. Деген менен гейпара фольклорлық дөретпелер жазба түрде де дөретилиўи ҳәм тараўы мүмкин. Мысалы, «Ғәрип ашық», «Саятхан-Ҳамре» дәстанлары аўызша түринде айтылып, жазба түрде де бар. Ең дәслеп олар китап, қысса түринде таралған.

Фольклорды биз авторы намәлим, белгили бир жәмәәт тәрепинен дөретилген дөретпелер деймиз. Деген менен авторы белгили шығармалар да фольклорға кирип кетиўи мүмкин. Әжинияздың, Бердақтың, Жаңабай шайырдың гейпара шығармалары усындай. Олар тил өзгешелиги бойынша фольклорға жақын, халық сүйип өз мүлки қылып алған, ядынан шығармай айтады. Мысалы, «Бозатаў», «Ақсүнгүл», «Айжамал» ҳәм т. б.

Жазба әдебий шығармалар бир вариантта болса, фольклорлық дөретпелер бир неше вариантта ушырасады. Аўызеки дөретпелериниң көп вариантлылығы фольклорға айрықша тән.

Фольклор дөретпелериниң ҳәр қайсысының атқарыўшылары болады. Мысалы дәстанларды бақсы-жыраўлар айтады, қыссаханлар оқыйды. Ертеклерди ертеклилер, нақылды нақылшылар, қосықты қосықшылар, айтысты шайырлар-жуўабыйлар атқарады, айтымлардың өз атқарыўшылары порханлар, дуўаханлар, тәўиплер ҳәм соған қусағанлар болады. Қысқасы, фольклор дөретпеле-

риниң өзине тән өзгешелиги — олардың өз атқарушылары болады.

Дэстанлар, қосықлар оғада бай халық намалары тийкарында қобыз, дуўтар жәрдеминде атқарылады. Фольклордың басқа жанларының ҳәрқайсысының айтылуы, атқарылуы усыллары, дәстүрлери бар. Булардың ҳәммеси фольклорды әдебиаттан айырып турады.

Фольклор әдебиаттан гөре халықтың үрп-әдет дәстүрлерине, улыўма этнографиясы менен тығыз байланысып келеди. Фольклорда халық тарийхын өзинше түсиндириў, философиялық ойларды өзинше жуўмақластырыў, педагогикалық принциптерди өзинше баянлаў бар.

Фольклор дәретпелериниң үлкен өзгешелигиниң биреўи, оның тил-стиль қурылысында көринеди. Тилиниң әпиўайылығы ҳәм сулыўлығы, айтылайын деген ойдың ушқыр қыял менен берилиўи, әзелден киятырған көркем сүўретлеў қуралларының көп ислетилиўи дәстүрге айналған турақлы сюжет, турақлы композиция, турақлы образлардың берилиўи, улыўма түркий халықларға атам заманнан ортақ болып кеткен өмир, гүрес, дүньяны таныў, муҳаббат, жақсы, жаман ҳаққындағы ойлардың жыйынтығы қарақалпақ фольклорында да өз сәўлелениўин тапқан.

Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпесиниң үлгилериниң басқа қоңсылас халықларға салыстырғанда байлығы, ҳәр қыйлы жанрлардың көплиги ҳәм бизиң заманымызға шекем жанлы атқарушыларының көлеп келип жетиўи де үлкен әҳмийетке ийе.

Қарақалпақ фольклоры бир әсирдиң ғана жемиси емес, ал оның пүткил тарийхы менен бирге жасап, пайда болып киятырған дәретпелер. Әлбетте, барлық фольклорлық дәретпелер бунан бир ўақытта пайда болған деген жуўмақ шықпайды. Ҳәр бир фольклорлық дәретпениң өзиниң пайда болыў тарийхы бар. Фольклордың таралыў ҳәм атқарылуы формалары ҳәр қыйлы. Оған аўызеки дәстүр, устазлық ҳәм шәкиртлик дәстүр, түпкиликли ҳәм интернационаллық сюжетлер тән болып келеди. Фольклор үлгилериниң таралыўында аўызша ҳәм китабий нұсқалардың роли оғада үлкен. Ҳәр қандай жәмийеттиң тийкарын қурайтуғын класслардың ҳәм социаллық топарлардың тарийхый жақтан қәлиплескен жыйынтығын халық деп жүритемиз. Халықтың қурамы, адамзат жәмийетиниң раўажланыў басқышында өзгериске ушырап отырады. Халық бул өзгермейтуғын нәрсе емес, ҳәтте бир жәмийетлик қурылыстың ишинде де ол өзгериске ушыраўы мүмкин. Бул жағдай ҳәр бир дәўирде халық мәдениатының мазмуны менен түрине өзгерис киргизгенин көрсетип турады.

Солай етип, «халық» түсинигине кең мәниде жәмийеттиң прогрессив раўажланыўын мақуллаған ҳәм қуўатлайтуғын ҳәр қыйлы класслар менен ҳәр қыйлы социаллық топарлар кириўи мүм-

кин. Сонлықтан өткен дәуірдеги фольклорды халықлық дегени-
мизде де кең мәнилік болады. Гейпара жанрлар мысалы эпос
хақында сөз болса, оларды тек бір ғана класстың мәпин жақ-
лаған шығармалар деп айтыуға болмайды. Олай десек биз
фольклорлық шығармалардың мазмунының кеңлигин, мәнисин тү-
синбеген болар едик. Фольклрр Шын мәңсінде халықлық түсин-
күшли дөретпелер екени сезилип турады.

Ең дәслеп фольклор дөретпелериниң халықтығы олардың идея-
лық мазмунында көринеди. Узақ дәуірлер дауамында халықтың
талабын қанаатландырып, оның мәпине хызмет ететуғын көркем
дөретпелер шын мәнисінде халықлық шығармалар болады. Фо-
льклор шығармаларының идеялық мазмуны белгили бир тарий-
хый дәуирге сай келеди. Хәмме дәуир, хәмме заманлар ушын,
элбетте сай келе бермейди. Ал фольклордың гейпара жанрларын-
дағы шығармалардың идеялық мазмуны адамзат өмириниң бар-
лық басқышында да өз әхмийетин жойылтпауы мүмкин. Мысалы,
хәзирги дөстанлардағы патриотизмди, ал нақыллардағы адамгер-
шиликти сөз етиу идеяларын усылай қарауға болар еди.

«Коллективлик дөретпе» жәмәәт болып дөретіу деген түси-
никтен қандай да бир көркем дөретпени адамлар бирден жый-
налып, бирден дөретеди деген мәни келип шықпайды. Элбетте,
жәмәәтлик дөретпениң де дәслепки биринши авторы болыуы мүм-
кин, бирақ уақыт өтиуи менен, халық арасына таралыуы менен
бул дөретпе көпшилик тәрәпинен ислениуге әстелик пенен дуу-
шар болады хәм оған бир неше кисиниң ойлап қосыулары, пи-
кирлери билинбеслик дәрежеде қосылып фольклорлық көркем
дөретпе жүзеге келеди. Бақсының, жыраудың, шайырдың, хәуес-
керлер дөгерегиниң дөретпелериниң барлығын теңдей фольклор-
лық дәрежеге көтерилген шығармалар деп атай бериуге болмай-
ды. Бул жерде мәселениң қыйынлығы сонда, олардың репертуа-
рында хақыйқат халықлық, фольклорлық дәрежеге көтерилген
дөретпелер де, ондай дәрежеге көтерилмеген, бир жағынан хәлсиз
десек, бир жағынан, жеке адамның дөретпеси ретинде қалып қоя-
туғынлары да, соның менен бирге хәзирги дәуирдеги жазба әде-
бият уәкиллериниң массалық қосықлары да бар, оларды фольк-
лор менен шатастырууға болмайды.

Солай етип, қарақалпақ фольклорындағы дәстүр мәселелерди
дөретпелердиң хәр қыйлы жанрларының толып атырған мазмун-
лық хәм формалық, композициялық хәм стильлик жақларын қам-
тып ғана қоймастан, ал олардың дәуірлер бойына жасау өзгеше-
ликлерин, өзгериулерин, толығыуларын, бир процессте жәмәәт-
тиң хәм жеке дөретіушилердиң күшиниң бар екенин дәлиллеп
турады.

Фольклор халықтың рууқый байлығы сыпатында оның мәде-
ният тарийхында үлкен орын тутады. Мәденияттың рауажланы-
уында ең әхмийетли дереклерден саналады.

ФОЛЬКЛОРЫМЫЗДЫҢ ӘЙИЕМГИ ДЕРЕКЛЕРИ

Қарақалпақтардың фольклорының әйемги дәуірдегі деректеріне нәзер аударғанмызда, Орта Азия халықтарының көпшілігінің ата-бабалары есапланған Шығыс Арал жағаларында бизің эрамызға шекемгі Х—VII әсірлерде жасаған сак-массагет қәуімлерінің мәдениаты менен байланысly болғанлығын көреміз. С. П. Толстов жүргізген археологиялық изертлеулер Ақшадәрья хәм Сырдәрьяның ортаңғы жағалауларынан Инкар дәрья бойларынан Сак-массагет қәуімлерінің изин тапты. Олардан шаруашылық, балықшылық, аңшылық кәсіптери менен шуғылланғанлығы анықланды. Тагескен хәм Уйғарақтан қазылып табылған б. э. ш. Х—XI әсірлерге туура келетуғын затлардың ишинде бронзадан исленген аттын ер-турманлары, сары-жайдың жебеси, бронза менен темирден исленген пышақлар хәм қанжарлар, узын темир қылышлар табылды. Сондай-ақ Уйғарақ пенен Тагескеннің қәбирлеринен табылған затларда сууын, сайғақ, ат, кийик, қабан, арыслан, барыс, түйе т.б. хайуанлардың сүүреттери салынған.

«Тумарис», «Шыйрақ», «Зарина хәм Стриангия», «Зариандр хәм Одатида» қусаған эпикалық шығармалар бизің эрамыздан бурынғы бир дәуірлерде дәретилсе де, өзлерінің дөреген географиялық орталығы менен хәм бул орталықта жасаған әйемги бир заманлардағы хәзіргі түрк халықларының ата-бабалары сак-массагет, скифлердің поэтикалық дәретпеси болғаны ушын, сонын менен бирге арадан неше әсірлер өтсе де бул әйемги фольклорлық дәстүрлердің хәзіргі түрк халықларының эпосында сақланыуы әйемги эпосқа бул халықлардың хәқыйқат шерик хәм мийрасхор екенинен дерек береди.

Әйемги дәуірдегі түрк қәуімлерінің поэзиясы узақ дәуірлер дауамында Шығыс Европаның, Орта хәм Орайлық Азияның кең аймағында жасаған түрк қәуімлерінің басынан кеширген сан мың тарийхий уақыялар менен тығыз байланысқан.

IV—VII әсірде қарақалпақстанның хәзіргі аймағы Афригидлер мәмлекетінің құрамына киретуғын еди. Хорезм Арал бойларында хәм Арқа Каспий жағаларында жасаған қәуімлер менен тығыз байланыста болған. IV—V әсірлерде Хорезмнің ишинде болып өткен тарийхий уақыяларда оны қоршап алған көшпели хәм ярым отырықшы уруулардың роли оғада үлкен еди. Бизің эрамыздың IV әсіринде гунлар ишки Монголиядан Арал теңизине қарай жылысқан уақытта халықлардың уллы көшип қоныу дәуіри болған. Бул дәуірде хәлсизленген Хорезм, көшпели хәм

ярым көшпели қәуімлериниң өз аймағына үзликсиз ығысып келиўине хәм оазисте қалып қойыўына тосқынлық жасай алмады. С. П. Толстов басшылығындағы Хорезм археологиялық экспедициясының жаңа мағлұматлары соны тастыйықлайды, бул дәуірдеги пүткил Хорезм халқы өзи қоршаған қәуімлер менен тығыз байланыста қәлиплескен. Бул тараўда археологларымыздың Барақтам (б. э. IV әсирдиң ақыры V әсир) хәм Игда (б. э. VI әсири) қорғанларында алып барған археологиялық изертлеўлери үлкен қызығыўшылық туўдырмақта. Өйткени Барақтам хәм Игда қорғанлары басында Хионитлер турған қәуімлерден қалған естелик болып табылады. Бир қатар изертлеўшилердиң пикирине қарағанда Хионитлер—арал бойларын жайлаған Сармат-массагет хәм бул жерде ығысып келген гун қәуімлериниң урпақлары болып есапланады. V әсирдиң орталарында Орта Азияның сиясий турмысында басшылық хионитлерден эфталитлер қолына өте баслады. Өз дәуиринде эфталитлер Каспийден арқа Хиндстанға хәм батыс Түркстанға шекемги аралықта өзиниң үлкен мәмлекетин дүзген. Олар Орта Азия жери ушын алып барған урыстарда хәттеки персиянларды да жеңди. Деген менен де эфталитлер мәмлекети VI әсирдиң орталарында сасанидлер армиясы хәм түрклердиң күши менен қулайды. Буннан кейин түрклер Тархунлардың басшылығында хәр қыйлы қәуімлердиң бирикпесин дүзди. Солай етип олар IV әсирдиң орталарында Орайлық Азияда күшли мәмлекет пайда етти.

Қағанатлардың басында қаған Бумын турды, сондай-ақ оның ағасы Истеми мәмлекеттиң батыс бөлегиндеги қәуімлердиң бирикпесин хәм Орта Азияны басқарды. Мине, сол дәуірлерде Әмиүдәрья Иран менен түрк елиниң арасындағы шегара болып қалды.

Тарийхтан мәлим VI әсирдиң ақырында түрк қағанаты шығыстағы Корея қолтығынан баслап, батыстағы Каспий теңизине шекемги болған үлкен көлемдеги жерди ийелейди. Ең әҳмиетлис тарийхтың бул дәуиринде тарийхий-әдебий жобада көркем сүүретленген Орхон-Енисей естеликлери жазылып қалдырылды.

Култегин естелигиндеги киши жазбалар, Култегин естелигиндеги үлкен жазбалар, Тоныкок естелигине қойылған жазбалар, Билге қаған естелигиндеги, Онгин естелиги хәм бир қатар естеликлер, атап айтқанда Суджи естелиги, Барлық естелиги, Уюктурган естелиги, Элегеша естелиги, Қызыл-чыра естелиги, Жежилиг-хобу естелиги, Алтын көлдиң биринши хәм еккинши естелиги, Бегра естелиги, мине булардың барлығы әйемги түрк жазыўшыларының тийкары болған Орхон-енисей жазбалары болып табылады.

Булардың ишинде идеялық-көркемлик жағынан айрықша өзгешеликке ийе болғанлары Култегин, Тоныкок, Билге қаған ес-

телигине қойылған жазбалар екенлигин көрсетиу керек. Өйткени булардың хәр бири ертедеги батырлардың ерлигин, ел басқарушылардың даналығын тәриплейтуғын әйемги түрк дәстанларын көз алдымызға келтиреді.

«Тоныкок» жазба естелиги халық ауыз әдебиятының сол дәуірден хәзирги күнге шекем сақланып киятырған мотивлерин үйрениуде үлкен әхмийетке ийе. Оның тарийхый жағын былай қойып, фольклорлық хәм әдебий өзгешеликлерине нәзер аударғанда түрк қәуимлериниң халық болып биригиуи, олардың өз азатлығы хәм ғәрезсизлиги ушын гүресийи хәққындағы өзиниң сөзи менен «ақыл ийеси, сөз ийеси мен болдым» дегенндей, ол усы бир тарийхый дәстанның ақылы, дана жыршысы сыпатында байқалады.

Абу Райхан Мұхаммед ибн Ахмед Беруний хәр тәреплеме қәбилетке ийе үлкен илимпаз еди. Ол жәмийет хәм тәбият илимлериниң барлық тараулары менен қызыққан. Ол астрономия, география, геология, тарийх, этнография, философия, филология илимлери менен шұғылланған, хәтте шайыр да болған.

Беруний әдебият изертлеушиси сыпатында ең баслысы араб поэзиясын үйрениу менен, Шығыс Иран фольклорының үлгилерин аударуу менен шұғылланды. Ол мусылман шығысында бириншилерден болып хинд қосық қурылысының дүзилсин изертлейди. Ол «Уамик хәм Азра», «Урмузляр хәм Мехрияр», «Дидмах хәм Крамидухт» қусаған эпикалық дәстанларды, «Қасым ас-супур хәм Айн ал-Хаям» қусаған аңызларды араб тилине аударған еди.

Берунийдиң «Аль Асар ал-бакийа ан курун ал халйа» («Өткен әуладлар естеликleri») Европада «хронология» аты менен белгили болған китабында қалайынша аңызлардан пайдаланғаны хәққында, олардың Берунийдиң илимий таллауында тутқан орны хәм әхмийети жөнинде қысқаша сөз етпекшимиз.

Белгили болғанындай, хронология 1000-жылы Беруний 27 жасқа толғанда жазылып питкен еди. «Естеликлер»де барлық эралардың, Берунийге белгили болған халықтардың байрамларының өзиниң толық баяны бериледи. Әсиресе, ол бул мәселеде греклерге, римлилерге, персиянларға, согдийлерге, хорезмилерге, христианларға, жохидлерге, мусылманларға т. б. халықларға көп итибар береді.

Беруний фольклорды үлкен естелик ретинде бахалайды, оған айрықша итибар берип қарайды. Фольклор дәретпелериниң көплиги, байлығы, оларды изертлеп болуу мүмкин емеслиги «Көп халықтың аңыз-әңгимелерин жақсылап изертлеу ушын бир адамның барлық өмири жетпейди» деген оның сөзлери менен көрсетиу-ге болады.

Беруний «Естеликлер» китабының бастан-аяғына жазба дереклер менен бир қатарда халықтың хәр кыйлы ауызеки аңызларын өзиниң илимий ойларын дәлиллеу мақсетинде кеңнен пайдалана-

ды. Бул кітабында қай мәселені сөз етсе де соған байланыстырып келтіретуғынын байқаймыз.

Усы көзқарасқа тийкарланып, бай тарийхый хэм фольклорлық материалларды ислетіу менен атлары белгили тарийхый дәуірлерге байланыслы болған патша хэм пайғамбарлар Муўса, Ийса, Данийл, Месси, Ысақ, Ну, Нобаннасар, Филипп, Александр, Ездигерд, Исмаил Мухаммед және де басқалар хаққында гүррин етиледі.

Дүньяны басқан топан сууы хаққында аңызды айтқанда Беруний тәрәпинен үлкен итибар беріп еске түсіріледі. Аңыз көрсетилгениндей топан сууы Ну заманында болады. Дүньяны суу басып, хэмме сууда ығып, хэмме нәрсе ғарқ болады деп көрсетиледі аңызларда. Беруний аңызлардың хәр қайсысында бул белгили өзгешеликлер менен тәріпленетуғынлығын анықлайды. Әсіресе көп халықлар арасында дүньяны топан сууы басқан дәуір менен биринши адамның пайда болған дәуіри жөнінде хәр қыйлы пикирлердің бар екенлігін Беруний ортаға салады.

Берунийдің фольклорға қатнасын айтқанда оның «Естеликлер» кітабының «Зульқарнайин» деп аталатуғын патшаның қим екенлігі жөнінде халықлардың тартысы хаққында сөз деген айырым бөлімін атамай өтіуіге болмайды. Беруний бул бөлімде Зульқарнайин хаққында оның өмиринің тарийхый хэм фольклорлық жақларына айрықша кеуіл бөледі.)

Қарақалпақлардың арасында, сондай-ақ Хорезм оазисінде жасаушы басқа халықлар да Искендер-Зульқарнайин хаққында қызықлы аңызлар хәзіргі күнге шекем сақланған.

Хәр бир халық жер жүзінде пайда болған биринши адам тууралы өз аңызын дөреткен. Егер өзі дөретпесе, өзиникиндей етип басқалардан өзлестіріп алған. Беруний бул кітабында персиялылардың аңызы бойынша жер жүзіндегі биринши адам Гаюмарс образына хэмме уақыт жийи кеуіл бөліп отырады. Персиялылардың дүньяның басланыуы хаққындағы таңқаларлық аңызларын, Ахриманның яғный Иблистің тууылыуын, Ахриманның дүньяда ислеген ойқанларын, Гаюмарс тууралы аңызларын буған атап өтіуіге болады.)

Халықтың аңызларының хәр биреуі Берунийдің аўзынан да, қәлемінен де айрықша сақлық хэм пухталық пенен айтылады. Ол бул халықтың хайран қаларлық дөретпелерінде турмыс хақықатлығының ушқынларын айырып көре билген, оларды өзинің илимий тастыйықлауларына шеберлік пенен жалғастыралды. Ол бул хаққында «Мен олардың маған келип жеткен сөзлерин мүмкиншилигинде, бузылғанын дүзетіу менен, надурис жерлерин бийкарлау менен, хақықатын мақуллау менен беремен» — деп жазады.

Усы көзқарастан Беруний гейпара хінд аңызларының тәбияттан тыс сүүретлеуіге ийе екенлігін хайран қалуы менен атап

көрсөткөн еди. Мысалы, ол индеецлердеги биринши Будда хэм оннан кейинги пайда болған Будда ҳаққындағы ақылға уграс келмейтуғын аңызларды атап өтеди. Будда ҳауада да жүре беретугын болады. Тууылыудан хэм өлиуден азат етилген. Будда дәрежесине көтерилген адамлар ҳаққында таңқаларлық аңыз-әңгимелердин бар екенлигин ескерткен еди. ✓

Дүньяның пайда болууы, биринши адам, қудайлар ҳаққындағы хорезмилердин, араблардың, еврейлердин, индеецлердин аңызларын Беруний жүдә жақсы билиу менен бирге, грек аңызлары менен де ол жақыннан таныс болады хэм оның нәзик таманларына шекем таллап билген. Ол греклерде барлық заңның атасы Зевс екенлигин, греклер өзиниң түп-сағасын Зевстен баслайтуғынын көрсетеди.

Беруний «Өткен әуладлар естеликтери» кітабында Зароштризмнің тийкарын салыушы Заратуштра ҳаққында, оның атақлы кітаптары «Авеста», «Тууылыу кітабы» жөниндеги аңызлық болса да белгили дәрежеде исеним туудыратуғын хабарларды сөз етеди. ✓

Жаңа жылдың биринши айының биринши күни—Наурыз ҳаққындағы Беруний тәрәпинен жыйналған хэм «Естеликтер» кітабына киргизилген аңыз-әңгимелер фольклорлық хэм этнографиялық бағдарда үлкен қызығушылық туудырады. ✓ Ҳақыйқатында Беруний хәр қандай нәрсениң келип шығуу мәселелерине, сондай-ақ ол тууралы хәр қыйлы әңгимелерге кеуил бәлетуғын, ол айтылған сөзлерден белгили бир илимий жуўмақ ислеитугын адам болған. Оның үлкен мәселени шешууде майда бир детальлар менен қызығатуғыны байқалады.

Беруний «Естеликтер» кітабында бир неше рет Хорезм хэм Хорезмилер ҳаққында, бул үлкенің аңыз-әңгимелери, байрамлары, дәстүрлери жөнинде жазады. Буннан басқа да усы кітабының еки бөлимин өз алдына Хорезмге арнайды. Бул бөлимлер «Хорезмде жасаушылардың байрамларына Хорезм шахтың қалай қарауы ҳаққында сөз» деп аталады. ✓ Кітаптың бул бөлимлери көлеми жағынан кишкене болғаны менен фольклор хэм этнография тарийхын үйрениуде үлкен қызығушылық туудырады. ✓

Беруний халық аңыз-әңгимелеринде, гүрриндеринде ҳақыйқаты қабыл етип сәулендириудің турмыслық хэм образлық жақларын көрди. Оны аңызлардағы бул еки өзгешеликте теңдей қызықтырды. Ол халық аңызларын бахалауда халық аңызларында турмыс ҳақыйқатлығының көринисин сезгенлер тәрәпинде беккем турды.

Солай етип, Беруний өзиниң илим-изертлеу жұмысында хәр қыйлы түрдеги халық аңызларын кең пайдаланады. Жазба дереклер менен бир катарда оларды дәлиллеудин ең бахалы материаллары деп қарайды. ✓ Беруний аңызларда ҳақыйқатлықтың

ушқынларын мазмунның, форманың, пикирдің сулыўлығын атап көрсетеди.

XI әсирде өмир сүрген атақлы илимпаз Орта Азия халықларының тил билиминде үлкен мийнет еткен, «Девану луғатит түрк» кітабының авторы Махмуд Қашқарийдің туўылған, өлген жыллары, қай жерде оқығаны ҳәзирше белгисиз.

Махмуд Қашқарий жоқары билимге ийе болған. Оның ата-теги әмирлер топарынан болған. Ол өзиниң атақлы Деванын 1072 — 1078-жыллары жазып питкерген. Бирақ ол бул кітапты жазыу үшін түркий қәўимлер арасынан узақ жыллар мағлыўмат жыйнаған. Илимпазлардың шамалаўларына қарағанда Қашқардан басқа ол Бухара, Нишанпур, Самарқанд, Мерви арқа Иран қалаларында, Багдадта болған. Махмуд Қашқарий түркий тиллерден басқа араб-парсы тиллерин жақсы билген. Ол Қытайдан баслап Маўараўннахр, Хорезм, Фарғана, Бухара бойлап жасаған көп ғана қәўим, урыўларды көзден кеширген хәм олардың тили, фольклоры бойынша материал топлаған.

Махмуд Қашқарийдің кітабында халық қосықларының үлгилери көплеп берилген. Олар тематикалық жақтан хәр қыйлы. Биреўлери ақыл-нәсият формасында берилсе, биреўлери тарийхий, биреўлери тәбият қубылысларына арналған, биреўлери үрп-әдет дәстүрлерге, биреўлери муҳаббат темасына бағышланады. Ал, көпшилик қосықлар қаҳарманлық эпостан алынғаны көринип турады.

Ғулыўма деванда берилген поэзиялық дәрәтпелерге сер салғанда олардың басым көпшилиги халық қосықлары екенлигин, сондай-ақ эпикалық шығармалардан үзинди екенлигин байқаўға болады. Бул қосық куплетлери өзиниң идеялық мазмуны хәм көркемлик өзгешелиги менен де үлкен қызығыўшылық туўдырады. Олардың мазмунының салмақлылығы, идеясына анықлылығы, көркем формасының жетилискенлиги айрықша өзине тартады. Көпшилик қосық куплетлери халық поэзиясының көп дәўирди басынан кеширген, халықтың белгиле фольклорлық дәстүри бойынша ысылған, қәлиплескен үлгилер. Халық қосықларына тән куплеттиң 1-2 қатарындағы көркем тәкирарлаў үлгилери, айтылайын деген пикирдің 3-4 қатарларда берилиўин буған мысал етип көрсетиўге болады. Деванда келтирилген қосықлардың басым көпшилиги 7-8 буўынлы қатарлардан туратуғын бармақ өлшеміндеги қосықлар, оның үстине уйқасларының да көпшилиги а-а-а-б түринде келеди. Соның менен бирге деванда көп буўынлы қосықлар да хәм жоқарыдағыдан басқа уйқаслар да ушырасады.

Махмуд Қашқарийдің деванында бир неше аңыз-әңгимелер де берилген. Олардың ишинде жыл атлары мәўсим, пасыл атларына байланыслы аңызлар айрықша қызығыўшылық туўдырады.

Махмуд Қашқарийдің Девану луғатит түрк» кітабындағы нақыл-мақаллар өзиниң тематикасы бойынша, мазмуны хәм көр-

кемлик өзгешелиги бойынша да ҳәзирги дәүирдеги түрк халықларының нақыл-мақалларына қарағанда усаплығы хәм өзгешеликтери де бар.

Махмуд Қашқарий Деванында келтирилген нақыл-мақаллар шын мәнисинде халықлық нақыл-мақаллар болып, тарийхый әхмийетлиги, идеялық көркемлик өзгешелиги менен түркий халықлар фольклорын, соның ишинде қарақалпақ фольклорының нақыл-мақаллар жанрын үйрениўде үлкен әхмийетке ийе.

Фольклор менен жазба әдебий естеликлер мудары бир-бири менен өз-ара тығыз байланыста болған. Фольклорлық дәретпелер бир заманларда жазба естеликтерге айналса, бир дәүирлерде жазба естеликтердиң фольклорлық вариантлары пайда болып отырған. Бул қубылыс бизиң дәүиримизге шекем даўам етип келген. Мысалы IX—XV әсирлердеги көркем аўызеки дәретпениң дәстүрлерин өз ишине алған огузлардың «Китабы дәдем Қорқут» атлы әдебий жағынан қайта исленген эпикалық дәстаны буған мысал бола алады. Бул китапта бир неше әсирлер даўамына аңыз болып жүрген аўызеки әңгимелер жазба әдебий естеликке айналдырылған. Жазба хәм аўызеки дәстүрдиң өз-ара байланысында әдебий естеликтердиң узақ дәүирлерге жасаў хәм таралыў жоллары көринеди.

Фольклор үлгилериниң узақ сақланыўында хәм жазба әдебий процеске тәсир етиўинде халықтың жанлы аўызеки көркем дәретпеси менен бирге ески хәм орта әсирлерде дүзилген сөзликлер де үлкен әхмийетке ийе. Бул мәселеде Махмуд Қашқарийдиң «Девану луғатит түрк» китабын хәм «Кодекс Куманикус»ты, айрықша атап көрсетиўге болады. Бул сөзликлер фольклор үлгилериниң жыйынтығы болыў жағынан тени тайы жоқ естеликлер. Усы ўақытқа шекем олардың түрк қәўимлериниң тилин үйрениўдеги әхмийети көбирек айтылып келеди. Ал олар түрк қәўимлериниң тилиниң тарийхын үйрениўде ғана емес, ал фольклорының тарийхын үйрениўде де бақалы деректердиң бири болып қалады.

Түрк тиллес халықлардың ортақ әдебий мийрасына айналған XI әсирдиң атақлы шайыры Юсуп Хас Хажибтиң Қутадғу билиг» (Бахытқа баслаўшы билим) китабы фольклорға тийкарланып дәретилген ең бақалы шығармаларының биреўи «Түрк шаҳнамасы» деп аталатуғын бул дәретпедә Орта Азия хәм Шығыс Түркстанда жасайтуғын түрк тиллес халықлардың фольклорының бай үлгилери Юсуп Хас Хажиб тәрәпинен шеберлик пенен пайдаланылған. Онда толып атырған халық нақыл-мақалларын, афоризмлерин автор редакциясында көриўге болады. Улыўма китаптың қурылысы, онда сөз етилген әдиллик: мәмлекет, ақыл, қанаат ҳаққындағы пикирлер халық поэзиясы көзқарасынан баянланады.

«Қутадғу билиг» теги Қунтуғды, Айтилды, Огдулмыш, Огдур

мыш образлары да өзлеринің пайда болыуы, дөрелиуі дереклері бойынша фольклорлық образлар менен байланысқан. Юсуп Ҳас Ҳажиб әдилликти, әдил патшаны—Күнтуғды аты менен береді, мәмлекеттің қадал ұезири Айтолды образы менен, ақыллы Айтолдың улы Оғдулмыш образы, қанаатты ұезирдің тууысқанларынан бири Оғдурмыш образында береді. Образлардың атамасында болсын, сондай-ақ олардың минезлемесінде болсын Юсуп Ҳас Ҳажибтің фольклорлық мотивлерден кең пайдаланғанылығы көринеді. Китаптың авторы фольклор үлгілерінен пайдаланғанда оларға өзінше бір сыпат бериуіге хәрекет еткен.

Көпшилик түрк тиллес халықтардың арасына кеңнен таралған, оларға ортақ болған «Огузнама», «Мухаббатнама» қусаған XII—XIII әсирлердің жазба әдебий естеликлерінде бұл шығармалардың терең халықтық тийкарда халық фольклорынан кеңнен пайдаланып жазылғанылығын байқаймыз.

Сондай-да жағдай болып отырды, көп ғана XIV—XVI әсирде жасаған аты пүткіл түрк қәуімлеріне мәлим болған жийренше шешен, Асан қайғы, Соппаслы сыпыра жырау сөзлері халық арасынан кеңнен орын алып, түрк халықтарынан усы дәуірдегі ауыз әдебиятын көрилмеген дәрежеде байытты, жеке автор дөреткен көркем сөз нұсқасының, мың сан фольклорлық вариантлары пайда болды. Жеке адамның күши менен халық поэзиясы өсип барды, бурын олардың көбисинің аты умытылып кетсе, XIV—XVI әсирлерде бұл көркем сөз ийелерінің өзлеринің қосқан үлесінің муғдары бойынша умытылмастан бекем орнығып алды. Солай етип халық аузында авторы белгили көркем әдебий дөретпелер жасады. Фольклор хәм әдебияттың бир-бири менен қарым-қатнасының тығызлығы соншелли, олар хәмме ұақыт бири-биринен нәр алды, биреуи арқау, биреуи ерис болып, халқымыздың көркем сөз өнерінің рауажланыуында бай хәм таусылмас дереклерден есапланады.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРИСТИКАСЫНЫҢ ПАЙДА БОЛЫҒЫ ХӘМ РАУАЖЛАНЫҒЫ

Қарақалпақ фольклористикасының пайда болыуында хәм рауажланыуында әйем дәуірден қалған дереклер, жазба естеликлер, сондай-ақ Орта әсир жазба естеликлері, революцияға шекемги XVIII—XIX әсир қарақалпақ әдебиятының үәкиллерінің шығармалары үлкен әхмийетке ийе. Фольклор үлгілерінің узақ сақланыуында атақлы-бақсы жыраулардың хызметлері оғанда үлкен. Биз бұл дәстүрді XIV әсирдегі бизге белгили Соппаслы Сыпыра жыраудан баслауымыз мүмкин. Соның менен бирге орта әсирлерден баслап XX әсирге шекем дауам еткен қыссаханлар, кәтиплер, шайырлар дәстүри, фольклор үлгілерінің китап етип таратылуы, XVIII әсирден баслап Россия империясында

жасаушы түркий халықлардың ауызеки дәретпелерин өз алдына китап етип Петербург, Москва, Қазан, Оренбург, Ташкент, Самарқанд, Қоқанд т. б. қалаларда басылулары фольклористиканың көринислери еди.

Жийен менен Күнхожа, Әжинияз бенен Бердақ, Өтеш пенен Омар шығармаларындағы фольклорға қатнас, фольклор үлгилеринен шебер пайдаланыу олардың қарақалпақ фольклоры хақындағы ойларынан дерек берип туратуғын еди. Олар өз шығармалары арқалы ғана емес, ал кими жырау, кими бақсы, кими қыссахан болып қарақалпақ фольклорын нәсиятлады. Олар қарақалпақ халқының көп әсирлик фольклорының хақықат жанкүйери болды, олардың сақланыуына, рауажланыуына, байыуына өз үлеслерин қосты. Усының өзи олардың белгиле бир китап жазбаған менен халықтың фольклорына үлкен хұрмет пенен қарағанынан хәм фольклор үлгилерине жоқары баха бергеннен, олардың узақ сақланыуына ғам шеккенинен дерек береді. Өткендеги қарақалпақ жырау, бақсы, қыссахан, шайырлары усы жумысты ислеменде қарақалпақ халқының көп әсирлик фольклорының үлгилери бизин дәуиримизге келип жетпеген болар еди.

XVIII әсирдин орталарынан баслап орыс илимпазлары қарақалпақ фольклоры үлгилери менен қызыға баслайды. Олар қарақалпақ фольклорының гейпара үлгилерин түп-нұсқасында жазып болып, түп нұсқасында хәм орысша аудармасында бастырып шығарады. Бул хақықатында қарақалпақ фольклорын хәзирги замән көзқарасынан изертлеудин жаңа хәм дәслепки қәдемлери еди. Әлбетте, бул дәуирдеги орыс изертлеушилерииниң қарақалпақ т.б. Орта Азия халықларының тили, фольклоры, тарийхы, этнографиясын изертлеу мақсети бир тәрепинен колониялық сиясаты көзқарасынан болса, екінши хәм тийкарғысы илимий әхмийетинде болды.

Орыс изертлеушилери Муравин хәм Гладышевлер 1740—41 жыллары Орскиден Хийуаға кетип баратырғанда жол бойы қарақалпақлар арасында этнографиялық жазыулар жүргизеди.¹ Қарақалпақларға тийисли материалларды П. Рычковта жазып алады.² 1857—58-жыллары қазақтың белгиле илимпазы Ш. Уаллийханов қарақалпақлар арасында болып, бир неше фольклорлық шығармалар жазып алыу менен қарақалпақлардың қосықшылық көркем өнерин жоқары бақалайды.³ Художник, жазыушы

¹ Проезды из Орска в Хиву и обратно совершенная в 1740-41 гг. Гладышевым и Муравиным издана Н. В. Ханьковым, Спб. 1851 г.

² Рычков П. «История Оренбургской губернии. Журнал «Сочинения и переводы». 1759.

³ Валиханов Ч. Сочинения, изданные под редак. Н. И. Веселевского «В записках русского географического общества по отделению этнографии. Спб, 1904, т. XXIX.

Н. Каразин «Хаят патшалығы ҳаққында ертекти «Шымбайда туруушы бир кемпирден жазып алады хэм оны рус тилинде 1875-жылы «Древняя и новая Россия» деген журналдың III томында бастырып шығарады»

Қарақалпақлар арасында кең таралған «Юсуп хэм Ахмет» дәстанының Хорезм варианты венгер тюркологы Х. Вамбери тәрәпинен оның «Чагатай этюдлары» мийнетинде немец тилине аударылып 1911-жылы басылған еди.

«Алпамыс»тың қарақалпақша версиясы биринши рет 1902-жылы Ташкентте «Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области на 1902 г» деген топламының X томына басылып шықты. Бул түрк халықлары арасында кең таралған «Алпамыс» дәстанының биринши басылыуы еди. Усы баспаның алдында қысқаша кирис сөз берилген. «Алпамыс»тың бул варианты Төрткүлде туруушы қарақалпақ жырауы Жийемурат Бекмухамедовтан жазып алынған. Жәрияланған тексттің түп нускасы араб хәриби менен бастырылып, сол томда Ә. Диваев тәрәпинен рус тилине прозалық аударма исленген, Жийемурат жыраудан кимнің жазып алғаны белгисіз. Дәстанның жазылып алынууына сол уақыттағы Амударья бөлиминің баслығы генерал Разгонов жәрдем еткен. Бирақ бир қызығарлық нәрсе, А. А. Диваев орысша аудармасының ақырында «Импровизатор Бекмухамедов өзинің қолжазбасын төмендеги қосықлар менен тамамлайды»—деп келтирилген¹. Соңғы жыллары Диваев тәрәпинен қарақалпақлардың «Ер шора» дәстаны «Шура сын Нарик батыра» деген ат пенен жәрияланды.² Бунда ол русша өзи ислеген аударманы берген.

Қарақалпақ фольклорын биринши рет өз қолы менен жыйнаған Петербург университетинің шығыс факультетинің студенти (проф. Мелиоранскийдің шәкирти) И. А. Беляев болды. Ол Шымбайда Бекимбет (Бекмухамед) жыраудан «Едиге» дәстанын. Қоңырат районының аймағынан бир қарақалпақ жырауына. (Нурабылла болууы керек, шәкиртлеринің айтыуына қарағанда ол уақытта «Шежирени» Нурабылла айтқан.—М. Қ.) «Шежирени» «Қарақалпақ халқының тауарих қылып шығарған ҳикаятны» деген ат пенен жазып алған.

Сол уақытта Қыпшақта жасаушы қарақалпақ жырауы Имаққұлдан «Қоблан» («Ер Қобланның қыссасы, қарақалпақтың жыры» деген ат пенен), Нөкистен «Шыңғысхан ҳаққында легенда»ны жазып алған. Сондай-ақ қарақалпақлар арасына тараған Мақтумқулының қосықларын жазып алған. Бул материаллардың

¹ Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области, Том, X, Ташкент, 1902, стр. 85.

² Протоколы заседаний и сообщений, ЧЗКЛАИВ, выпуск IV, 1917 г.

барлығы 1903-жылы еки ай дауамында И. А. Беляев карақалпақлар арасында болғанда жыйналған еди. Ол жыйнаған материалдардан «Едиге» менен «Шежире»ни, «Шыңғысхан ҳақындағы легенданы» толық бастырып шығарады. «Қоблан»ның Көбиклиге атланған бир бөлимин ғана бастырып шығарады.¹ Буннан басқа И. А. Беляев тәрәпинен, «Юсупбек» дәстанынан үзинди, «Бабарәушан» дәстанларының қолжазбалары жыйналған. Жоқарыдағы бастырылған материаллар карақалпақ хәм рус тиллеринде жәрияланды. Н. Дәуқараевтан баслап хәзирги күнге шекем көп ғана карақалпақ филологлары И. А. Беляевтың мийнетлерин жоқары бахалап, оны биринши рет карақалпақ фольклорын арнаулы изертлеген рус шығысты изертлеушиси деп қарайды. Хәқыйқатында да карақалпақ фольклорын шын мәнисинде илимий көзқарастан биринши изертлеуши И. А. Беляев болды.

XIX әсирдиң ақырында Н. Остроумов өзиниң «Пословицы и поговорки туземных народов Туркестанского края» деген мийнетинде бирнеше карақалпақ нақыл-мақалларын келтиреди. Сондай-ақ ол «Песня-плачь по Урманбекъ» деген материалды да дағазалайды.² А. Россикова бирнеше карақалпақ ертеклерин, легендаларын бастырып шығарады.³

Бизиң ушын айрықша бахалы академик В. Радловтың 1890-жылы басылып шыққан «Средняя Зарафшанская долина» деген мийнетин атамай өтиўге болмайды. Бул мийнетинде В. Радлов карақалпақларға айрықша иркилип, олар Зарафшан, Самарқандтың этирапында жасайтуғынын, олардың айтыўларына қарағанда Әмиўдәрья бойынан көшип келгенлигин, сол жердеги карақалпақлардың оймаўыт, ақ қойлы, қара сиңир урыўларынан екенлигин жазады. Карақалпақлардың тил өзгешелигинде итибар беріў менен олардың тилин қырғызлар менен салыстырып былай дейди: «Қырғызлардын тили ықшамлы хәм сулыў. Олар сораўжуўапларда күтә ақыллы, қысқа сөзли хәм тапқыр, ал гәйде таңқаларлық шебер де болып келеди. Хәр қандай хәтте ең саўатсыз деген қырғыздың өзи де өзиниң тилин жақсы биледи. Бундай жағдай Европада тек французлар менен орысларда ғана гезлеседи. Олар сөйлесе сөз тиркеслерин күтә жағымлы хәм қосымтасыз таза. Буны мен тәрәптен жыйналған хәм хәзир императорлық Илимлер Академиясы басып шығарып атырған халық әдебиятының үлгилеринде анық көриўге болады. Бул жағынан

¹ Протоколы.. Выпуск. 3-4.

² Записки Восточного отдела Российского археологического общества, том. IV, 1884.

³ Журнал «Научное обозрение», 1899, № 10, 11, 12, 1901, № 10, «Русский вестник», 1902, август-октябрь.

қырғызларға қарақалпақтар және түркімендер жүде жақын келеді.¹

Жоқарыдағы В. Радловтың ұлыұма түркі халықтарының поэзиясы, сондай-ақ бөліп алғанда қарақалпақ халқының көркем тили жөнінде айтқан пикирлері қарақалпақ фольклорын үйрениуде үлкен әхмийетке ийе.

В. Радловтан кейін түркі халықтарының қосықтарына кеуіл бөлген илимпаз Ф. Корш болды. Ол 1910-жылы Петербургта басылған «Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества» деген жыйнақтың XIX томында өзінің әдеуір көлемдеги «Древнейший народный стих турецких племен» деген мийнетін дағазалады.

Ф. Корш бул мийнетінде Кюль-тегин, Бильге қаған, Йоллыг-тегин шахзаданың қәбиринің үстине жазылған жазыулар тууралы айта келип, олардың қара сөзлеринің арасындағы уйқасық ҳаққында сөз етеди. Сол мийнетінде түрк қәуимлеринің қосықтарындағы уйқасық ҳаққында ҳәр бир қосық қатарында пәттиң ақырғы бууына түсетуғынлығы жөнінде, халық қосықтарының ески әдебиат пенен байланысы тууралы жазылған. Ол жети бууынлы қосықты ең әйемги түрк қосығының үлгиси деп келтирген.²

Проф. П. Мелиоранский түрк тиллері естелиги сыпатында Ш. Уәлийханов тәрәпиннен жазылған қазақша «Едиге» дәстанының текстин Петербургта 1905-жылы «Сказание об Едиге и Токтамыше» деген ат пенен бастырып шығарған еди. Усы баспаға П. М. Мелиоранский алғы сөз жазған. Онда түркі халықлардың поэзиясына бақлаулар жүргизилген. Мысалы, ол жырларда қосық пенен прозаның араласып келиу жағдайларын, қосықтың басым келетуғынын ескертип, уйқасы жағынан қосық пенен прозаның жақынлығын, қосықтың ҳәр бир қатарының басқа да қарғалар менен бирдей болып келетуғынын ескертеди. Бул мийнетте дәстанның тилинің халық тилинен парық ететуғынлығы ҳаққында, оның ишинде гейпара ески сөзлер, түсиниу ушын қыйынлық туудыратуғын бурмаланған араб-парсы сөзлеринің ушырасатуғынлығы көрсетиледи. Ол «Са-темир» деген сөздің этимологиясын таллап «Са»ның парсыша «Шах» сөзинен алынғандығын дәлиллейди. Сондай-ақ ол гейпара сөзлердин, образлы тиркеслердин көп ғана түрк қәуимлерине ортақ екенін айтыу менен олардың қашан, дәстаннан бұрын ба, соң ба кимлерден өзлестирилгенлиги ҳаққында ашық айырым пикир айтыудың қыйынлығын мойынлау менен, көркем сүүретлеу қуралларының

¹ Радлов В. Образцы народной литературы тюрских племен, живущих в южной Сибири и Жунгарских степей. СПб. 1870, т. III, 63-70-бетлер.

² Сонда, 139-167-бетлер.

кең қолланылуы, олардың терең халықлық белгилери көрсетиледи.¹

Орта Азияда жасаушы түркий халықларды, соның ишінде қарақалпақларды үйрениуде А. А. Самайловичтің да хызметлери бар. Ол 1908-жылы Хожелиге келип, Хожелиде Шыңғысханның Хорезмди басып алыуы ҳаққындағы қолжазба китапты, Шайхы Нажмаддин Кубра ҳаққындағы қолжазба китапларды сатып алады. Усы жерде ол «Хорезмнама»дан үзинди тауып алады. Соның менн бирге ол Хожелидеги Мазлумхан Сулыу хәм Гяур қаланы сүүретке түсиреди. Ол Гөне Үргениште Рейс ийшан дегеннен көп ғана қарақалпақлар тууралы баҳалы материаллар жыйнайды. Қарақалпақ Рейс ийшан А. Н. Самайловичке Гөрүғлының атасы ҳаққындағы аңызды айтып береди. Усы Хожелиде хәм Гөне Үргениште өзбек, түркмен, қарақалпақ жырау-бақсыларын ол қызығыушылық пенен тыңлайды. Олардың атқарыуындағы қосықларды жазып алады. Ол Петро-Александровскиде жергиликли ҳаялларды, сондай-ақ гөне Гүлдирсин қаласын сүүретке түсирип алады.²

А. Н. Самайлович усы Орта Азияда, соның ишінде өзбеклер, түркменлер, қарақалпақлар арасында болған саяхаты нәтийжесинде 1909-10-жыллары Петербуртта «Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества» жыйнағының 19-томында «Материалы по Среднеазиатско-турецкой литературе» деген илимий мийнетин дағазалады.—Ол бул мийнетинде тийкарынан түркмен шайырлары ҳаққында сөз етеди. Соған қарамастан ол гейпара орынларда қарақалпақ әдебияты хәм фольклоры жөнинде де пикир жүргизеди. Мысалы, ол 1903-жылы қарақалпақлар арасында болып фольклор материалларын жыйнаған И. А. Беляевтың оған қарақалпақлар арасынан жыйнаған қосықларды бергенлиги ҳаққында айта келип, Самайлович бул қосықларды Беляев қарақалпақлардың «Қырқ садақ» ауылынан жазып алғанлығын көрсетиу менен бул қосықларға «Қарақалпақ жырауларының айтатуғын Мақтумқулы деген ҳикаяты» деп тема қойылғанын белгилеп өтеди. Бул И. А. Беляевтың Самайловичке берген Мақтумқулы қосықлары қарақалпақ жыраулары репертуарында хәзирге шекем бар. А. Н. Самайловичтиң көрсетиуине қарағанда олардың дәслепки қатарлары былай басланады:

«Адам болсаң қулақ салғыл үгитке.
Алымлар янында иззет яхшыду»³

¹ Сонда, 3-16-бетлер.

² М. К. Нурмухаммедовтың «Судьбы народов, судьбы культуры» (Ташкент-1982) китабының 74-75-бетлерин қараңыз.

³ Самайлович А. Н. Материалы по Среднеазиатско-турецкой литературе—«Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества». Том. 19, 1909 г. С—Петербург, 1910 1-31-бетлер.

II

1926-жылы қарақалпақтардың тилин хәм турмысын үйрениў мақсетинде сол ўақытта Москва университетиниң тарийх-этнология факультетиниң студенти Н. А. Баскаков Қарақалпақстанға келди. Ол қарақалпақ фольклоры, этнографиясы, тили бойынша мағлыўматлар жыйнады.

1928-жылдың өзинде араб графикасы менен Сейфулғабит Мәжитовтың «Қарақалпақ әдебияты жыйынтығы» басылып шыққан еди. Усы китабында автор бирнеше ертеқ, нақыл-мақал, жумбақларды береди.

1930—31-жылларда Қарақалпақстанда болған ўақында жыйналған мағлыўматлар тийкарында жазылған С. Е. Маловтың «Заметки о каракалпакском языке» мийнети тек қарақалпақ тили ғана емес, ал фольклорын үйрениўде белгили илимий жумыс екенин атап өтиў керек. Ол биринши мәртебе қарақалпақ тилиниң изертлениўиниң қысқаша очеркин усы китабының «Ход изучения каракалпакского языка» деген бөлиминде берген еди. Сонда ол қарақалпақ тилин сөз еткен Палмблад, Валби, Ванбери, Радлов тағы басқалардың атын көрсетиў менен 1903-жылы қарақалпақлар арасына келип фольклор материалларын жыйнаған проф. П. М. Мелиоранскийдиң шәкирти И. А. Белявтың жумысларын толығы менен атап өтеди.¹ Сондай-ақ ол усы мийнетинде В. Дружининниң «Материалы по фольклору узбеков» деген жумысында қарақалпақ нақыл-мақалларының берилгенин көрсетеди.² С. Е. Малов 1926—29-жылларда Қарақалпақстанда болып жүдә бахалы хәм жаңа фольклор бойынша мағлыўматлар жыйнаған. Н. А. Баскаковтың, А. Давлеттин жумысларының басылмай атырғанына өкиниш билдирген еди. Солай етип қарақалпақ тилиниң белгили үлкен изертлеўшилериниң бири С. Е. Малов қарақалпақ фольклорын хәм тилин изертлеўши Н. А. Баскаковтың жумысларын жоқары бахалаған еди.³

1931-жылы Қарақалпақстанда орыс илимпазларының жәрдеми менен ед биринши Қарақалпақстан комплексли илим-изертлеў институты дүзилди. Усы институттың миллий мәденият секторының баслығы проф. А. А. Соколов өзиниң 1933-жылдың ақырына шекем ислеген ўақында Тахтакөпир районына хәм т. б. арқа районларға этнографиялық хәм лингвистикалық экспедициялар шөлкемлестиреди. Этнография, тил хәм әдебият бойынша көп материаллар жыйнайды. Проф. А. А. Соколов Қарақалпақстанда ислеген ўақытта «Основные этапы истории каракалпаков. По данным народных преданий каракалпаков и других

¹ Малов С. Е. Заметки о каракалпакском языке. Нукус, 1966, 7-8-бетлер.

² Сонда, 9-бет.

³ Сонда, 10-бет.

памятников «Живой старины» (Қолжазба 1983, «От разведки к проверке», Қолжазба, 1934), «Материалы по карақалпақскому языку, литературе и истории» (Қолжазба, 1934) мийнетлерин жазған, бірақ олар еле басылып шықпады.

Қарақалпақ фольклорының хәм революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының үәкиллериниң (Жийен, Күнложа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш т. б.) шығармаларын халық арасынан жыйнау мәселесине илимий мекемелер менен бир қатарда көбирек кеуил бөлип, қызғын жумыс алып барған Қарақалпақстан Жазыушылар Аўқамы болды. А. Бегимов, Н. Дәўқараев, Қ. Айымбетов, О. Кожуров т. б. басламасы менен фольклор үлгилерин хәм революцияға шекемги шайырлардың дөретпелерин жыйнау қолға алынды.]

Қарақалпақстан Жазыушылар Аўқамының тиккелей басшылығында хәм материаллық көмек етиуи нәтийжесинде бул әҳмийетли жумысқа жергиликли кадрлардан бираз адамлар тартылды. Олардың ишинде айрықша көзге түскенлери, белгили фольклор хәм әдебиат үлгилерин жыйнаушылар Сәдирбай Мәўленов хәм Шәмшет Хожаниязовлар болды.]

Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының китапханасының қолжазбалар қорын тексерип қарағанымызда С. Мәўленов «Қырқ қыз» дәстанының тийкарғы хәм көпшилик бөлимиң Қурбанбай жыраўдан жазып алған. А. Бегимов дәстанның кейинги бетлерин жазып алған. С. Мәўленов урысқа кетип хабарсыз өлип кетиўине байланыслы оның аты «Қырқ қыз» ды жазып алыушыларға киргизилмей қалған. Барлығын дерлик С. Мәўленов жазып алғанлықтан биз оның атын тиклеуимиз ҳақыйқатлыққа қылаплық болмайды. (Урыстан бурын «Қоблан» дәстанын жазып алыўды Н. Жапақов баслаған, ал оны пүтини менен Есемура тжыраўдан жазып алған да С. Мәўленов. С. Мәўленов қолжазбасы, оның алдында азғана баслап берген Н. Жапақов қолжазбасы Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң қолжазбалар қорында сақланады.] Бунда «Мәўленов пленге түсип кеткен қусайды»—деген өсекке байланыслы хәм басқа да себеплер менен жыйнаушы тек Жапақов деп жазған. Бул дәстанда да жыйнаушы ретинде биринши гезекте С. Мәўленовтың атын атау керек.

Сәдирбай Мәўленов пенен бирге Шәмшет Хожаниязов Қурбанбай жыраўдан «Қырқ қыз», «Қурбанбек», «Шийрин шекер», «Ер қосай», «Хажы гирей» т. б. дәстанларды, Әбдимурат жыраўдан «Мәспатша», дәстанын, Қаражан бақсыдан «Дәўлетярбек» дәстанын жазып алған.]

Сәдирбай Мәўленов пенен Шәмшет Хожаниязовтың қарақалпақ фольклорын хәм әдебиятын жыйнаудағы хызметлери оғада үлкен. Олар 20 дан аслам қарақалпақ дәстанларын билетуғын

Қурбанбай. жыраудың бай эпикалық дәретпелерин ашқан, оның таж эпосы «Қырқ қыз»ды биринши рет жазып алды. Әбдимурат жырау, Есемурат жырау, Қаражан бақыс т. б. биринши жазып алған солар.

Усы дәуірде А. Бегимовтың, Қ. Айымбетовтың, О. Кожуровтың, Н. Жапақовтың, Ә. Шамуратовтың, Х Тәжимуратовтың т. б. фольклорды, әдебиат үлгилерин жыйнаудағы хызметлери көзге түсти.)

А. Бегимов қарақалпақ фольклорының бирқанша үлгилерин жазыуға қатнасып, бастырып шығарды. Олардан «Қырқ қыз» дәстанын, «Жүз ауыз өтирик айтқан шопан» т. б. фольклорлық үлгилерди көрсетиуге болады.

Қ. Айымбетовты халық «жанлы фольклор» деп атайтуғын еди. Ол жаслайынан фольклорды сүйген, оны шебер атқарыушы қаты қулақ адам еди. Оның барлық өмири қарақалпақ фольклорын жыйнау, басып шығарыу, изертлеу менен байланыслы.)

Қ. Айымбетов атақлы Өгиз жыраудан 1934-жылы «Алпамыс» дәстанын жазып алып, 1937-жылы биринши рет Москвада бастырып шығарды. Бираз толықтыруы менен «Алпамыс» екнши рет 1941-жылы басылады. Бул баспаға Әмет Шамуратов алғы сөз жазған. Қ. Айымбетов Ерполат жыраудан «Едиге» дәстанын жазып алады хәм оны 1937-жылы бастырып шығарады.

Усы басылған китаптың алдында «Жыйнаушыдан» деген ат пенен қысқаша дәстанның жазылуы тарийхы берилген. Онда мынадай сөзлер айтылған: «Мен «Едиге»ни 1929-жылы Шымбай қаласында этнография экспедициясында жүргенде жазып алдым. Ол қолжазбам түрли себеплер менен жоқ болып кетти. Маған «Едиге»ни қайтадан жазыуға туура келди. 1934-жылы октябрь айының басында «Едиге»ни Шымбай қаласына қарақалпақ илим-изертлеу институты төрепинен тил-этнография экспедициясына барғанда Ерполат жыраудан және қайтадан жазып алдым. Жазған уақытта қобыз бенен жырлайтуғын жырды қара сөз бенен ауызеки айттырып жазыу қыйын болды. Жырау қобыз бенен жырлағанда жырдың сөзлериниң уйқасығы келисип, жырлана береді. Ал қобызды қойып ауызеки айтқанда жырдың уйқасығын келистире алмай көп қыйынлық пенен айтып берип отырды. Ерполат 1861-жылы тууылған. Әкеси Рамберди (Раманберди) оның әкеси Есемурат, Есемураттың әкеси Байсейит, оның әкеси Қурбанияз оның әкеси Темир, Ерполатқа жыраушылықты үйреткен устазы Турымбет жырау, Нурабылла жырау, Ерполат «Едиге» жыры ҳаққында былай дейди: «Шежирешилерден еситиуим бойынша Едигениң дәуран сүрген уағына быйыл (1934) 558 жыл болды. Усы бизиң журтымыз Сатемирдиң журты есапланады. Едил-Жайықтан көшип келген Нуратдинниң баласы Муўса, Муўсаның баласы Орақ және Мамай. Мамай улсыз, Орақтан

еки бала бар, Қарасай хәм Қазый, Едигениң даўамын «Қарасай-Қазый» деп қазақ жыршылары жырлайды»,—деди.¹

Қ. Айымбетовтың 30-жыллардың ақыры 40-жыллардың басындағы фольклорды жыйнау, бастырып шығаруы, мақала жазыу ислери белгили әдебиетшы-илимпаз, журналист Орынбек Қожуров пенен бирге алып барылған. Қ. Айымбетов пенен О. Қожуров экспедицияға қатнасып қарақалпақ фольклоры, қарақалпақ әдебияты бойынша материаллар жыйнайды хәм ол туўралы мақалалар жазыуға кириседи. 1940-жылы оның баспаға таярлауында, Қ. Айымбетов редакциясында биринши рет «Қарақалпақ халық творчествосы» деген ат пенен қарақалпақ фольклоры хәм әдебияты материалларының жыйынтығы ең дәслепки басылған революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының қысқа бир антологиясы сыяқлы еди.²

Китаптың ярымына жақыны фольклорлық материаллар. Олардан нақыл, жаңылтпаш, жумбақ,³ «Жылға таласыу», «Қудайды алдаған түлки», «Алдар көсе», «Жийреншениң сөзлери»,³ Айтыс, «Бармекен», «Жийреншениң үйленуи», «Дузақшы ғарры», «Қайтып кел», «Тийин», «Жеңгежан», «Бийкеш», «Жоқлау», «Хәўжар», «Бет ашар», «Бәйт», «Ертеқ», «Өтирик ертеқ»⁴ Қаллы Айымбетов пенен Орынбек Қожуров тәрeпинен экспедиция уақытында жыйналып усы китапқа басыуға жиберилген.

Жоқарыда көрсетип өткенимиздей «Қарақалпақ халық творчествосы» топламына Асан Бегимов тәрeпинен жыйналған көркем-лиги жағынан оғада жоқары «Жүз ауыз өтирик айтқан шопан» ертеги киргизилген.⁵

Урыстан бұрынғы дәуирде «Қарақалпақ халық творчествосы» атамасындағы қарақалпақ фольклоры хәм әдебиятының материалларының басылып шығуында Орынбек Қожуров пенен Қаллы Айымбетовтың хызметлерин айрықша бағалауға болады.

Әлбетте, бул уақытта әдебиет илиминиң еле де хәлсиз раўажланыуы нәтийжесинде, соның менен бирге қарақалпақ фольклоры менен революцияға шекемги әдебиеттың арасына шегера қоймай қарауға байланыслы фольклор, әдебиет шығармалары араластырып берилген. Соған қарамастан бул топламның басылып шығуы үлкен әхмийетке ие.

1928-жылдан баслап 1940-жылға шекем С. Мәжитовтан баслап А. Бегимов, Қ. Айымбетов, Қ. Ерманов, Н. Дәуқараев, И. Сағытов хәм т. б. тәрeпинен мектеплерге сабақлықлар дүзилди.

1 Едиге. Эпос, Москва, 1937 11-12-бетлер.

2 Қарақалпақ халық творчествосы. Төрткүл, 1940, 30-104-бетлер.

3 Сонда, 27-29-бетлер.

4 Сонда, 41-56-бетлер.

5 Сонда, 143-212-бетлер.

Солардың хәммесинде қарақалпақ фольклорынан үлгилер киргизилген.)

30-жыллар Н. Жапақов қарақалпақ фольклорының үлгилерин жыйнауға белсене қатнасты. Ол Сәдирбай Мәуленов пенен бирге «Қоблан» дәстанын Есемурат жыраудан жазып алды хәм оны өз алдына кітап етип 1941-жылы бастырып шығарды. Н. Жапақов тәрәпинен 1941-жылы «Халық ертеклери хәм қосықлары» деген фольклор үлгилери бастырылып шығарылды.

Ауызеки халық дәрәтпелеринин жыйналыуында хәм бастырылып шығарылыуында урыстан бурынғы дәуирде Әмет Шамуратовтың да үлкен хызметлери бар. Ол 1939-жылы Қуламет жыраудан «Шәрьяр» дәстанын жазып алды. 1940-жылы басылған «Қарақалпақ халық творчествосы» кітабының редакторы болды. Ол фольклор үлгилерин басып шығарыуға белсене қатнасты. Өзиниң әдебий шығармаларында фольклорға айрықша итибар берди. Ол «Қырқ қыз» дәстаны мотивинде «Қырқ қыз» пьесасын жазған еди.

Урыстан бурынғы дәуирде фольклорды жыйнау исине Хожамурат Тәжимуратовта белсене қатнасты. Ол жыйнаған материаллардан «Ғәрип-ашық» дәстаны қарақалпақ фольклорында белгили орын тутады.

1940-жылы биринши мәртебе қарақалпақ халық ертеклеринин басылып шығыуы фольклорды жыйнаудағы хәм бастырып шығарыуда үлкен жұмыс болды.¹ Сондай-ақ усы жылы Әбдмұрат жыраудан жазып алынған «Мәспәтша» дәстанының да басылып шығыуы, «Алпамыс», «Едиге» ден кейинги үлкен уақыя болды.

Қарақалпақ фольклоры хәм әдебияты тарийхын изертлеудин бастаныуы Нәжим Дәуқараевтың аты менен байланысly Н. Дәуқараев өзиниң кең хәм жоқары билимге ийе екенлиги менен басқалардан айрылып туратуғын еди. Хәқыйқатында, ол өзиниң билими, омырауы менен жаңа уазыйпаларды шешіу дәрежесинде еди. Оның басшылығында хәм тиккелей қатнасыуы менен қарақалпақ филологиясының ең әҳмийетли мәселелери қолға алынды. Ол тил билиминин, әдебияттануыдың қайсы тарауында болмасын 1935-жылдан бастап үлкен тәжирийбели илимпаз сыпатында ис алып барды.)

Ол өзиниң докторлық диссертациясының фольклорға арналған биринши бөлиминде Н. А. Баскаковтың, А. С. Морозованың, С. Е. Маловтың филология тарауында ислеген мийнетлерин жоқары бағалау менен былай деп жазған еди: «1935—1937-жыллар арасында бирнеше рет экспедициялар шөлкемлестирилип, көп санлы фольклорлық материаллар жазып алынды, революцияға шекемги жазыушылардың шығармалары топланды. 1939-жылдан

¹ Қарақалпақ халық ертеклери. Қарақалпақгиз. Төрткүл—1940, 128-бет.

баслап қарақалпақ фольклорын жыйнау, революцияға шекемги әдебиетты қайта тиклеу жұмыстары қолға алынды. Бул уақыттан баслап қарақалпақ фольклорының нұсқалары, революцияға шекемги шайырлардың шығармалары бастырылып шығарыла бастады.

1936-жыллардан баслап қарақалпақ фольклоры хәм әдебияты жөнинде илимий изертлеу басланды. Газета-журналлардың бетлеринде бир қанша мийнетлер басылып шыға бастады. Бул мийнетлердің баслылары ретинде автордың «Қарақалпақ поэзиясы ҳаққында», «Қарақалпақ фольклоры», «Алпамыс» дәстаны, «Қарақалпақ поэзиясы», «Қарақалпақ әдебияты тарийхы жөнинде», Қ. Айымбетов хәм О. Кожуровтың «Қарақалпақ әдебиятының түрлери» т. б.»¹

Н. Дәуқараев жоқарыдағы пикирин дауамлап «Бул жұмыстардың өз уақытында үлкен әхмийетке ийе болуына қарамастан, толып атырған кемшиликлериниң барлығын айтпай кетиуге болмайды. Ең алды менен бул мийнетлер ҳақыйқый мәнисинде жүргизилген терең изертлеудиң жууымағы емес. Булардың көпшилиги дерлик газетаға ылайықлап жазылған улыўмалық материаллар. Булардың ҳеш қайсысы қарақалпақ фольклоры жөнинде жыйнақлы, толық мағлыўмат бере алмайды».²

Солай етип 20—30-жыллардағы қарақалпақ фольклорына нәзер аударғанымызда онын улыўма туўылыу қубылысын көзден өткеремиз. Бул дәуирдеги фольклор тийқарынан жыйнау хәм оның гейпара үлгилерин басып шығаруы менен шуғылланды. Н. Дәуқараев айтқандай 1936-жыллардан басланған изертлеу жұмыстары жаңа фольклордың ең эззи хәм дәслепки адымлары. Бул биринши хәм шешіўши адымлар рус илимпазлары Н. А. Баскақов, С. Е. Малов, қарақалпақ илимпазлары Н. Дәуқараев, Қ. Айымбетов, О. Кожуровлар тәрәпинен басланды. Қарақалпақ жазыўшылары А. Бегимов, М. Дәрибаев, Н. Жапақов, А. Шамуратов т. б. жаңа фольклористиканың туўылыўын барлық жағынан қоллап-қуўатлады;

III

40—50-жыллардағы қарақалпақ фольклоры елимиздиң басынан кеширген тарийхий жәмийетлик уақыялар менен бекем байланысқан. 30-жыллардың ақыры, 40-жылдың басында қарақалпақ фольклорын хәм әдебиятын изертлеу бойынша ҳәуиж алған жұмыс урыстың басланыўына байланыслы 1941-жылдың

¹ Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. «Қарақалпақстан» баспасы Нөкис, 1977-ж, 34-35-бетлер.

² Сонда, 35-бет.

июнынан баслап тоқтап қалды. Урыс жыллары фольклордың халық арасында гейпара жанрлары қайта тикленди. Мысалы, дэстанларды атқаруы жүдэ жанланды. Қарақалпақ бақсы-жыраулары халқымыздың әсирлер бойына дөреткен қахарманлық дэстанларын тарийхый жағдай талабына ылайық жырлай баслады. Районларда 30-жыллары шөлкемлестирілген район, колхоз театрларында хызмет ислейтуғын жырау-бақсылар өз алдына бригада дүзип мийнеткешлерге жыр еситтирди, халықтың өткендеги батырларын, олардың душпанға қарсы гүрестеги мәртликлерин жырлады. Мысалы, Есемурат жырау, Орынбай бақсы, Жаңабай бақсылар Қоңыратта, Өгиз жырау, Қыяс жырау, Ещан бақсылар Шымбай, Кегейли, Қараөзек, Тахтакөпирде, Қаражан бақсы Мойнақта, Жапақ бақсы, Қурбанбай жыраулар республика көлеминде халықтың қахарманлық дэстанларын шеберлик пенен атқарды.

1941-жылы Әмет Шамуратов тәрәпинен таярланылған «Халық ертеклери» басылып шықты. Ал 1944-жылы И. Сағыйтов пенен Н. Жапақов «Халық батырлары» деген ат пенен халық дэстанларынан революцияға шекенги шайырлардың шығармаларынан топлап бастырып шығарды.

Орта Азияның тарийхы, этнографиясы, тарийхының сиясий хәм социаллық машқалаларын түсиндириүде С. П. Толстов өз жумысында фольклор материалларын кең пайдаланады. Ол өзиниң «Древний Хорезм», «Последам древне-Хорезмийской цивилизацияй» деген мийнетлеринде усы аймақтың ески дәуірлеринен баслап пайда болған хэзирде өзбек, қарақалпақ, қазақ, түркменлер арасында сақланып киятырған рәуиятлар менен аңызларды қозғайды хәм оларды сөйлетеди. С. П. Толстов халықтың аңыз-әңгимелерин, олардың этногенезин анықлауда, байланысын, көшип-қоныуларын белгилеуде, уруу-қәуимлердин дүзилисин анықлауда, олардың не менен шұғылланғанын, динин, инанымларын көрсетиүди пайдаланады. Мысалы, С. П. Толстов тәрәпинен Топырақ қаладан зүрәет қудайы—Анахита мүсининиң табылыуы, қудай мүсинлерин ислеу Хорезмшахлар тәрәпинен Х әсирге шедем дауам еттирилиуи¹—Ислам дининен бурынғы динлерден дерек береди. Ол өзиниң «Древний Хорезм» мийнетинде Хорезм оазиси халықлары арасында сақланған рәуиятлардың сюжетиниң келип шығыу себеплери жөнинде өз пикирин билдиреди. Хорезмге орналасыу ҳаққындағы ески аңызларға С.П. Толстов итибар берип, Хорезм сөзиниң мәниси гейпара изертлеушилердин айтқанындай кен, сулыу, бурын ҳеш ким жасамаған хәм жемис бермеген, адамлар оны гүлленткен дегенин былай қойып, ол өзиниң «Древний

¹ С. П. Толстов. По следам древне-хорезмийской цивилизации. М—Л., 1948, 186-стр.

Хорезм» китабында балықшылық кәсиби менен тири қалған Хорезмнің биринши отырықшыларын сөз етутуғын рәуият ылашықларда жасайтуғын балықшылар дәуирин, ең узақ әйемги жәмийет дәуирин сөз етеди¹—деп келтиреди.

Усы мийнетинде С.П. Толстов көп ғана рәуиятлардың Әмиүдәрьяға байланыслы таралғанын, Әмиүдәрьяның тармақларының хәр уақытта өзгериске ушырап турғанлығын хәм бул жағдайлардың ҳақыйқатлыққа байланыслы екенлигин атап өтеди. Мысалы, Әмиүдәрьяның Каспийге қуйғаны ҳаққындағы рәуият тууралы мынадай сөзлер айтылған: «Патша өзиниң айыплы пухараларын Хорезмге жибергенде, Жайхунның үлкен бир тармағынан олар жасасын деп канал өткерип берген». С. П. Толстовтың айтыуына қарағанда дәрьяның ағысының өзгерип туруы ҳаққындағы усындай хәм усыған усаған рәуиятлар ҳақыйқатлық пенен тамырлас. Усы дәрьяның өз жолын бир неше рет өзгерткені ҳаққындағы илимий дәлиллерди есапқа алып С. П. Толстов «Фольклор өзине тән жуўмақлау менен усыған усаған үлкенің өмиринде болып туратуғын әхмийетли үлкен өзгерислерди сәулелендиреди»²—деп жазады.

С. П. Толстов өзиниң мийнетлеринде «Қырқ қыз» дәстанының илимий әхмийетин жоқары бақалады. Ол дәстанның О. Кожуров ислеген аудармасы менен танысып көрип, еле Сомова ислеген көркем аударма басылып шықпастан бұрын-ақ «Қырқ қыз» дәстаны, әсиресе оның ескиқатламлары ҳаққында айтқан пикирлери илимийлиги хәм тарийхыйлығы менен таң қалдырады.

С. П. Толстовтың байқауынша әйемги Арал бойларында жасаушы халықлардың фольклорында жәмийетте ҳаялларды жоқары орынға қойып сүүретлеу дәстүрлери күшли болған. Бул дәстүр ески Арал бойы халықларының тарийхый фольклорында өз излерин қалдырған. Византия елшилери VI әсирде Арал теңизи жағаларында ҳаяллар басқаратуғын түрк қәўимлерин ушыратқан.³

С. П. Толстов өзиниң мийнетлеринде қарақалпақлардың әйемги ата-бабалары сак-массагет қәўимлери екенин дәлиллеп көрсетти хәм ол қарақалпақларды Арал бойының ең ески отырықшылары деп бақалады. Сонлықтан да «Қырқ қыз» эпосында ол қарақалпақлардың ески дәуир қатламларын көре билди. Ол «Қыз»дың әйемги қатлампарының байланысы болуы керек. «Қырқ қыз»дың әйемги қатламларының байланысы болуы керек. «Қырқ қыз»да детальларын сақлау менен амазонствадан пайда болған

¹ С. П. Толстов. Древний Хорезм, Москва, Изд. МГУ, 1948, стр. 43-44-45.

² Сонда, 44-45, 53-54-бетлер.

³ С. П. Толстов. Основные вопросы древней истории Средней Азии. Вестник древней истории. 1938, №1, 198-бет.

класслардың өсип шығыу жағдайына байланысly амазонкалар сюжети әдеуир айқын көринеди хәм онда Томарис хакқындағы массагет эпосының жаңғырығын көриу мүмкин»¹—деп жазады.

Қарақалпақлардың ата-бабаларының Едил, Жайық бойларында жасауы хакқындағы тарийхий аңыз-әңгимелер С. П. Толстовтың көрсетиуинше, кең аймақта көшпели огуз-печенег қәуимлериниң бөлип алғанда батыс печенеглердиң көшип-қонып жүриулерин сәулелендиреди. Батыс печенег топарларының көпшилик бөлегиниң шығысқа қарай қайта жылысыуы, оның тасты-йықлауынша қарақалпақлардың пайда болыуына байланысly аңыз-әңгимелердеги «Қрым» хәм «Киши Азия» мотивлери менен байланысly болса керек.²

Қарақалпақ фольклорының өткендеги тамырларын үйрениуде С. П. Толстовтың мийнетлериниң әхмийети сонда, ол бириншилерден болып қарақалпақларды өзиниң шығысы жағынан Арал бойы халқы екенлигин, оның ата-бабалары усы аймақты ертеде жайлаған сак, массагет, скиф қәуимлери екенлигин тарийхий фактлер менен дәлиллеп, соңғы дәуирдеги барып келип көшип қоныулар, басқа қәуимлер менен араласыулар Едил, Жайық, Қрым атамаларын қарақалпақлардың тарийхы, этногенезине қосқанлығын белгилеп берди.

Т. А. Жданконың мийнетлеринде қарақалпақлардың Едил Жайыққа, Қазанға, Қрымға байланысly аңызлары сөз етилип, олардың тарийхий тамырлары ашылады. Көпшилик қарақалпақ эпосының орта әсирдеги алтын орда хәм ноғайлы дәуирин сөз ететугының, буған «Едиге» т. б. эпослардың киретугының белтилейди.³

Қарақалпақлар, өзбеклер, қазақлар арасында «Жийдели Байсын» хакқында аңыз кең таралған. Әсиресе «Жийдели Байсын» Хорезмдеги хәм Хорезмнен тыс жердеги қарақалпақлар арасында оғада көп таралған. Усы аңыз хакқында Т. А. Жданко да сөз етип қарақалпақлардың көшип-қоныуларын үйрениуде бул атаманың усы Жийдели Байсынға байланысly аңыздың үлкен әхмийетли екенин, бул аңызды еле де тереңирек үйрениу кереклигин көрсетеди.⁴

Сондай-ақ Т. А. Жданко бул китабында көп ғана уруу атларының келип шығыуы хакқында, Жийренше шешен, Асан қайғы

¹ «Основные итоги и очередные задачи изучения истории и археологии Каракалпакки и каракалпаков». Бюллетень АН УзССР, 1945, № 9-10, 13-бетлер.

² Толстов С. П. К вопросу о происхождении каракалпакского народа.

³ Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Москва—Ленинград, 1950, 125-134-бетлер.

⁴ Сонда, 131-132-бетлер.

тууралы, ногайлылар, Ормамбет бий ҳаққында аңызларды келтирип, оларды тарийхий фактлер менен ашып береді.¹

Ол өзиниң «Қарақалпакская эпическая поэма «Қырк кыз» как историко-этнографический источник» деген жұмысында «Қырк қыз» дәстанының сюжетиндеги ески дәўир элементлери, орта әсирге тийисли жерлерди, жаңа дәўир ўақыяларын ҳәттеки бизиң дәўиримиздиң қосымталарын ашып берип, «Қырк қыз» дәстанының мазмунында қарақалпақ халқының әйем дәўирден баслап бизиң күнимизге шекемги тарийхының гейпара ўақыяларының сәў-лелениўин көрсетеди.²

1945-жылдың октябрь айында Нөкис қаласында Өзбекстан Илимлер Академиясының көшпели сессиясы болып өтті. Усы сессияның қатнасыўшысы профессор И. Т. Сағыйтов бул туўралы өзиниң «Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы» деген китабында былай деп жазады. «Сессияда басқа баянатлар менен қатар қарақалпақ фольклоры ҳәм оның изертлениўи ҳаққында» О. Қожуровтың баянаты, «Ферғана қарақалпақларының фольклоры» туўралы Х. Т. Зарифовтың баянаты тыңланды. О. Қожуров өзиниң баянатында қарақалпақ фольклорының бай екенлигин, оның түрлерин, және қарақалпақ фольклорын жыйнаў, басып шығарыў ислериниң аўқалын айтып берди. Баянатшы сол ўақыттың өзинде жигирмадан аслам халық дәстанларының жазып алынғанлығын айтты. Қарақалпақ эпосларына сыпатлама бергенде О. Қожуров барлық қарақалпақ дәстанларын үш топарға бөлип көрсетти. Биринши топарға «Қырк қыз», «Қоблан», «Алпамыс» қусаған ҳәм басқа да бир қанша қаҳарманлық дәстанларды киргизип, бул дәстанлар қарақалпақ халқының өзи дөреткен дәстанлар деп белгиледи. Екинши топарға «Шәрьяр», «Шийрин-Шекер» қусаған дәстанлар жатады—деди. О. Қожуровтиң пикиринше бул дәстанлардың түп-дереги шығыс халықларынан аўысып келген болыўы тийис. Бул дәстанларда қыялый жағдайлар басым. Оларда дәў, пери, дуўа, сыйқыр қусағанлар көп ушырасады. Бул дәстанлардың қаҳарманлары өзлериниң гөзлеген мақсетлерине қаҳарманлық күш жумсаў арқалы емес, ал дуўаның күши менен жетиседи—дейди. Үшинши топарға «Хурлиқа-Ҳамра», «Ғәригашық», «Юсуп-Ахмет» ҳәм «Гөрүғлы» дәстанлары жатады. Бул дәстанлар Қожуровтың пикири бойынша, өзбек ҳәм түркмен дәстанлары О. Қожуров өзиниң жоқарыда көрсетилген баянатында «Қырк қыз» ҳәм «Қоблан» дәстанларына айрықша тоқтап өтеди. «Қырк қыз» дәстанының бас қаҳарманлары қызлар болғанлықтан О. Қожуров бул дәстанды ең әйемги дәстан, бундағы сәўретленген ўақыялар әйемги замандағы матриархат дәўири-

¹ Сонда, 128—129-бетлер.

² **Жданко Т. А.** Каракалпакская эпическая поэма «Қырк кыз» как историко-этнографический источник, КСПЭ АН СССР, вып. XXX. 1938.

нин жаңғырығы деп есаплайды. Баянатшы «Қоблан» дәстанын қазақша «Қобланды» дәстаны менен салыстырып отырып, қарақалпақша «Қоблан» эпосы қазақша қарағанда толығырақ екенін айтады».¹

О. Кожуровтың бұл баянаты сол уақытта басылмады. Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлімінің қолжазбалар қорында сақланады. Шынында да бұл баянат өз дәуірі үшін да, оннан соң да илими әхмийети бар жұмыс болып есепланады.

Усы дәуірде яғни 1944-жыллардан бастап Н. Дәуқараев өзінің докторлық диссертациясы үстінде қызғын жұмыс алып барады. Соның менен бірге ол қарақалпақ фольклорының үлгілерін басып шығаруға да кеуіл бөлді. 1940-жыллары С. Мәуленов, Шәмшет Хожаниязов, Асан Бегимов тәрәпинен жазып алынған «Қырқ қыз» дәстанының 1949-жылы биринши рет қарақалпақ тилинде басылып шығыуы үлкен уақыя болды. Дәстанның биринши басылыуының, әдебий, илимий редакциясын Н. Дәуқараев, Н. Жапақов, О. Кожуров, Әмет Шамуратов ислеген. Қарақалпақшасынан бир жыл бурын Уйғын хәм Миртемир аудармасында өзбек тилинде 1948-жылы басылды. «Қыр қыз» орыс тилинде С. Сомова аудармасында Ташкентте 1949-жылы басылып шықты. «Қырқ қыз» еккинши рет рус тилинде А. Тарковский аудармасында 1951-жылы Москвада басылып шықты. Бул аударма Пүткилауқамлық көлемде жоқары баха алды. С. Сомова аудармасына Л. И. Климович алғы сөз жазған. А. Тарковский аудармасына Н. Дәуқараев кең түрде соңғы сөз жазған, онда «Қырқ қыз» дәстанының идеялық көркемлик өзгешелиги ҳаққындағы, оның атқарыушысы Қурбанбай жырау тууралы бахалы мағлыұматлар бар.

Н. Дәуқараев 1951-жылы Москвада Шығысты изертлеу институтының илимий кеңесинде «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері» атлы докторлық диссертация жақлады. Сол докторлық диссертациясы үш үлкен бөлімнен туратуғын еди. Биринши бөліми — қарақалпақ аұызеки халық деретпелери, еккинши бөліми — революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты, үшінши бөліми — қарақалпақ совет әдебияты.

Фольклорға арналған бөлімінде кириснұ хәм жуумақлаудан басқа «Қарақалпақ аұыз әдебиятының тарийхий дереклери», «Қарақалпақ аұыз әдебияты хәм оның айтыушылары», «Қарақалпақ аұыз әдебиятының түрлери хәм тематикасы», «Қарақалпақ совет фольклоры» деген бөлімлерден турады. Н. Дәуқараев бириншилерден болып қарақалпақ фольклорының тарийхының қысқаша очеркин сол дәуірде жыйналған материаллар тийка-

¹ Сағыйтов И. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. Нөкис. 1963, 22—23-бетлер.

рында рус хэм қоңсылас халықлардың тәжирийбесине сүйене отырып дүзбекши болды. Дурысында да ол биринши мәртебе тарийхшылардың мийнетлерине сүйенип, қарақалпақ фольклорының шығармаларының халықтың тарийхы менен байланысына нәзер аударды. Ол фольклор шығармаларының пайда болуында, сақланыуында, раўажланыуында жырау-бақсы қыссаханалардың қоңсылас халықлар менен мәдений байланыстың әхмийетин белгилеп берди. Н. Дәўқараев усы мийнетинде фольклордың қарақалпақ материалы тийқарында қосықларға, ертеклерге, нақыл-мақалларға, айтысқа, диний фольклорға, дәстүр жырларына, толғауларға, «Алпамыс», «Қоблан», Қырқ қыз» қусаған дәстанларға биринши илимий талқы жасады, қарақалпақ совет фольклоры ҳаққында өз түсиниклерин жазды, қысқасы ол улыўма қарақалпақ фольклорын үлкен еки жанрға—лирикалық хэм эпикалық жанрға бөлип, қарақалпақ фольклорының барлық жанрлары ҳаққында түсиник береди.

Хақыйқатында 50-жылға шекем қарақалпақ фольклорын Н. Дәўқараевтай етип ҳешким толығы менен барлық жанрларын қамтып бундай илимий жұмыс жазбаған еди. Жұмыс шолуў түринде қысқа жобада жазылса да өз дәўири ушын үлкен жана-лық еди. Н. Дәўқараевтан соң ҳәр бир қарақалпақ фольклорын изертлеўши адам бул жұмысқа нәзер аудармауы мүмкин емес еди. Бул жұмыстың қолжазбасы Москвадағы орайлық китапханада, Россия Илимлер Академиясының Шығысты изертлеў институтының китапханасында хэм Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының китапханасында 1951-жылдан басылап сақланады. 1959-жылы орыс тилинде Ташкентте «Илим» баспасында «Очерки дореволюционной каракалпакской литературы» деген ат пенен Н. Дәўқараевтын докторлық жұмысының биринши хэм еккинши бөлиминиң қысқаша варианты басылды. Қарақалпақ аўызеки халық дәретпелерине арналған Н. Дәўқараевтың жұмысының толық варианты 1977-жылы Нөкисте қарақалпақ тилинде басылып шықты.¹

Солай етип Н. Дәўқараев 50-жыллардың басында қарақалпақ фольклористикасының тырнақ тасын қалады.

1951-жылы «Қаракалпакский язык» атлы Н. А. Баскаковтың китабының 1-томының Москвада басылып шығыуы совет дәўиринде қарақалпақ фольклорын жыйнаўдағы, қарақалпақ хэм орыс тилдеринде басып шығарыўдағы оғада үлкен илимий жұмыс болды. Н. А. Баскаков бул материалларды 1926—45-жыллары Қарақалпақстанның барлық районларында ешекли, пияда жүрип көп қыйыншылықлар менен жыйнаған еди. Н. А. Баскаковтың

---

¹ Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том, «Қарақалпақстан баспасы», Нөкис, 1977, 354-бет.

ул мийнети тек қарақалпақ тилин изертлеуде ғана емес, ал оның дәстанлардан басқа барлық жанрларын үйрениуде үлкен қиындыққа ийе. Кітаптың кирис сөзіндегі автордың қарақалпақ фольклорын түрлерге бөліуі, классификациялауы автордың бұл фольклор менен күтә жақсы таныс екенлігін көрсетеді хәм фольклорды ізбе-із үйрениу ұазыйпасын қояды. Н. А. Баскаковтың бұл жұмысы бириншилерден болып қарақалпақ фольклорын жыйнау хәм бастырып шығарыуда ислеген теңи-тайы жоқ мийнет екенинен дерек береді.¹

Қарақалпақ фольклорын, әдебиятын изертлеуде 40-жыллардың ақыры, 50-жыллардың басларында көп ғана қыйыншылықтар жүз берді. Гейпара сыншылар халықты өзиниң бир неше әсир қаны-жаны менен жасап киятырған «Алпамыс», «Қоблан», «Мәспатша» дәстанларынан айырмақшы болды. Бул дәстанларды халықлық емес, ал халыққа қарсы феодаллық дәстанлар деп атады.²

Усының менен бирге қарақалпақ халқының уллы шайыры Бердаққа жала жабыу қусаған жаман дөхметлер болды. Булардың белгили уәкиллери А. Савицкий, Н. Наренов, А. Муратов қусағанлар болды. Бундай жағдай өзбек эпосы «Алпамыш» хақында да болды.

1954-жылы июньде А. М. Горький атындағы дүнья жүзилик әдебиат институты, СССР Илимлер Академиясының Шығысты изертлеу институты менен бирликте СССР халықларының эпосларын изертлеу мәселелери бойынша пүткилауқамлық жыйналыс өткерди. Соның ишинде қарақалпақ халқының «Алпамыс», «Қоблан» эпослары биринши нәубетте изертлениу кереклигин көрсетти.³

1954-жылдың сентябринде Нөкисте қарақалпақ тили хәм әдебияты бойынша илимий конференция өткерилди. Конференцияда «Революциядан бурынғы қарақалпақ әдебиятының гейпара проблемалық мәселелери» деген темада әдебиатшы Б. Исмайловтың баянаты тыңланды. Ол өз баянатында қарақалпақ эпосларын бахалаудағы еки түрли бағытты—эпосларды ғалаба мақтау хәм кемситиу көз қарасында қарау бағытларын әшкаралады. «Алпамыс», «Қоблан», «Мәспатша» эпосларына таллау жасады. Конференция өзиниң қарарында жоқарыдағы көрсетилген эпослардың тийкарынан халықлық шығармалар екенин көрсетти. Эпосларды жыйнау, олардың халық арасындағы жаңа вариантларын

¹ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. 1-том, М., Изд. АН СССР, 1951, 409-бет.

² Наренов Н. Антинародная сущность каракалпакского эпоса «Алпамыс» газета «Советская Каракалпаккия», 30 марта 1952.

³ Чичеров В. И. Вопросы изучения по эпосу народов СССР. Известия АН СССР отд. литер и языка, 1955, Выпуск 1, 51-бет.

жазып алыў, оларды изертлеў жумысын күшейтиўдиң керек екенлигин атап көрсетти.¹

Эпосларды жыйнаў иси бираз жанланды. 1953—58-жыллары Сайыпназар Бекназаров, Генжемурат Есемуратов, Өсербай Хожаниязов, Мәтен Сейтниязов, Артық Кәримов тәрәпинен атақлы Қурбанбай жыраўдан «Ер зийўар», «Қаншайым», «Меңлиқал», «Жаҳанша», «Салимжан», «Алпамыс» дәстанлары жазып алынды. Қ. Мақсетов 1955-жылы Шығысты изертлеў институтының аспиранты болып жүргенде Москвадан Төрткүлге келип Қурбанбай жыраў менен ушырасып «Қаншайым» дәстанының биринши вариантын жазып алған еди. 1957-жылы Өсербай Хожаниязов жазып алған варианты 1958-жылы өз алдына кітап болып шықты. Оннан бұрын жазып алынған вариант Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң қолжазбалар қорында сақланады. Бул еки вариант жыраўдың шайырлық өзгешелигин үйрениўде үлкен әҳмийетке ийе. 1955—58-жыллары Артық Кәримов Қыяс жыраўдан «Мәспатша», «Алпамыс», «Шәрьяр» дәстанларын жазып алды. Ал Рамберген Хожамбергенев Есемурат жыраўдан «Алпамыс», «Шәрьяр» дәстанларын жазып алды. Бул қолжазбалардың хәммеси Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң қолжазбалар қорында сақланады.

1956-жылы сентябрьде Ташкентте СССР Илимлер Академиясының А. М. Горький атындағы дүнья жүзиллик әдебият институты менен Өзбекстан Илимлер Академиясының А. С. Пушкин атындағы тил хәм әдебият институты «Алпамыс» эпосы бойынша регионаллық жыйналыс өткерди. Жыйналысқа Москва, Ленинград хәм аўқамлық республикалардан бир қанша илимпазлар қатнасып, «Алпамыс» дәстаны бойынша илимий баянатлар жасады. СССР Илимлер Академиясының хабаршы ағзасы А. Н. Боровков «Алпамыс» ҳаққында қаҳарманлық поэма», өзбек фольклористи Х. Т. Зарифов «Алпамыс» эпосының тийкарғы мотивлери», академик В. М. Жирмунский «Алпамыс» эпосының генезиси хәм тарийхий мәселелери», Л. И. Климович «Алпамыс» эпосының гейпара көркемлик өзгешеликлери туўралы», Н. С. Смирнова «Алпамыс»тың қазақ версиясының идеялық мазмуну хәм негизлери, М. И. Богданова «Алпамыс» эпосының гейпара көркемлик өзгешеликлери туўралы, Смирнова «Алпамыс»тың қазақ версиясының қазақтың қаҳарманлық эпосы дәстүрлерине қатнасы ҳаққында», Т. Садықов «Алпамыс»тың қазақша версиялары», «И. Т. Сағыйтов «Алпамыс»тың қарақалпақша версиясының сыпатламасы», А. А. Валитова «Алпамыс»ның татарша прозалық ертеқ версиясы» атлы баянатлар жасады. Булардан

¹ Сағыйтов И. Т. Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы. Нөкис. 1963, 24—27-бетлер.

басқа «Алпамыс» бойынша Х. С. Сулайманов, Ш. М. Абдуллаева, И. Жаббаров, Д. М. Пеньновский, М. Шейхада, М. Афзаловлар шығып сөйлеген. Булардың баянатлары хәм шығып сөйлеулеринин тезиси басылып шықты.¹

Усы болып өткен жыйналыс «Алпамыс» эпосының барлық миллий версияларының хақыйқат халықлық дәретпе екенлигин тастыйықлады. Соның менен Орта Азия хәм Қазақстан халықларының эпослық мийрасын терең изертлеу мәселеси қойылды. Бул жыйналыс тек эпосты ғана емес, ал улыўма туўысқан халықлар фольклорын үйрениўде үлкен уақыя болды.

1956—58-жыллары Қурбанбай жыраўдан жазылып алынған «Меңлиқал», «Қаншайым», «Ерзийўар» дөстанлары басылып шықты. Буларды баспаға М. Сейтнийзов, Ө. Хожаниязов, С. Бекназаров, Г. Есемуратовлар таярлаған еди. 1957—58-жыллары А. Кәримовтың таярлаўында Қыяс жыраўдан жазып алынған «Алпамыс», «Мәспатша» дөстанлары өз алдына китап болып басылып шықты.²

1936—1946-жыллары Қ. Мәмбетназаровтың көрсетиўинше, Шымбайдағы, Педтехникумның студентлери Қ. Баймуратов, Р. Бабаназаров, Б. Ғайыпов, Қ. Тәжимуратов, Төрткүл музыкалық училищесинин оқыўшысы Қ. Палымбетов, Шорахан аўыл хожалық техникумының студентлери О. Айтмағанбетов, М. Нурманов, Б. Байдашов, сондай-ақ шайыр хәм әдебишыялар Қ. Айымбетов, О. Кожуров, С. Бекназаровлар Шымбай хәм Төрткүл районларының аймағынан 150 ден аслам халық ертеклерин жазып алады. 1945—50-жыллары К. Бердимуратов, жазыўшылар Т. Сейтмамутов, С. Бекназаров Шымбай, Қоңырат, Тахтакөпир, Кегейли, Қараөзек районларының аймағынан 100 ге жақын қарақалпақ аңыз-әнгимелери менен ертеклерин жыйнайды. Усылар менен бир қатарда жазыўшы И. Юсупов 1945—56-жыллары Шымбай районы аймағынан қарақалпақ халқының арасына кең таралған Искендер Зулхарнайын, Афлатун, Аластун, Мир Алишер, Хусайн Байқара (Султан сүйин) хаққында 17 рәўаятты жазып алып Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының қолжазбалар қорына тапсырған.³

1949-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан экономика хәм мәдениат институтының аты менен 1940-жылы басылған ертеклер толықтырылып өз алдына китап болып басылып шықты. Ертеклердин екинши китабы 1956-жылы усы институттын

¹ Тезиси докладов и сообщений регионального совещания по эпосу «Алпамыс», Изд. АН СССР, Ташкент, 1956.

² Очерки по истории каракалпакского фольклора. Ташкент 1977, 12-бет.

³ Мәмбетназаров К. Қарақалпақ ертеклери хаққында, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1981, 16—17-бетлер.

илимий хызметкерлери Қ. Айымбетов, Г. Есемуратов, А. Қаримовлардың таярлауында басылды. 1959-жылы қарақалпақ ертеклерінің шыққан еки кітабынан алып И. Майоров хәм Волковлардың аудармалары менен биринши рет рус тилинде жекке кітап болып басылып шықты.¹

40—50-жылларда қарақалпақ халық қосықларын, нақыл-мақалларын, ертеклерин, аңыз-әнгимелерин т. б. жыйнауда Н. Дәуқараев, А. Бегимов, О. Қожуров, Қ. Айымбетовлар менен бирге Д. Қасымов, Х. Палымбетов, Қ. Бердимуратов, Р. Хожамбергенов т. б. әҳмийетли жұмыс алып барды.

Биринши рет қарақалпақ нақыл-мақаллары 1949-жылы Қ. Айымбетовтың таярлауында өз алдына кітапша болып басылды. Екинши рет бул кітап бираз толықтырыулар менен 1956-жылы басылды.)

Н. Дәуқараевтың изертлеулерин былай қойғанда 40—50-жыллары қарақалпақ фольклоры бойынша бир қанша мақалалар, рецензиялар баспа сөзде жәрияланды. Қ. Айымбетовтың 1941-жылы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының 31-май санында «Халықтың жырау-бақсылары», Ж. Аймурзаевтың 1941-жылы «Жас Ленинши» газетасының 3-апрель санында «Халық ертеклері хәм қосықлары», И. Сағыйтовтың 1946-жылы «Женис байрағы» атлы альманахта басылған «Қырқ қыз» дәстаны тууралы мақаласы, Л. Климовичтиң «Қырқ қыз» эпосы ҳаққында» деген мақаласы, Х. Батырбековтың 1950-жылғы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының 13-марттағы санындағы «Қарақалпақ нақыл-мақаллары» атлы рецензиясы, Б. Исмайловтың «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының 1955-жылдың 180-санындағы «Қарақалпақ эпосларының тейнара мәселелери ҳаққында» мақаласы, С. Ахметовтың «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының 1955-жыл 5-октябрь санындағы «Қырқ қыз» эпосының халықтығының айырым мәселелери» мақаласы басылды. Сондай-ақ И. Т. Сағыйтов «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының 1955-жылдың 231-санында «Қарақалпақ халық творчествосын терең изертлейик», сол газетаның 1957-жылы, 162-санында «Халық әдебиятын жыйнаудағы ұазыйпаларымыз» атлы мақалалары басылып шықты.

Қ. Мақсетовтың 1955-жылы «Қарақалпақстан әдебияты хәм искуссевосы» (хәзирги «Әмиўдәрья») журналының №3-санында «Қырқ қыз» дәстанының жыршысы» атлы мақаласы басылды. Сол журналдың 1957-жыл №5-санында оның «Қырқ қыз» дәстанының көркемлик өзгешелиги» деген мақаласы дағазаланды. Қ. Мақсетовтың кандидатлық диссертациясы «Қырқ қыз» дәста-

¹ Сонда, 19—20-бетлер.

ның идеялық хәм көркемлик өзгешелиги» деп аталып, ол қарақалпақ фольклорына тиккелей арналған биринши диссертация болды. Ол 1958-жылы жоқарыда аты аталған диссертациясын жақлаған еди.

Н. Дәўқараевтың «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерк-лери» мийнетин менен бирге қарақалпақ фольклорын үйрениўде рус фольклористлериниң мийнетлери, әсиресе түркий халықлардың фольклоры менен шуғылланған В. М. Жирмунскийдиң, А. К. Боровковтың т. б. мийнетлери үлкен әҳмийетке ийе болды. Соның менен бирге қарақалпақ фольклорының үйренилиўине өзбек фольклористи Х. Т. Зарифовтың мийнетлери, қазақ жазыўшысы, қазақ фольклорын изертлеўши М. О. Әўезовтың мийнетлери үлкен тәсир етти. Әсиресе Х. Т. Зарифов өзиниң бай тәжирийбеси менен қарақалпақ фольклористлерине үлкен жәрдем көрсетти.

1947-жылы Москвада рус тилинде В. М. Жирмунский менен Зарифовтың «Узбекский народный героический эпос» китабының басылып шығыўы, әсиресе 1958-жылы Москвада «Вопросы изучения эпоса народов СССР» атлы топламның басылып шығыўы, онда В. И. Чичеровтың, В. М. Жирмунскийдиң, А. К. Боровковтың Орта Азия хәм Қазақстан халықларының эпосының үйренилиўи бойынша мақалаларының жәрияланыўы туўысқан халықлары фольклористикасында үлкен теориялық бурылыс болды. Олар өзлериниң мақалаларында қарақалпақ эпосының мәселелерин де сөз етти.

Сол китапта В. М. Жирмунский «Некоторые итоги изучения героического эпоса народов Средней Азии» деген мақаласында Орта Азия халықларының көплеген эпосларын тилге алады, олар ҳаққында өз баҳаларын билдиреди. Олардың арасында «Манас», «Алпамыс», Юсуп-Ахмед», «Гөрүғлы», «Едиге» т. б. эпослар бар. Ол усы мақаласында бурын белгили болмаған «Қырқ қыз» дәстанының урыс дәўириде Қурбанбай жыраўдан жазылып алынғанын, буның фольклорлық материалларды жыйнаўда үлкен жаңалық болғанын, «Қырқ қыз» дәстанының 20 мың қосық қатарларынан туратуғынын, Гүлайым баслаған «Қырқ қыздың», өзиниң сүйиклиси Хорезм батыры Арыслан менен басқыншылар қалмақ ханы Суртайша, Қызыл баслардың ҳүкимдары Нәдиришадан өз халқын азат еткенин жазады. Мийўели қаласының батыры, қырқ батыр қыздың сәрдары Гүлайым ҳаққындағы гүрринде Қарақалпақстанда, Хорезмде хәм Түркменстанда ҳәр қыйлы белгили бир орынларды атаған «Қыз қала» ҳаққындағы ески эпсаналар сәўлеленген. Бирақта эпоста сәўлеленген тарийхий ўақыялар әдеўир соңғы дәўирге тийисли хәм (басқа да көпшилик Орта Азия эпосының дәретпелери сыяқлы) XV—XIII әсирлердеги қарақалпақлардың урыслары менен байланыслы, соның менен

бирге (Қызыл баслардың тарийхый хукимдары) Персия жаўлап алыўшысы Нәдиршахтың Хорезмге топылысы менен байланыслы.¹

В. М. Жирмунский пикирин даўам етип, эпикалық поэманың соңғы дәуирде дөретилиўи (Гүлайым менен Арысланның мухаббаты, зулым Нәдиршах тәрәпинен қуўдаланған, Арысланның қарындасы, сулыў Алтынай образы), сондай-ақ айрықша үлкен орын ийелеген халық юмору менен берилген шопан Журын кәлдиң хәм Сайеке шунақтың Гүлайым сулыўға поэманың пүтин биринши бөлимин алып туратуғын күлкили үйлениў тойы менен тастыйықланады²—деп көрсетеди.

Дурысында да академик Виктор Максимович Жирмунскийдиң «Қырқ қыз» дәстанының дөрәуи ҳаққындағы пикирлери, оның дәстанның мазмунин тарийх пенен байланыстырыўлары оғада бахалы пикир екенин айтыў керек.

В. М. Жирмунскийдиң усы хәм соңғы жумысларындағы «Едиге» дәстаны ҳаққында пикирлери де үлкен илимий қызығыўшылық туўдырады. «Едиге» дәстанының көп ғана түркий халықлардағы версиялары, соның ишинде қарақалпақ версиясы, олардың сюжет қурылысы, тарийх пенен байланысы, сондай-ақ тарийхый ўақыялардың үлкен өзгерислер менен көркем сүўретленетуғыны ҳаққында жазады. Ол «Едиге» дәстаны ҳаққында үлкен изертлеў жумысын жазды.³

В. М. Жирмунский ислеп шыққан салыстырып изертлеўдиң үш түри: 1. тарийхый-генетикалық, 2. тарийхый-типологиялық, 3. халықлардың тарийхый жақтан жақынлығы хәм олардың жәмийетлик раўажланыў жағдайларының нәтийжесинде пайда болған халық аралық мәдений байланысларды тәсир етиўди, өзлестирип алыўды белгилейтуғын салыстырыў.⁴ Бул пикирди, теорияны автор славян эпослары материалында айтса да түркий халықлардың эпосларын салыстырып изертлеўде де үлкен роль ойнайды.

50-жылларда Орта Азия хәм Қазақстандағы түркий тиллес халықлардың эпосын изертлеўде Александр Константинович Боровковтың хызметлери айрықша үлкен. Ол өзиниң мийнетлеринде түркий тиллес халықлардың эпосының халықлығы, көркемлик өзгешеликлери туўралы оғада бахалы пикирлерди қалдырды.

Жоқарыда аталған «Вопросы изучения эпоса народов СССР» деген китапта оның көлемли «Вопросы изучения тюрко-язычного

¹ Вопросы изучения эпоса народов СССР. Изд. АН. СССР. Москва, 1958, 28-бет.

² Сонда, 28-бет.

³ Жирмунский В. М. Тюдкский героический эпос. Изд. «Наука», Ленинград, 1974, 387—517-бетлерди қараңыз.

⁴ Жирмунский В. М. Эпические творчества славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса. Журнал. «Вопросы литературы». 1958, № 118-бет.

эпоса народов Средней Азии и Казахстана» деген мақаласы басылған. Онда ол қазақ, өзбек, түркімен т. б. эпосларына таллау жасайды. Сонда ол қарақалпақтардың «Мәспатша» хәм «Қоблан» дәстанлары хаққында бақалы пикирлерди келтиреди. Мысалы, ол «Мәспатша» дәстаны хаққында «Қарақалпақ романтикалық поэması «Мәспатша» да сегиз бууынлы соңғы турақлы рифмасы жоқ үш қатардан турауғын қахарманлық поэмалар ушын улыўма тән болған қосықлар үш қатарлы он бир бууынлы хәм төрт қатарлы сегиз бууынлы биринши, екінши хәм төртінши қатарлары уйқасып келетуғын қосықлар менен алмасып келеди. Қосықтың бундай хәр қыйлы формалары айтылажақ поэтикалық ой-пикирдің характерине қарап белгиленеди. Олар соның менен қарақалпақ эпосының раўажланыўында, оның қоңсы өзбек, түркімен әдебиятларының дәретийушилиқ усылларын қабыл етиўиниң де нәтийжеси болып есапланады¹—деп жазады. Жоқарыдағы қатарлардан қарақалпақ эпосына тән поэтика көз алдымызға келеди.

Жоқарыдағы аталған «Вопросы изучения эпоса народов СССР» китабында М. И. Климович өзиниң «Заметки об эпическом творчестве народов Советского Востока» деген мақаласын жәриялаған. Ол өзиниң бул жұмысында «Гөрүғлы», «Алпамыс», «Қозы-Көрпеш» эпосларының шығыс халықлары фольклорында ушырасатуғынын олардың вариантлық, версиялық өзгешеликлерине, идеялық мазмуны, көркемлик айрықшалықларына тоқтайды.²

1956-жылы Қурбанбай жыраўдың сексен жыллық мерекеси белгиленди. Юбилей алдында аўылларда, қалаларда, оқыў орындарында оның дәретийушилигине арналған әдебий кешелер, лекциялар өткерилди. Жыраўдың «Қырқ қыз» дәстанын қайтадан рус, өзбек, қарақалпақ тиллеринде басып шығарыў мәселеси қолға алынды. Қурбанбай Тәжибаевтың 80 жасқа шығыў мүнәсибети менен оған Қарақалпақстан АССР хәм Өзбекстан ССР Жоқарғы Советлериниң Пәрманы менен «Өзбекстан ССР халық жыршысы», «Қарақалпақстан АССР халық жыршысы» хұрметли атақлары берилди. Ол сол жылы СССР Жоқарғы Совети Президиумының Пәрманы менен Мийнет Қызыл Байрақ Ордени менен сыйлықланды.

«Литературная газета» Қурбанбай Тәжибаевтың юбилейине арналған редакциялық мақалада «Тематикасы жағынан хәр түрли көп дәстанлар менен бизди таныстырған Қурбанбай Тәжибаев талантлы жыраў сыпатында қарақалпақлар, өзбеклер, қазақлар, түркіменлер арасында мәлим хәм үлкен сүйиўшиликке ийе. Ре-

¹ Вопросы изучения эпоса народов СССР. Изд. АН СССР, Москва, 1958, 69-бет.

² Сонда, 249-бет.

волюцияға дейін-ақ ол қолына қобыз алып Түркстанның ушықыйыры жоқ далаларында узақ хәм қыйын жолларды гезип жүрген ұақытта тек өзбек хәм қарақалпақ жырауларынан ғана емес, соның менен бирге халықтан үлкен дөретиушилик мектепти өтті!—деп жазады. «Правда» газетасы да өзиниң мәденият бойынша жылнамасында Қурбанбай жыраудың юбилейиниң болып өткенин белгилеу менен, оның қарақалпақлардың тарихына байланысly дэстанларды жырлайтуғынын хабарлайды.²

Қурбанбай Тэжибаев 1958-жылдың 26-июлинде қайтыс болды.

Оның бизге қалдырған бай эпикалық мийрасы өзиниң қунлылығы жағынан қарақалпақ аўызеки халық дөретпелери тарихында оғада үлкен әхмийетли орынды ийелейди.

195ә-жылы Москвада В. Шафранников тэрепинен жыйналған В. Беляевтың алғы сөзи менен «Қарақалпақские народные песни» атлы қарақалпақ халық намаларының топلامы шықты. Топламға халық бақсыларынан жазып алынған 84 нама киргизилген. Тап усы жылы А. Халимов тэрепинен топланған Акбаровтың алғы сөзи менен Ташкентте «Қарақалпақ халық намалары» деген атпенен екнши үлкен топлам басылып шықты. Бул топламға 140 қа жақын қарақалпақ халық намалары кирген. Бул еки топламға тийкарынан бақсылардың дуўтарда халық сөзине айтылатуғын намалары кирген. Олардың ишинде, Жуман бақсы, Ешан бақсы, Жапақ бақсы, Айтжан Хожалепесов, Ибрайым Патуллаевлардан жазылып алынған халық намалары бар. Сондай-ақ В. Шафранниковтың топلامында Компанейцтың Қыяс жыраудан жазып алған «Көз айдын», «Зарлы», «Хәўжар» намалары киргизилген. Солай етип, бул еки топламнан қобыз намалары орын алмады дерлик. Айырым кемшиликлерине қарамастан бул еки топлам халық намаларының халық сөзи текстлери менен жыйналыуы, текстлер менен қарақалпақ хәм рус тилинде баспа сөзде биринши рет үлкен көлемде жәрияланыуы қарақалпақ халқының мәдсннат тарихындағы үлкен ұақыя болып есапланады. В. Шафранниковтың топلامы ҳаққында кеуил аўдарарлық пикирлер шет еллерде де пайда болды.³

Қарақалпақ халық намаларының тәбияты, өзине тән қәсийетлери ҳаққында еки топламға жазылған алғы сөзлерде де баҳалы пикирлер айтылған. Белгили музыка изертлеушиси В. Беляев өзиниң В. Шафранниковтың топلامына жазған алғы сөзинде топламға кирген ҳәр түрли қосықлардың ишинде лирикалық қосықлар менен эпикалық жырлардың басым екенлиги көрсетилип, эпикалық жырлардың «Ғәрип-ашық», «Саятхан-Ҳамра»,

1 Литературная газета, «Юбилей Курбанбая Тэжибаева», 24-ноябрь 1956-ж.

2 «Правда» газетасы, 2-январь, 1957, № 2 (14031).

3 «Әмнүдәрья» журналы, 1962, № 1, 92-бет. «Лондонда шығатуғын халықаралық журнал қарақалпақ сазлары ҳаққында» деген мақаланы қараңыз.

«Юсуп-Ахмет», «Алпамыс», «Гөрүҗлы» т. б. дөстанлардан алынганлығы айтылады. Бул жазып алынған материаллардың музыкалык, әдебий хәм тарийхий жақтан үлкен әхмийети барлығы айтылыу менен қарақалпақ вокальлық халық дөретпеси өзиниң қурылысы жағынан айрылатуғынын, оның барлық түрлериниң тийкары қосық шуўмақларынан туратуғынлығы көрсетиледи. В. Беляев қарақалпақлардағы жырау атамасының қазақларға жақын екенин, эпикалык дөретпениң стили бойынша қарақалпақлар қазақлар менен жақынласатуғынын атап көрсетеди. Қарақалпақлардағы «бақсы»ның түркмен «бахши»лары менен уас екенлиги, қарақалпақлардың вокальлық көркем-өнериниң стили түркменлердикине жақынласатуғыны айтылады.¹

«Қарақалпақ халық намалары» атлы А. Халимов топлаған жыйнақтың И. А. Акбаров жазған алғы сөзинде де қарақалпақ халық намаларының атқарыушылары, саз-әсбаплары, намалардың басқа қонсылас халықлардың намалары менен үнлеслиги ҳаққында, халық намаларының жыйналыуы, өзгешелиги ҳаққында жақсы пикирлер айтылған. Сондай-ақ халық намаларынан пайдаланыу менен жаңа музыкалык шығармалар дөретейу машқаласына да кеуил бөлинди. Кирис сөзде халық турмысы хәм тууылған жер тәбиятының гөззал картиналары қарақалпақ халқының өткен дәуирде дөреткен қосықларында, музыкаларында толық сәуленгенни айтылады. Мақаланың авторы қарақалпақ халық намаларын еки топарға, дөстан хәм қосықларға бөledi. Әсиресе, қарақалпақлардың өтмиштеги музыкалык көркем-өнеринде жекке адамның атқарыу формасының көбирек рауажланғанын атап көрсетеди. Алғы сөзде қарақалпақ халқының әдебий хәм музыкалык дөретпелери Орта Азия хәм Қазақстан халықларының көркем-өнери менен тығыз байланыста рауажланды хәм рауажланбақта деген дурыс жуўмақ исленеди.²

Солай етип 50-жыллардағы қарақалпақ фольклористикасының улыўма жағдайы усындай болды. Жуўмақлап айтқанда бул дәуирде Н. Дәуқараевтың докторлық диссертациясындағы фольклорға арналған бөлим хәм 1959-жылы оның фольклорға хәм революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты мәселелерине арналған мийнетиниң қысқа вариантының русша «Очерки истории дореволюционной каракалпакской литературы» деген ат пенен Ташкентте Өзбекстан Илимлер Академиясының баспасында жарық көрийуи дурысында да қарақалпақ фольклорының ең биринши илимий тийкарын қурады. Әлбетте, Н. Дәуқараевтың бул мийнетинде де қарақалпақ фольклорының барлық мәселелерине жуўап жоқ еди. Дәслепки обзор түриндеги биринши қара-

¹ Каракалпакские народные песни. Москва, 1959, 7-бет.

² Қарақалпақ халық намалары. Ташкент. VII том, 1959, 5-7-бетлер.

қалпақ фольклоры бойынша бұл илимий мийнеттің әхмийеті оғада зор. Ал басқа да бұл дәуірде жазылған илимий мақалалар, қарақалпақ фольклорының текстлерінің жоқарыдағы көрсетілгенлерінің басылып шығуы усы дәуірде исленген жұмыслардың жуўмағы болды. Деген менен қарақалпақ фольклорын терең, шынтлап, хәр тәреплеме изертлеў хәм фольклористика тараўында тәжирийбелі қәнигелерди таярлаў бұл еле алдағы үлкен ұазыйпа болып қалды.

IV

1959-жылдың ақырында ӨзССР Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының дүзилиўи Қарақалпақстанда илимнің раўажланыўында, илимий қәнигелердің кең жобада таярланыўында үлкен бурылыс жасады. 1959-жылдың октябрь айында жаңадан дүзилген филиалдың қурамындағы тарийх, тил хәм әдебият институтының қасында өз алдына қарақалпақ фольклоры секторы шөлкемлестирилди. Бұл секторды басқарыўды институт Қ. Мақсетовқа тапсырды. Биринши дүзилген қарақалпақ фольклоры секторында Қ. Мақсетов басшылығында Қ. Мәмбетназаров, Б. Хәкимниязов, Ө. Ерполатов, Х. Алымов, А. Жамалов, Н. Камалов, Ж. Абдикеримов, М. Низаматдинов, кейинирек Ө. Тәжимуратов, Т. Нийетуллаев, Ж. Хошниязов, Қ. Ерназаровлар қосылды.

Фольклор секторының алдында үш үлкен ұазыйпа турды. Халықтың арасынан фольклор материалларын жыйнаў, фольклор текстлерин басып шығарыў хәм қарақалпақ фольклоры бойынша изертлеў жазыў хәм оларды баспа сөзде дағазалаў.

Усы ўақытқа шекем фольклор дәретпелерінің айырымларының тек бир вариантын жыйнаў дәстүр еди. Енди олардың мүмкин болғанша барлық вариантын хәм улыўма қарақалпақ фольклорының бурын жазылмаған барлық жанрдағы түрлерин жазып алыў мәселеси қойылды. Бұл жұмыс 1959-жылдан баслап қызғын қолға алынды, хәр жылы республика районларына фольклорлық экспедиция шөлкемлестирилди. Жоқарыдағы аталған фольклор секторының хызметкерлери қарақалпақ фольклорының барлық жанрлары бойынша материал жыйнаўға киристи. 3-4-жылдың ишинде қарақалпақ фольклорының хәр қыйлы жанрларынан бай материаллар жыйналды. Усылардан дәстанларды бөлип алғанда Қ. Мәмбетназаров, Н. Камалов, А. Жамалов тәрәпинен жазып алынған «Алпамыс» дәстанының Қарам жыраў варианты, усы «Алпамыс» дәстанының Қ. Мақсетов тәрәпинен жазылған Арзымбет жыраў варианты, А. Жамалов тәрәпинен жазылған Тәңирберген варианты, «Қоблан» дәстанының Қ. Мақсетов тәрәпинен жазылған Арзымбет жыраў варианты; Ережеп жыраў варианты, Қ. Мақсетов хәм Қ. Мәмбетназаров тәрәпинен жазып алынған Дәўлетмурат жыраў варианты, Қарам жыраў варианты, А. Жамалов жазған Асқар жыраў варианты, Ж. Абди-

керимов, Қ. Мәмбетназаров, Қ. Мақсетов жазған Жанибек Асқаров варианты, А. Әлиев хәм Қайыпназаровлар жазып алған «Мәспатша» дәстанының Қайыпназар жырау варианты, Қ. Мақсетов хәм Қ. Мәмбетназаровлар тәрәпинен жазылған «Бозуғлан» дәстанының Қайыпназар жырау варианты, Қ. Мәмбетназаров трепинен жазылған «Бозуғлан»ның Қыяс жырау варианты, «Шәрьяр»дың Қ. Мақсетов жазып алған Өтенияз жырау варианты, Қ. Мәмбетназаров жазған Қыяс жырау варианты, Р. Хожамбергенов жазған Есемурат жырау варианты, Қ. Мәмбетназаров тәрәпинен жазылған Жумабай жырау варианты хәм Жанназар жырау вариантлары, «Ашық-Нәжеп»тиң Қ. Мақсетов жазып алған Қаражан бақсы варианты, Қ. Мақсетов жазып алған «Қырқ қыз» дәстанының Қыяс жырау варианты жыйналды. Кейинирек Қ. Мақсетов Нарбай бақсыдан «Дәўлетярбек», Ахмет бақсыдан «Юсуп-Ахмет», Теңел бақсыдан «Саятхан-Ҷамра» дәстанларын жазып алды хәм Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының қолжазбалар қорында тапсырылды.

60—70-жыллары фольклор секторының хызметкерлери Мақсетов, Мәмбетназаров, Жамалов, Абдикеримов, Камалов, Ерполатов, Алимов, Низаматдинов, Нийетуллаев, Хошниязов, Байниязовлар тәрәпинен Есемурат жыраудан, Жапақ бақсыдан, Мәдрейим бақсыдан, Нарбай бақсыдан, Өтенияз жыраудан, Жумабай жыраудан, Әмет бақсыдан, Бекмурат бақсыдан хәм т. б. «Едиге», «Ер Шора», «Гөрүғлы», «Ғәрип-ашық», «Юсуп-Ахмет», «Шәрьяр», «Әўезхан», «Бәзирген», «Қырмандәли», «Саятхан-Ҷамра», «Хұрлиха-Ҷамра», «Юсуп-Злиха», «Дәўлетярбек», «Қарабек», т. б. дәстанлар жазып алынып, филиалдың қолжазбалар қорына тапсырылды.

Дәстанлардан басқа ертеклерди жыйнау бойынша да үлкен жұмыс исленди. Сөз етилген дәўирде ертеклерди жыйнауда Қ. Мәмбетназаров пенен бирге А. Кәримов, Т. Нийетуллаев, Ө. Ерполатов, А. Алимов, А. Төреевлер үлкен жұмыс иследи. Олар Қоңырат, Хожели, Мойнақ, Шымбай, Тахтакөпир, Кегейли районларында болған экспедицияда 500 ге шамалас халық ертеклери менен аңызларын жазып алады. Фольклор секторы ашылғаннан кейин 20 жыл дауамына республиканың арқа хәм кубла районларына бир неше рет шөлкемлестирилген экспедициялар нәтийжесинде бирнеше жүзлеген ертек, аңыз-әнгимелер жыйналды. Бул жұмыстың барысына қарақалпақ ертеклериниң жыйнаушысы хәм изертлеушиси Қ. Мәмбетназаров хызмет етти. Оның айтыуынша филиалдың қолжазбалар қорында хәзир 1000 ға жақын ертек бойынша қолжазбалар бар.

Оның пикиринше, қарақалпақ ертеклерин жыйнау дәўиринин дәслепки жылларында көпшилик жыйнаушылар ертекти ертектиден еситиуи бойынша өзлеринше қурып жазып алған. Усылар менен қатар ертекти ертектшиниң кимниң еситкени ямаса

кимнен жазып алғанлары тууралы мағлыўмат бермейди. Бул бир жагдай болса, екіншиден, айырым ертеклер бай сюжетке ийе болған менен көркемлик жағынан төмен қурылған. Бул жагдай айырым жыйнаўшылардың ертекти ертектиниң айтып бериўи бойынша жазбай, өзлериниң еситкенлери бойынша жай баянлаўлар менен жазғанлығынан болса, ал ертекти шалама-шәкки билетуғын адамлардан да жазып алғаннан да болыўы мүмкин.¹

Қ. Мәмбетназаров ертеклерди жыйнаў бойынша пикирин даўам етип, соңғы жыллары тиккелей фольклор менен шугылланыўшы илимий хызметкерлер ертекти жазып алыў менен қатар ертектшилердин өмири ҳәм репертуарларын толық жазып алыўды қолға алды,—деп көрсетеди. Соның менен бирге ол булардан Камал Ҳәбибуллаев (Шымбай) Дәўлетяр Қасымов (Тахтакөпир), Тилеўнияз Алланиязов (Хожели) ҳәм тағы басқалардың репертуарлары менен дәретиўшилиқ өмирбаянлары жазылып алынғанын айтып өтеди.²

1959-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының ашылыўы менен өз алдына қарақалпақ фольклоры секторының шөлкемлестирилиўи, аўызеки халық дәретпелериниң барлық түрлери бойынша тереңнен үйрениўге тағы да кең жол ашты. Әсиресе 1959—70-жыллар аралығында философия илимлериниң докторы, профессор Қ. Мақсетовтың басшылығында Андиян, Наманган, Ферғана, Самарқанд ўәлаятларында, сондай-ақ Қарақалпақстан автоном республикасының барлық районларында өткерилген фольклорлық экспедициялар оғада жемисли болды,—деп көрсетеди.³

Оның көрсетиўинше экспедиция қатнасыўшылары Қ. Мәмбетназаров, Ә. Адимов, Н. Камалов, Ә. Қожықбаев, Ж. Хошаниязов, Ө. Ерполатов, А. Жамалов т. б. тәрәпинен аўызеки халық дәретпелериниң барлық үлгилери бойынша бай материаллар топланды, деп келтириледі. Жыйналған материаллардың ишинде нақыл-мақаллар ҳәм терме-толғаўлар менен сол дәўиринде дәрәп айтылған жаңа нақыл-мақаллар, афоризмлерге мол деп тасты-йықлайды.

Қарақалпақ аўызеки халық дәретпелерин жыйнаўға республиканың барлық мектеп оқыўшылары, муғаллимлер жәмәәти менен айырым өз бетинше қызығыўшылар көп жәрдем көрсетип, ҳәр жылы сектордың мекан-жайына оқыўшылар менен муғаллимлерден ҳәр қыйлы қызықлы сораўлар, өзлери жыйнаған баҳалы материаллар келип түседі. 1962-жылы Т. Генжемуратов (Тахтакөпир) «Турмыс салт қосықлары ҳәм нақыл-мақаллары», усы жы-

1 Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ халық ертектери, Нөкис, 1981, 18-бет.

2 Сонда, 18-бет.

3 Нийетуллаев Т. Қарақалпақ нақыл-мақаллары, Нөкис, 1982, 6-6-бетлер.

лы Ө. Шарибаев (Нөкис) «Қарақалпақ нақыл-мақаллары» деген ат пенен 1331 нақыл-мақалды жыйнап, оны өз бетинше алфавит бойынша тәртіпестирген. Азат Абдиқалиқов (Нөкис) «Қарақалпақ нақыл-мақаллары», Ө. Нурғалиев (Шоманай) «Қарақалпақ нақыллары», 1963-жылы А. Құлымбетов (Хожели) «Қарақалпақ нақыл-мақаллары» деп бул да алфавит бойынша тәртіпестіріп, жыйналған топтамаларын тапсырды,—деп жазады.¹

Қарақалпақ жумбақларын жыйнаған хәм изертлеген Ә. Алимов олардың жыйналуы ҳаққында тоқтап, жумбақларды жыйнаудың жаңа дәуирин 1960-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясының қарақалпақ филиалы тарийх, тил хәм әдебият институтында фольклор секторының шөлкемлестіріуине байланыслы бир қатар фольклорлық экспедициялар жүргизиу дәуиринде республикамыздың барлық районларында болып, халық дәрәтпелериниң барлық жанрлары қатарында бир қанша жумбақларды сектордың хызметкерлери тәрәпинен республикамыздың Қоңырат, Хожели, Мойнақ, Төрткүл, Беруний, Әмиўдәрья районларынан көп ғана жумбақлар топланды деп келтирип, ол өзи 1961-жылдан берли республикамыздың барлық районларында болып 5000 нан аслам жумбақ жыйнағанын көрсетеди.²

Соның менен бирге ол жумбақларды жыйнау мәселесине иркилип, жумбақлар ел арасында оғада көп хәм олар тынымсыз дәрелип раўажланып кетеди. Ел арасынан жумбақларды жыйнауда «Жеткиншек» газетасы, мектеп оқыўшылары жақыннан жәрдем берди. Әсиресе, Мойнақтағы 8-Март, Қоңыраттағы Пушкин, Шевченко, Төрткүлдеги Нариманов, Берунийдеги Мақтумқұлы, Нөкистеги мектеплердиң оқыўшылары хәм жекке адамлардан Шоманайлы Б. Арқаров, Қоңыратлы М. Жалалов, Кегейлиши Қалыйлаев, Мойнақлы Марзия кемпир, Шымбайлы А. Әбдиқалықовлардың атларын айрықша атап өтемиз деп жазады.³

Қарақалпақ дәстүр жырларын, айтысты жыйнауда да үлкен жумыслар исленди. Фольклор секторының илимий хызметкери М. Низаматдинов республика районларында болып бул тарауда бай материал жыйнады. Ол 1960-жылдан баслап институт жәмәти жыйнаған айтыс бойынша материалларды жыйнап көп томлыққа топлады. М. Низаматдиновтың көрсетиуи бойынша дәстүр жырларын, айтысларды жыйнауда 1949-жылдан баслап С. Қ. Камалов, А. Кәримов, Қ. Мақсетов, А. Төреев, Т. Әбдимуратов, Т. Бегжанов, Н. Камалов, Т. Генжемуратов, А. Бекмуратова, А. Жамалов, У. Шалекенов, Ж. Әбдиқаримов, Б. Ҳаким-

¹ Сонда, 7-8-бетлер.

² Қарақалпақ фольклоры. III том, Нөкис 1978, Ә. Алымовтың алғы сөзин қараңыз, 12-бет.

³ Сонда, 12-бет.

ниязов, Н. Жапақов, Қ. Мәмбетназаров, А. Әбдимуратов, Қосбергенов, И. Юсупов қатнасқан.¹

Фольклор секторының бұрынғы хызметкери, қарақалпақ халық қосықлары хәм салт жырларын жыйнаўда А. Тәжимуратов үлкен мийнет иследи. Ол архивте сақланған усы темадағы материалды көп томлықтың бесинши томына жыйнап топлады. Оның көрсетиўинше қарақалпақ халық қосықларын, салт жырларын жыйнаўда фольклор секторының хызметкерлери менен Нөкис мәмлекетлик университетиниң студентлери, филологлар үлкен жәрдем көрсеткен. Ол өз китабында жыйнаўға себеп болған өзи хәм басқалар менен бирге 242 деректи, материалды кимнен ким жазып алғанын белгилеп өтеди.²

Бөлип алғанда қарақалпақ фольклоры материалларын жыйнаўда Н. Камалов, Ө. Ерполатов, М. Низаматдинов басқаларға қарағанда өз алдына жұмыс алып барды, себеби олардың илим изертлеў жұмыслары бул дәўир менен тиккелей байланыслы еди.

Солай етип 1959-жылдан баслап илимий хызметкерлер, студентлер, улыўма фольклорды сүйиўшилер тәрәпинен жыйналған материаллар Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының қолжазбалар қорында сақланатуғын қарақалпақ фольклоры секторының ағзалары тәрәпинен жыйналған бай мағлыўматларды толықтырды. 1959-жылдан 1980-жылға шекемги жыйналған фольклорлық мағлыўматлар қарақалпақ фольклорының көптомлығының текстлерин баспаға таярлаўға мүмкиншилик берди.

Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының ашылыўы, оның қурамында 1959-жылы тил хәм әдебият институтының дүзилиўи қарақалпақ фольклоры бойынша илимизертлеў жұмысларын жазыў хәм басып шығарыўда, сондай-ақ тәжирийбели фольклористлерди тәрбиялаў исинде жаңа басқышты ашты.

• 1958-жылы С. Бекназаров хәм Г. Есемуратов Қурбанбай жыраўдың «Ер Зийўар» дәстанын бастырып шығарды. Дәстанның алдына Г. Есемуратовтың қысқаша кирис сөзи берилген. 1958-жылы А. Қәримов Қыяс жыраўдан өзи жазып алған «Мәспатша» дәстанын бастырып шығарды. 1959-жылы Пахратдинов қысқаша алғы сөз бенен Әмет Шамуратов тәрәпинен Қуламет жыраўдан жазылып алынған «Шәрьяр» дәстанын бастырды. 1959-жылы «Қарақалпақские народные сказки» деген ат пенен Нөкис те «Қарақалпақстан» баспасында қарақалпақ ертеклери орыс тилинде басылды.

¹ Қарақалпақ фольклоры Айтыслар., XI том. 1-китап. Нөкис, 1982, 343-344-бетлер.

² Қарақалпақ фольклоры. Көптомлық V том, Нөкис, 1980, 452-467-бетлер.

1960-жылы атақлы Есемурат жыраўдан Рамберген Хожамбер-
генов жазып алған «Алпамыс» дәстанының үлкен варианты ба-
сылып шықты. Кітапты баспаға Қ. Мақсетов хәм Қ. Мәмбетназа-
ров таярлаған, кітапқа «Алпамыс» дәстаны туўралы алғы сөз
хәм атқарыўшылары туўралы мақала жазған Қ. Мақсетов, тү-
синік сөзлерин жазған Қ. Мәмбетназаров 1960-жылы биринши
мәртебе «Ғәрип-ашық» дәстаны басылып шықты. Дәстанды жа-
зып алған хәм баспаға таярлаған Хожамурат Тәжимуратов. Дәс-
танға қысқаша алғы сөзди Т. Сейтжанов хәм А. Қәримов жазған.
Баспа сөзде сол жылы «Совет Қарақалпақстаны» газетасында
Қ. Айымбетов, Қ. Мақсетов, И. Юсуповлардың дәстанның бас-
насы жөнинде сын мақаласы басылды. Деген менен кемшилик-
лерине қарамастан бул вариант белгилі дәрежеде әҳмийетке ийе.
Тәжимуратовтың хабарлаўына қарағанда ол бул нусқаны Ешан
бақсы хәм Қудайберген бақсылардың аўзынан жазып алған.
Сондай-ақ дәстанды баспаға таярлаўда өмиринше «Ғәрип-ашық»-
ты қысса қылып оқыған Хожелиши Балтабай қыссахан менен
бирге отырып дәстанның текстин көзден өткерген.¹

1961-жылы Қыяс жыраўдан Қ. Мәмбетназаров тәрәпинен жа-
зылып алынған «Бозуғлан» дәстаны биринши рет Нөкисте «Қара-
қалпақстан» баспасында қарақалпақ тилинде басылып шықты.
Баспаға бул дәстанды таярлағанлар Қ. Мақсетов хәм Қ. Мәм-
бетназаровлар. Дәстанға оның идеясы хәм көркемлиги, дәўирин
сөз ететуғын алғы сөз жазғанларда баспаға таярлаўшылар.
1962-жылы биринши мәртебе Қ. Мақсетов, Н. Камалов хәм
Қ. Мәмбетназаровлардың таярлаўында хәм олардың алғы сөзи
менен «Қарақалпақ легендалары хәм анекдотлары» өз алдына
Нөкисте қарақалпақ тилинде кітап болып басылып шықты. Усы
топламға баспа сөзде бақалы рецензия шықты. Бул мақаланы
жазған Москваы илимпаз А. А. Валитова еди.²

1962-жылы биринши рет Қурбанбай жыраўдан С. Мәўленов,
Ш. Хожаниязов жазып алған «Қурбанбек» дәстаны қарақалпақ
тилинде Нөкисте басылып шықты. Дәстанды баспаға таярлаған-
лар Қ. Мақсетов, У. Ерполатов, А. Жамалов, Б. Хәкимниязов,
Қурбанбай жыраўдың бул дәстанына алғы сөзди Қ. Мақсетов
жазған.³

1963-жылы биринши мәртебе Нөкисте қарақалпақ тилинде
«Гөрүғлы» дәстаны басылды. Бул дәстанда Бекмурат бақсы Жу-
маниязовтан жазылған «Қырмандәли», Нарбай бақсы Көшеке-
новтан жазылған «Бәзирген» бөлимлери бар. «Қырмандәли»ни жа-
зып алған Өтеп Ерполатов, «Бәзирген»ди жазып алған Ж. Әбди-

1 Ғәрип ашық, дәстан. Нөкис, 1960, 4-бет.

2 Валитова А. А. Қарақалпақ легендалары хәм анекдотлары. «Әмиў-
дәрья» журналы, 1964, № 1 қараңыз.

3 Қурбанбек дәстаны, Нөкис, 1962, 5-17-бетлер.

каримов. Кітапты баспаға таярлаганлар Қ. Мақсетов, Қ. Мәмбетназаров, Ө. Ерполатовлар. Дәстанға алғы сөз жазған Қ. Мақсетов,¹ Бекмурат хәм Нарбай бақсылардың өмирбаянлары хаққында мағлыұмат берген Ө. Ерполатов хәм Қ. Мәмбетназаров.²

³1963-жылы киши жастағы балаларға арнап С. Аббазов хәм Ә. Алымов жумбақлардың топламын қарақалпақ тилинде Нөкисте бастырып шығарды.

⁴1965-жылы Ә. Тәжимуратов «Қарақалпақ халық қосықлары» атлы кітапты Нөкисте қарақалпақ тилинде бастырып шығарды.

Кітапқа автор қосықларды «Турмыс салт-қосықлары», «Бесик жыры хәм балалар қосықлары», «Қызлар қосықлары», «Мухаббат қосықлары», «Муң-шер қосықлары», «Нәсият қосықлары», «Ойын дәлкек қосықлары», «Динди эшкаралаушы қосықлар», «Толғаулар хәм термелер», «Тарийхый қосықлар», «Жоқары қарақалпақлардағы халық қосықлары» деген атамалар менен киргизеди. Кітаптың көлеми 21 баспа табақтан асады. Автордың жоқарыдағы бөлиу структурасы тематикалық, жанрлық, дәуирлик жағынан араласып кетиуине қарамастан сол дәуир ушын үлкен ис болды. Кітаптың алдында автор үлкен алғы сөз жазды. Оның бул қарақалпақ халық қосықларына арналған кандидатлық диссертациясының мазмуны еди. Әлбетте, Х. Тәжимуратовтың биринши жазған илим-изертлеу жумысы болғанлықтан қосықларды классификациялауда болсын, оларды талқылауда болсын бираз кемшиликлер ушырасқаны айқын. Деген менен қарақалпақ халық қосықлары бойынша биринши рет бундай топламның дүзилиунде хәм ол туұралы изертлеу жазыудағы оның хызметлерин жоқары бақалауымыз керек.³

⁵1965-жылы Нөкисте қарақалпақ тилинде Қ. Мәмбетназаров тәрәпинен «Қарақалпақ халық ертеклери»нің жаңа үлкен топламы басылып шықты.

⁶1968-жылы «Қарақалпақстан» баспасында рус тилинде «Диковины Аму» аты менен қарақалпақ ертеклери басылды. Көлеми 18 баспа табақты құрайтуғын бул топламға М. Шевердин, И. Шевердина аударған ертеклер менен бирге, 1959-жылы ертеклердин русша басылыуындағы А. Волков хәм И. Майоров аудармалары да бул топламда пайдаланылған, қарақалпақ ертеклериниң бул баспасын әдеуир толық хәм сапалы баспалар қатарына жатқарыуға болады. Кітаптың алдында М. Шевердин тәрәпинен жазылған кирис сөз бар.⁴

1. Гөрүглы дәстаны. Нөкис, 1963, 7-23 бетлер.

2. Сонда, 129-130-бетлер.

3. Қарақалпақ халық қосықлары. Нөкис, 1963. Усы кітаптағы Ә. Тәжимуратовтың «Қарақалпақ халық қосықлары» хаққында мақаласын қараңыз. 3-82-бетлер.

4. Диковины Аму-Қарақалпақские народные сказки. Нукус, 1968. Стр. 3-14.

1970-жылы «Эмиўдәрья» журналының №7-санында Нарбай бақсыдан Қ. Мақсетов тәрәпинен жазып алынған «Дәўлетярбек» дәстаны басылды. Дәстанның алдында оның дөреген дәўири, миллий версиялары, улыўма дәстанның мазмуну хәм идеясын ашып беретугын мақала бар.

1970-жылы Нөкисте рус тилинде биринши мәртебе Б. Прибалов аўдармасында «Анекдоты Умирбека» басылды. Онда «Анекдоты Умирбека и некоторые вопросы сатирико-юмористического фольклора» деген Б. Прибаловтың мақаласы бар. Бул kitap 1977-жылы еккинши рет те басылды.¹

Тилекке қарсы ол өзиниң бул мақаласында 1962-жылы басылған хәм оған Умирбектиң анекдотлары кирген «Қарақалпақ легендалары хәм анекдотлары» атлы kitapты еслей де алмайды.

1970-жылы Нөкисте қарақалпақ тилинде балаларға арналған жумбақлардың Ә. Алымов таярлаған топلامы басылып шықты.

1971-жылы С. Северцов аўдармасында орыс тилинде «Шәрьяр» дәстаны басылып шықты. С. Северцов аўдармасын «переложение» деп атап, қарақалпақша тексттиң көлеминен орысша аўдарманың көлемин 5 есе көбейткен, дәстанның қара сөзин де қосық қатарларына өзинше айналдырған. Қысқасы, ол «Шәрьяр» дәстанын түп нұсқадай емес, ал өзинше баянлаған. Дәстанға И. Юсупов қысқаша кирс сөз жазған.²

1967-жылы Н. Дәўқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институты директоры Қ. Мақсетов республика басшылары алдына қарақалпақ фольклорының 20 томлығын басып шығарыў ҳақында усыныс қойды. Бул усыныс мақулланды хәм жоқарғы уйымлар тәрәпинен тастыйықланды. «Қарақалпақстан» баспасы «Қарақалпақ фольклоры»ның көп томлығын 1977-жылдан баслап жобаға киргизе баслады. «Қарақалпақ фольклорының» редколлегиясы атынан Қ. Мақсетов тәрәпинен жазылған 1-томға «Кириспе» де көп томлықтың әхмийстин, оның басылыўының мақсетин, мазмунын баянлаған едик. Сол «Кириспе»ниң ақырында мынадай сөзлер бар: «Көп томлықты басып шығарыўдың тийкар. 1 мақсети—көпшилик оқыўшылар жәмийетшилигин қарақалпақ фольклорының тутас, толық үлгилери менен таныстырыў, халқымыздың аўызеки дәрәпелерин мәңгилестириў, оларды илим-изертлеў жумысына қосыў, усының нәтийжесинде халқымыздың эстетикалық талғамының раўажланыўына үлес қосыў болып есапланады.³

1 Анекдоты Омирбека. Нукус. 1977. Б. Приваловтың жоқарғы аталған мақаласын қараңыз. 1961, 191-бет.

2 Сказание о Шарьяре. Изд. «Қарақалпақстан», Нукус, 1971, 7-14-бетлер.

3 Қарақалпақ фольклоры 1 том. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис 1977. 8-бет.

«Қарақалпақ фольклоры»ның I—II томларын «Қарақалпақстан» баспасы 1977-жылы басып шығарды. Екі томға 150 ден астам хәр қыйлы жанрдағы қарақалпақ ертекерлер киргизилген. Томларды баспаға таярлаған ертекерлер бойынша изертлеу жұмыстарын жүргизген филология илимлериниң кандидаты Қалбай Мәмбетназаров. Усы I—II томның редакциясын Қ. Мақсетов, Н. Жапақов, И. Сағыйтов алып барды. Екі томның ақырында Қ. Мәмбетназаров тәрәпинен дүзилген томларға кирген ертекерлер бойынша түсиниклер бар.¹ Көптомлықты безеуіге художник Карим Молотов қатнасты.

Көптомлықтын III томы 1978-жылы басылды хәм қарақалпақ халық жумбақларына арналды. Бул томды баспаға таярлаған қарақалпақ жумбақлары бойынша изертлеу жүргизген филология илимлериниң кандидаты Әсен Алымов. III томға тәбият қубылысына, адамға хайуанатлар хәм өсимликлер дүньясына, ушлап тутқан затларға байланыслы жумбақлар кирген. Булар революциядан бурынғы дәуирге тән болса, ал совет дәуиринде дөреген жумбақлар да томнан өзиниң хәр қыйлы тематикасы бойынша орын алған. Томның редакциясын Қ. Мақсетов алып барған III томға алғы сөзди Ә. Алымов жазды.²

«Қарақалпақ фольклоры»ның IV томы нақыл-мақалларға арналды хәм бул том 1978-жылы басылды. Томды баспаға таярлаған нақыл-мақаллар бойынша изертлеу жұмысын жүргизген Төрөбай Нийетуллаев. Нақыл-мақаллар томда тематикалық бөлиниулер менен орналастырылған. Дәстүрий нақыл-мақаллардан басқа шайырлардың дидактикалық қатарлары, соңғы дәуирлерде дөреген нақыл-мақаллар, афоризмлер, терме-толғаулар томға киргизилген. Томның алдына Т. Нийетуллаевтын қарақалпақ нақыл-мақаллары жөнинде мақаласы берилген.³ Томның редакциясын Қ. Мақсетов алып барған.

Көптомлықтын V томы қарақалпақ халық қосықларына арналған. Бул томды баспаға таярлаған қарақалпақ қосықлары бойынша изертлеу алып барған Әденбай Тәжимуратов. Китапта халық қосықларының барлық түрлеринен үлгилер бар. Китапқа Ә. Тәжимуратов кирис сөз жазған.⁴

«Қарақалпақ фольклорының» 1980-жылы басылған VI томы «Қырқ қыз» дәстанына арналған. Дәстанды баспаға таярлаушылар Қ. Мақсетов, Н. Жапақов, Т. Нийетуллаев. Дәстанға алғы сөзди Қ. Мақсетов жазған.⁵ Хәммеге белгили «Қырқ қыз» дәстанының бул вариантын Қурбанбай жыраудан Асан Бегимов, Сә-

¹ Қарақалпақ фольклоры I-II том. Нөкис, 1977, 353-382-бетлер.

² Қарақалпақ фольклоры III том. Нөкис, 1978, 7-29-бетлер.

³ Қарақалпақ фольклоры Нөкис, 1978, VI том, 7—19-бетлер.

⁴ Қарақалпақ фольклоры V том, Нөкис, 1980, 5-26, 452-467-бетлер.

⁵ Қарақалпақ фольклоры VI том, Нөкис, 1980, VI том, 7-41-бетлер.

дирбай Мәўленов, Шәмшет Хожаниязовлар жазып алған. Бул дәстанның қарақалпақ тилиндегі үшінші толық баспасы, Қурбанбай жыраў вариантынан басқа «Қырқ қыз»дың Қыяс жыраў варианты да бар.

Қарақалпақ фольклорын баспаға пухта таярлаў мәселеси нәзерде тутылып 1981—85-жылларда илимий жұмыс ретинде Өзбекстан Илимлер Академиясының рәсмий илим-изертлеў жобасына киргизилди. Бул жұмыстың илимий басшысы қылып филология илимлериниң докторы, профессор Қ. Мақсетов белгиленди. Көптомлықты таярлаў жұмысын тийкарынан Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан Филиалының Н. Дәўқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институты фольклор секторының хызметкерлери алып барды. 1981-жылдан баслап көптомлықтың жаңа редколлегиясы, кейин ала жуўаплы редакторлары дүзилди. Шөлкемлестириўшилиқ хәм баспа ислерине, бизлерге республика басшылары жақыннан жәрдем берип отырды.

1981-жылы «Қарақалпақ фольклоры»ның VII томы «Алпамыс» басылып шықты. Буны Өгиз жыраўдан Қаллы Айымбетов жазып алған, дәстанның ең жақсы вариантларының бири есапланады. Баспаға таярлағанлар Қ. Байниязов пенен Нағмет Айымбетов. Дәстанның кейнинде гейпара сөзлерге түсиник берилген.¹ Бул «Алпамыс»тың Өгиз жыраў вариантының үшінши басылыўы.

Көптомлықтың «Қоблан» дәстанына арналған VIII томы да 1981-жылы басылып шықты. «Қоблан» дәстанының бул варианты атақлы Есемурат жыраў Нурабыллаевтан жазып алынған. Жазып алғанлар Н. Жапақов, С. Мәўленов. Бул дәстанның үшінши басылыўы. Дәстанды баспаға таярлағанлар Н. Жапақов, Қ. Мәмбетназаров, Қ. Байниязов.² Бул «Қоблан»ның ең жақсы варианты.

«Қарақалпақ фольклоры»ның IX томын «Ер зийўар», «Қаншайым», «Қурбанбек» дәстанлары қурайды. Бул том 1981-жылы басылып шықты. Қурбанбай жыраўдың «Ер зийўар» дәстаны С. Бекназаров, Г. Есемуратов, «Қаншайым» дәстаны Ө. Хожаниязов, «Қурбанбек» дәстаны С. Мәўленов, III. Хожаниязовлар тәрәпинен жазып алынған. Жоқарыдағы дәстанларды баспаға таярлаған, алғы сөз хәм түсиник сөзлерин жазған Қ. Мақсетов, Г. Есемуратов, Ә. Қожықбаев. Жоқарыдағы үш дәстан да екінши рет басылып отыр.

Көптомлықтың 1982-жылы басылған X томы «Мәспатша» дәстанына арналған. «Мәспатша» дәстанының бул варианты А. Керимов тәрәпинен Қыяс жыраўдан жазып алынған. Дәстанды баспаға таярлаған, алғы сөз хәм түсиник сөзлерин жазған Қ. Мәм-

1 Қарақалпақ фольклоры. VII том. Нөкис, 1981, 217-218-бетлер.

2 Қарақалпақ фольклоры. VIII том. Нөкис, 1981, 275-бет.

бетназаров, А. Кәримов, Т. Нийетуллаев.¹ «Мәспатша» дәстанының бұл варианты ең жақсы вариант есапланады.

1982-жылы «Айтыс»тың XI томды құрайтуғын биринши китабы басылды. Томды баспаға таярлаған М. Низаматдинов. Бұл томға тийкарынан «Турмыс салт айтыслары» хэм «Шешенлик айтыслары» деген еки үлкен тарау кирген. Алғы сөз хэм түсиник сөзден басқа хәр бир тексттиң алдында оның мәнисин хэм құрылысын, мазмунын, әхмийетин баянлайтуғын пикирлер келтирилген.²

Айтыстың 1983-жылы басылған екнши китабы «Қарақалпақ фольклоры»ның XII томын құрайды. Бұл томды баспаға таярлаған М. Низаматдинов. Бұл томның мазмунын «Қарақалпақ халық дәстанларындағы айтыслар», «Қарақалпақ классик шайырларының айтыслары», «Совет дәуириндеги айтыслар» деген бөлимлер құрайды. Айтыстың жоқарыдағы түрлери бойынша текст пенен бирге автордың жеке пикирлери араласып келеди.³ Қарақалпақ фольклоры хэм жазба әдебиятындағы айтыс жанры бойынша автордың жеке пикири бар. XII том ҳаққында Қ. Байниязов «Совет Қарақалпақстаны» газетасында сын мақала жазды. Ол рецензияда кеуил аударатуғын хэм есапқа алатуғын орынлар аз емес.⁴ Соның менен бирге баспа сөзде «Айтыс»тың еки томын мақуллаған, улыума жоқары баҳалаған да пикирлер болды.

1984-жылы «Қарақалпақ фольклоры»ның XIII томы басылып шықты. Бұл томға «Шәрьяр» дәстаны кирди, оған Қуламет жырау хэм Өтенияз жырау вариантлары жиберилди. Қуламет жырау вариантын жазып алған Әмет Шамуратов, Өтенияз жырау вариантын жазып алған Қ. Мақсетов. Томды баспаға таярлаған хэм алғы сөз, жыраулар ҳаққында мағлыұмат, түсиник сөзлерин жазған да Қ. Мақсетов.⁵

«Ғәрип-ашық» хэм «Саятхан-Хамра» дәстанлары 1985-жылы басылып, «Қарақалпақ фольклоры»ның XIV томын құрады. Ғәрип-ашық» дәстаны Х. Тәжимуратов тәрәпинен Ешан бақсы хэм Қудайберген бақсылардан жазып алынған, Саятхан-Хамра», Минаж Мәтапаевтан жазылып алынған вариант. Баспаға Ә. Алымов, Қ. Мақсетов, Х. Тәжимуратов, А. Кәримов, Т. Нийетуллаев, М. Низаматдинов таярлаған. Алғы сөзди Ә. Алымов жазған.⁶

1986-жылы көптомлықтың өз ишине «Гөрүғлы» эпосын алған

1. Қарақалпақ фольклоры X том. Нөкис, 1982, 7-19, 366-бетлер.

2. Қарақалпақ фольклоры. XI том. Нөкис, 1982, 7-344-бетлер.

3. Қарақалпақ фольклоры. XII том. Нөкис, 1983, 7-369-бет.

4. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1984, 24-январь. Қ. Байниязовтың «Жылтырағанның бәри алтын емес» мақаласын қараңыз.

5. Қарақалпақ фольклоры. XIII том. Нөкис, 1984, 5-234-бетлер.

6. Қарақалпақ фольклоры. XIV том. Нөкис, 1985, 5-14-бетлер.

XV томы басылды. Бул томға «Гөрүғлы»ның «Әўезхан», «Әўез үйленген», «Арап Рейхан», «Қырмандәли», «Бәзирген» бөлимлери кирген. Усы томды баспаға таярлаған алғы сөз хәм түсиник сөзлерин жазған М. Низаматдинов.¹ «Қырмандәли»ни бақсы Мәдирейим Мәтжановтан А. Жамалов, «Бәзирген»ди Ешан бақсыдан А. Абибуллаев, «Әўезхан»ды Сапарнияз қыссаханнан М. Низаматдинов, «Әўез үйленген», «Арап Рейхан»ларды Нарбай бақсыдан Ж. Абдиқаримов жазып алған еди.

1987-жылы «Қарақалпақ фольклоры»ның XVI томы басылып шықты. Бул томға «Юсуп-Ахмет», «Юсуп-Злиха», «Ашық Нәжеп», «Хұрлиха-Хамра» дәстанлары кирген. «Юсуп-Ахмет» дәстаны бақсы Әмет Тарийховтан Қ. Мақсетов тәрәпинен жазып алынған. «Юсуп-Злиха» дәстанының қолжазбасы Кегейлиден Ә. Алымов тәрәпинен табылған. «Ашық-Нәжеп» дәстаны Қ. Мақсетов тәрәпинен Қаражан бақсы Қабыловтан жазылған. Бул үлгини Бердақ ислеген, Бердақтың қызы Хұрлиман үйренип алып айтып жүрген, кейин ала бул дәстанды баласы Қаражанға үйреткен. Бердақ бақлауларға қарағанда Хорезм өзбеклери хәм түркмен арасында қолжазба хәм аўызша тараған бул дәстанның қарақалпақша версиясын деретип, өзи жырлап өткен. «Хұрлиха-Хамра» дәстаны Қоңыратлы Орымбай бақсының шәкирти Мәдирейим бақсыдан А. Жамалов тәрәпинен жазып алынған еди. XVI томды баспаға Таялағанлар Қ. Мақсетов, Ә. Алымов, Томның алғы сөзин Ә. Алымов жазған.²

• 1987-жылы «Қарақалпақ фольклоры»ның XVII томы да басылып шықты. Бул томға Қурбанбай жыраўдан жазылып алынған «Шийрин-Шекер», «Жаскелен», «Ерқосай» дәстанлары кирген. Усы дәстанларды жыраўдан жазып алғанлар С. Мәўленов хәм Ш. Хожаниязов. «Хажы-Гирей» дәстаны С. Бекназаров тәрәпинен Қурбанбай жыраўдан жазылып алынған еди. Бул дәстанда XVII томға киргизилген. Томды баспаға таярлағанлар Қ. Мақсетов, Н. Жапақов, Қ. Мәмбетназаров, Т. Нийетуллаев, Ж. Хошниязов, Қ. Ерназаров. Баспаға таярлаушылар тәрәпинен алғы сөз хәм түсиник сөзлер жазылған.³

XVIII томға (1988) «Менлиқал», «Сәлимжан», «Хатамтай» дәстанлары, XIX томға (1989) «Бозуғлан», «Гүлистан», «Қараман» дәстанлары, XX томға (1990) «Жаханша», «Ерсайым», «Бозжигит», «Зийнеп-Алтынгүл» дәстанлары кирген. Баспаға таярлағанлар Қ. Мақсетов, А. Кәримов, Қ. Мәмбетназаров, Т. Нийетуллаев, К. Ерназаров, Ә. Алымов, М. Низаматдинов. Буннан басқа 1990-жылы Қ. Мақсетов, Қ. Байниязов, М. Низаматдинов, Қ. Мәмбетназаровлардың таярлауында «Едиге» дәстанының Ер-

1 Қарақалпақ фольклоры. XV том. Нөкис, 1986, 5-15, 209-212-бетлер.

2 Қарақалпақ фольклоры. XVI том, Нөкис 1987.

3 Қарақалпақ фольклоры. XVII том. Нөкис, 1987, 5-302-бетлер.

полат жырау хэм Қыяс жырау варинатлары бир китап болып басылды. 1990-жылы «Қарақалпақ нақыл-мақаллары» рус тилинде, «Өмирбек анекдотлары» Қ. Мақсетов т. б. тәрәпинен басылды 1993-жылы Қ. Мақсетов жазып алған «Қырқ қыз» дәстанының Қыяс жырау варианты хэм жаңылтпашлар өз алдына китап болып шықты. Солай етип қарақалпақ фольклористлериниң узақ жыллар дауамына жәмәәтлик мийнетиниң нәтийжесинде халқымыздың фольклорының сайланды үлгилери 20 томда жарық көрди. Текстологиялық ямаса илимий аппараттағы гейпара нуқсанларына қарамастан қарақалпақ фольклорының бул көп томлығы қарақалпақ фольклористлериниң оғада үлкен фундаменталь жумысларынан есапланады.

60-жыллардың басында қарақалпақ фольклоры бойынша кишигирим мақалалар жазыудан китаплар, монографиялар, изертлеулер жазыу хэм оларды китап түринде басып шығарыу басланды.

1962-жылы биринши рет қарақалпақ тилинде қарақалпақ фольклорына тиккелей арналған китаплар басылып шыға баслады. Буған сол жылы «Қарақалпақстан» баспасында жарық көрген Қ. Мақсетовтың «Қарақалпақ қақарманлық дәстаны «Қырқ қыз» китабын атауға болады. Китап кирисиу хэм жуумақтан басқа «Қарақалпақ қақарманлық дәстаны, «Қырқ қыз» дәстанының идеялық бағыты, «Дәстанның көркемлик өзгешеликлери ҳаққында», «Дәстанның жыршысы тууралы» деген бөлимлерден турады. Бул китап автордың 1957-жылы жазылып питкерилген кандидатлық диссертациясының қысқартылған варианты. Бул китапқа баспа сөзде филология илимлериниң докторы И. Сағыйтовтың унамлы рецензиясы басылып шықты.¹

• 1962-жылы Ташкенте рус тилинде И. Сағыйтовтың «Қаракалпакский героический эпос» атлы монографиясы басылып шықты. Китап «Қарақалпақ эпосына улыума характеристика» (эпостың классификациясы, жыраулар, эпос хэм тарийх, эпосты дәуирлерге бөлиу), эпостың дөрелиу дәуири, қарақалпақ эпосының тийкарғы өзгешеликлери, қарақалпақ эпосының көркемлик өзгешеликлери, «Қоблан», «Қоблан»ның қарақалпақша вариантлары, қазақша варианты, «Алпамыс», «Алпамыс»тың миллий версияларының уасалығы хэм айырмашылықлары, «Қырқ қыз», оның өзине тән хэм көркемлик өзгешелиги қусаған төрт баптан турады. Бул китап автордың усы атамадағы докторлық диссертациясының қысқаша мазмуны еди.² И. Сағыйтовтың бул китабы қарақалпақ тилинде толығы менен «Қарақалпақ халқының қақарманлық эпо-

¹ Сағыйтов И. Т. «Қырқ қыз» дәстаны ҳаққында монография. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1964, 22-январь.

² Сагитов И. Т. Каракалпакский героический эпос. Ташкент. Изд. АН УзССР, 1962. под редакцией Максетова К. М. 5-106-бетлер.

сы» деген ат пенен Нөкесте «Қарақалпақстан» баспасынан 1963-жылы басылып шықты. Кітап илимий жәмийетшилик тәрәпинен баспа сөзде жоқары баға алды. Н. Дәуқараевтан кейин «Алпамыс», «Қоблан», «Қырқ қыз» дәстанларын кең изертлеген И. Сағыйтов болды.

1965-жылы Ташкентте «Фан» баспасында Қ. Мақсетовтың қарақалпақ тилинде «Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы» деген кітабы басылып шықты. Кітап киришнү хәм жуўмақтан басқа «Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының жанрлық өзгешеликлери», «Идеялық хәм көркемлик өзгешеликлери», «Композициялық қурылысы хәм образлары», «Қахарманлық дәстанлардың сүўретлеў усыллары», «Қахарманлық дәстанлардағы проза», «Қарақалпақ халық поэзиясында қосық дәретиўшилик мәселесине» қусаған баплардан турады. Кітапқа баспа сөзде унамлы рецензиялар басылып шықты.¹ Бул кітап автордың докторлық диссертациясының тийкарғы мазмунын сәўлелендиретуғын еди.

1966-жылы Насретдинн Камалов «Жалынлы жыллар қосықлары» деген кітапша бастырып шығарды. Бул кітапта биринши мәртебе урыс дәўириндеги қарақалпақ халық қосықларынан үлгилер берилген. Бул қосықларды Н. Камалов фольклорлық экспедицияда болған ўақтында жыйнаған еди. Топлам «Фронт артындағы мийнеткешлердин қосықлары» «Саўаштағы жаўынгерлердин қосықлары» деген еки бөлимнен турады. Оған барлығы болып 46 қосық кирген. Кітаптың алдына «Уллы Уатандарлық урыс дәўириндеги қарақалпақ халық қосықлары ҳаққында» деген көлемли Н. Камаловтың усы дәўирдин қосықларының өзгешелиги, идеясы, көркемлигин ашып беретуғын мақаласы берилген.²

1968-жылы қарақалпақ фольклористикасына үлкен үлес болған Қ. Айымбетовтың «Халық даналығы» атлы кітабы басылып шықты. Бул кітап оның докторлық диссертациясының тийкарғы мазмунын еди.³ Бул кітап Салт-дәстүр жырлары», «Қосықлар», «Ертеклер», аңызлар, жумбақлар, жаңылтпашлар, нақыл-мақаллар айтыслар, жыраўлар, дәстанлар, бақсылар, қыссаханлар-шайырлар деген үлкен-үлкен бөлимлерден турады. Фольклорымыздың барлық үлгилери ҳаққында сөз етиледи, революцияға шекмги хәм совет дәўириндеги халық шайырлары сөз етиледи.

1970-жылы Қ. Мақсетовтың «Халық бақсысы» атлы кітапша-

¹ Нарымбетов Ж. Заметки об одной монографии, газеты «Советская Каракалпакия» 1966, 13-март; А. Каримов, А. Муртазаев. Красота народных дастанов», «Вестник ККФАН. УзССР, 1966 № 1, К. Мамбетназаров, У. Ерполатов, О. поэтике каракалпакского героического эпоса. Журнал. «Эмийдәрья» 1966, № 1. т. б.

² Камалов Н. Жалынлы жыллар қосықлары. Нөкис, 1966, 3-48-бетлер.

³ Айымбетов Қ. Халық даналығы Нөкис. 1968.

сы басылып шықты. Бунда атақлы Жапақ бақсы Шамуратовтын өмири хэм дөретпелери ҳаққында сөз етиледі.¹

Фольклор менен әдебияттың байланысы фольклористикадағы үлкен әҳмиетли мәселелердин бири. 1975-жылы Қ. Мақсетовтың «Фольклор хэм әдебият» атлы китабы басылып шықты. Қирисиў бөлиминде әдебияттың фольклор менен әййем дәўирлерден байланыс мәселелерине нәзер аўдарылады. XVIII—XX әсирлердеги қарақалпақ әдебияты ўәкиллери Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Өтеш, Омарлардың қарақалпақ фольклорына сүйенгенлигин айқын мысаллар менен көрсетеди. Китапта «Бердақ хэм фольклор», «Аяпбергенниң творчествосындағы фольклоризм», «Ж. Аймурзаевтың «Айгүл-Абат» пьесасында фольклорлық мотивлер», «И. Юсуповтың «Гилемши ҳаял ҳаққында ҳақыйқатлық» поэмасында халық поэзиясының элементлери», «С. Хожаниязовтың «Сүймегенге сүйкенбе» пьесасының халықлығы», «Т. Жумамуратовтың «Мәкарья сулыў» қысқасының халықлық белгилери», «Эпос хэм драма», «Беруний хэм фольклор» деген бөлимлер бар. Китаптың жуўмақлаў бөлиминде автор фольклор менен әдебияттың байланысыў жолларын өзінше көрсетип береді. Китап баспа сөзде унамлы баға алды.²

Қурбанбай Тәжибаевтың дөретпелерине арналған, улыўма қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының көркемлик өзгешелигин сөз ететўын Қ. Мақсетовтың 1976-жылы Ташкентте орыс тилинде «Фан» баспасында «Қарақалпақский эпос» атлы китабы басылып шықты. Китапта Қурбанбай жыраўдың өмири хэм дөретпелери сөз етилиўи менен оның атқарған «Қырқ қыз», «Ер Зийўар», «Қаншайым», «Менлиқал», «Қурбанбек», «Жанадил», «Балтекей батыр», «Алпамыс», «Ерсайым», «Жаҳанша», «Сәлемжан», «Илим хан» «Хатам-Тай», «Хаджи-Гирей», «Ер қосай», «Бозаман», «Шийрин-Шекер» дәстанлары талқыланады. Китаптың қирисиў бөлимин «Художественные особенности каракалпакского героического эпоса» деген үлкен бап қурап турады. Бул автордың жыраўдың 100 жыллығына арнап жазған мийнети еди. Китап илимий жәмийетшилик тәрәпинен жоқары баҳаланды.³

1977-жылы Ташкентте «Фан» баспасында қарақалпақ фольклористлериниң жәмәәтлик жұмысы биринши рет орыс тилинде «Қарақалпақ фольклоры тарийхының очеркleri» (Очерки по истории каракалпакского фольклора) басылды. Бул мийнеттиң ба-

¹ Мақсетов Қ. Халық бақсысы. Нөкис, 1976.

² Пирназаров А. Извечное творческое взаимодействие. Газета «Қарақалпақия», 15 апреля, 1976; Аллаяров С. Волшебный мир фольклора. 21 август, 1976.

³ Бекбаулов У. Слово об эпосе. Газета «Советская Карақалпақия» 26 июня, 1976; Мирзаев Т. Қарақалпақ эпосининг тахлили. Газета «Ўзбекистон маданияти», «12-ноябрь, 1976; Мамбетназаров Қ. Қарақалпақ эпосы», «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 5-июль, 1977-ж.

сылыуы көп жыллар қарақалпақ фольклористлериниң изертлеген жұмыстарының нәтижесі болды. Кітаптың кіріс сөзі, дәстанлар хәм хәзіргі фольклор бөлімін Қ. Мақсетов, ертеклер, легендалар, аңыз-әңгімелер, анекдотлар бөлімін Қ. Мәмбетназаров, дәстүр, жырлары, жоқлау, айтымларды Н. Жапақов, лирикалық қосықлар хәм жумбақларды Ә. Алымов, нақыл-мақал, терме-толғауларды Т. Нийетуллаев, тарихый қосықларды Ә Қожықбаев, урыстан кейінгі халық поэзиясын М. Низамтдинов, айтысты Ж. Хош-ниязов, урыстан бұрынғы халық поэзиясын Ө. Ерполатов, урыс дәуіриниң халық поэзиясын Н. Камалов жазған. «Очерклер»диң жууаплы редакторы Қ. Мақсетов. Ҳақықатында бул жәмәатлик илимий мийнет қарақалпақ фольклористикасы тарихындағы оға-да үлкен адым болды, қарақалпақ фольклоры жанрларын терең хәм хәр тәреплеме изертлеуге жаңа бағдар берди, қарақалпақ фольклорын терең илимий көзқарастан изертлеулерге тийкар салды. Гейпара кемшиликлерине қарамастан бул илимий мийнет-ти қарақалпақ фольклорын изертлеудеги ең тийкарғы жұмыс-лардың бири деп есаплауға болады.

1977-жылы Нәжим Дәуқараевтың шығармаларының толық жыйнағының 2-томы басылып шықты. Бул том толығы менен аўызеки халқы дәрәтпелерине арналған еди. Томды баспаға таярлаушылар Жаңабай Нарымбетов, Қырықбай Байниязов хәм Исмайыл Қурбанбаевлар үлкен жұмыс ислеген. Бул тарау Н. Дәуқараевтың «Қарақалпақ әдебияты тарихының очерклері» атлы докторлық диссертациясының биринши бөліми еди. 1959-жылы рус тилинде басылған «Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы» ямаса 1961-жылы қарақалпақ тилинде басылған «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарихының очерклері» атлы Н. Дәуқараевтың мийнетлерине қарағанда 1977-жылы басылған 2-томдағы қарақалпақ аўыз әдебиятына арналған материал өзиниң толықлығы менен айырылып турады.¹

1977-жылы Қ. Айымбетовтың «Қарақалпақ фольклоры» атлы жәрдемши оқыу құралы сыпатында университеттиң филология факультетине арналған кітабы басылып шықты. Кітап автордың өзи өлгеннен кейин Қырықбай Байниязов хәм Әдилбай Қожықбаевлар тәрәпинен баспаға таярланып жарық көрди. Кітапта тийкарынан қарақалпақ фольклорының түрлеринен турмыс салт-дәстүр жырлары, ертеклер, нақыл-мақаллар, айтыстар, тарихый жырлар, қыссахан, шайырлар, қарақалпақ совет фольклоры ҳаққында бағалы мағлұматлар бар.² Ал қарақалпақ фольклорының ең тийкарғы үлкен бөліми—дәстанлар,

1 Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том, Нөкис, 1977, 5-354-бетлер.

2 Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. Нөкис, 1977, 3-223-бетлер.

жыраў-бақсылар ҳаққында ҳеш нәрсе жоқ. Таярлаушылар да бул тууралы ҳеш нәрсе ескертпеген.

1978-жылы Қаллы Айымбетовтың «Қарақалпақ нақыл-мақаллары» кітабы «Қарақалпақстан» баспасында басылды. Кітапта бұрын бір неше рет автор тәрәпинен басылған қарақалпақ нақыл-мақаллары тексти бар. Автордың кітабына кирген «Термелер», «Фразеологиялар», «Нақыл-мақаллар сөзлиги», «Жүйели сөзлер», «Хәзирги заман юморлары», «Абуль Фараждан аўдармалары», «Қобуснамадан аўдармалар», «Хәзирги заман әмирбеклери» бөлимлери үлкен қызығушылық туўдырады. Бунда Қ. Айымбетовтың нағыз фольклор материалларын жыйнаушы, изертлеуши екені көринеди, соның менен бирге шебер дилмаш екені де билинеди. Сондай-ақ фольклор материалларын өзінше шеберлик пенен атқаратуғын, бере алатуғын усталықтың авторда жетерли дәрежеде бар екенлиги бул кітапта көринип турады.¹ Кітапты баспаға Қ. Байниязов таярлаған.

Қ. Мәмбетовтың «Фольклор хәм әдебият» кітабы 1978-жылы басылып шыққан еди. Усы кітапшаның биринши бөлиминде автор «Сөз сағасы фольклор» деген рубрика менен жазылған бул жұмыста салт-дәстүр жырлары, бет ашар, жоқлау, бәдик, гүлапсан ярамазан, зикир салыу (порханлар) т. б. автор тәрәпинен сөз етиледі. «Толғаулар тәғдири» деген тематика бойынша автор қысқаша бул жанрға, оларды айтқан, дәрәткен ертедеги жырау-шешенлерге иркиледі. Кітаптың «Әдебиятымыздың дереги», «Туўысқан толғаулар», «Едил қайда ел қайда» деген бөлимлеринде жырауларға тән болған қәсийет хәм қарақалпақ толғауларының туўысқан халықлар (әсиресе ноғай) толғаулары менен үнлеслиги сөз етиледі.²

Биринши мәртебе Нөкис университетиниң филология факультети ушын 1979-жылы «Қарақалпақ фольклоры» бойынша кітаптың Қ. Мақсетов, Ә. Тәжмуратовлар тәрәпинен дүзилиуи, бул кітаптың Өзбекстан жоқары оқуы орны министрлиги тәрәпинен сабақлық ретинде тастыйықланыуы қарақалпақ фольклористикасы тарауында илим-изертлеу жұмысларының пайда болыуы нәтийжесинде иске асты. Егерде 1979-жылға шекемги қарақалпақ фольклоры бойынша илим-изертлеу жұмыслары болмағанда бул фольклор бойынша сабақлықты жазыу мүмкин болмас еди. Қарақалпақ фольклористлериниң дәстанлар, жырау-бақсылар, ертеклер, қосықлар, нақыл-мақаллар, жумбақлар, совет дәуириндеги халық поэзиясы бойынша изертлеулері сабақлық дүзиу мәселесин жеңиллестирди. 1979-жылы «Қарақалпақстан» баспасы басып шығарған «Қарақалпақ фольклоры» сабақлығы көлеми 25 баспа табаққа жақын. Бул сабақлық қарақалпақ әдебияты та-

1 Айымбетов Қ. Қарақалпақ нақыл-мақаллары, Нөкис, 1978, 3-29-бетлер.

2 Мәмбетов К. Фольклор хәм әдебият. Нөкис, 1978, 3—103-бетлер.

раўында жоқары оқыў орнына арналған биринши тәжирийбе еди. 1979-жылға шекем бундай сабақлық болмады.

Сабақлықта «Кирисиў», «Қарақалпақ фольклорының классификациясы», «Қарақалпақ халық дәстанлары», «Қарақалпақ фольклорының дәретиўшилери хәм атқарыўшылары», «Фольклор хәм әдебият», «Жуўмақ» усаған жоқарыда көрсетилгенлердиң хәммесин Қ. Мақсетов жазған. Сабақлықтағы «Русреволюцион демократлары В. Г. Белинский, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов фольклор ҳаққында», «Қарақалпақ фольклорының жыйналыў, изертлениў тарийхынан», «Қарақалпақ халық қосықлары, той жырлары, айтымлар, айтыс, жұмбақлар, жаңылтпашлар, совет дәўириндеги фольклор, әдебиятлар дизими Ә. Тәжимуратов тәрпинен жазылған. «Ертеклер», «Анекдотлар» Қ. Мәмбетназаровтың, «Нақыл-мақаллар» бөлиmine Т. Нийетуллаевтың материаллары пайдаланылды. 1979-жылдан баслап «Қарақалпақ фольклоры» сабақлығы Нөкис университетиниң филология факултетиниң студентлериниң ең зәрүр оқыў қуралы болып хызмет етип келеди.

Әлбетте, биринши дүзилген оқыў қуралы болғанлықтан сабақлықта гейпара қәте-кемшиликтiң болыўы гүмансыз. Булардың хәммеси келеси баспаларында дүзетилиўи зәрүр. Өз ўақтында баспасөзде китап ҳаққында унамлы пикирдиң айтылғанын атап өткен жөн.¹

✓ Қ. Айымбетовтың 70 жыллық мерекесине арналып 1979-жылы Қ. Султановтың «Қарақалпақстан» баспасында брошюрасы басылып шықты. Бул брошюрада Қаллы Айымбетовтың өмири, хызмети, әдебий илимий педагогикалық жумыслары ҳаққында баҳалы пикирлер айтылған. Тийкарынан қарақалпақ фольклорын совет дәўиринде ең дәслепки жыйнаўшы, бастырып шығарыўшы, изертлеўши сыпатында Қ. Айымбетовқа өзине тийисли баҳасын берген.²

Оразақ Бекбаўлиевтың 1979-жылы «Қарақалпақстан» баспасында «Қаҳарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарийхий-лингвистикалық сыпатламасы» деген китабы басылып шықты. Автордың бул китабы қарақалпақ қаҳарманлық эпосының тилин изертлеўде үлкен әҳмийетке ийе. Ол эпостағы араб-парсы лексикасын ашып, олардың мәнисин түсиндириў менен бир қатарда, тил тарийхына байланыслы олардың пайда болыў жағдайларына, тарийхий аспектерине де кеўил аўдарады. Ол қаҳарманлық эпостың тилинде 2500 ге жақын сөзди нәзерде тугып 5000 ға жақын мысал келтирип, олардың араб-парсы лексикасына қатнасын белгилейди. Бул оғада үлкен, машақатлы хәм баҳалы жумыс. О. Бекбаўлиевтың бул сөзликке жазған көлемли тарий-

¹ Пирназаров А. Учебник по фольклору. Газета «Советская Каракалпакия», 1981, 21апрля.

² Султанов Қ. Фольклоршы Қаллы Айымбетов. Нөкис, 1979.

хий лингвистикалық очерки де жоқары илимий дәрежеде хэм те-рең излениүшилик пенен жазылған.¹ Бул китапқа кирген араб-парсы сөзлерин бериүде бир кемшиликке жол қойылған. Араб-парсы сөзлериниң қарақалпақша айтылыуы берилген де, ал арабша-парсыша айтылыуы берилмеген. Буны айтып отырғанымыздың себеби, көпшилик, хәтте, барлық араб-парсы тилинен қарақалпақ тилине кирген сөзлер өзгертилиңкиреп айтылады. Оған салыстырмалы түрде түп нускаларын бергенде оғанда орынлы болар еди.

«Тарийхий қосықлар» атлы Әдилбай Қожықбаевтың 1980-жылы «Қарақалпақстан» баспасында брошюрасы басылып шықты. Бунда тарийхий қосықлардың хэм аңызлардың тарийхий уақыялар тийкарында пайда болыуы, рауажланыуы оларда тарийхий шынлықтың сөз етилиуи менен оның ауызеки халық дөретпелериниң басқа түрлерине байланысы хәққындағы мәселелери де сөз етиледи. Бул китапшада «Ормамбет бий», «Қарақалпақ», «Ноғайлы», «Байсын»ға, «Жети үйге бир белдар», «Әүезхан», «Қоңырат», «Асқар батыр», «Өтеш батыр», «Мәрдиқар», «Залым», Яұмыт», «Хан зулымы», «Шайдаков» т. б. тарийхий қосықлар талқыланады.² Тарийхий қосықлардың өзгешелигин үйрениүде бул китапша белгилн дәрежеде қызығыушылық туўдырды.

Қарақалпақ ертеклерине арналған биринши монографияның басылыуы 1981-жылы «Қарақалпақстан» баспасында жарық көрген Қалбай Мәмбетназаровтың «Қарақалпақ ертеклери хәққында» китабы менен белгиленеди. Китап «Қирисиу» хэм «Жуўмақ»-тан басқа «Қарақалпақ ертеклериниң жанрлық белгилери», «Қыяллий ертеклер», «Хайўанлар хәққында ертеклер», «Турмыс ертеклери», «Турмыс ертеклериндеги халық сатиралары», «Қарақалпақ ертеклериниң көркемлик өзгешеликлери» деген бөлимлерден турады.³

Төребай Нийетуллаевтың «Қарақалпақ нақыл-мақаллары» монографиясы 1982-жылы «Қарақалпақстан» баспасында басылып шықты. Бул китапта усы жанр бойынша биринши көлемли жазылған илимий мийнет. Бунда биринши гезекте қарақалпақ нақыл-мақалларын таллау жасағанлығын көремиз. Автордың қарақалпақ нақыл-мақалларының көркемлик өзгешелигин ашыуы, олардың қурылысы, уйқасықлары, көркем сүүретлеу қураллары, тили хәққындағы пикирлери айрықша бахалы.⁴

М. Қ. Нурмухамедовтың 1983-жылы Ташкентте «Фан» баспасында шыққан «Сказки А. С. Пушкина и фольклор народов Сред-

¹ Бекбаулиев О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хэм оның тарийхий-лингвистикалық характеристикасы. Нөкис, 1979, 5-190-бетлер.

² Қожықбаев Ә. Тарийхий қосықлары. Нөкис, 1980, 3-56-бетлер.

³ Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклери хәққында. Нөкис, 1981, 3-113-бетлер.

⁴ Нийетуллаев Т. Қарақалпақ нақыл-мақаллары. Нөкис, 1982, 3-114-бетлер.

ней Азия» атлы брошюрасы Орта Азия халықларының, соның ишінде қарақалпақ фольклорының да Пушкин дәрепелерине шығыс халықлары фольклоры сыпатында қоспалы тәсири қаққында сөз етеди. Сондай-ақ автордың бул кітапшасы әдебиат пенен фольклордың, соның менен бирге хәр қыйлы халықлар фольклорының байланысы, өз-ара тәсири қаққындағы мәселелерди ортаға таслайды. Буны биринши гезекте А. С. Пушкиннің «Салтан патша қаққында ертектелер» шығармасы тийкарында талқылайды.¹

И. Т. Сағыйтовтың 1983-жылы «Қарақалпақстан» баспасында шыққан «Әдебиат хәм фольклор» атлы мақалалар топلامында автордың «Әдебий мийрасларымыздың түүесилмес байлығы» деген ат пенен берилген мақаласында «Ер Зийўар», «Шәрьяр», «Мәспатша», «Ер Қосай», «Бозуғлан» дөстанларының идеялық мазмуны, халықлығы қаққында пикир жүритилген.²

Әсен Алымовтың 1983-жылы «Қарақалпақстан» баспасында шыққан «Қарақалпақ лиро-эпикалық дөстанлары» атлы кітабы «Хұрлиқа-Хамра», «Юсип-Злиха», «Фархад-Шийрин», «Саятхан-Хамра», «Ашық Нәжеп», «Ғарип ашық» дөстанларын өзінше таллайды, лиро-эпикалық дөстанлардың дөрелиў хәм қәлиплесиў жағдайларын өз етеди. Кітапта лиро-эпикалық дөстанлардың композициялық өзгешелиги, көркем образлылығы, дөстанларды атқаруўдағы шеберлик хәм өмиршенлик, дөстанның жаңарыуы усаған мәселелер сөз етиледі.³ Бирақ қарақалпақ лиро-эпикалық дөстанларының пайда болуўы, олардың туўысқан халықлар версиялары менен байланысы, қарақалпақ версиясының олардан айрықшалығы терең илим-изертлеў жумысларын талап етеди.

1983-жылы Қ. Мақсетовтың «Қарақалпақ жыраў-бақсылары» кітабы басылып шықты. Буган автордың 60—70—80-жыллар даўамына жыраў-бақсылар қаққында жазған мақалалары кирген. Кітапта Сопласлы Сыпыра жыраў, Нурабылла-жыраў, Бекмурат жыраў, Қурбанбай жыраў, Есемурат жыраў, Қыяс жыраў, Қуламет жыраў, Жапақ бақсы, Ешан бақсы, Қаражан бақсы, Әмет бақсы, Генжебай бақсылардың дөретиўшилик хызметлери көрсетилген.⁴ Кітап жөнинде бир қанша унамлы пикирлер басылды.⁵

1984-жылы Л. С. Толстованың Москвада орыс тилинде «Исторические предания Южного Приаралья» деген кітабы басылып шықты. Бул мийнетти көп жыллардан бери жыйналған фольклорлық

¹ Нурмухамедов М. Сказки А. С. Пушкина и фольклор народов Средней Азии. Изд. «Фан», Ташкент, 1983, 3-50-бетлер.

² Сағыйтов И. Әдебиат хәм фольклор. Нөкис, 1983, 94-119-бетлер.

³ Алымов Ә. Қарақалпақ лиро-эпикалық дөстанлары Нөкис, 1983.

⁴ Мақсетов Қ. Қарақалпақ жыраў-бақсылары. Нөкис, 1983.

⁵ Мәмбетназаров Қ. Хошниязов Ж. Көркем сөздің хәм музыканың усталары қаққында мийнет «Совет Қарақалпақстаны» газетасы. 1983, 12-май, Пирназаров А. Қарақалпақские жырау и бакси. Журнал. «Советская тюркология», 1984, № 4.

хәм этнографиялық материаллар тийкарында, сондай-ақ көп сандағы илимий әдебиятты үйрениў менен қарақалпақлардың, өзбеклердин, қазақлардың, түркменлердин, аңыз, әңгиме, рәўият, әпсаналарының тарийх пенен байланысы мәселеси сөз етиледи. Бул китапта көп ғана руўлардың, қәўимлердин, қалалардың келип шығыўы ҳаққындағы рәўиятлар, матриархат дәўириндеги сакмассагет аңызлары, Тумарис хәм Зарина ҳаққындағы аңызлар, Гүлдирсин хәм «Қырқ қыз» қала ҳаққындағы рәўиятлар, Алтын Орда, Ноғайлы дәўирине байланыслы рәўиятлар, «Қорқыт ата», «Едиге», «Ер Шора», «Қоблан», «Ер Қосай», «Едил», «Жайық», «Ормамбет бий», «Жийдели Байсын»ның т. б. тарийх пенен байланыс мәселелери талқыланады.

«Қырқ қыз»дағы «Хаяллар патшалығы ҳаққында ертеқ» (Каразин), сондай-ақ Арыўхан, Ақшолпан ҳаққындағы аңызлар матриархат мәселесин изертлеўде автордың дыққат орайында турады. Л. С. Толстова Арал бойы халықларының аңыз, әңгиме, рәўият, әпсана, эпосларында әйем дәўирлерден ҳәзирги дәўирге шекемги усы аймақларда жасаўшы халықлардың тарийхының изин көреди. Китап фольклористлер ушын, оғада баҳалы дерек болып есапланады.¹

Қарақалпақ фольклорының тарийхий тамырларын изертлеўде С. Камаловтың, Р. Қосбергеновтың, Х. Есбергеновтың, М. Тлеўмуратовтың, В. Ягодинниң, Е. Бийжановтың, М. Мамбетуллаевтың хәм т. б. мийнетлериниң әҳмийети оғада үлкен.

Дурысында да фольклористика тек лингвистика менен ғана емес, ал тарийх, этнография менен де тығыз байланысады. Оның басқа пәнлер менен де қатнасы бар.

Сарыгүл Баҳадырованың 1984-жылы «Қарақалпақстан» баспасында орыс тилинде «Фольклор и каракалпакская советская проза» деген китабы басылып шықты. Бунда оның усы үлкен темаға арналған көп жыллық мийнетиниң нәтийжелери берилген. Жумыс тийкарынан үлкен үш баптан турады, оларда «Фольклор хәм қарақалпақ жазба әдебияты», «Фольклор хәм қарақалпақ совет поэзиясында реализмниң қәлиплесиўи», «Фольклор хәм ҳәзирги қарақалпақ прозасы» қусаған мәселелер сөз етиледи. Усы мәселелердин ишине қарақалпақ әдебияты материалы тийкарында совет дәўиринде қарақалпақ фольклоры менен ҳәзирги қарақалпақ прозасына тийисли болған байланыстың, өз-ара қатнастың дәретиўшилиқ усыллары талқыланады. Мысалы, фольклор хәм жаңа әдебият, аўызша баянлаўдың прозаның қәлиплесиўиндеги роли ҳәзирги үлкен прозаны дәретиўде халықтың тарийхий ядының әҳмийети, фольклор хәм реализмниң қәлиплесиў заңдылығы

---

¹ Толстова Л. С. Исторические предания Южного Приаралья. Изд. «Наука» Москва, 1984.

х. т. б. мақалалары бар¹ Бул жұмыс гейпара пикир алысыұды талап ететұғын орынларына, айырым кемшиликлерине қарамас-тан қарақалпақ әдебиятаныў илиминдеги бақалы хәм терең изертлеў жұмысларынан есапланады.

1987-жылы Қ. Мақсетовтың «Қарақалпақ әдебиятының туўысқан халықлар әдебиятлары менен байланысы» китабында қарақалпақ фольклорын жыйнаған, аўдарған, бастырған орыс илимпазлары, жазыўшылары ҳаққында, А. С. Пушкин ертеклеринин қарақалпақ фольклоры менен жақынлығы, қарақалпақ хәм Хорезмнің фольклорлық хәм әдебий байланысы, қарақалпақ фольклорының қазақ, тәжик, татар, башқурт, түркмен, ноғай фольклоры менен байланыс мәселелери де қысқаша сөз етиледі.²

1988-жылы Х. Есбергенев, Ж. Хошаниязов Ташкентте рус тилинде «Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре» деген китабын бастырып шығарды. Бул китапта фольклор материаллары тийкарында халықтың этникалық тарийхы, «Алпамыс» дәстанындағы тарийхий-фольклорлық мотивлер» сөз етиледі.

1989-жылы Қ. Мақсетовтың «Қарақалпақ фольклористикасы» китабы басылды. Онда фольклорымыздың әйемги дереклери, Орхон-Енисей жазыўлары, Беруний, Махмуд Қашғарий мийнетиндеги фольклор, XVIII—XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырларының фольклорға қатнасы, қарақалпақ фольклористикасының пайда болыў, раўажланыў жоллары, Уәлийханов, Диваев, Беляев, Баскаков, Дәўқараев, Айымбетов, Сағыйтов, Жапақовтың қарақалпақ фольклористикасына қосқан үлесі сөз етиледі.

1989-жылы К. Аллаамбергеневтың «Қарақалпақ әдебиятында айтыс» китабы басылды. Онда жуўап айтысы хәм әсиресе шайырлар айтысына кең талқылаў исленеди.

1990-жылы Ә. Алымовтың «Қарақалпақ жумбақлары» атлы китабы басылды. Бунда қарақалпақ жумбақларының жыйналыў, басылыў тарийхына итибар берилип, жумбақлар тематикалық, мәнилик, көркемлик жақтан талқыланады.

1990-жылы У. Оразбаеваның «Қырқ қыз» дәстанында тарийхий-этнографиялық дереклер» атлы брошюрасы басылды.

1991-жылы Ю. Пахратдиновтың кең көлемдеги «Адам, жәмиет, сатира» атлы фольклордағы юмор хәм сатираны сөз ететұғын монографиясы басылды. Усы тийкарда ол докторлық диссертация жақлады. Ол 1992-жылы «Өмирбек лаққы хәм юмор сатира мәселесине» китапшасын бастырып шығарды. Солай етип ол биринши рет қарақалпақ фольклорындағы юмор машқаласын көтерип шықты.

¹ Баҳадырова С. Фольклор и каракалпакская советская проза. Изд. «Каракалпакстан». Нукус, 1984, 3-227-бетлер.

² Мақсетов Қ. Қарақалпақ әдебиятының туўысқан халықлар әдебиятлары менен байланысы. Нөкис, 1987.

1991-жылы Г. Жаңабаеваның «Эстетический идеал в героических эпосах каракалпаков» кітабы басылды.

1992-жылы Ж. Хошаниязовтың «Қарақалпақ қақарманлық дәстаны «Алпамыс» кітабы басылды. Кітапта «Алпамыс» дәстанының тийқарғы өзгешеліктері», «Алпамыс» дәстанындағы тарийхый-фольклорлық мотивлер», «Алпамыс» дәстанындағы атамалар кең илимий көзқарастан талқыланады.

1993-жылы Қ. Мақсетовтың «Дәстанлар, жыраулар, бақсылар» кітабы басылды. Бул кітапта автор Қурбанбай жырау, Есемурат жырау, Қыяс жырау, Өгиз жырау, Ерполат жырау, Өтенияз жырау, олар атқарған «Қырқ қыз», «Қоблан», «Мәспатша», «Алпамыс», «Едиге», «Шәрляр» дәстанлары, бул дәстанларды атқаруыда олардың аса шеберлігі аталады. «Юсип-Ахмет», «Гөрүғлы», «Манас» мысалында қарақалпақ эпосының басқа тууысқан түркий халықлар эпосы менен тамырлас екені көрсетіледі. Хәте, «Игорь полки ҳаққында сөз»дің түркий халықлар дәстанлары менен сабақлас екені белгіленеді.

Қарақалпақ фольклористикасы тарауында илимий қәнигелер таярлауда да бираз жетіскенліклеримиз бар. 60—80-жыллар дауамында қарақалпақ фольклоры бойынша И. Сағыйтов, Қ. Айымбетов, Қ. Мақсетов докторлық диссертацияларын жақлады. Ал, Ә. Алымов, Қ. Мәмбетназаров, Н. Қамалов, А. Әлиев, М. Низаматдинов, Т. Нийетуллаев, Ә. Тәжимуратов, Ж. Хошаниязов, Қ. Алламбергенов кандидатлық диссертациялар жақлады. 1993-жылы Ю. Пахратдинов қарақалпақ фольклорында юмор хәм сатира машқаласы бойынша докторлық диссертация қорғады. Солай етип, қарақалпақ фольклористикасының илимий қәнигелери өсип жетілісип, соңғы 30 жылдан аслам дәуір дауамында қарақалпақ фольклористикасы өзінің қәлиплесіу хәм рауажланыу жолларын бастан кеширип отыр.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Қарақалпақ фольклорының классификациясы мәселеси көптен бери дыққат орайында болғаны менен еле де ортаға қоятуғын тәреплери көп қоспалы машқалалардың бири. Фольклор пүтини менен өзи қандай өзгешелікке ие болса оның жанрлары да бай өзгешелікке ие. Мәденияттың хәр бир түриннің мазмунын, формаларын, ишки бөліниулерин, толып атырған өзгешеліклерин үйренбей турып, ол пән туұралы толық елес алыу қыйын. Қарақалпақ фольклоры туұралы толық бир түсиник алыу ушын алдынала оның классификацияланыуына кеуіл бөліуимиз керек.

Қарақалпақ фольклорын классификациялау иси әдеуір уақыттан бери тилге алынып келеді. Бирақта булардың барлығы да илимий таллау тийқарында берилместен, тек олардың сыртқы

формасы хәм мазмунына қарап, халық аўзындағы бөлинип айтилып жүргениндей бөлиўлер еди. Деген менен бул пикирлердиң сол дәуир ушын әҳмийети болды. Қарақалпақ фольклорының түрлери ҳаққында мағлұматлар биринши басылған оқыў қуралларында ең дәслепки ўақытлардан пайда болды. Бул китапшаларда олардың аты аталыў менен олардан үлгилер берилетуғын еди. Оқыў қуралларының материаллары ретинде аўызеки халық дөретпелериниң үлгилери сол ўақытлардан баслап ҳазирги күнге шекем үлкен роль ойнап келеди.

✓Қарақалпақ фольклорын түрлерге бөлиўге арналған мақаласында Қ. Айымбетов пенен О. Кожуров жанрларға бөлместен бурын қарақалпақ атамасының 1598-жылы Бухара ханы Абдуллаханнның Сығнақ қаласындағы Зияддин әулийесиниң шыйығына берген жарлығында аталғанын, «Едиге», «Қурбанбек», «Бозуғлан», «Шәрьяр» дэстанларының ноғайлы дәуиринде пайда болғанын, «Қоблан», «Алпамыс»тың ең ертедеги урыўлар заманында дөрегенлигин, Хоремге қарақалпақлардың көшип келгенинен кейин бәйиттин, «Дәулетярбек», «Мәспатша», «Бозуғлан», «Шаҳсанем-Ғәрип» қусаған дэстанлардың қарақалпақ фольклорына киргенин жазады. Бул жанрларға бөлиўдиң алдындағы қысқаша бир мағлұматнама сыяқлы көринеди. Оннан кейин олар «қарақалпақ фольклорына мыналар жатады» деп жанрлардың атамаларын ғана атайды. 1. Ертегек (фольклордың ертедеги түри); 2. Нақыл (усының ишинде жыраўлардың термеси де бар); 3. Жумбақ (гейде айтысқа да айтылады); 4. Жаңылтпаш; 5. Жуўап (усының ишинде қыз бенен жигиттиң узақ айтыслары да бар); 6. Өтирик өлең (ертектиң түри); 7. Бет ашар; 8. Жоқлаў; 9. Толғаў (мысалы, Орманбетбий өлгендеги толғаў); 10. Бәдик, Гүлапсан (ислам дининен бурынғы диннен қалған нәрсе); 11. (Жайдары қосықлар; 12. Ярамазан; 13. Дэстанлар (ең ертедеги урыўлық дәуирдеги, Ноғайлы заманындағы, Хорезм ўақтындағы болып бөлинеди).¹ Бул мақалада классификация жөнинде усындай қысқа мағлұмат бар.

Н. А. Баскаковтың қарақалпақ тилиниң диалектологиясы бойынша басылып шыққан материалларының ишинде тийкарынан қарақалпақ фольклорының үлгилери берилгенликтен, сол материаллардың алғы сөзинде шөртли түрде қарақалпақ фольклорының формалық өзгешеликлерин есапқа алып, жанрларға бөлиў бар. Әлбетте, бул классификация диалектологиялық мийнетке байланыслы келтирилгендиктен, тек формалық өзгешеликлер ғана есапқа алынған. Деген менен бул классификацияның дәлилдерге сүйенгенлигин, бай материаллар тийкарында исленгенин

¹ Қ. Айымбетов, О. Кожуров. Қарақалпақ әдебиятының түрлери, «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» журналы, 1939-жыл; № 4, 79-80-бетлер

айтыу керек. Н. А. Баскаков мазмун хэм жанрлары бойынша хәр қыйлы қарақалпақ фольклорын ең дәслеп шәртли түрде семьялық турмыс, дәстүр фольклоры хэм тарийхый эпикалық жанрлар деп екиге бөледі. Биринши тарауды мынадай еки үлкен бөлімге бөледі:

1. Айтымлар хэм қосықлар. Буған магиялық тәсирге ийе ертеден сақланып киятырған қосықлар киреди: 1) Аўырыуды емлеу үшін айтылатуғын ески дәўирлерден қалған айтымлар—бәдик хэм гүлапсан. Булар автордың тастыйықлауынша қызылша, қур-өзек хэм басқа да етке шығатуғын кеселликлерди жоқ қылу үшін айтылатуғын болған; қурт шақырыу тисти емлеуге айтылатуғын айтым. 2) Шаман дининиң тәсиринен қалған зикир салыу хэм басқа да порқаншылыққа байланысly айтымлар; 3) Мусылман дининиң байрамларына байланысly айтылатуғын қосықлар—қурбан-айт, руўза-айт, ярамазан.

II. Халық дәрәтпелериниң турмысқа байланысly жанрларына мыналар киреди: 1) балалар қосықлары (хаю-бесик жыры, балалардың өзлериниң қосықлары), 2) қыз-келиншеклер қосықлары (айтыс ямаса жуўап), 3) той қосықлары (хаўжар, бет ашар, алғыс сөз), 4) Өлимге байланысly қосықлар (жоқлау, жылау), 5) қосықлар (дослық, лирикалық, муҳаббат, хәзил, сатиралық хән т. б.), 6) ертеқ (қыялый хэм хайуанлар циклинен), 7- Бәйт, 8) Халық дәрәтпелериниң майда формалары (мақал ямаса нақыл, жумбақ, жаңылтпаш, күлки сөз).

Екинши тарауды қурайтуғын тарийхый эпикалық жанр да 2 топарға бөлинеди: I Тарийхый қосықлар хэм аңызлар. Булар 1) қосықлар, тарийхый қосықлар; 2) толғау—тарийхый жырлар; 3) термелер болып бөлинеди. II Қаҳарманлық эпос: 1) дәстан—қаҳарманлық поэмалар дуўтар менен айтылатуғын; 2) жыр, буған қобыз бенен айтылатуғын тарийхый эпикалық ескерткишлер киреди.¹

Н. А. Баскаковтың классификациясының мазмуны, қурылысы усындай.

Қарақалпақ фольклорының дурысырақ классификациясының биринши үлгисин берген Н. Дәўқараев болды. Ол қарақалпақ фольклорының өзгешелигин жақсы түсинген хэм бес бармақтай билген; хәзирги заман фольклористика илими менен оны ушластырып қарақалпақ халық дәрәтпелериниң өзгешелигине қысқаша сыпатлама берди. Хәр бир жанр өзиниң анықламасына ийе болмай, классификацияланыуға ийе болмайды. Жоқарыдағы классификациялауларға қарағанда Н. Дәўқараевтың классификациясы усы жағынан парық қылатуғын еди. Н. Дәўқараев дүзген

¹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, Материалы по диалектологии, Москва, 1951, 7-бет.

жанрларға анықлама бираз кемшиликлерине қарамастан ҳазирги қолланылып жүрген классификацияның негизин құрайды.

Н. Дәуқараев қарақалпақ халық дәретпелерин еки жанрға: лирикалық хәм эпикалық жанрларға бөледі. Лирикалық жанрға қосықлардан жайдары қосықларды, айтыс хәм жууапты, балалар қосықларын, жаңылтпаш, жумбақты, диний фольклорды киргизеді, дәстүр жырларынан хәййиу ямаса бесик жырын, той дәстүрлериниң қосықларын (сыңсыу, бет ашар, хәўжар) киргизеді. Сондай-ақ дәстүр жырларына ол жоқлауды да киргизеді. Солай етип, ол лирикалық жанрды қосықлар хәм дәстүр жырлары деп бөлип жоқарыдағыша айырады, лирикалық жанрдың да өз алдына бөлимлери етип, нақыл хәм мақалаларды талқылайды хәм оған термелерди қосады. Эпикалық жанрға ертеклерди (хәйуанлар хәққында, қыялый, турмысқа байланыслы), эпикалық поэмаларды (дәстанларды) киргизеді.¹

Хәзирги илимниң өсиу дәрежеси исленген жумысларды жақсы режелер менен байытууда, толықтырууда, илимий тийкарларын бекемлеуде үлкен мүмкиншилик береди.

Фольклорды классификациялау мәселеси илимий тийкарда құрылыуы керек дегенде бөринен де бурын жанрлардың бөлинуиниң, оның түрлериниң айырымланыуының қандай да бир белгиле идеялық ямаса көркемлик тәреплерин еске аламыз. Халық аузындағы айтылып жүргендей қалай болса солай тәкирарлап қоймаймыз. Урыулас, топарлас болған шығармаларды бир жанрға жатқарамыз. Ал хәзирги жасап турған классификацияда белгиле бир илимий критерия жоқ. Мысалы, бир жанр идеялық хәм тематикалық жағынан бөлинсе, биреулерди дәстүрлерге байланысқан, ал биреулерди жанрдың өзиниң атында жүр. Қысқасы, жанрларға бөлинуіде усындай толып атырған хәр қыйлылық ушырасады. Хәтте гейде фольклордың белгиле бир түрлерин жанрларға бөлиуде дәуірлерге байланыслы да жүргизеді, мысалы, әйемги дәуір, орта әсир хәм хәзирги дәуір т. б. Әлбетте, булардың барлығы да елге шекем илимий классификацияның қарақалпақ фольклорына жасалмағанын көрсетеди.

Қарақалпақ фольклорының илимий классификациясын дүзиуде рус фольклористлериниң мийнети айрықша әхмийетке ийе. Олардың мийнетлериниң әхмийетлиги жанрды белгилейтуғын ең тийкарғы көрсеткишлерди анықлау менен баҳаланады.² Әсиресе рус фольклоры материалларын басқа халықлар фольклоры мате-

¹ Н. Давкараев. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы, Ташкент, 1959, 16-75-бетлер.

² В. Я. Пропп. Жанровый состав русского фольклора, журн. «Русская литература», 1964, №; В. П. Аникин, Возникновение жанров в фольклоре. «Русский фольклор», X, М. Л., 1966; Е. М. Мелетинский. О генезисе и путях дифференциации эпических жанров. «Русский фольклор», V, М. Л., 1960.

риаллары менен тыгыз байланышта изертлеуи менен фольклордын классификацияланыууының илимий үлгилерин көрсөткөн рус фольклористи В. Е. Гусевтиң мийнетлерин айрыкша атап көрсөтүүгө туура келеди. Оның фольклор дөрөтпелериниң классификациясына арналган пикирлери теориялык баҳалылыгы жағынан бул тараудағы рус фольклористлериниң мийнетлериниң жууумағы көринеди.)

Қарақалпақ фольклорын классификациялаудың тийкарғы критерийлары бәринен де бурын идеялык хәм көркемлик өзгешеликтери арқалы, әсирлер бойы қәлиплескен дәстүрий формалар арқалы көтерген мәселелериниң бирлиги, атқарылыу айрыкшалығы менен ҳақыйқатлықты баянлауда сүүретлеу усуллары бир-бирине сәйкес келиу арқалы түсиндирилиуи керек.

Ҳақыйқатында фольклорлык жанрлар бир-биринен мазмунлык хәм көркемлик өзгешеликлер менен парқ қылады. Мысалы: қосықтың дәстаннан, дәстанның нақылдан, нақылдың ертектен өзгешелиги усында. Әлбетте, олардың көркемлик өзгешелигинде айырмашылык болған менен мазмунында, идеялык бағдарында қандай да бир жақынлык болыуы мүмкин. Деген менен хәр бир жанрдың белгили бир мазмунды аңлатыуы сол жанрдың мүмкиншилигине байланыслы қандай дәрежеде болса да шегараланған болады. Мысалы, батырлык ҳаққында айтылған нақылдағы пикир, батырлык ҳаққында сөз етилген дәстандағы пикирден өзиниң көлеми жағынан анағурлым қысқа. Егер екеуинде де бир идея сөз етиледі дегенде де олардың хәр қыйлы түсиндирилиуи, баянланыуы олардың хәр қайсысына өз алдына түр береді. Солай етип, белгили бир социаллык хәм тарихый дәуирдин ҳақыйқатлығын көрсететуғын фольклорлык шығарманың үлкен мазмуны менен көркемлик өзгешеликтери жанрдың өзине тән белгилериниң бири болып есапланады. Әсиресе хәр бир жанрдың мазмуны тийкарында пайда болатуғын көркемлик өзгешелик, шығарманың композициясы, образлары, сүрәтлери т. б. жанрды айырыуда шешиуши белгилердин бири болады.

Хәр бир фольклорлык дөрөтпеде олардың жанрлык белгилерине байланыслы әсирлер бойы қәлиплескен, сәйкес келген жағынан көзге тасланатуғын дәстүрий формалар болады. Булар бир топардағы дөрөтпелерди екнши топардан айырып тұрады. Мысалы, дәстанлар көлеми үлкен, проза менен поэзия араласып келеди, қахарман сөзлеринен басқа оннан жәрмеңке, сөзкер де орын алады, адамның тууылыуынан баслап қартайыуына дейинги үлкен ўақыялар сүүретленеди. Уақыяның сүүретлениуиниң хәр бир эпизодында дәстүрий формалар қолланылады. Ал егер болса қуры қара сөз бенен бериледи, нақыллар қосықтап айтыл-

1 В. Е. Гусев. Эстетика фольклора М., 1967, 98-163-бетлер.

май, олар уйқасып еки-үш қатарлы сөзлер менен бериледи, қосықлар үш-төрт шуўмақта төрт қатарлы уйқасық сөзлер болып келеди, жумбақлар сораў-шешиў формасында келеди т. б. Усы әсирлер даўамында қәлиплескен дәстүрий формалар жанрларды бир-биринен айырыўда көзге тасланып турады.

Бир жанрға киретуғын фольклорлық дәрәтпелердиң көтерген мәселелеринде қандай да бир негизги бирлик ҳүким сүреди. Әлбетте, ол бирлик сөз етеуғын ўақытлардың төркининде түсиниледи. Олар көтерген мәселелердиң бирлиги ҳаққында сөз етеди екенбиз, ол бирликтиң ҳәр қыйлы жоллар менен берилетуғынын ескертиў керек. Бир жанрға киретуғын фольклордың көтерген машқалаларының бирлиги ҳәр қыйлы тематикалық жобада иске асырылыўы мүмкин. Мысалы, нақыллардың ҳәр қыйлы темада жақсы менен жаманды, ақ пенен қараны айырғандай, ертеклерде де әжайып ҳәдийселерди, ҳайўанның қылықларын, адам турмысын сүүретлеў арқалы әдил истиң жеңетуғынлығы баянланып отырылады. Сондай-ақ халық дәстанларында көтерилген машқаланың бирлиги ең дәслеп сыртқы жаўларға қарсы гүрес, елдиң гәрәзсизлигин сақлаў, шын муҳаббатты ардақлаў қусаған ең уллы қәсийетлер менен бериледи. Жумбақта шешкишлик, жуўапта тапқырлық, қосықта белгилі бир мазмунды сулыўлық пенен аңлатыўшылық ол жанрларға тән болған бирликти көрсетип турады. Солай етип, фольклордың белгилі бир жанрларына тән бирлик олардың көтерип шыққан машқалаларында айқынланып турады.

Фольклорлық дәрәтпелердиң атқарылыў өзгешелиги олардың әдебий шығармалардан, көркем-өнердиң басқа дәрәтпелеринен айрықшалығын көрсетип қоймастан, олар менен байланысын хәм ҳәр бир фольклор жанрының өз алдына екенлигин көрсетип турады. Фольклор үлгилериниң атқарылыўы белгилі бир намада музыкалық әсбап пенен, әсбапсыз отырыспаларда, той-мереке жыйынында да атқарылады. Усы жағынан олар музыка менен жақынласып ғана қоймастан, халықтың этнографиялық дәстүрлери менен де байланысады. Мысалы, дәстанлар той-мерекелерде қобыз яки дуўтар менен атқарылса қосықлар дуўтар менен яки дуўтарсыз саз даўыста айтылады. Айтыс жуўап формасы да той-мерекеде қыз-жигитлер арасында, еки шайыр ортасында ядтан шығарыў усылында өткерилетуғын болған. Нақыл-мақаллар, жумбақ, жаңылтпашлар ҳәр қыйлы орталыққа байланыслы гүрринлесий, ушырасыў ўақытларында пайдаланылған. Зыяпатларда жигитлер бәйитлер айтатуғын болған. Бұл халық дәрәтпелериниң үлгилериниң атқарылыўына қандай дәрежеде болса да музыкалылық хәм намаға салып айтыў қатнасады, өз алдына атқарылыў усыллары ушырасады. Егерде жоқлаў қосықларында мун, зар, шер намалары еситилсе, ал балалардың қосықларында қуўаныш сезимлери күшли бери-

леди, хәужар қосығы муңлы намалар менен толы болса, бет ашар оған қарағанда анағурлым ұақты-хошлық, кеуіллі кейипте атқарылады. Солай етип, аўыз әдебиятының үлгилериниң атқарылуы усыллары олардың хәр қайсысына өзгеше бир түр берип турады.

Хәр бир фольклор жанрының ҳақыйқатлықты сүўретлеу усылы бар. Усы усыллардың бир-бирине сәйкес келиуи менен фольклордың түрлери жанрларға бөлинеди. Бул усыллар көпшилик жағдайда белгили бир жанрға тән болып көбирек тәкирарланыуы мүмкин. Ал енди усы усыллардың белгилери басқа жанрда ушыраспайды деп айта қойуы қыйын. Сонлықтан қайсы бир жанрға тән болған белгилери өз алдыналықты қураса, ал ол жанрға тән болмаған белгилер сол жанрдың өзінде де басқа жанрда да, үшінши биреўлеринде де ушыраса беріу мүмкин. Биз сонлықтан бул жерде жанрдан жанрды айыратуғын ҳақыйқатлықты сүўретлеу усылларын сөз етиўимиз керек. Мысалы, дәстанларда сулыўлық, көтериңкилик, комедиялық хәм қайғылы жағдайлар кең жобада берилсе, қыялыи ұақыялардың болыуына қарамастан турмыста ҳақыйқатлықты сүўретлеу иске асырылса, ертекерде ҳақыйқатлықты қыяллау усылында сөз етиу басым болады. Қосықларда ҳақыйқатлықты көтермелеп идеал дәрежесинде сөз етсе, ал нақылларда ҳақыйқатлықты баянлау турмыстың ашшы-душшысы менен қалай болса солай байланысып келеди. Жумбақ, айтысларда ҳақыйқатлықты астарлап (символ, сарказм, ирония, аллегория беріу усылы басым болады т. б. Сонлықтан хәр бир жанр ҳақыйқатлықты өзиниң баянлау усылы менен көзге түседи.

Солай етип, жанрлардың шегараланыуы идеялық мазмуны хәм көркемлик өзгешеликтери менен дәстүрий көркем формалары менен, сөз ететуғын мәселелериниң бирлик қәсийети менен, ҳақыйқатлықты баянлау усылы, жәмийеттеги хәм турмыстағы тутқан орны, атқарылуы усыллары менен белгиленеди. Биз усының менен жанрды белгилеудиң өлшемлери тек усылар ғана деген пикирде емеспиз, оның басқа да толып атырған белгилери болыуы мүмкин.

Жоқарыда жанрды белгилеудиң өлшемлери ҳаққында сөз болды. Енди қарақалпақ халық дәретпелерин жанрларға бөлиуден алдын «тарау», «жанр», «түр» терминлерин пайдаланыудың мәнисин түсиндирип өтиўимиз керек. «Тарау» термини руслардың «род» термининиң орнына, мысалы, «поэзия», «проза», «драма» дегенге усағанларды әдебияттың белгили бир үлкен «тараулары» («род») термининде аламыз. Тараудан кейинги бөлиниўлерди, ең негизги сөз етейин деп отырған бөлиниўлеримизди «жанр» деймиз де, «жанр»дың ишиндеги бөлиниўлерди «түр» деп жүргиземиз.

Қарақалпақ фольклорын пүтини менен поэзия хәм проза тараўына бөлиўге болар еди. Драма тараўы өз алдына бой тиклемеген менен, оның белгилери қуўыршақ, масқарапаз, дәрўаз ойындарында, айтыста, балалар қосықларында ушырасады. Сонлықтан қарақалпақ фольклорында үзил-кесил драма тараўы жоқ деген жуўмақ шығарыўға болмайды. Қандай дәрежеде болса да оның бар екенлиги анық. Қарақалпақ халық дәрәтпелериниң эзине тән өзгешеликлерин есапқа алғанда, әсиресе оның атқарылыў жағын көзге тутқанда музыка жәрдеми менен орынланатуғын фольклор, музыка жәрдемисиз орынланатуғын фольклор деп бөлсе болар еди. Әлбетте, бул мәселениң екнши жағы. Солай етип, қарақалпақ фольклорын үлкен еки тараўға—поэзия хәм проза тараўына бөлемиз. ↓

✓ ↓ Поэзия хәм проза тараўларын майда жанрларға бөлиўди аңсатластырыў мақсетинде оларды лирикалық хәм эпикалық жанр деп екиге бөлип алып, оларға хәр қайсысына тән болған жанрларды киргиземиз: I. Лирикалық жанрға: 1) қосықлар, 2) айтымлар, 3) айтыс, 4) нақыл хәм мақаллар, 5) жумбақлар, 6) жаңылтпашлар; II. Эпикалық жанрға: 1) дәстанлар, 2) ертеклер, 3) толғаўлар, 4) аңызлар, 5) рәўаятлар, 6) әпсаналар, 7) анекдотлар, 8) шешенлик сөзлер киреди. Лирикалық хәм эпикалық жанрларға киретуғын жанрлардың көзге түсерлиги усылар. ↓ Енди усы жоқарыдағы жанр өз ишинде бир неше түрлерге бөлиниўи мүмкин. Тилекке қарсы, гейпара мийнетлерде ишки бөлиниўдеги белгили бир тематиканы қурайтуғын түрдиң өзи жанр ретинде қаралып, шатасықлар пайда болған. Жоқарыдағы келтирген өзгешеликлерге муўапық жанрларды айырым белгилеў менен оның ишки түрлерге бөлиниўин былайынша белгилеўди мақул көрдик. Мысалы, қосықлар жанрын алайық. Бул жанр әзинин тематикасына байланыслы бир неше түрлерге бөлинеди, хәтте ол түрлердиң өзи де өз ишинде кишкене түрлерди пайда етиў мүмкин. Қосықлар жанрын тематикалық жақтан: 1) муҳаббат қосықлары, 2) дәстүр қосықлары (мәўсим қосықлары, хәўжар, бет ашар, жоқлаў, т. б.). 3) балалар қосықлары, түлкишек, айқулаш, әуелемен-дүуелемен), 4) бесик жыры, 5) туўған жер хәққында қосықлар, 6) ақыл-нәсият қосықлары, 7) юмор-сатиралық қосықлар, 8) арнаў қосықлары, 9) тематикасы бойынша хәр түрли болған хәзирги дәўир қосықлары т. б. Қосықларды тематикалық жақтан басқа да түрлерге бөлиў мүмкин. Деген менен қосықлардың барлық түрлериниң пүтини менен қосық жанрын қурап туратуғынын умытпаўымыз керек, олардың тематикалық жақтан толып атырған бөлиниўлерин өз алдына жанр емес «түр» мәнисинде түсиниўимиз хәқыйқатында да дурыс болады. Айтымлар жанрына түр ретинде бәдик, гүлапсан, зикир салыў, яраманды киргизиўге болар еди, диний фольклор, динге байланыс-

лы қосықлар деп те жүритіп жүр. Деген менен бұл атамалар олардың мазмұнына жууап бермейді. Рус фольклорында бундай қосықтардың түрлеріне «заговоры» деген термин қолланылады. Биздегі «айтымлар» сөзін «Заговоры» сөзіне мәнісін жағынан жақынлау болғанлықтан, жоқарыдағы қосықтардың түрлерінің жанрын шәртлі түрде «айтымлар» деген термин менен атаған мақұл. Бұл термин олардың мазмұнын хәм формасын ашыуда әдеуір жеңиллік тууғызады.

Айтыс жанрына жууап хәм шайырлар айтысы киреди. Нақыл-мақаларды, жумбақларды тематикалық жақтан хәр қыйлы түрлерге бөлиуге болады. Деген менен олардың тематикасын ириләңкиреп тәбиятқа, адамзатқа, хайуанат дүньясына бөлип қараған анағурлым ақылға мууапық болар еди. Олардың мазмұны турмыстың, жәмийеттиң, тәбияттың хәм хайуанат дүньясының толып атырған тәрәплерин қамтыйтуғын болғанлықтан олардың өз ишинде бир неше түрлерге бөлинуі хәш қандай гүман туудырмайды. Жоқарыдағы келтиргенимиздей жанрдың ишки бөлинуілері қандай да бир жаңа жанрды келтирип шығармайды, ал сол жанрдың мазмұнының хәм формасының бай екенлигин көрсетип турады. Әлбетте, жанрдан жанр дөремейди деген пикирди кескин формасында айтыуға болмайды.

Хәр қандай жанр өз ишинде азлы-көпли түрлерге бөлинуілері тәбийий нәрсе, мысалы, ертектелди алайық. Олар өзинин ишки бөлинуілері: қыялай ертектел, хайуанлар хәққындағы ертектел, турмысқа байланыслы ертектел болып бөлинип жүр. Ишки бөлинуідеги түрлердің атамаларын да турақлы етип алыуымыз керек. Рус тилинен кирген «Волшебные сказки» деген терминди қарақалпақ тилинде «Сыйқырлы ертектел», «Қыялай ертектел», «Фантастикалық ертектел» деген хәр қыйлы терминлерде алып жүрмиз. Термин ушын олардың биреуін ислетіу былай турсын, ал «Волшебные сказки» сөзлериниң мәнісин беретуғын эквивалент табыуымыз керек. «Қыялай», «сыйқырлы» деген сөзлер «волшебные» сөзиниң мәнісин бере ала ма? Оның үстине алған терминимиз сол топардағы ертектелдің мазмұнын аңлатыуы керек. Адамлардың турмысын әжайып хәдийселер тийкарында беретуғын бұл топардағы ертектелди «қыялай», «сыйқырлы» рубрикасы астында беріу хәқыйқый жағдайдан анағурлым алыслап кетіуди көрсетип турады. Бизиң пикиримизше, бұл топарға киретуғын ертектелди «қыялай», «сыйқырлы» дегеннен гөри «әжайып хәдийселер хәққында ертектел» дегенде олардың мазмұнына қаншама тууы келер еди. «Қыялай ертектел» деген термин, ол топардағы ертектелдин тийкарғы мазмұнын құрайтуғын турмыслық, әжайып хәдийселердин мазасын қашырып турады.

«Хайуанлар хәққында ертектел» деген терминниң де нақолай алынғанын айтыу керек. Хәқыйқатында бұл топардағы ертектел

хайуанлар ҳаққындағы эмес ғой. Ал хайуанлар образы арқалы адам турмысын сүүретлейтуғын ертеклер екени ҳәммеге мәлим. Усыған қарамастан бул термин усы ҳалында рус фольклорында ҳәм басқа да халықларда ушырасып келеди. Айтайын дегенимиз, фольклористикадағы терминлер, классификация ҳаққында, әсиресе ертеклердиң классификациясының жағдайы туўралы көп ғана пикирлер ушырасып келеди. Усы көзқарастан қанша қысқалығына, ықшамлығына, бизиң үйренип кетиўимизге қарамастан «хайуанлар ҳаққында ертеклер» деген термин адамлардың турмысын эмес, ал хайуанларды көрсететуғындай болып турады. Сонлықтан бул терминге ертели-кеш өзгерис киргизилиўи керек. «Хайуанлар образы арқалы адам турмысын сүүретлейтуғын ертеклер», «хайуанлар образындағы ертеклер», «қахарманлары хайуанлар образы арқалы берилетуғын ертеклер» деп бул топарға киретуғын ертеклер аталса, ямаса усы мәниде түсинетуғын термин табылса, ал биз усы ўақытқа шекем қолланылып жүрген жүдә турпайы түрдеги «хайуанлар ҳаққындағы ертеклер» деп аталмаса жүдә орынлы болар еди.

«Турмысқа байланыслы ертеклер» делингенде де бул терминге қандай да бир нәрсе жетиспейтуғын сыяқлы. Себеби, әжайып ҳәдийселерди сөз ететуғын ертеклер, адам турмысын хайуанлар образы арқалы сүүретлейтуғын ертеклер де белгили дәрежеде адам турмысын сөз етеди. Олардың сюжетинде тийкарынан адам ҳәм оның қәсийетлери сөз етиледи. Турмысқа байланыслы ертеклер олардан қандай да бир ҳақыйқый турмысқа жақынлығы менен айырылып турғандай сезиледи. Сонлықтан турмысқа байланыслы ертеклер де өз алдына термин табыўға туўра келеди, бул терминге қандай да бир эпитет жетиспеген сыяқлы болып көринеди. Бул топардағы ертеклерди «адам турмысындағы ҳақыйқатлықты сүүретлейтуғын ертеклер» деп алса болар еди.

Ерте жанрының тематикасы бай ҳәм ҳәр қыйлы болып, олар бир неше түрлерге бөлиниўи мүмкин. Дәўлер, перилер, патшалар, шопанлар, саўдагерлер, батырлар, жетим ул, жетим қыз, мәстан кемпир, мәқкарлық, уқыпылық, өгей ана өнер-кәсип, урықарақшы, дийқан, хайуанат образында жүретуғын адамлар, тарийхый ўақыялар, жәдигөйлер, қумарпазлар нәшебентлер, адам, жер, ел тәдири, уллы ўақыялар, урыслар тәбият қубылысларының пайда болыўы ҳәм т. б. ертеклердиң тематикалық түрлерин қураўы мүмкин.

Толғаўлар өз ишинде жерге байланыслы, ўақытқа, ўақыяға, урысқа, үлкен адамлардың өмирине байланыслы ҳәр қыйлы түрлерге бөлиниўи мүмкин.

Ал легендалар ҳәр қыйлы түрлерге бөлинеди. Адамларға байланыслы легендалар, хайуанатқа байланыслы легендалар, тәбияттағы затларға, қубылысқа байланыслы легендалар. Олардың

барлығы хақықый турмысқа байланыссыз ямаса байланыспай дөреллиуи мүмкин. Соның менен бирге өткен дәуірлерде диний легендалар да аз болмаған. Усы легендалар дегенимизди ендигиден былай—эпсаналар, рәуиятлар, аңызлар деп бөлип үйрениуге тууры келеди.

Қарақалпақ фольклорының ең ири жанры болған дәстанларды өз ишинде мынадай түрлерге, шәртли түрде мынадай кишкене «жанр»ларға бөлиуге болады: 1) қахарманлық дәстанлар («Алпамыс», «Қоблан», «Қырқ қыз»), 2) ашықлық лиро-эпикалық дәстанлар («Ғәрип-ашық», «Саятхан-Хәмре» т. б.), 3) социаллық турмыс мәселелерин сөз ететуғын дәстанлар («Шәрьяр», «Шийрин-шекер» т. б.), 4) Тарийхий дәстанлар («Едиге», «Шора», «Дәулетиярбек») т. б.

Мине усылай етип, қарақалпақ фольклорының тарауларға, жанрларға хәм түрлерге бөлиниўин усы көзқарастан қарасақ, оның тийкарығы объектлерин қамтыймыз.

Биз жоқарыда келтирилген жанрлардың бөлиниў белгилерине қысқаша шолыў жасап өттик. Енди ол жанрлардың қысқаша анықламасына тоқтап өткен жөн болар.

Қосықлар дегеннен адамзат турмысының хәр қыйлы темаларына арналған, 7-8-11 буўынлы бир өлшемде уйқасығы 4 қатардан туратуғын шуўмақлардың жыйынтығына, белгили бир намада музыкалық әсбаптың жәрдеми менен яки жәрдемисиз айтылатуғын поэзиялық шығармаларға айтамыз. Қосық қурылысының тийкарығы шәрти қарақалпақ фольклорында уйқасық, белгили бир дауыс толқыны (интонация), буўын бирлиги хәм музыкалылығы менен белгиленеди.

Ески хәм соңғы дәуірдеги диний исенимлерди алға сүрип, оларға өз мақсетлерин байланыстырып, апат, бәле-мәтер, ауырыудан қутылыў ушын, қәлеген ойларын иске асырыўға умтылып, ески диний үрп-әдет, пәтия-дуўаға сүйенип айтылатуғын дәретпелерге айтымлар деймиз.

Қысқа, ықшамлы, гейде уйқасқан сөзлер дизбегинен менен жуўмақластырылған ойлар дүркинин аңлататуғын, адамлардың дүньяға қатнасын билдиретуғын, келешекке ақыл, нәсият, силтеу беретуғын даналық сөзлерди нақыллар деп жүритемиз.

Сөзге сыр жасырып шешиўди талап ететуғын, көбинесе балаларға, хәтте ержеткенлерге де ерси көринбей айтылатуғын, халқымыздың ой өсириўге ойлап тапқан сөз шатырашын жумбақлар деп атаймыз.

Жаңылтпаштың хайласын ислеп бир неше усаған сөзлердин қатарын тәкирарлаў менен қурастырған, жалпақ тилди жатлығыўға үйреткен сөзлерди ата-бабамыз жаңылтпаш деп атаған.

Сөз жарыстырыўды халық ертеден-ақ ақыл жарыстырыў деп түсинген. Сулыў ақыл менен көркем сөздин түйини ата-бабала-

рымыздың ертеде ойлап тапқан айтысында көринеді. Айтыс— бул сөздің қаншама ақыл менен шығаратуғының ең жоқары көрсеткіші, халқымыздың қосықты ядтан шығаруыға уқыпшылығының белгиси.

Жәмәт төрепинен дөретілген хәм усы жәмәеттің ағзалары есапланған жырау-бақылар төрепинен қобыз яки дуулар жәрдеми менен айтылатуғын мазмун хәм формасы бойынша ұзақ дәуірлер дауамында қәлиплескен батырлық, ашлық, турмыс, тарих мәселелерін кең хәм хәр төреплеме сөз ететуғын, сийрек проза араласып келетуғын, ири поэзиялық дөретпе—дәстан деп аталады.

Қыял қанатына миндирилип ушырылатуғын әжайып, хәдийселерди, хайуанат образы арқалы адам турмысын сүретлейтуғын дөретпелерди, адамның өзіннің хәқыйқый турмысында қыял кемесине жүздирип, адамды мурат-мақсетине жеткерийди гөзлеген прозалық шығармаларды ертеклер деп жүритемиз.

Ел, жер, батыр, уллы ұақыя хәққында тарихқа байланыслы халықтың муң менен айтқан ири поэзиялық дөретпелерін толғау деп атаймыз. «Орманбетбийдің толғауы», «Посқан ел» т. б.

Хәр қыйлы атамалардың келип шығыуы хәққында, ұақыялардың кеңлиги жағынан тәбият, хайуанат, адамзат дүньясын қамтытуғын, диний, қыялы, тарихый ұақыяларды өз бойына синирген, бир жағынан болжау, екінши жағынан тастыйықлау формасында айтылатуғын аңыз сөзлер, әсаналар, рәуиятлар бар.

1979-жылғы сабақлықта фольклорымызды мынадай жанрларға бөлген едик: 1) Қосықлар; 2. айтымлар; 3. айтыс; 4. жумбақлар; 5. жаңылтпашлар; 6. нақыл-мақаллар; 7. ертеклер; 8. легендалар; 9. анекдотлар; 10. толғаулар; 11. дәстанлар. Буған соңғы ұақытқа шекем хәр қыйлы себеплер менен изертленбей атырған әсаналар (мифлерди)ды қосыу керек. Соның менен бирге енди бурын легендалар жанрына қосылған әсаналарды, рәуиятларды, аңызларды хәр қайсысын өз алдына үйрениуге туура келеди. Бурын айтысқа киргизилип жүрген шешенлик сөзлерди өз алдына бөлип қарауды макул көрдик. «Совет фольклоры» бөлимин аталған жанрларға киргизип изертлеуді қойдық. Мысалы, қосықлар қосықларда, нақыл нақылларда, жумбақлар жумбақларда хәм т. б. Солай етип бул сабақлықта бираз өзгерислер киргизилген. Классификацияға ұақыттың өтиуи менен изертлеулер нәтийжесинде өзгерислер кирип отырады. Сабақлықта қарақалпақ фольклоры жанрлары төмендеги қурамда бериледи: 1. Қосықлар; 2. айтымлар (дууалар); 3. айтыс; 4. шешенлик сөзлер; 5. жумбақлар; 6 жаңылтпашлар; 7. нақыл-мақаллар; 8. ертеклер; 9. әсаналар (мифлер); 10. рәуиятлар. 11. аңызлар, 12. күлдирги сөзлер (анекдотлар). 13. толғаулар; 14. дәстанлар

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫ

Қарақалпақ фольклорында қосықтар өз алдына үлкен бір жанрды құрайды. Қосықтар өзинің тематикасы бойынша хәр түрлі болып, халқымыздың турмысында үлкен орын тутқан. Дурысында олар адам баласының тууылыуынан баслап өмириниң ақырына шекем, оның турмысы хәм сезимлери менен бекем байланысып келеди.

Қосықтар өзиниң пайда болыуы жағынан фольклордың ең ески, ең қәдимги жанрларынан бири болса керек. Дүньяда қосығы жоқ халық жоқ. Қосық қайсы халық болмасын оның рухый дүньясының ең бай ғәзийнеси болып есапланады.

Фольклордағы қосықтар менен жазба әдебияттағы қосықтардың өз-ара байланысы болған менен оларды бир-биринен айырып туратуғын өзгешеликлери бар. Фольклордағы қосықтардың баслы өзгешелиги көбинесе халықтың аўзында жасап, халықтың күн көриси, үрп-әдет дәстүрлери, сезимлери менен тиккелей байланысып аўызеки дәретилюи, көпшилик жағдайда дәретиўшисиниң анық емес белгисиз болып келиуи. Гейпара жағдайда жазба китабий дәстандағы қосықтар, халық арасына кеңнен тарап, халық аўзында айтылып жүретуғын дәретиўшиси белгилі қосықтар да халық қосығы болып кетиуи мүмкин. Мысалы, «Бозатаў», «Ақ-сүнгил», «Айжамал» қосықтары усундай. Солай етип биз улыўма халық қосықлары дегенде, дәретиўшиси бир ўақытта болса да умытылып кеткен муҳаббатқа, мийнетке байланыслы қосықтарды, гейпара тарийхий ўақыяға байланыслы қосықтарды, ақыл-нәсият, терме қосықтарын, бесик жырын, балалар қосықтарын, хәўжарларды, бет ашарларды, жоқлаўларды түсинемиз. Халық қосықтары дегенге халықтың аўызеки хәм жазба дәретиўшиси белгисиз дәстанлардағы қосықтар пүтини менен киреди. Мысалы, «Алпамыс»тағы ямаса «Ғәрип ашық» т. б. дәстанлардағы қосықлар усылар қатарына жатады.

Халық қосықлары мазмуны, қурылысы, көркемлиги жағынан әһуайылығы хәм сулыўлығы менен айрылып турады. Халық қосықтарының өзине тән ҳақыйқатлықты сүўретлеу усылы бар. Мысалы, бир куплет халық қосығында айтылайын деген пикир избеизлик пенен ямаса сол куплеттиң бир қатарында берилиуи мүмкин. Қатарлар бир-бири менен байланысып та, байланыспай да келиуи мүмкин. Мысалы, мына шуўмаққа нәзер аўдарсаңыз соны байқайсыз.

Азан менен мал айдадым падаға,
Дәсте-дәсте гүл түсипти қалаға,
Айтып барың Мәтжан деген балаға,
Атын таслап өзи келсин қалаға.

Айтайын дегенимиз бундай қурылыс халық қосықтарында көп-леп ушырасады, усундай сүўретлеу усыллары оларға тән болып

келеди. Халық қосықларының бұл көринісі де оларды жазба, дәретиуішиси белгили қосықлардан айырып турады. Қарақалпақ халық қосықларының жазба, дәретиуішиси белгили қосықлардан және бир өзгешелиги оның хәр бир түриниң белгили бир намаға салынып айтылуы менен де көринеди. Мысалы, муҳаббат темасына арналған қосықлардың барлығы дерлик белгили бир халық намалары менен айтылады. Бесик жырының да балалар қосықларының да, хәўжардың хәм бет ашардың да, хәтте жоқлаудың да өз алдына айтыу ұсыллары бар. Солай етип халық қосықлары дәретиуі, таралыуы, атқарылуы менен белгили өзгешеликлерге ийе.

[Фольклордағы қосық жанрының фольклордың басқа жанрлар өзгешелиги бәринен де бурын мазмуны менен құрылысында көринеди] Мысалы, ертектен қосықтың айрықшалығы неде, ямаса басқа жанрлардан айырып туратуғын белгиси не? Ертектен прозадан турса, қосық поэзиядан турады. Қосық деп биз белгили бир буын қатарларын, қатарлардың, кейиндеги уйқасып келетуғын сөзлерден туратуғын, намаға салып айтыуға болатуғын поэзиялық дәретпеге айтамыз. Усының өзи оның жанрлық өзгешелигин құрап турады. Оның үстине мазмуны бойынша қосықлар көркемлик пенен адамлардың нәзик туйғыларын, сезимлерин, әрмандарын, тилеклерин аңлатып турады.

[Қарақалпақ халық қосықларын жыйнау 30-жыллардан баслап қолға алынды. 1940-жылы О. Кожуров тәрәпинен баспаға таярланылған «Қарақалпақ халық творчествосы» атлы топламда қарақалпақ халық қосықларынан үлгилер басылып шықты. 1951-жылы Н. А. Баскаков тәрәпинен Москвада басылған «Қарақалпақский язык» атлы китаптың 1-томында қарақалпақ халық қосықларының көп үлгилеринен қарақалпақ хәм рус тиллеринде берилди. Булар Н. А. Баскаковтың халық арасынан 20—30—40-жылларда жыйнаған материаллары еди.]

[50-жыллардың басында қарақалпақ фольклорын, соның ишинде қарақалпақ халық қосықларын изертлеу бойынша жаңа дәуір басланды. Бұл 3 томнан ибарат «Қарақалпақ әдебияты тарихының очерклері» атлы Н. Дәуқараевтың докторлық диссертациясы болды.] Бул жұмыстың биринши томы пүтини менен қарақалпақ аўызекі халық дәретпелерине арналған еди. Н. Дәуқараевтың бул мийнетиниң 1—2-томының қысқаша варианты 1959-жылы орыс тилинде Ташкентте, 1961-жылы қарақалпақ тилинде Нөкисте басылды. Н. Дәуқараев шығармаларының толық жыйнағының 2-томында 1977-жылы қарақалпақ аўызекі халық дәретпелерине арналған жұмысы қарақалпақ тилинде толық басылып шықты.

Н. Дәуқараевтың фольклорға арналған бул мийнети қарақалпақ фольклоры илиминин негизин құрайды. Бул жұмыста ол қарақалпақ фольклорының барлық жанрларына дерлик улыўма

шолыу түрінде баянлама берген еді. Соның ишінде қосықларға айрықша иркилип халық қосықтарының жазба поэзия дәрегенге шекемги әһмиyeti, қосықтың нама менен, намасыз да айтылыу жағдайлары тууралы, қосық айтыудың үрдис екенлиги, әсиресе қосықтың жаслар тәрeпинен сүйип айтылатуғыны көрсетиледи.

Ол жұмысында «қосықлар» деп тема қойып, кишкене тема ретинде «жайдары қосықлар» деген терминди қолланады. Бул терминди 1939-жылы Қ. Айымбетов, О. Кожуров «Қарақалпақ әдебиятының түрлери» деген мақаласында да келтирген еді. Оның пикиринше, «Жайдары қосықлардың тематикасы кең, мазмуны ҳәр түрли». Сол дәуирдин идеологиясына байланыслы автор халық қосықларында класслық идеология, класслық қарама-қарсылықлар бар деп Жаңабай шайырдың «Қазы ийшан»ның авторы бар «Брақшылар», «Шопанлар», «Не пайда», «Қайтаман» қосықларын мысалға алады. Фольклордағы қосық пенен авторы бар жазба әдебияттағы қосықлар араласып кетеди. Соның менен бирге, егин егиу, сууғарыу, жер айдауға байланыслы. «Арба айдасам алтақтағы минермен», «Ерте турып қос айдадым бир тынбай», «Жүөери ектим кендир менен аралас» қусаған қосықлар оғада орынлы келтирилген. Сондай-ақ муҳаббат темасына арналған «Анау турған алма мекен, нар мекен», «Қызыл гүлди ектим қызлар көрсин деп», «Қызыл гүлди егесең де кетесең», «Ақсүңгил», «Қыз Мынайым», «Нигарым» сыяқлы халық қосықлары ең типлик мысаллар болып есапланады.¹

Қандай себеп пенен екени белгисиз усы қосықлар темасына автор «Айтыс хәм жууапты» киргизген.² Айтыс бул қосықлардан бөлек өз алдына жанрды қурайды. Сондай-ақ автордың халық қосықларына бәйитти киргизип, оның келип шығыуын Хорезм өзбеклери қосықтарының тәсиринен деп түсиндириуине толық қосылыуға болады. дәстан қосықларын халық қосықларына жатқарыуы да тәбийий дурыс пикир. Автордың бәйитке келтирген мысалы да сулыу берилген.

Ақ хәйуанда жатыр едим,
Ай менин туурымда тур.
Сескенип ойғансам мен,
Ақ билек мойнымда дур.³

Н. Дәуқараевтың балалар қосықтарына берген таллауы ҳәзирги күнде де өз баҳасын жойылтпаған. Бирақ негедур лирикалық жанр рубрикасында қосықлар темасына жаңылтпаштың, жумбақ-

¹ Дәуқараев Н. Шығармалары, 2-том. Нөкис, 1977, 128-131-бетлер.

² Сонда, 131-133-бетлер.

³ Сонда, 134-135-бетлер.

тың қосып талланыуы азғантай гүман туўдырады.¹ Жаңылтпаш та, жумбақ да белгили буўын қатарларынан, уйқастан турған менен екеуи еки жанр болып есапланады. Автор зикир салыу, бәдик, ярамазанды «диний әдебият» деп қосық бөлимине қосып таллаған.² Бул да дурысында өзиниң өзгешелиги, мазмуны бойынша, атқаратуғын хызметі бойынша қосықтан өзгеше дуа, айтым мәнисиндеги сөзлер. Соңғы ўақытта биз фольклордың бул түрин қосықлардан бөлип алып, айтымлар деген атама менен атап жүрмиз.

Өзиниң аты аталған мийнетинде Н. Дәўқараев «Хайя»ны— бесик жырын, хошласыу қосықларын, хәўжарды, бет ашарды, жоқлаўды қосықлар деген бөлимнен айырып алып «салт әдебияты» деген термин менен атайды. Таллаўлары, келтирген мысаллары ҳеш қандай гүман туўдырмайды. Бирақта бул қосықлардың қосық жанрына киретуғынын, тек тематикалық жақтан айырылып туратуғынын есапқа алып хәзирги ўақытта «салт әдебияты» емес, ал қосықтың бир түри сыпатында «дәстүр жырлары», ямаса «салт-дәстүр жырлары», ямаса «дәстүр қосықлары» деп алынып жүр.

Улыўма алғанда Н. Дәўқараевтың қосықлар ҳаққында пикирлери гейпара пикир алысыўға туратуғын орынларына қарамастан 50-жыллардың басында дүньяға келген, оның өз дәўири ушын да, хәзирги дәўир ушын да әҳмийетин жоғалтпағанын, қосықлар ҳаққында биринши илимий пикир болып қалатуғынын айтыу керек.

1959-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясының қурамында Қарақалпақстан филиалының дүзилиўи, оның қурамында тарих, тил хәм әдебият институтының шөлкемлестирилиўи, оның ишинде қарақалпақ фольклоры секторының пайда болыўи 50-жыллардың ақыры 60-жыллардың басынан баслап қарақалпақ фольклорын жыйнау, басып шығарыу, изертлеу жумыслары, фольклор илими тараўында жоқары маманлықтағы қонигелерди таярлаўда жаңа дәўир ашты. Фольклордың басқа жанрлары менен бир қатарда халық қосықларын жыйнау мәселеси қатты қолға алынды. Қ. Мақсетов басшылығындағы қарақалпақ фольклоры секторының хызметкерлери Қ. Мәмбетназаров, Н. Камалов, А. Жамалов, Ж. Абдикеримов, Ә. Алымов, М. Низаматдинов, Т. Нийетуллаев, Ә. Ерполатов, Ә. Тәжимуратов т. б. фольклор үлгилерин Қарақалпақстан районларында, оннан тыс жерлерде 1959-жылдан баслап жыйнауға киришти.

Фольклор секторының хызметкерлерине сол ўақыттың өзінде белгили темалар үстинде жумыс алып барыу, келешекте кандидатлық диссертация қылып жақлау тапсырылды. Қосықлар те-

1 Сонда, 137-140-бетлер.

2 Сонда, 141-143-бетлер.

масы үстінде Ә. Тәжимуратов, Н. Камалов, М. Низаматдинов шуғылланды. Ә. Тәжимуратов революциядан бұрынғы қосықларды, Н. Камалов Уллы Ұатандарлық урыс жылларындағы қосықларды, М. Низаматдинов урыстан кейінги дәуірдеги поэзияны, Ө. Ерполатов урыстан бұрынғы поэзияны тема етип алды.

Ә. Тәжимуратов өзиниң хәм фольклор секторының хызметкерлери жыйнаған материаллары тийкарында 1965-жылы «Қарақалпақ халық қосықлары» китабын бастырып шығарды. Китапта тийкарынан қарақалпақ халық қосықлары, текстлери оннан басқа халық қосықларына кең түрдеги алғы сөз берилди. Бул алғы сөз Ә. Тәжимуратовтың кандидатлық диссертациясының қысқаша мазмұны еди.

Ө. Тәжимуратов көп томлықтың қосықларға арналған 5-томын 1975-жылға шекем қосықлар бойынша жыйнаған материалдарды қосып, алғы сөзди қайтадан қарап шығып, 1980-жылы басылыуына еристи. 5-томда той қосықлары, той баслар, айтымад (бет ашарды автор усылай да атайды.—Қ. М.), бет ашар, айтыс, хәужар, сағыныш, сәлемнама, бәйит хәм альбом қосықлары, муң қосықлары, сынсыу, жоқлау, айтымлар, бесик жырлары, балалар қосықлары, тәриплер, мәусим қосықлары, мухаббат қосықлар, ақыл-нәсият қосықлары, хәзил-дәлкек қосықлары, термелер, толғаулар, тарийхый қосықлар, жоқары қарақалпақлардың халық қосықларынан үлгилери, совет дәуириндеги халық қосықлары деген рубрикалар менен көплеген қосық текстлери берилген.

5-томға, қосықларға арналған алғы сөзінде—Ә. Тәжимуратов қарақалпақ халық қосықларының изертлениу тарийхына итибар берип халық қосықларын жоқары бақалайды. Оның «Хақыйқатында да халық қосықлары барлық уақытта адамның гөззаллыққа деген сүйиушилигин арттырып, өзиниң ең жақсы идеялары менен халыққа эстетикалық тәрбия берип отырады»¹—деген пикирине, толық қосылыуға болады. Автор өзиниң кирис сөзінде мийнет, мухаббат, балалар қосықларына, термелерге, тарийхый қосықларға, толғауларға, салт-дәстүр жырларына, кең таллау жасайды, өз пикирин исендирерли мысаллар менен тастықлайды.² Автордың гейпара қосық түрлерин өз ишинде кишкене түрлерге бөлнүйн мақуллауға болады. Мысалы, ол балалар қосықларын: 1) тақмақ қосықлары, 2) ойын-зауық қосықлары, 3) өтирик өлеңлери деп бөлиулерин унамлы исленген.³

Сондай-ақ термелерди де бириншисин, нақыл-термелер, екіншисин, ақыл-нәсият термелери деп бөлиулерин де дурыс исленген.⁴

1 Қарақалпақ фольклоры V том, Нөкис, 1980, 15-бет.

2 Сонда, 16-26-бетлер.

3 Сонда, 20-бет.

4 Сонда, 21-бет.

• Қарақалпақ халық қосықтарын Ә. Тәжимуратов дәстүр қосықтарынан бөліп алып, мынадай түрлерге бөледі: 1. Мийнет қосықтары; 2. Мұхаббат қосықтары; 3. Дин ийелерін эшкаралаушы қосықтар; 4. Балалар қосықтары; 5. Термелер; 6. Толғаулар; 7. Тарихый жырлар.¹

Әлбетте, автордың бұл бөліуілері 70-жылдарда исленгенліктен дин хәм дин ийелерін эшкаралаушы қосықтардың астын сызып, коммунистлик идеология дәуірінде оны айрықша атау сол ұақыттың көзқарасынан тәбийий бир жағдай еди. Ал хәзирги дәуірде динге, дин ийелерине басқаша қатнас пайда болғанда жоқарыдағы қатнастың өзгеретуғыны сөзсиз. Автордың жоқарыдағы қосықты бөліуінде толғаудың кирип кетиуі де алжасық болған. Толғау қосықтардан мазмуны, көлеми бойынша айрылып туратуғын өз алдына бир жанр екенін дәлиллеп отыруудың қажети жоқ. Сондай-ақ автордың дәстүр қосықтарын бөліуде де, би-зин ойымызша, анықлауды талап ететуғын орынлар бар.

1. Ә. Тәжимуратов дәстүр қосықтарын мынадай түрлерге бөледі: 1. Той жырлары: а) той баслар; б) айтымал; в) бет ашар; 2. Муң-шер жырлары: а) жылау-жоқлау; б) сыңсыу; в) хәўжар; 3. Айтымлар; 4. Бесик жыры; 5. Айтыслар.²) Жоқарыдағы турмыс-дәстүр қосықтарының бөлинуінде де, гейпара анықсызлықтар бар екенін айтыу керек. Мысалы, айтыслар қалай болса солай өз алдына жанр. Хәзирги ұақытта айтысқа жууап айтысы, шайырлар айтысы, шешенлик айтысы киргизилип өз алдына жанр ретінде үйренилп атыр. Соның менен бирге айтымлар да (бәдик, гүлапсан, зикир салыу, ярамазан, пәтия) дәстүр қосықтарынан бөлинип қаралып өз алдына жанр ретінде үйренилмекте.

Солай етип Ә. Тәжимуратовтың қарақалпақ халық қосықтарын жыйнаудағы, басып шығарыудағы хәм изертлеудеги хызмет-лери оғада үлкен. Әсиресе оның 1965-жылы «Қарақалпақ халық қосықтары» атлы китапты биринши рет баспадан шығарыуы, 1980-жылы көп томлықтың қосықтарға арналған V томын баспаға таярлап бериуі қарақалпақ фольклоры илимине қосылған салмақлы үлес болды.

1968-жылы Қ. Айымбетовтың «Халық даналығы» китабы басылып шықты. Усы китаптың биринши хәм екінши бөлім-лери қарақалпақ халық қосықтарына арналған.) Автор өзіннің бұл мийнетінде «салт-дәстүр жырлары», «жайдары қосық», «мийнет жырлары»на тоқтайды.

Ол дәстүр қосықтарына талау жасап «хәўжар»ға, «той баслау»ға, «бет ашар»ға, «бәдик»ке, «бесик жыры»на, «ярамазан»ға, «муң-шер қосықтары»—«жоқлау», «еситтириу», «кеуил айтыу», «сыңсыу», «хошласыу»ға қысқа иркилиу менен, оларға тән бол-

1 Сонда, 16-бет.

2 Сонда, 26-бет..

ған мысаллар келтиреді.¹ Жәнеде жоқарыдағы пикиримизди тәкирарлаймыз. Бизин ойымызша, бәдик, гүлапсан, ярамазан, зикир салыў, пәтия т. б. салт-дәстүр жырлар емес, булар дуғалар, айтымлар өз алдына изертленнүди талап етеди. Автордың жумысының «Жайдары қосық, мийнет жырлары» деген бөлімінде балалар қосықлары, ойынлары, сондай-ақ «Сәлем», «Шәгир көл», «Ала ғарға», «Шопыр жыңғыл», «Жүўери ектим», «Болсам», «Шоманай», «Таўып ал», «Терис ағар», «Қызлар қосығы», «Қырық жигит ойыны», «Бәйит», «Қыз Минайым», «Билезигим» қосықлары ҳаққында қысқа мағлыұмат, хәр қайсысынан қысқа мысаллар келтиреді.²

К. Айымбетовтың қарақалпақ халық қосықлары ҳаққында пикириниң әҳмиyeti бәриненде бұрын, ол қосықлардың атқарылыў, қолланылыў жағынан анық, қысқа мағлыұмат берийи менен баҳалы. Сондай-ақ оның аса ядыкешлигинен тийисли мысаллар да нық бериледи.)

К. Мақсегов 1975-жылы басылып шыққан өзиниң «Қарақалпақ фольклорының эстетикасы» деген мийнетинде қарақалпақ фольклорының классификациясына иркилип, бул туўралы өз алдына бап берип, фольклордың классификациясы бойынша пикир жүргизген О. Қожуров пенен К. Айымбетов, Н. Баскаков, Н. Дәўқараев мийнетлерине сүйене отырып оларға сын көзқараста болып, фольклордағы хәр қыйлы жанрлардың бир-биреўинен айрылып туратуғын белгилерин анықлаған еди. Тийкар қылып алынған белгилер бойынша хәр бир жанрдың өз алдына анықламасы болады. Усы анықлама бойынша қосық атаўлыны бир жанр деп таныўға туўра келеди. Ҳақыйқатында да солай. Қосықлардың түри хәм тематикасы оғада бай. Мысалы, мийнет қосықлары, муҳаббат қосықлары, бесик жыры, балалар қосықлары, тарийхий қосықлар, ақыл-нәсият қосықлары термелер, бәйит, туўған жер, Уатан ҳаққындағы қосықлары, дәстүр қосықлары х. т. б. Бул қосықлардың хәр бири өзиниң ҳәзил-дәлкек қосықлары, ишинде, бир неше түрге бөлиниўи мүмкин. Мысалы, дәстүр қосықларына хәўжар, сынсыў, бет ашар, жоқлаў кирсе, ал, муҳаббат қосықлар я тарийхий қосықлар өз ишинде бир неше түрге бөлиниўи мүмкин. Солай етип қосықлар өзиниң мазмұны, қурылысы, атқаратуғын хызмети бойынша айтыслардан, айтымлардан, толғаўлардан айрылып туратуғын тутас қарақалпақ фольклорының ең үлкен жанры болып есапланады. Оны айтыс пенен, дуғалаб менен, поэма типиндеги толғаўлар менен шатастырыўға болмайды. Дәстүр қосықларын да улыўма қосық жанрынан айырыўға болмайды.)

¹ Айымбетов К. Халық даналығы. Екинши басылыўы, Нөкис, 1988, 13-23-бетлер.

² Сонда, 23-30-бетлер.

Мийнетке байланысly қосықлар

Халық қосықларының белгили бир бөлимин мийнетке байланысly қосықлар құрайды. Бул қосықларда мийнет құраллары, мийнеттиң түрлери, егин егиу, жер сүриу, жер суўғарыу, орақ орыу, қос айдау, мал бағыу, арба айдау т. б. ҳаққында сөз етиледи.

Мийнетке байланысly қосықларда мийнеттиң түрлери сөз етилиуи менен оларға ышқы сезимлери де араластырылады. Бул қосықлар тек қуры мийнет ҳаққында болып, өмирдиң басқа тәшүшлери араластырылмағанда бул қосықлардың қызығы да болмаған болар еди. Мухаббат сезимлери ҳәммениң дыққатын өзине аударатуғын отлы сезимлер. Сонлықтан мийнетти сөз еткен пикирлер мухаббат туйғылары менен байланыстырылып келеди. Бундай қосықларға халыққа кеңнен танылған мына қатарларды келтириуе болады.

Арба айдасам алтақтаға минемен,
Бир пул тапсам белбеўиме түйемен...

Ауылымыз Қыят жарған Шоманай,
Ерте турып қос айдадым бир тынбай...

Ямаса:

Арқасы Дәўқара қубласы Шымбай,
Еки ортада қос айдадым бир тынбай...

Азан менен мал айдадым падаға,
Дәсте-дәсте гүл түсипти қалаға,
Айтып барың Мәтжан деген балаға,
Атын таслап өзи келсин қалаға.

Жуўери ектим кендир менен аралас,
Бир яр туттым орта бойлы қәлем қас,
Журт айтады сениң ярың қара деп,
Қара болса ҳәм ҳинжи маржан аралас.

Мухаббатқа арналған қосықлар

Халық қосықларының басым көпшилигин адамлардың мухаббат сезимлерине арналған қосықлар құрайды. Жаслар өзиниң жақсы көрген, сүйген қызларына, қызлар да өзлериниң сүйген жигитлерине арнап қосықлар дәреткен. Бул қосықлар бурыннан дәретилип айтылып келеди. Жаңадан дәрей береди. Мухаббатқа арналған қосықлар да жаслардың ышқы мухаббаты, қосылыу ҳаққында ойлары, айралық, опадарлық, опасызлық, қыянет ҳаққында да пикирлер болады. Мухаббатқа арналған халық қосықларында бәриненде бурын ең сулыу, ең таза, ең терең мухаббат

туйғылары, бирге дәурән сүриу, бир-биреуге хұрмет, муҳаббатқа мәңги садық болыу сөз етиледі.)

Қарақалпақ халқының халық қосықтарына, соның ишінде муҳаббат қосықтарына халықтың өзі дөреткен қосықтары, дәстанлардағы қосықтар, мысалы «Алпамыс», «Ғәрип-ашық», «Саятхан-Хамра», «Гөруғлы» дәстанларындағы қосықтар, сондай-ақ халықтың қанына, жанына сиңип кеткен шайырлардың «Айжамал», «Ақсүнгил» сыяқлы қосықтары киреди. Муҳаббат қосықтарының фольклордағы айқын мысалы етип мынадай қосықтарды көрсетиуге болады.

Анау тұрған алма мекен, нар мекен,
Саясында тұрған сәуер яр мекен,
Саясында тұрған сәуер яр болса,
Екеумизди қосар күнлер бар мекен.

Қызыл гүлди егесенде кетесен,
Хәр шақасы жүз мың әлуан дөнсин деп,
Өткенде, кеткенде ярым көрсин деп,
Шул ярдың ышқында жүрген күнлерим.

Қызыл гүлди егесенде кетесен,
Шақасына бұлбил қонса нтесен,
Өзиннің сүйикли ярын тұрғанда,
Басқа ярға кеуил қойып нтесен.

XIX әсирдин орталарында Н. Дәуқараевтың көрсетиуінше, Хорезм халық поэзиясының тәсиринде қарақалпақлар арасына муҳаббатқа арналған бәйитлер кең таралды. Соның менен бирге халық арасында ышқы темасына арналған жаңа бәйитлер дөреді.¹

Гөззалим ҳа гөззалим,
Йүриң бағда гөззалим
Бағыңызға суу түшипти,
Өрдек болып йүззәлим.

Өрдеклер көлдә болур,
Лачынлар чөлдә болур.

Хәрким ярынан айрылса,
Еки көзи йолда болур.

Ақ хайуанда жатыр елим,
Ай мениң туурымда дур.
Сескенип ойғансам мен,
Ақ билек мойнымда дур.

1 Дәуқараев Н. Аталған мийнети.. 135-бет.

Мухаббатқа арналған қосықтардың тематикасы оғада бай хәм хәр қыйлы. Сонлықтан оны бир неше темаларға бөлип қарау мүмкин.

Мухаббатқа арналған қосықлар халық арасында кеңнен таралып, оларды эпийайы хәр бир адамнан баслап, қосықшылар, бақсылар, жыраулар, қиссаханлар да атқарады. Мухаббат қосықларын айтпайтуғын адам жоқ десек болады.

Мухаббатқа арналған қосықлар өзиниң сулыўлығы менен де, терең мәнилилиги хәм адамның ишки сезимлерин көрсетиўи жағынан да, сондай-ақ түркий халықлардың хәр қайсысына тән миллий өзгешеликлер менен де айрылып турады.

Халық қосықларынан мухаббат темасына арналғанының барлығының да белгили намалар менен айтылуы таң қалдырады. Мысалы, бәйитлерде, жайдары қосықлар да «Ақсүнгил» хәм «Айжамал»ды «Қыз Минайым»ды ямаса халық дәстанларындағы Сәнемнің, Ғәрипнің, Саятханның, Хамраның, Гөрүғлының, Қырмандәлинің, Юсуптиң яки Ахметтиң т. б. атынан айтылатуғын қосықлардың хәммеси белгили бир халық намаларына айтылады.

Мухаббат қосықларында пүтин бир өмирге өз сүйгенине сәдықлық сөз етиледі. Мысалы, «Ғәрип-ашық» дәстанындағы Ғәриптің Сәнемге, Сәнемнің Ғәрипке мухаббаты Тайыр менен Зұхраның ишки сезимлери, Хұрлиқа хәм Хамраның мухаббат хақында ойлары усындай. Мухаббат қосықларында қызды, оның түр-түси, минез кулықын, жылўа пазын мақтау, тәриплеу оғада басым сүүретленеді. Мысалы, төмендеги бәйитлерде бул анық көринеді.

Көк гене кептер емеспен,
Күнде-күнде келмеге,
Айда, жылла бир келиппен,
Ақ жүзинде көрмеге.

Ақ жүзиниң неси бар,
Қоша-қоша қалы бар,
Ләблериңниң неси бар,
Шийрин-шекер палы бар.

Жоқарыдағы көрсеткенимиздей мухаббатқа арналған қосықларда опасызлық, ортаға душпан араласып берилген үәделердин орынланбауы, ата-аналардың қәлеген биреўге қызды берип жиберіулері, соның нәтийжесинде көз-жасларының төгилиуі, әрман, дәртте ушырасып отырады. Мысалы:

Залым душпан, төтеледи жол салды,
Мен сорлыға, пәнже урды, қол салды,
Дәрт үстине, дәрт қосылып жамалды,
Екеўимизди қосар күнлер бармекен.

Балалар қосықтары

Қарақалпақ халық қосықтарының белгилі бір түрін балалар қосықтары құрайды. Балалар қосықтары—балалардың өзі айтатуғын қосықтар. Бул қосықтардың ойын менен, сауал-жауап пенен байланысып келетуғынын атап өтиў керек. Балалар қосықтарында балалардың дүнья таныўы, орап алған орталыққа қатнасы, сулыўлық ҳаққында ойлары, қосықты ойын менен байланыстырыўлары айқын көринип турады. Балалар қосықтарының балалар ойындары менен байланысып келиўиниң үлкен тәрбиялық әҳмийети бар. Балалар қосықтарының өзгешеликлерин көрсетип Н. Дәўқараев былай деп жазады: «Бул өзгешеликлер ең алды менен коллектив (жәмәәт) болып айтылады. Екиншиден қосық түри халық ойындарын ойнаған ўақларда аралас айтылады. Үшиншиден, сауал-жууап ретинде де айтылады.¹

Жоқарыдағы пикирлерге қосылыў менен бирге балалар қосықтарының өз алдына көркемлик өзгешелиги, құрылысы бар екенинде аңғарыўымыз керек ҳәм ол қосықлар бай ўақыяларға толы екенинде белгилеп өтиўимиз керек.

Балалар ойнайтуғын көп санлы қосықларды былай қойғанда, олар арасында жиин айтылатуғын «Түлкишек», «Әўелемен-Дүўелемен», «Хәкке қайда», «Айқулаш» қосықларын көрсетиўге болады. «Айқулаш»қа мысалы:

Жигитлер: Айқулаш, айқулаш,
Айға қарап қулаш аш.
Қызлар: Айдан басқа не керек,
Жигитлер: Айдан артық қыз керек.

Н. Дәўқараевтың түсиндириўинше, жарық айлы түнде жас жигитлер, қызлар аўылдың сыртындағы далалыққа шығады. Қызлар бир жақ, жигитлер бир жақ, қол усласып турады, ортада еки жаққа узын қулашын керип, айқулаш турады. Қызлар жигитлер бетке, жигитлер қызлар бетке өтип кетпекши болып умтылады. Айқулаш өткизбей, тосқынлық жасайды. Сонда қызлар бир жақ, жигитлер бир жақ болып, қол усласып турып, жоқарыдағы қосықты айтады.

«Хәкке қайда» қосығы да жәмәәт болып, сораў-жууап түринде айтылады:

- Хәкке қайда?
- Уясында.
- Не қылып атыр.
- Кесте тигип атыр.
- Кестеси қандай?

¹ Сонда, 136-137-бетлер.

- Алақандай.
- Қимлер ушын?
- Беглер ушын.
- Беглер несин береди?
- Алтын пышағын береди.
- Оны қайда қояды?
- Тал түбине қояды.

Жоқарыда айтылғанлардан басқа балалардың көп айтатуғын қосықтарынан «Тұлкишек» қосығы. Қосықтың мазмунына нәзер салғанда балалардың ой-өрісін өсириүде оның үлкен әхмийетін байқаймыз.

- Тұлки-тұлки тұлкишек,
Түнде қайда барасаң?
- Мамамың үйіне бараман.
- Мамаң саған не берер?
- Ешки сауып сүт берер.
Ешкисиниң сүти жоқ.
Ылағының пүты жоқ.
- Тарам-тарам ет берер.
- Оны қайда қоясаң?
- Тал түбине қояман.
- Ийт алып кетсе не қыласаң?
- Ийт аұзынан аламан.
Батыр ханға бараман.

Балалардың толып атырған ойынлары бар. Олардың түрлері көп.

Бесик жыры (хәййиү қосығы)

Бесик жыры қарақалпақ халық қосықтарының белгили бир түри болып есапланады. Бул типтеги қосықлар халық тили менен айтқанда «хәййиү» делинеди. «Хәййиү»ди көбинесе ҳаял-қызлар айтады. Ал бурында ғаррылар ақлықларын алдына алып нәсият, терме қосықларын айтып, баланы жубатқан, буны «алла айтыу» деп атайды.

«Хәййиү» қосықлары кишкене бөбекти жубатыу ушын айтылады. «Хәййиү» қосықлары менен ҳаял-қызлар бесикте ямаса әткөншекте жатқан бөбекти жубатып уйықлатады. Хайран қаларлық жери бесик жыры барлық дүнья халықларында бар. Сонлықтан оны тек бир халықтың дәстүр жыры көлеминде қарамастан, улыұма халық қосықтарының бир түри ретинде қараған дурыс. Бесик жыры узақ дәуирден әуладтан-әуладқа мийрас болып киятырған қосықлар. Деген менен бул қосықлар ҳәр бир ананың аұзында ҳәр қыйлы айтылыуы мүмкин. Биреулер яллап алғанын айтса, биреулер оған ядынан қосып та көп нәрселерди тиркеуи мүмкин. Сонлықтан оны атқарған ананың көркем сөзге усталығы менен байланысly. Бесикти шайқап отырғанда айтып

отырған ямаса ананың алдында отырғанда айтатуғын «хәйиу»-диң өз алдына намасы бар. Ҳақыйқатында бул наманың өзи қосық пенен бирге уйықлатыу күшине ийе. Ҳайран қаларлық жери — наманың өзи балаларды уйықлатыуға бейимлестирилип дөретилген. Бесик жырында баланың ержетиуи, үйлениуи, той өткерии, ер бала я қыздың жақсы адам болып өсиуи ана әрманы менен қоса сүүретленеди.

Н. Дәуқараев бул қосықлар ҳаққында мынадай пикирлерди айтқан: «Ең алды менен аналар баласының келешегин жойбарлаған. Баланың үлкейгенде кимдей болыуы кереклигин, оның ушын не ислеуи кереклигин, баласының үлкейгенде алдында турған ұазыйпаларын айтып, нәрестени жастан сол ұазыйпаларға бейимлеп тәрбиялауға тырысқан. Ҳәйиуіде айтылған қосықтың мазмуну да усы мақсетке ылайықлы болған.¹ Мысаллар келтирейик:

Ҳәйиу-хәйиу қарағым-ау,
Айдай болған шырағым-ау,
Журт сүймесе сүймесин-ау,
Өзимнің сүйген айдайым-ау.

Ҳәйиу-хәйиу хайдасы-ай,
Қашан тийер пайдасы-ай,
Оқып адам болғансон-ай,
Сонда тийер пайдасы-ай.

Ҳәйиу-хәйиу ақ бөпем-ай,
Ақ бесикте жат бөпем-ай,
Апаң тойға кеткенде,
Жылай берме сен бөпем-ай.

Ҳәйиу-хәйиу, хәйиүнім-ай,
Алла берди алсын деп,
Алса қолы талсын деп,
Сүйгенде мийри қансын деп.

Жүргенде жоллар өнсин деп,
Қызым мениң қызға усар,
Байдың малын ызғытар.

Қызыма келген қырық киси,
Айттырып алар бир киси,
Сулыу үйдиң сүйеуи,
Сулыу жигит күйеуи.

Айнанайын аппағым-ай,
Қызлар кийген қалпағым-ай,
Қатарыңнан кем болмай-ай,
Ашылғай балам бахтың-ай.

¹ Сонда, 145-146-бетлер.

Бесик жыры яки Хайя, Хэйиу қосықларының өзлерине тән көркемлик өзгешеликleri бар. Оларда бууың бирлиги көпшилик жағдайда сақланған менен гейде сақланбай да қалыуы мүмкин. Сондай-ақ уйқасқа келетуғын болсақ, гейде барлық қатарлар уйқасып келсе, гейде еки қатарда уйқасып келиуи мүмкин. Көпшилик уйқасатуғын соңғы сөздің кейнине «ай»дың қосылып айтылыуы ушырасады. Мысалы, «аппағым-ай, «қалпағым-ай», «қарағым-ай», «қулыным-ай», «тулымым-ай», «бүлбилим-ай» т. б. Соның менен бирге бесик жырында көплеген сүүретлеу қуралларын да ушыратасан.

Тарийхый қосықлар

Қарақалпақ халық қосықларының бир түри тарийхый қосықлар болып есапланады. Фольклордағы тарийхый қосықлар тарийхый уақыяға байланысly дөретиледи. Бирақ олар тарийхый уақыяны қалай болса солай қамтый алмайды. Оның гейпара тәреплерин өз ишине алып, халық поэзиясының сүүретлеу усылы менен өзінше баянлайды. Сонлықтан тарийхый қосықларды тарийхый уақыяның көширмесин деместен, аўызеки халық дөретпелериндеги сәулелениуи деп қарау керек. Соған қарамастан фольклордағы тарийхый қосықлар сөз еткен тарийхый дәуирди түсиниуде көркем сөз арқалы үлкен тәсир қалдырады. Тарийхый қосықларға «Қарақалпақ», «Байсынға», «Жети үйге бир белдар», «Кегейлиниң қазыуы», «Мәрдикар», «Әўезжан» т. б. қосықларды киргизиуге болады.

Мысалы, ҳәр бир тарийхый қосық белгили бир дәуирлердеги тарийхый уақыяларды өзінше көркем сөз жәрдемінде сөз етеди. «Қарақалпақ» қосығында қарақалпақлардың жасаған жерлери тууралы сөз болып, олардан Гөне, Жийдели Байсын, Қрым, Орал тауы, Едил, Жайық бойлары, Сырдәрья, Түркстан, Хорезм, Хийуа деген атамаларды сөз қылады. Усы «Қарақалпақ» қосығынан гейпара қатарларды дыққатқа усынамыз.

...Ата журты Түркстанды таслады,
Есенгелди мәхрем жолды баслады,
Қытай, Қоңырат еки елдің дәстаны,
Халық аўзында аңыз болды қарақалпақ. ✓

Қыйын болды қарақалпақтың халлары,
Жолы узақ, асқар минер таўлары,
Қытай, Қыпшақ, Кенегестин баллары,
Мың баланы жаўға берди қарақалпақ. ✓

Қарақалпақтың көшип, күши бөлинди,
Урыс болып бүйгүна қан төгилди,
Жаўға кеткен мың баланы еситти,
Қоңыраттың намысы келди қарақалпақ. ✓ a

Қырық жыл мекен етті Жаңадәрьяны,
Халықтың төмен болды турмыс аўхалы,
Қырық бир деген жылда есин жыйнады,
Хорезмге қайта көшти қарақалпақ.

Айта берсең ада болмас бул сөзлер,
Гөненен шыққалы дуньяны гезди.
Бес жүз он бир жылда Хийўаға келди,
Хорезмге қоныс басты қарақалпақ.¹

Гөненен Жийдели Байсынға, оннан Едил, Жайық бойларына, Крымға көшкен, Жайық, Едил бойында Тохтамыс ханның қарауында болған, он мың үйли ноғайларға байланысқан. Едил, Жайық бойларын 130 жыл жайлаған. Оннан кейін Түркстанға, Сыр-дәрьяның еки бойын жайлаған, бул дәуір 340 жылға созылған. Усы дәуірде қарақалпақтар басып алыушы қалмақтарға қарсы урысқан. Жаңадәрьяны 40-жыл жайлап, аўхал төмен болғанлықтан, Хорезмге көшеди. Солай етип қарақалпақтар Хийўаға қайтадан көшип келеди. Қарақалпақтардың жайлаған жерлерин көрсетиўде бул қосықтың әҳмийети оғада үлкен.

«Байсынға» қосығында халықтың Байсынға барыўға талаптануы, Хорезмнің қәдири ҳаққында сөз етиледи.

«Жети үйге бир белдар» қосығы 1916-жылғы Россия патшасының буйрығы менен тылда жұмыс ислеў ушын адам алыўға арналған. Жети үй қосылып бир адам беретүғын болған. Бул буйрық рус қол асты—Әмиүдәрьяның сол жағалауы Төрткүл, Шаббаз, Шымбай қалаларына тийисли болған. Халық бул жигитлерди «белдар», «мәрдикар» деп атаған. Ақ патшаның бул исине халық наразы болған. Ақша төлей алмаған жарлылар мәрдикарлыққа кетиўге мәжбүр болған. Олар Россияның қалаларында завод, фабрикаларда ислеп, сол ўақытта Германия менен урысып атырған рус патша армиясына жәрдем бериў ушын апарылған. Бул қосық тарийхый әҳмийетке ийе, яғный мынадай қатарларды мысалға келтириўге болады.

Не бир күнлер өтти өксип жылаған,
Биреўлер жығылып, биреў қулаған,
Ақырында жети үйге бир адам,
Қайда жарлы болса сала баслады.

Шымбайға жыйнады алған белдарын,
Хорезмге салды белдар салдарын,
Хәмелдарлар тауып қойды сәрдарын,
Халық тилсклес болып қала баслады.

Түйеге мингизип айдады Төрткүл,
Буныңдай заманның түрин ойлап бил,

¹ Қарақалпақ фольклоры. V том. Нөкис, 1980, 384-386-бетлер.

Гил гедей мысалы сайраған бұлбил,
Не журттан айрылып кете баслады.

Чаржаўдан миндирген сол отарбасы,
Алдынан өте алмас ушқан ғарғасы,
Онда да жыласты ғаррысы, жасы,
Тағы арман алып кете баслады...¹

Жоқарыдағылардан басқа «Кегейлиниң қазыўы» атлы қосықта революциядан бұрынғы қазыў ҳаққында, қазыўдың қыйынлығы, қыямет ислер сөз етиледі. «Мәрдикар» қосығы да «Жети үйге бир белдар» қосығы сыяқлы усы темаға арналған. Сондай-ақ «Нәйлейин», «Тапсырдым» қосықлары да усы темаға арналып, бул қосықларда да халықтың мәрдикарлыққа наразылығы, ҳәмелдарларға, ақ патшаға болған қәҳәри сөз етиледі. «Бир әла-мат заман болды», «Залым яўмыт», «Яранлар» қосықларында революциядан бұрынғы түркмен баспашыларының халыққа ислеген қорлықлы азаплары сөз етиледі. Тарийхый қосықлар белгили бир тарийхый адам ҳаққында да дәреўи мүмкин. Бундай қосықларға «Ешбай бақсы», «Панахан», «Әўезжан» қосықларын көрсетиўге болады.

Ақыл-нәсият қосықлары

Ақыл-нәсият қосықлары яки термелер халық қосықларының белгили бир түрин қурап турады. Ақыл-нәсият қосықларының басқа халық қосықларынан өзгешелиги де оның аты менен байланысқан. Бул қосықлар адамға бәринен де бұрын ақыл айтады, нәсият береді. Бул қосықларда ата-бабаларымыздың әсирлер бойы топлаған тәжирийбеси, ақыл-ойы жәмлескен. Соның менен бирге халықтың бир неше әсирлик минез-қулық өлшемлери, шығыс халықларында узақ дәўирлерден бери қәлиплескен халық философиясының терең ойлары бар. Жыраў-бақсылар өткен бир дәўирлерде халықты, әсиресе жас әўладты тәрбиялаўдың үлкен мектеби болған. Олар узақ дәўирлерден киятырған халық термелерин той-жыйында дәстанға түспестен бұрын айтқан. Жыйналғанлар селт етпестен уйып ақыл-нәсият термелерин тыңлаған.

Термелер—ақыл-нәсият қосықлары өзиниң мазмуны бойынша ақ пенен қараны, жақсы менен жаманды, бахыт пенен бахытсызлықты, әдиллик пенен зулымлықты, сулыўлық пенен бәтбешерликти, ақыллы менен ақымақты, ғаррылық пенен жаслықты, қайғы менен қуўанышты, сабырлық пенен бийсабырлықты, мулайымлық пенен тәкаббырлықты, сыйласық пенен турпайылықты, мийнеткешлик пенен жалқаўлықты, байлық пенен жарлылықты, билимлилик пенен наданлықты, инсаплылық пенен жалмаўызлықты опадарлық пенен опасызлықты, мәртлик пенен нәмәртликти, қор-

¹ Сонда. 389-391-бетлер.

қақлық пенен батырлықты, қысқасы, адам минезине тән унамсыз жағдайлар менен унамлы қасиеттер шебер құрастырылған, нақылдай болып кеткен көркем қатарлар менен жыр етеди. Ә. Тәжимуратовтың: «Улыұма қарақалпақ халық термелері терең философиялық мәниге құрылған лирикалық қосықтар. Ол халқымыздың таусылмас рууы байлығы. Халқымыз оннан эстетик зауық алады. Сиясий жәмийетлик әдеп-икрамлық тәрбия алады, дуньяға прогрессив-демократиялық көзқараста болууға үйретеди».¹ — деген сөзлерине толық қосылууға болады.

Ақыл-нәсият қосықтары—термелер өзіннің терең мазмуну, жетиліскен келбеті бойынша халық қосықтарының ең қасыл түрінің бири.

Ақыл-нәсият қосықтарының дәретиушиси халық. Оларды шуғыл атқаратуғын жырау-бақсылар. Олардың дәретилиуінде, қәлиплесиуінде жырау-бақсылардың орны айрықша.

Ақыл-нәсият қосықтары өзіннің тематикасы бойынша ҳәр қыйлы. Олардың гейпараларын мысалға келтиремиз.

Бир дегенде не жаман?
Билимсиз өскен ул жаман.
Екиденши не жаман?
Еркелеп өскен қыз жаман.
Үчиленши не жаман?
Үшкисиз пишкен тон жаман.
Тәртиленши не жаман?
Тәрде отырған төре бий,
Төресин бузса сол жаман.
Бесиленши не жаман?
Бес ұақлы бес намаз,
Қаза қалса сол жаман.
Алтыланшы не жаман?
Атлан-атлан дегенде,
Атланарға аты жоқ,
Үстине кийер зағы жоқ,
Еки көзи алақлап,
Қызыл тили жалақлап,
Пияда қалған сол жаман.
Жетиленши не жаман?
Жаңа жеттим дегенде,
Жеткиншектен айрылып,
Жез қанаттан қайрылып,
Жер таянған сол жаман.
Сегизленши не жаман?
Сексенге шыққан Қарт баба,
Сергиздан болса сол жаман.
Тоғызланшы не жаман?
Тоғыз қабат торқаны,
Тоздырмай өлген сол жаман.
Ашылып жауған күн жаман,
Қайтып шауған жау жаман,

¹ Сонда, 21-22-беттер.

Сүйгенинен айырған,
Сүйреңлеген тил жаман.
Ақ үйіне көк жаман,
Қой ишинде ор жаман.
Жылқы ишинде сур жаман.
Түйе ишинде үлек жаман,
Ақша жүзге дағ жаман.

* * *

Қара бір қара таулардың,
Қары кетсе басынан,
Қағы қалар деп еді.
Азамат ердің басынан,
Бағы тайған күнінде,
Тек шықпаған тәнінде
Жаны қалар деп еді.
Жоқшылық жаман дәрт дейді,
Мәрт көкейін кеседи,
Мына келген жоқшылық,
Жомарт ердің, халайық,
Қолын байлар деуші еді.

* * *

Билегімде күшим бар,
Батырман деп мақтанба.
Бахыт қонды басыма,
Үлкейдім деп мақтанба.
Дүнья жыйып үйіне.
Көркейдім деп мақтанба,
Көп мақтанған болмайды,
Сөздің дурасын айтқанда.

* * *

Ай-айда бар, айда бар,
Айдан сулыұ қайда бар,
Ат туяғы тиймеген,
Ақ қайыршық сууда бар.
Лашын сунқар илмеген,
Пәри пүтин қууда бар.
Алмасқа бермес ара бар.
Ханға бермес қара бар.

* * *

Күн негене болар айдан соң,
Ай негене болар күннен соң,
Арланып ат жууырмас,
Арбашы ябы озғансоң,
Кәтқуда шалқып сөйләмес,
Ийнінде тоны тозғансоң,
Жигит шалқып қыдырмас,
Басынан дәулет тайғансоң,

Қызлар кийген парша тон,
Ески дейди тозған соң,
Ел сораған патшаңыз,
Шопан саяқ сықыллы
Байтақ жатқан елден соң,
Көллер жуда болады,
Сыңсып ушар қуудан соң,
Тәрде тұрған дәстурхан,
Қәдирі болмас наннан соң.

«Қарақалпақ фольклоры»ның қосыққа арналған V томында термелердің бір неше түрлері басылған, олардан «Хасыл тууғн боз айғыр», «Жеті атасы көргенсиз», «Алғаншақ алсаң арыўдн ал», «Атасы жаман қандайды», «Гүлдир-гүлдир киснетип», «Телбеде бедеў байланса», «Ала қайыс ат минсе», «Балпаң-балпаң басқан күн», «Жигирма бесте—отызда», «Ата дәрқар жигитке», «Ийт түйнектен қаўын болмас», «Есикте бедеў көринсе, ердің үйи деседи», «Қырқ жигитим, азаматым», «Артқы айылдың батқанын ийеси билмес ат билер»¹ термелерін атап өтиўге болады.

Ҳәзил-дәлкек қосықтары

Қарақалпақ халық қосықтарының ишинде ҳәзил-дәлкек қосықтарын ушыратамыз. Бул қосықлар белгили ўақыға, яки адамға байланыслы дәретилип, күлки туўдыратуғын яки мыйық тарттыратуғын болып келеди. Тойларда үйленип атырған жигиттиң жақын-жуўықлары бир-бириниң үстинен нама алады. Бул қосықтардың қаттырақ тийетуғын жерлери бар. Мерекеде мәлел туўдырыўы мүмкин. Деген менен жеке сийрек болса да бул қосықлар ушырасып отырады. Мысалы:

Мудам жүрер там басында,
Бир пулы жоқ жамбасында,
Бара алмайды қыз қасына,
Ҳалың қалай сениң (пәленше)—аты айтылады.

* * *

...Жол үстинде тарғыл мышық,
Отырмысаң хўррең ушып...

* * *

...Жығылып қалдың гөне тамның тийинде..

* * *

...Бул күнлери неге сениң хошың жоқ...

¹ Сонда, 365-379-бетлер.

* * *

...Алха дүмбе дөндим сенин үстиңе..

* * *

Арман шаптық, берман шаптық,
Ақырында кемпир таптық,
Кемпир көрсен қустай қаптың,
Кемпир ярың қутлы болсын.

Айырым уақытта жерге байланысly да халықтың арасында
хәзил-дәлкек қосықлары дөретилген. Мысалға оған Шоманайға,
Қусханаға байланысly қосықларды мысал етип көрсетиўге бо-
лады:

Аўылымыз Шоманайдың бойында,
Бизге бир қыршымай түйнек жиберсин,
Әкеси, шешеси бермеймен десе,
Үш бөлип өзиниң пайын жиберсин.

* * *

Арқа бетте Қусхананың таўы бар,
Бәхәр болса, шыбын, сона жаўы бар,
Мен жатырман ақбас жантақ ишинде,
Керек болсам өзиң излеп таўып ал.

Үйлениўге байланысly қосық қатарлары да гейде хәзил-дәл-
кекке толы болып келеди.

Агажан қыз ал деп қоймайсаң маған,
Қыз алайын десем шапаным жаман,
Егер келип қалса бир күн қолайы,
Бес бала туўса да болады маған.

Бурынғы уақытларда хәзил-дәлкек сөзлердиң көбиси көкнар-
шының үстинде болған. Халық арасында олар туўралы қосықлар
ушырасады. Соның менен бирге көкнаршылар ҳаққындағы қо-
сық қатарлары өзиниң мазмунының хәзил-дәлкекке қолайлылығы
менен де айрылып турады.

...Көкнаршы қорасын барлайды,
Қарап отырып терлейди,
Бала-шағасы зарлайды,
Нәзери бәлент көкнаршы.

Хәзил-дәлкек қосықлары отырыспаға байланысly да дөреген:

Кесеге-кесе қағысқан,
Шийшеге-шийше соғысқан,
Қол ушы берген кесаны,
Түргелип келип алысқан,

Қонақта отыр қаңқайып,
Қыдырып келген алыстан,
Сөйлеп отыр қонағы,
Жас баладай сынқылдап,
Алып қашса ақ жорға,
Жатып та қалар ыңқылдап,
Орысшада сөйлейди,
Арасында тоңқылдап,
Үштен өтип кеттім деп,
Саатта тур шыртылдап,
Қыз жеңгеси Перихан,
Сорады жууап қыңқылдап.

Хәзил-дәлкекке арналған халық қосықтары өзинің тематикасы бойынша хәр қыйлы болып келиуі мүмкин. Оғада жеңил күлкі де, өткір күлкі де ушырасатуғыны сөзсиз, ашыуланулар да болып отырады. Хәзил-дәлкек қосықтары қарақалпақлардың ең жақсы көретуғын дәстүри. Сонлықтан болса керек, отырыспа-ларда, ушырасуларда, той-мерекелерде басқылау, хәзил-дәлкек айтыу, ал бақсылар болса хәзил-дәлкек қосықларын айтыуы үр-диске айналған.

Дәстүр қосықтары

Қайсы халықты алсан да, оның узақ дәуірлерден киятырған хәм өмирде атқарылатуғын дәстүр қосықтары бар. Олар көби-несе той менен мүсийбет пенен байланысып келеди. Дәстүр қосықтары өзинің халықтың өмиріндеги тутқан орны бойынша басқа халық қосықтарынан айрылып турады. Әсиресе олар халықтың той атқаруы, өлини жерлеу қусаған үрп-әдети менен қалай болса солай байланықан. Сонлықтан бул қосықлар дәстүр қосықтары деп аталады. Дәстүр қосықтарын өз ишинде майдалап отырмастан бес бөлімге бөлип қарауға болады. Олар той баслау, хәужар, сыңсыу, бет ашар хәм жоқлау.

Той баслау

Той халқымыздың ең үлкен қуанышының белгиси. Халықта сондай сөз бар: «Жыйған-тергени нтойға буйырсын», «Той десе қуу бас жумалайды» деген. Усы қуаныш белгиси болған той-ларда халықтың көп ғана үрп-әдет, дәстүрлери исленеди. Той хәр қыйлы себеплер менен бериледи. Қыз узатыу тойы, бала үйлендириу тойы, жас тойы, жай тойы, үй тойы, сүннет тойы т. б. той-лар. Олардың ишинде ең үлкени, ең қызықлысы баланы үйлендириу тойы. Бунда барлық үрп-әдет, дәстүрлер мүмкиншилиги болғаншелли толығы менен ислетиледи. Усы үйлениу тойында халқымыздың дәстүр қосықтары той баслау, хәужар, сыңсыу, бет ашар айтылады. «Тойдың болғанынан боладысы қызық» де-

гендей келиншек келердиң алдында, тойдың басланыўында ҳәзир тойға хызмет етиўши қосықшылар ең биринши рет «Қутлы болсын тойларыңыз» қосығын айтады.

~~Қутлы болсын тойларыңыз~~
Тойларыңыз, тойларыңыз ^{Той халығы}
Жарасады бойларыңыз ^{Сур намазғалы}
Биз отырмыз тойханада,
Бахытлар болсын зыяда,
Ҳаўазлар жаңлап дүньяда,
Қутлы болсын тойларыңыз.

* * *

Куманында шай қайнасын, ✓
Қазанында май қайнасын,
Төринде бөбек ойнасын,
Қутлы болсын тойларыңыз.

Бурынғы заманларда той баслаў қосығы басқаша болған болыўы мүмкин. Мысалы «Алпамыс» дәстанының мазмунына нәзер аўдарсаң той баслаў қосығы Уланның тойында жигит пенен қыздың дәсме-дәс хәўжар айтыўынан басланғандай көринеди. Соған қарағанда бұрын да тойды қыз жигитлер хәўжар айтыўдан баслаған болыўы керек. Дәўир өзгерислери менен тойды баслаў, яғни тойдың сәнине қосық яки саз бенен баслаў беріў бақсы, жыраў, сазенделердиң пайына тийген болыўы мүмкин. Қысқасы той баслаў қандай түрде болмасын онда өз алдына бир дәстүр, өз алдына салтанат көринип турады. Тойдың поэзия яки музыка менен басланыўында бул сезилип турады.

Хәўжар

Дәстүр қосықларының ишинде белгили орын тутатуғын қыздың узатылыўына байланысly айтылатуғын хәўжар қосықлары. Н. Дәўқараев хәўжар қосықтарына иркилип, оның бурынғы жағдайы ҳаққында былай жазған еди: «Қызды күйеўине берип жиберіў ушын әкесиниң үйинен шығарарда, әдетте, қыз сыңсып даўыс шығарады. Буны сыңсыў дейди. Қыз кетеринде сыңсымаса, оны айып санайды. Буннан кейин бурында сыңсып отырған қыз енди өзиниң басындағы хәдийселерди қосық пенен айта баслайды. Қыздың қасында отырған қыз-келиншеклер қосықтың қайырмасына хор менен қосылып қыздың ишине мақуллайды. Бунндай қосықты қарақалпақ тилинде «хәўжар» дейди.¹ Ол сол мийнетинде хәўжардың арнаўлы адамлар төрепинен атқарылыўы мүмкиншилигин көрсетеди. Бурынғы бир өткен заманларда хәўжардың

¹ Н. Дәўқараев, аты аталған мийнетти. 149-бет.

еки тәрәп болып айтысқанын да атап өтеди. Соңғы жыллары хәў-
жар айтыу пүткиллей өзгерди. Қыз өзиниң құрдастары менен хәў-
жар айтатуғын болған. Ал соңғы 70—80 жыл ишинде хәўжар
айтыу басқа түр алып, тойларда белгили бир атқарыушы тәре-
пинен атқарылатуғын болды. Хәўжар қосықлары көпшилик түр-
кий халықлардың фольклорында орын алған. Гейпара мысаллар
келтиремиз.

Өз әкемиң есиги, жулар есик хәўжар,
Қирсем-шықсам шашымды сыйпар есик, хәўжар,
Қайын атамның есиги шеңгел есик, хәўжар,
Қирсем-шықсам шашымды жулар есик, хәўжар.

Қой сүйеди баласын қозым-ай деп, хәўжар,
Хеш нәрсени көрмеген бозым-ай деп, хәўжар,
Узатқанда қыз жылар өксип-өксип, хәўжар,
Қәне мениң қыздағы назым-ай деп, хәўжар.

Анам түскен дәрьяға сал болайын, хәўжар,
Жездем шеккен шылымға най болайын, хәўжар,
Басқа түскен бул неке не қылайын, хәўжар,
Қызлар менен қосылып той қылайын, хәўжар.

Торғай сүйер баласын, толғаным деп, хәўжар,
Тобылғының басына қонғаным деп, хәўжар,
Узатқанда қыз жылар өксип-өксип, хәўжар,
Сонда мениң қуўрайдай, солғаным деп, хәўжар.

Сыңсыу

Қыз узатылып кетер алдында қыз тәрәптен айтылған. Мәсе-
лен, хәўжар қосығы узатылыушы қыздың дослары құрдастары
менен яки көпшилик болып хор менен айтылса, сыңсыу узатылыу-
шы қыздың жеке өзи тәрәпинен атқарылады. Қызлар узатылып
кетип баратырғанда өз тууылып өскен үйи, ата-анасы, тууған-
тууысқанлары, ауыл-ели менен хошласып сыңсып қосық айтқан.
Бурын халық дәстүрінде узатып алыу, узатып беріу, айттырып
әперіу қусаған ел дәстүри қатаң сақланған. Қәлеген қыз узаты-
лып кетип баратырғанда қыйланып, сыңсып, жылап қосық айты-
уы дәстүрге айланған. Ол уақытлары қызлар өз сүйген жигитине,
теңине узатылып баратырса да, жасы өтип кеткен ғарры адамға
ериксиз узатылса да сыңсыу қосықларын айтқан. Бул бир тәрәп-
тен қызлардың әдеплигин, нәзиклигин билдирсе, екнишинен,
қыз ҳақыйқатында да ендиги келин болып баратуғын үйиниң
жағдайын, тәртибин, ол үйдиң адамларының минез-құлқын бил-
мегенликтен қыйланып, сыңсыды, жылайды.

Қерилип өскен керегем,
Буралып өскен босағам,
Шайқалып өскен шаңлағым,

Шайылжыған елатым.
Төрден де шығып бараман,
Есиктен орын аламан,
Атасы басқа жат елде,
Не қылып келе боламан.

Қызлар өзинің туұылып өскен уясын қыймайды хәм бұрынғы еркин, салланып жүрген патшашылық дәуири менен хошласып атырғанына қыйланады. Сонлықтан ол ата-анасы, туұған-туұысқанлары, аұыл-ели менен хошласып сыңсыұ айтады. Әсиресе ең жақын адамлары менен арнаулы түрде сыңсып хошласады.

Таң сәхәрден оянған,
Тал бесикке таянған,
Ақ сүтиңе рийзамаң.
Хош аман бол анажаң.

Сыңсыұ қосығы тийкарынан қыздың басындағы жеке муңы болғаны менен, онда сол дәуирдің теңсизлигин, әдалатсызлығын да көриұимизге болады. Бұны қыздың өз еркине қарамай ата-анасы тәрeпинен муҳаббатын аяқ асты етип, ғарры бай адамларға мал орнына сатып беретуғынлығынан аңлаймыз. Бундай қатарлар сыңсыұ қосықларының көпшилигинде сәўлеленген. Мысалы:

Шашым узын жемелигим теңбеди,
Залым әкем өз теңиме бермеді,
Әкемди нәйлейин ақшаға қызды,
Ығбалым нәйлейин жаманға сызды,
Көрип-билип берди мени жаманға,
Ақ сүт берген ғәрип анам хош енди.

Сыңсыұ қосықлары хәзирги заманымызда айтылмағаны менен бұрынғы дәуирдеги халқымыздың қыз узатыұ тойында узатылушы қыз тәрeпинен ишки муңын, дебдиұин шығарып айтыұы дәстүр болған. Сонлықтан сыңсыұ қосықлары бийбаха мийрасымыз сыпатында бүгинги күнимизге жетип отыр.

Бет ашар

Узақ заманлардан киятырған халықтың үрп-әдет, дәстүрлери оған байланыслы дөреген поэзия қайсы халықтың болмасын руұхый дүньясында үлкен орын ийелейди Бул поэзияда халықтың жаны, күн көрис жағдайы, қоршап алған орталыққа көзқарасы, арзыұ-әрманлары хәр тәрeплеме әпиұайы халық көзқарасынан сөз етиледі. Бунда тек ғана хақықатлықты қурғақ баянлаұ орын алып қоймастан, әмирди үйрениұ сулуұлық, гөззаллық көзқарасынан қаралады. Сонлықтан бул дәстүрлердің көбиси поэзия жанларының жәрдеми менен атқарылады. Поэзия дәстүрлерди жан-

ландырыўда, оларды көркемлик пенен көрсетиўде айрықша орын тутады. Сонлықтан болса керек, көпшилик халық дәстүрлери поэзия менен қалай болса солай қаналас болып кеткен. Мысалы, бет ашар, жуўап, жоқлаў т.б. дәстүрлер.

Тойға, әсиресе үйлениў тойына байланыслы дәстүрлерге нәзер аударғанда олардың ишинде бурыннан соңғы орын алып киятырған дәстүрлердин бири бет ашар. Бул дәстүр оғада узақ дәўирлерден киятырған болса керек, қарақалпақларда бул дәстүр өзиниң мазмун хәм формасын ҳәзирге шекем үлкен өз алдыналық пенен сақлап келеди. Хәр қандай үйлениў тойы бет ашарсыз өтпейди. Ески дәстүрлердин жаңа турмыста пайдаланыўында усы ўақытқа шекем хәр қыйлы пикирлердин орын алып киятырғаны анық. Бунда гейпара жағдайда бурмалаўшылықларға да жол қойылғанын айтпаўға болмайды.

Дәстүрлер хәм дәстүр қосықлары мәңги өзгермейтуғын қубылыс емес. Оларға ўақыттың өтиўи менен өзгерис енип отырады, ал гейпаралары өзлериниң жасаў мүмкиншилигине ийе болмай қалып қояды, ал биразлары қандай да бир өзгешеликleri менен жаңа заманға сай келип жасай бериўи мүмкин.

Әлбетте ески дәстүр қосықларының хәзирги күндеги жасаў жағдайына дыққат аударғанда олардың барлық жағынан жаңа заманға үйлесимлиги сай келиўи биринши гезекте көзде тұтылады. Гейпара дәстүр қосықлары өзиниң узақ дәўирлер жасаў мүмкинлигине ийе болыўы гүман туўдырмайды.

Бет ашар өзиниң мазмуны хәм формасы жағынан оғада әҳмийетли, жасаўы жағынан узақ келешекке ийе дәстүр қосықларының бири.

Бет ашардың айтылыўы жаңа түскен келинниң келген жаңа үйниң адамлары менен, оның ағайын-туўғанлары менен сол аўылдың белгиле адамлары менен таныстырыўға байланыслы. Бирақ, тек гәп таныстырыўда ғана емес, ал сол таныстырған адамларының кимлигин айтып, олардың минез-құлқындағы әҳмийетли белгилерди ашып берип, гейпараларын юмор тили менен сол адамлардың жақсы яки жаман қәсийетлерин жыйналған халайыққа баянлаўдан ибарат.

Бет ашарды хәмме айта бермейди. Бурыннан соңғы оларды айтыўға уқыплы, қандай дәрежеде болса да шайыршылыққа бейим уқыбы бар, айтыў ушын даўыс толқынлары, келисетуғын адамлар айтады. Хәр бир аўылдын, хәр бир көшениң тойында бет ашар айтатуғын адам табылады. Деген менен бет ашарды өз алдына көркемлик пенен шебер айтатуғын адамлар да аз емес. Олар көпшиликке танылған, көп той-мерекеге қатнасып, шақыртылып жүрген қисилер. Булардың хәммеси де сол тойдың бет ашарын айтыўдан бурын той беретуғын үй менен, оның ағайын-туўған, жора-жолдас, қонсы-қобаларының хәммеси билеп алады хәм олардың минез-құлқы, кәсип-кәрин аңлайды, үй ийеси ме-

нен тиллесип, жағдайларды анықлап, улыўма бет ашардың сюжетлик тәртибин белгилейди. Бул жерде көркем шығарманы дәретийү алдында ҳақыйқат турмыс материалы менен танысыў, оны үйрениў, өзлестириў қубылысы жүз береді.

Әлбетте, бет ашарды кимге айттырады—ол той берийүшиниң иси. Бирақта ҳәзирги тойдың ең қызық, ең сулыў бөлими бет ашарды дурыслап шөлкемлестириў мақсетке муўапық болар еди. Сонлықтан мүмкин болғанша тойға бет ашардың шеберлери шақырылғаны дурыс. Ең баслысы тойдың бет ашары қызық, көркем, мазмунлы, тәрбиялық әҳмийети күшли болыўы керек.

Бет ашардың өзине ылайық кириспеси болады. Бул кириспедә әўир, ўақыт, заман ҳаққында бир-еки аўыз сөз айтылып, келиншек пенен аман-есенлик сорасыўға арналады. Бунда халық қосықтарының қосық қурыў усылларын пайдаланыў менен келиншекке сәлем айтылады. Бул бет ашардың ашылыўында қандай да бир өз алдына салтанатты қурайды. Бет ашар айтыўшы келиншекке жақынласып, дегереклесип жыйналған тойға келген ағайин-туўған, қоңсы-қоба, тамыр-танысларға қаратылып айтылған сөзлерин баслайды. Келиншекке айтылған сәлем ҳәр қыйлы формада қурылыўы мүмкин, бул оның айтыўшысына, айтыўшының шайырлық уқыбына байланыслы. Шәртли түрде халық арасында бурыннан айтылып жүрген формаларының бирейин мысалға алыўға болады:

Шапқан атлар сүриншек,
Жалқаў адам болады.
Жас басынан ериншек,
Аман-түўсел сорасайық,
Амансыз ба келиншек?

Бет ашаршының ҳәр бир куплетине келиншек ийилип сәлем береді. Бет ашар айтыўшының сөзлери менен келиншектің ийилип сәлем берийүинде сулыўлық ҳәм гөззаллық көринип турады. Усы театрлық көринисте тойдың өз алдына бир қызығы жүз береді. Бет ашар айтыўшы келиншекке сәлем айтқаннан кейин жақсы, жаман ҳаққында нәсият айтады. Бул да ҳәр бир бет ашар айтыўшыда ҳәр қыйлы болады. Деген менен қарақалпақ фольклорында ушырасатуғын мынадай формасын мысал етип келтирйўге болады:

...Жақсы адам жаманның,
Көрик ашары келиншек,
Кеше шықсаң үйиңнен,
Бет ашары келиншек...
...Еки жақсы бас қосса,
Бирин-бири қыймайды,
Еки жаман бас қосса,
Бир елатқа сыймайды,
Әдепли болың келиншек.
Үлкен болсын түйинин,
Қызық болсын жыйының.

Нәсият беретұғын шуұмақлар айтыұшыға байланыслы хәр қыйлы болады. Гейпара шуұмақларда ойын-күлки, дәлкек пенен сатиралық қатарларда орын алыұы мүмкин. Көпшилиқ жағдайда бундай қатарлар келген келиншектің әдепли болыұы ушын, жалқаұ болмаұы ушын, хызметкер, ақыллы болыұы ушын айтылады. Көпшиликтің жыйналыұында, келиншектің биринши рет семья босағасынан атлап атырғанлығы, бет ашар арқалы еситкен нәсиятлары өмирликке естелик сыпатында сезиледи.

Бет ашар айтыұшы келиншекті ағайын-туұған менен таныстырыұды жигиттің әкесинен баслайды. Бул шуұмақта атаға ғамхор, пана сыпатында унамлы сыпатлама бериледи. Атаның роли семьяда қуұат, мәдет ретинде бақаланып, «Белге буұған потаңыз, анаұ турған атаңыз, атаңызға бир сәлем» деп келтириледи. Бул жағдай бурыннан киятырған дәстүрлердин бири. Хәзирги күндеги пайда болған бет ашарларға нәзер аұдарғанда атаның ролин кеңейтиңкиреп көрсетиұ, оның кәсибине байланыслы жәмийетлик хызметин ардақлаұ көбирек орын алған. Хәзирги дәуирдеги аталар ҳаққындағы бет ашардағы шуұмақта тийкарынан аталық ғамхорлыққа қоса олардың кәсибин, атқаратуғын хызметин айтатуғын болғанлықтан хәр қыйлылығы жағынан оғада байболып келеди.

Бурынлары жигиттің анасына айтылатуғын сәлемде «Анаұ турған енеңиз, қара жерден кемениз, қатты қайырым сөз айтса, сеники жөнсиз демениз, енеңизге бир сәлем» делинеди. Булда анаға айтылатуғын сәлемнин бир түри. Өткен дәуирде де анаға айтылатуғын сәлемлер тийкарынан усы түрде болған менен, оның басқа түрлери де аз болмаған. Егер балалар айтыұшының сол қыз түскен, жигит үйленген үйге дайылы-жийенлиги бар болса, ондай жағдайда ата-ананың атына юмор менен тоқылған сәлемнамалар айтылып, көпшиликти күлдиретуғын болған.

Хәзирги дәуирдеги бет ашарда аналарға арналған сәлем ески дәуирден өзгешелиги жоқарыдағыдай семья шеңбериндеги шеғарада қалып қоймастан аталарға айтылғандай, оның кәсиби, хызмети, жәмийетлик орны кеңейтилип айтылады. Әлбетте ата-ананың атына салдаманлы, парасатлы, унамлы үлгиде сәлем айтыұ дәстүрге айналған.

Хәр шуұмақ белгили бир даұыс толқынында ашық, айдын, сулыұ етип тәсир қалдырғандай қылып оқылады. Бет ашарды жыйналған халық дыққат пенен тынлайды. Хәр бир шуұмақтан кейин азырақ иркилис (пауза) болып, жыйналғанлар қысқа күлки, яки қанаатланыұ менен өз қатнасын билдиреди.

Ата-анадан кейинги сәлемлер келиншектің қәйниси менен бийкешине арналады. Оннан кейин ағайын-туұған, қонсы-қобалар, елдин жасы үлкенлерине бериледи. Бурынғы айтылатуғын бет ашарда мысалы, қәйни ҳаққында «анаұ турған қәйниңиз, қуұан аттан бәйгиңиз» ямаса бийкеш ҳаққында «анаұ турған бийкешин,

мен де сендей боламан деп қурып тур ғой жүйкеси» дегенге ұсаған қатарлар жиі ушырасатуғын болса, қазіргі дәуірде қайни менен бийкешке айтылатуғын сәлемлер оқып атырған оқыуына яки ислеп атырған жумысына байланыстырылады хәм минез-құлқына сыпатлама берилип, ең жақын адамлар екенлиги көрсетиледи.

Өткен дәуірдеги бет ашарда елдің жас үлкенлери қатарында дин ийелерине айрықша сәлем айтылатуғын болған. Елдің алдыңғы адамлары, ағайинлеринен шыққан, елге хызмет көрсеткен құрметли адамлардың атлары айтылып, өз алдына оларға мақтаныш пенен сәлем арналады.

Бет ашардың күлкили, юмор менен толы қатарлары дайы менен жийенлерге, жигиттің әкесиниң ямаса жигиттің өзиниң ойын, дәлкек, басқы жарасатуғын хәм көтеретуғын ең жақын досларына арналады.

Бет ашардың қатып қалған бир тексти жоқ хәм болуы да мүнкин емес. Себеби хәр бир той берген киси басқаларға ұсамайды. Бурынғы дәуірдеги дәстүрий үлгилердің өзлери де бир неше түрде айтылған. Солардың ең көп айтылатуғын, халықлық болып кеткен бир үлгисин жоқарыда мысал ушын алдық. Хәр бир бет ашар айтыушы ата-ана, қайин, бийкеш, жеңге, тууған-тууысқан, қонсы-қоба жөниндеги куплетлерди өзинше, өз алдына тоқыуы мүмкин.

Бет ашар терең реалистлик, турмыс пенен беккем байланысқан деретилиуи хәм атқарылуы жағынан фольклорлық деретпе болып есапланады. Онда өмир шынлығы, хәр бир адамның минез-құлқына, ис-хәрекетине байланыслы сыпатлар қысқа хәм дәл бериледи. Жыйналған халыққа бет ашардың тәсир күшиниң өткірлиги де сонда. Бет ашардың хәр бир шуумағы қысқа болса да сол нәзерде тутылған адамға көркем образ жасалады.

Халық ұзақ дәуірлер дауамына фольклордың күши менен өз әулады үлкен адамгершиликке, дослыққа, сабырлыққа, мийнет сүйгишликке хәм т. б. да адамзаттың ең жақсы қасийетлерине тәрбиялаған. Бул дәстүр бизиң заманымызда жаңа мазмун, жаңа түр менен рауажланыуда, бизиң бүгинги күнимизде де жасларды ең жақсы бағдарда тәрбиялауға үлкен үлесин қоспақта.

Жоқлау қосықлары

Жоқлау қосықлары хәм оның өзгешеликлери хаққында биринши хәм тужырымлы пикир айтқан Н. Дәуқараев болды. Оның айтыуынша қарақалпақ дәстүри бойынша адам өлген жерге еркеклер еки бүйирин таянып, даладан дауыс шығарып барады. Қатынлар үйге кирген соң жылайды. Бираз дауыс басылған соң қатынлардың ишинен биреуи, әдетте өлген адамның жақыны, қарындасы, анасы ямаса өлген адамның жақынларынан биреуи өлген

адамды айтып жылайды. Қосықтың бұндай түрін қарақалпақ тилинде «жоқлау» дейді. Жоқлауды тек қатынлар айтады. Бұнындай қосықтың мазмұны өлген адамның өмирі, оның жақсылық іслері, кейнінде қалғанлардың қайғысы жөнінде болады. Қандай жағдайда болса да өлген адамды жаманламайды. Жоқлау адам өлген уақытта жетисін, қырқын, жүзін, жылың бергенде айтылады. Ғарры адамның жылын бергенде жоқлау айтылмайды. Жоқлаудың өзінің ылайық айырым намасы бар. Ол нама мунлы қайғылы болады. Ұр бір төртінші қатардан кейін ямаса ұр бір питкен мәнін аңлататуғын бөлімнен кейін «ақ-ұай, ұай-ай» деген зарланыу қосылады. Жоқлауды айтатуғын белгили адамлар болады. Өлген адамның жақыны жоқлауды баслағаннан кейін, белгили айтқыш адам жоқлауды айтып дауам еттиреді.¹

Ол усы пикирин дауам етип мынадай жуумақ жасайды. Жоқлауда теңеу, салыстыруу көп гезелеседи. Әдетте еркек адам болса, жас жигит болса қара қусқа, бүркітке, қошқарға, нарға, арысланға, қатын қыз болса периштеге, айға, күнге, жұлдызға, құндызға, қозыға, лашынға, кептерге, көгершинге теңейди. Оғада артырып теңеулер жиі гезлеседи. Жоқлау гейпара уақытларда улыұмалық барлық адамларға байланысы қайғылы, ууайымға айналатуғын уақытлары болады.²

Жоқлау қосықларының тематикасы ұр қыйлы. Онда ата-ана, қостар, аға, ини, бала, қыз өлгенде ұр қайсысына айтылатуғын жоқлаудың түрлери көп. Оннан басқа әжелинен өлмей, урыста өлген ямаса тирилей ғайып болып кеткенлерге де жоқлау қосықлары айтылады.

Мысалы, жақын ағайинлердің өлиминде айтылған мынадай жоқлаулар бар.

Хауада газлар парласа,
Жерде қарлар суу болар,
Бауырым деп жыласам,
Көзимнің жасы көл болар.

* * *

Қара бир таудың жүйеси,
Жайылар байдың түйеси,
Салыулы, төсек салқын үй,
Қим болар буның ийеси.

Үй айлана ший туттым,
Келерме деп көз туттым,
Келмесин оның билген соң,
Запыран қусып, қан жуттым.

¹ Сонда, 155-бет.

² Сонда, 155-бет.

Көп ғана жоқлаулар ҳаяллардың өз қостарын жоқлауға арналған. Оларда қостарының сын-сыпаты ҳайран қаларлық теңеулер менен бериледи. Өз ерин «беглерим» деп жоқлайды.

Оң жаққа құрған шымылдық,
Толықсыр мекен тымықта,
Сол сықыллы беглерим,
Келерме екен жууықта,
Келмеспекен жууықта,
Келмеске белин байлапты,
Кең сарайын сайлапты.
Жамылғаны жапырақ,
Төсенгені топырақ,
Жапырақтан күн түссе,
Көлеңке болып турайын.
Топырақтан изей өтсе,
Күс төсек болып барайын.
Жети қабат жер асты,
Халыңды қайдан сорайын.
Ғауғаға ушқан аласар,
Қанаты менен суу сыйпар.
Кейинде қалған баллардың,
Маңлайынан ким сыйпар.
Сыйлауға адам табылар,
Күнлердің күні келгенде,
Өз әкесін сағынар.
Сары орамал қолымда,
Сарғайдым сенің жолыңда,
Қатарға тиккен қара үйің,
Қайғылысы мен болдым,
Ойларға тиккен отаудың,
Ұайранлысы мен болдым.
Ойласарда кереклим,
Қайырға тиккен терегім,
Қайғылы күні кереклим.
Есиктің алды шоқ қамыс
Ушынан тартсам түбі бос.
Сен дүньядан кеткелі,
Кеуілимнің бәрі бос.

Жоқлау айтылып атырғанда қасындағылар «шүкір ет». «қалғанлары сау болсын», «жылама» деп тәуелле береді. Сол уақытта жылап отырған адам мынадай қатарларды келтиреді.

Қой десең халқым қояйын,
Қойдан да жууас болайын,
Әрманда кеткен бауырымды,
Жоқлаусыз қалай қыяйын.

Адам демі таусылған уақытта дүньядан өтеді. Оған ҳеш шара жоқ. Өлимнің келиуі адамға жоқлауда былай бериледи.

Барса келмес қаладан,
Жан ағам хат келди,
Ғамирлер болған бийлерден,
Сайланып ағаш ат келди.

Жан ағам жолға сайланды,
Үш жеринен байланды.
Қыйында, қыстау жол екен,
Кетпесине болмады.
Кетерин оның билген соң,
Әкесі менен анасы,
Зарлап қалды изінде.

Жоқлау қосықтары бірінші гезекте оғада терең қайғылы сезімлерге толы болыуы менен айрылып турады. Олардағы қайғы-ғамды хеш нәрсе менен салыстырып болмайды. Адамның жеті-жүйесінен өтетұғын муңлы сөзлер атаның, баланың, ананың, қыздың, женгениң, тууған-тууысқанның өлимин баян еткенде ериксіз көзге жас келеді. Өли хәққындағы қайғы-дәртти тек көз-жасы менен жууы мүмкин. Өлим деген оғада қорқынышлы, жан түршиктиретуғын нәрсе. Халқымыз усы басқа түскен мүсийбетти тәриплеу ушын жоқлау қосықтарын дәреткен, тек өлиге емес, ал сол адамға болған иззет-хұрметин, тилегин усы жоқлау қосықтары арқалы берген. Оғада ауыр, қайғы сезимлери менен берилетуғын бул қосықларда өмирге, келешекке исеним, хәтте өлген адамның қайтып келиуи тууралы да тилеклер берилген, өлген адамның орнын оның балалары толтырады деген тилеклер бар. Соннан болса керек, жоқлау қосықтарында «орнында бар оңалар, орнында жоқ жоғалар» — деген қатарларды оқыймыз.

Улыұма алғанда жоқлау қосықтары адамның өмири, үрп-әдет дәстүрлери менен терең байланысқан. Халықтың оғада терең қайғы, муңы, зарын қамтыйтуғын тиришилик хәққында адамның қыялларын, тилеклерин билдиретуғын өз алдына көркемликке ийе, халықтың хәсыл дәретпелеринен есапланады.

УРЫС ДӘУИРИНДЕГИ ХАЛЫҚ ҚОСЫҚТАРЫ

1941—45-жыллардағы немец фашизмине қарсы Уллы Уатандарлық урыс халқымыздың сиясий, жәмийетлик, экономикалық хәм моральлық өмириндеги үлкен сынақ болуы менен, оның улыұма руухый дүньясында, әсиресе халықтың өзи дәреткен поэзиясында терең из қалдырды. Көп миллетли халықлардың барлығының да бул дәуирде урыс темасына арналған бай хәм рәңберең поэтикалық шығармалары дәреді. Халық дәреткен хәм усы дәуирде ауызша да, жазба да атқарылып жүрген, халықтың поэтикалық репертуарына айналған сол дәуирдің сан мың қосықтары фронтта урысып атырған армияны душпан үстинен жеңиске, тылда мийнет етип атырғанларды табысларға рухландырды.

Уллы Уатандарлық урыс халқымыздың ғалаба поэтикалық дәретпелеринин рауажланыуына, көп миллетли халықлардың тууысқанлығын, дослығын, бирлигин беккемлеуге арналған халық дәретпелеринин пайда болуына иркиниш жасай алмады. Ал

Ұатанымыздың азатлығы үшін күресте фашизм үстiнен жеңiске ерiсiуi үшін халқымыздың қәхәри менен ашыуынан, ақылы менен санасынан терең мазмунлы, әпiуайы хәм көркем, шын мәнiсiнде халықлық поэзиялық шығармалар дәредi. Булар урысып атырған солдат үшін да, тылдағы мийнеткеш үшін да үлкен руұхый азық, бақасы жоқ күш-қуұат болды.

Бул поэзиялық шығармалардың дәретиушилерi қатардағы әскерлер, аұылдағы хызмет iслеп атырған, ҳаял-қызлар, ата-аналар, апа-қарындаслар, бақсы-жыраулар, халық шайырлары болды. Халықтың басына түскен қайғы, оғада аұыр мусаллат, ишкi дәртин қосық пенен шығарыуға мәжбүр етти. Ким ағасы, ким иниси, ким баласынан айырылғанлардың ах дегенде аұзынан от, жылағанда көзлерi көл дәрья болғанын умытыуға бола ма, хабарсыз кеткенлердi келедi деп, көзлерi жолында төрт болғанлардың сан-санағы қанша едi? Адам бойын, адам жанын бийлеген бул дәртлердiң барлығы өзлерi тоқыған қосықларды айтқанда жалынлап сыртқа шығатуғын едi.

Халық қаншама бели майысып, қабырғасы қайысса да, кеуи қаншама қайғы-ғамға толса да, фашизм үстiнен әдил урыстың жеңетуғынлығына терең исенiм менен қарайтуғын едi. Сонлықтан урыс дәуириндеги халық поэзиясының тематикасы ұатанды, халықлар дослығын, урыстың жеңiс пенен тамам болыуын, кеткен әскерлердiң аман қайтыуын, душпанның қыйратылыуын сөз етедi.

Қарақалпақ фольклоры тарийхында урыс дәуириндеги фольклорды жыйнау тийкарынан 50-жыллардың басларында басланады. Рус илимпазлары С. П. Толстов хәм Т. А. Жданко басшылығында бурынғы СССР Илимлер Академиясының Михлуко-Махлай атындағы этнография институтының сол уақтындағы аспирантлары С. К. Камалов, Р. Қ. Қосбергеновлар Қарақалпақстанның бир қанша районларында урыс дәуириниң фольклорын жыйнау хәм жыйнаған материалларын ӨзССР Илимлер Академиясының Қарақалпақстандағы комплексли илим-изертлеу институтының қолжазбалар қорына тапсырды. 60-жыллары комплексли илим-изертлеу институтының хызметкерлерi тәрeпинен республика районларына шөлкемлестирилген экспедицияларда урыс дәуири фольклоры бойынша бираз материаллар жыйнайды хәм институттың қолжазбалар қорына тапсырады.

50-жылы ӨзССР Илимлер Академиясының құрамында тарийх, тил хәм әдебиат институтының ашылыуы, оның ишинде фольклор секторының шөлкемлестирилиуи улыума фольклор материалларын жыйнауға хәм изертлеуге кең мүмкиншилик бердi. Фольклор секторының хызметкерлерi, соның ишинде Насыр Камаев айрықша урыс дәуириниң фольклоры бойынша бирнеше жыллар дауамына республиканың районларына шөлкемлестирилген экспедициялар нәтийжесинде бай материал топпа, филиал-

дың қолжазбалар қорына тапсырды. Усы материаллар тийкарында ол аспирантура курсың өтип, «Урыс дәуиридеги қарақалпақ халық поэзиясы» деген темада Ташкентте 1964-жылы филология илимлериниң кандидаты дәрежесине табыслы түрде кандидатлық диссертация жақлады. Ол урыс дәуиридеги фольклордың үлгилеринен китапша етип бастырып шығарды. Урыс дәуири фольклоры бойынша баспа сөзде бир қанша мақалалар жазды. 1977-жылы Ташкентте «ФАН» баспасында биринши рет русша басылып шыққан «Очерки по истории каракалпакского фольклора» деген китапта Н. Камаловтың урыс дәуири фольклоры бойынша толық хэм мазмунлы «Қаракалпакская народная поэзия в годы Великой Отечественной войны» деген (205—216) бетлер мийнетин оқыймыз.

{Ол бул мийнетинде Уллы Уатандарлық урыс дәуиридеги халық поэзиясының тууылыуы, тематикасы, жанрлары, идеялық өзгешеликлери, көркемлик қәсийетлери, бул дәуиридеги поэзиядағы ауызша хэм жазба форма, жеке хэм жәмәәтлик дөретиу-шиллик, ауызеки халық дөретпелери менен жазба әдебияттың байланысы машқалаларын сөз етеди.

Тематикасы хэм мазмуны бойынша бай, көркемлиги бойынша хәр қыйлы қосықлардың ишинен мысалға гейпараларына тоқтап өтпеуғе болмайды. Бул мысаллардың барлығы дерлик Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақтап филиалының қолжазбалар қорында сақланған.

Армияға алынғанларды шығарып салыу, оларға кетип баратырғанда тилеклер айтыу, фронтқа кеткеннен соң да тилегиңде болыу, олардың аман-есен жеңис пенен қайтыуына тилеклеслик билдириу урыс дәуиридеги халық қосықларының көпшилик бөлимин қурайды. Мысалы, Хожелиден Базарбай Хәкимниязов тәрпинен Асаналиев Құдайназардан жазып алынған мына қосық:

Пароходқа минсең дауыл турмағай,
Ярым, ақ жүзине шанлар урмағай,
Ярым, ақ жүзине шанлар урса да,
Шийрин жанларыңа зауәл болмағай.

ямаса Р. Қосбергенов тәрпинен жазып алынған:

Сентябрьде ақ нахталар ашылғай,
Дуз иссийбең Хорезмге шашылғай,
Герман фашистлердин атқан оқлары. ✓
Қайтып барып өзлерине шаныялғай. ✓

ямаса Н. Камалов тәрпинен Шымбайдан Рәушан Сейтовадан жазып алған қосықлардың ишиндеги:

Шашларымды тилек пенен тарайман.
Күни-түни мен жолыңа қарайман,

Рәушанға шашларым менен
менен менен менен менен менен

Сейтовадан
Сарайман

Душпаныңды ныққырт еткіл сәудигим,
Жеңіс пенен келіуінди сораймаң.

ямаса С. Камалов тәрәпинен Шымбай қаласында турыұшы Са-
лыева Оразгүлден жазып алынған қосықлардың ишиндеги:

Ағажан құртқайсаң жауларды қоймай,
Бизлер хәм жүриппиз сизлерди ойлай,
Қайтпағыл ағажан Берлинге шейин,
Бизлер хәм жүриппиз сизлерди ойлай,

деген қатарлар жоқарыда айтылған пикиримизди тастыйықлай-
ды. Жоқарыда келтирилген куплетлерде халық қосықларында
жийи ушырасып отыратуғын көркем-тәкирарлау қатарлардың
ислетилиуи менен адам жүрегинен шыққан ой-пикир хәм әпиуайы
хәм көркем етип сүүретленеди. «Ярым ақ жүзиңе шаңлар урма-
ғай», «Дуз несийбең Хорезмге шашылғай», «Күни-түни мен
жолыңа қарайман», «Қайтпағыл ағажан Берлинге шейин, Гитлер-
шил ийтлердің көзлерин оймай» қусаған сөзлерде халқымыздың
терең мәнили афоризм сөзлери келтирилген.

Ата-ана, тууысқанлардың армияға кеткен баласының тиле-
гинде болыуы Н. Камалов тәрәпинен Шымбай районында турыұ-
шы Рәушан Сейтовадан жазып алынған қосықлардың ишиндеги:

Душпанлардың еки көзи гөр болғай,
Жигеросентим сауашларда ер болғай,
Сизлер менен жеңіс миясар болғай,
Тилегиңде бизлер бәрқа бауырым,—

деген қатарларды оқыймыз. Ал баласынан хат-хабар келмеген
ғары-кемпир аузынан айтылған Шоманайлы Қаражанов Хожа-
мураттан Ө. Ерполатов тәрәпинен жазып алынған қосықтың
мына куплети бул жағдайды айқын тәрийілеп береді:

Зар жылмайман, күним көзге жетеди,
Күниң күнге балам дағың өтеди,
Аман болсаң хат қайтарсаң нетеди,
Хат хабарсыз ғанылдаман жан балам.

Урыс дәуірінде бул қосықлардың барлығы өз дәуірінде халық
ғрасында шебер атқарылғаны соншелли, оларды күндиз-түни
пахта терип, бийдай орған қыз-келиншеклер менен балалар, ақ-
лықларын алдына алып, хәйиу айтқан кемпир-ғаррылар, кели
түйиң, дигирман тартқан келиншеклер кеткенлерин сағышып, көз
жасын төгіп айтатуғын еди.

Урыс дәуірінде урысқа кеткенлерден «қара қағаз» келген-
лердің саны қанша болды дейсең, қайғыда қалған аталар менен
аналар, апа-сиңдилер, әскердің хаялы көз жасын көл-дәрья қы-
лып, қаншама жоқлау қосықларын айтпады. Ал урыста жарадар

болғанды еситкенде де халық мынадай қатарларды тоқыған. Қаңлы көл районында турыұшы Абдуллаева Ҳайтгүлден Қ. Мақсетов жазып алған қосықтың ишинде мынадай қатарлар бар:

Есиктиң алдына ақ гүл питипти,
Ақ гүлди аралап ағам кетипти,
Өлим берсин ийт Гитлердиң жанына,
Саў кеткен ағамды раны етипти.

Армияда жүрген әскерлер елге қосық пенен хат жазатуғын еди. Бул сәлемнама қосықлар терең оптимизм, патриотизм сезимлери менен толы. Ҳақыйқатында олар ұатан ушын мақтаныш сезимлерин оятатуғын еди. Солардан Шымбай районында турыұшы Еримбет Қурбановтан Н. Камалов тәрепинен жазып алынған мына қосықты мысал ретинде келтиремиз:

Қарақалпақ туўған елге,
Тоғай, теңиз, айдын көлге,
Пахта, бағлы бизиң жерге,
Фронт жайдан сәлем болсын...

Жаўды жеңип, аман қайтыў, аман-есен елге қуўысыў, кеткен әскерлерди сағыныш пенен күтиў урыс дәўиринде дөреген халық қосықларының көпшилигиниң идеялық бағдарын қурайды. Мысалы Тахтакөпир районынан Н. Камалов тәрепинен Қонарбаева Айнагүлден жазып алынған қосықтың ишинде мынадай қатарларды ушыратамыз:

Армия жоллары жол болды мекен,
Жолыңда шеңгеллер гүл болды мекен,
Душпан—фашистлерди жеңип, жоқ қылып,
Жан ағам қайтыўға жол алды мекен?

Урыс дәўириндеги дөреген халық қосықларының идеялылығы, терең халықлық белгилери бәринен де бурын жәмийетлик мәпти көзде тутқанлығы менен, адамлардың жеке тәғдириниң жәмийет тәғдири менен байланысып сүүретлениўи менен, айырылып турады. Буған мысал ушын Қарақалпақстанның көпшилик районларында таралып, хәммениң аўзынан түспей бир неше вариантлары сол дәўирде айтылып жүрген қосықлардың ишинде мына қатарлар айрықша орын ийелейди:

Сарысы, сарысы гүлдиң сарысы,
Жан ағамның егип кеткен тарысы,
Мен ағамды айырып айтын нстейин,
Аман келгей кеткеилердиң бәриси.

Урыстың тамам болғанына елиў жыл толса да, жоқарыдағы қосық қатарлары халымыздың ядынан еле умытылған жоқ,

жараланған жүректердің дағы еле кеткен жоқ. Бул дәўрдеги халық поэзиясы көрилмеген дәрежеде жоқары азаматлық пафосқа ийе, халықтың сол дәўирдеги күнделик турмысы, арзыў-эрманы менен тиккелей байланыслы. Сонлықтан да бул дөретпелер басып өткен жыллардың ең қыйын дәўириндеги мәңгиге өшпейтуғын ҳасыл естелик болып қалады.

АЙТЫМЛАР

Қарақалпақ фольклорының жанрлары оғада көп. Олар ҳәрқайсысы өзлериниң мазмунлық хәм формалық өзгешеликтери, соның менен бирге тематикасы, қурылысы менен де бир-биринен айрылып турады. Фольклор жанрларына тән атқарыўшылық усылы да буларға өз алдына түр береди. Солардың бири айтымлар. Биз бул терминди 1971-жылы басылған «Қарақалпақ фольклорының эстетикасы» деген китабымызда киргизген еди.

1939-жылы Қ. Айымбетов, О. Қожуров өзлериниң «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» журналында басылған «Қарақалпақ әдебиятының түрлери» деген мақаласында қарақалпақ фольклорының классификациясына иркилип, бәдик-гүлапсанды бир түр, ярамазанды бир түр етип қараған еди. Н. А. Баскаков өзиниң фольклор үлгилери менен толған «Қарақалпақский язык» атлы 1951-жылы Москвада басылған китабының алғы сөзинде қарақалпақ фольклорына классификация жасайды. Ол бул классификациясында «Заговоры и песни» деген терминди ислетип, буған магиялық тәсирге ийе ертеден сақланып киятырған қосықлар киреди,—деп тайтынықлайды. Буған аўырыўды емлеў ушын айтылатуғын ески дәўирлерден қалған бәдик, гүлапсан киреди, олар қызылша, қурыөзек хәм басқа да етке шығатуғын кеселликтерди жоқ қылыў ушын айтылады. Буннан басқа құрт шақырыў—тисти емлеў қусағанларда усы түрге жатады. Шаман дининиң тәсиринен қалған зикир салыў, порқанлардың басқа да айтатуғынлары да усыған қиреди. Мусылман дининиң байрамлары—ораза ҳайт, қурбан ҳайт ўақытларында айтылатуғын қосықлар, ярамазанды Н. А. Баскаков усы түсиникке киргизип бөледи.

Н. Дәўқараев өзиниң «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерктери» китабында, оның фольклорға арналған бөлиминде аўызеки халық дөретпелериниң бул түрин, диний әдебият деген термин менен жүритеди. Буған ол порханлар қосығы—зикир салыўды, бәдик-гүлапсанды, ярамазанды киргизеди.

Н. Дәўқараевтың пикиринше, аўыз әдебияты шығармаларының бул түрлери өзиниң техникасы жағынан да, мазмуны жағынан да еки түрли: биреўи ертедеги, ислам дини, мәденияты таралғанға шекемги шаманлық (порханлық) мәдениятының тәсири астында, екіншиси, ислам дини таралғаннан кейин, мусылман

мәдениятының тәсири астында пайда болған. Халық ырымларының көбиси әйіем заманлардан бермаған киятырған нәрсе хәм олар ертедеги түрк еллеринде де, арабларда да, иранларда да, болған. Халық ырымларының түрлери оғада көп. Аўыз әдебиятының усы ырымларға, динге байланыслы шыққан түрлериниң бизиң ушын үлкен мәниси бар, себеби аўыз әдебиятының бул түринде басқа түрлерге қарағанда ырымның, динниң класслық формацияға шекемги қалдықлары хәм магиялық түсниклер көп сақланған.¹

Усы жумысында автор динге байланыслы қосықларды порханлар атқаратуғынын, олардың әрўақ шақырып адамды емлейтуғынын порханлар менен қатар тәуиплердиң де аўырыў адамларды емлейтуғынын келтиреди. Аўырыўды көшириў ушын айтылатуғын қосықтың түрин бәдик ямаса гүлапсан дейтуғынлығын, аўырыў адамды аўылдың сыртына шығарып, оттан атлатып бәдик айтатуғынлығын, бәдикти әдетте түнде ямаса геўгимде айтатуғынлығын атап көрсетеди хәм оларға мысал келтиреди.²

Оның көрсетиўинше, ярамазан ислам дини тарағаннан кейин пайда болған. Ярамазанды ораза айында айтады, қосықтың мазмуны ислам динине үгитлейди. Ол ярамазаннан «Ярамазан айта келдим есигиңе», «Мынаў үйдиң есиги шап-шаққана» деп басланатуғын еки қатарды мысалға алады. Буннан басқа ырымлардың ишинде адамлар жазыўды билмейтуғын саўатсыз гезинде жазыўды кәрааматлы, құдиретли деп билгенликтен, оннан жәрдем сорағанлықтан пайда болған дуўа тағыў, тумар тағыў, иширтки ишиў қусағанлар да бар³ — деп тастыйықлайды.

Қ. Айымбетов «Қарақалпақ фольклоры» атлы китабында, оның «Турмыс, салт-дәстүр жырлары» деген бөлиминде «Динсалты» деген темаша берген. Усы темашада бәдик, гүлапсан, әрўақ шақырыў, айды руза яки айды қурбан, ярамазан ҳаққында сөз етеди.

Оның пикиринше, бул айтымларда поэзияны тәбийий апаттан аман қалыўға, қорғаныўға жәрдем қылады деп түсинип, адамлар түрли инаным, сыйыныў жырларын дәреткен, жырлаған. Буған бәдик, гүлапсан, қамшылаў, қурт шақырыў, жин әрўақ шақырыў, аўырыўларды емлеў жырлары киреди.⁴ Автор бул мийнетинде бәдик-гүлапсан ҳаққында пикир жүритип, бәдик пенен аўырған баланы күн батырдың алдында ортаға жатқарып қойып, жәмәәт болып қосық (бәдик) айтқан, бәдик жырларында бурынғы адамлардың отқа сыйыныўшылық дәўирин көриўге болады деп кел-

1 Н. Дәўқараев, Шығармаларының 2 томы, Нөкис, 1977, 141-бет.

2 Сонда, 142-бет.

3 Сонда, 143-бет.

4 Қ. Айымбетов, Қарақалпақ фольклоры. Нөкис, 1977, 25-бет.

тиреди, буның мысалы ретинде бәдиктен мынадай қатарларды еслетеди:

Бәдик ала,
Бәдик ала,

Бәдикти көширегөр алла тала,
Бәдикти көширмесең алла тала,
Изиннең жиберем отлы шала.¹

Усы мийнетинде ол әрұақ шақырыу, порханлар ҳаққында мынадай мағлыұмат береді. Порханлардың ҳәрекетин «зикир» деп атайды. Порханлар өзиниң зикир салыу ҳәрекетин баслар алдында қобыз шертип, жыр-жырлайды, оны жин, әрұақ шақырыу деп атайды. Порхан қобызын шертип болғаннан кейин аұырыуды ортаға қойып, сыбанып кийинип, белин-беккем буұып, қарыұлы жигитлерди қасына дегереклеп дизип, ийиялерине қол салысып қатарласып, «Хұұға-хұй!» деген жабайы даұыслар шығарып қатарласып секиреди. Аұыр жүкти қозғай алмай атырған адамлардай қосылып секирип, түрли сеслер шығарып қутырып кетеди. Қарайдың шаңарағына асылып салбырап турады, отқа таппап қызарған темир кепкирди тили менен жалаған болады. Тағы да басқа ҳәрекетлер қылып, жыйылған көпти өз ҳәрекетлери, айтқан қосық қатары менен инандырып бийлеп алады. Ортада жатқан аұырыудың арқасына шаппат пенен урады, оны жулқып үстине шығып арқасына тебеди, аұырыудың астан-кестенин шығарады. Талып қалғанлардың арқасына шаппат пенен урып есине келтиреді. Олар жабайы хайұанлардың улыған «Хұұға-хұу», «Хұппа-хұу» сеслерин қайта-қайта тәкирарлайтуғын болған.²

Балалар мектепте оқыу тоқтар алдында, молламызға сыйлық берип, деп ата-анасына келип айды руза, айды құрбан қосықларын айтқанын ҳәм олар формасы бойынша ески өзбек тилинин айырым сөзлери қосылып айтылатуғынын көрсетип, ол қосыққа мынадай мысал келтиреді:

Айды руза келди деп,
Аламны гүлзар әйледі,
Бұлбил бийшараны,
Гүл ышқыда зар әйледі,
Әй ата, айдана бир
Хызмәт қылай устазым,
Көн кишиларни худа
Фәрзәнд учун зар әйледі,
Айды руза келди деп,
Адам қылады жан фидә,

¹ Сонда, 26-бет.

² Сонда, 27-бет.

Бизге бир заўқый түсиптур,
Сизге келдик, ий ата!
Молламызга айлана берип
Бизди азат әйлегил.¹

Ол бул китабында ярамазанға да тийисли орын берип, салт жырларының бирине киретуғынлығын, соның менен бирге барлық түркий халықларда ярамазанның айтылатуғынын көрсетеди.

Наўрыз Жапақовта айтымларға өз пикирин билдирген еди. Ол 1977-жылы орыс тилинде шыққан «Очерки по истории каракалпакского фольклора» деген жәмәәтлик мийнетке кишкене бөлим ретинде айтымларды берген еди. Бул материал 1990-жылы басылып шыққан «Наўрыз Жапақов» деп аталатуғын топламда қарақалпақ тилинде де басылып шықты. Ол бул түрдеги қарақалпақ аўызеки халық дәретпелериниң жанрын қарақалпақша «диний түсиниклерге байланыслы салт-әдет айтымлары» деп атайды.

Бул кишкене мақаласында автор тийкарынан «Бәдик» хәм «Ярамазан» ға иркиледи. Усы мақаланың алдында адамлардын бурында айға, күнге, отқа, суўға хәм тәбияттың басқа да күшли қубылысларына сыйыныў болғанлығы хәм олардың халық фольклорында из қалдырғаны ҳаққында айтылады.

Бәдиктиң хәм ярамазанның айтылыў жағдайлары, келип шығыўы хәм диний сыпаты ҳаққында тоқталып олардың белгили дәўирдеги халықтың көзқарасына байланыслы екенлиги көрсетиледи.²

{ Н. Дәўқараевтың, О. Кожуровтың, Қ. Айымбетовтың, Н. Баскаковтың, Н. Жапақовтың хәм т. б. усы ўақытқа шекем жазылған айтымлар ҳаққында пикирлеринде «Диний түсиниклердин ақибетинде надан қаранғы халықтың көпшилиги бундай аўыр-ўларды айтымлар менен емлеўге исенген», «Хеш бир дин хәм дин түсиниклерин нәсиятлаўшы китап, айтымлар мийнеткеш халықтың жырын жырлап, мунын муңлаған емес», т. б. қысқасы усундай баҳалар берилген. }

Хәзирги дәўирде халықтың диний көзқарасларына, әсиресе оның айтымларына пүткиллей жаңаша көзқарас жүргизиў зәрүр, оларды ҳәр тәреплеме хәм объектив баҳалаў керек екени айқын. Дуньяға илимий көзқарастың әҳмийетин жойылтпаўдын өзи де халықтың диний түсиниклерин жалаңаш қаралай берместен, оның терең мәнилерин ашып бериўден ибарат деп ойлаймыз.

С Бәдик хәм гүлапсан адам денесине көбинесе киши жаста шығатуғын шығыўлардың атлары. Булар асқынып кеткенде өлимге

¹ Сонда 29-бет.

² Очерки по истории каракалпакского фольклора, Ташкент, 1977, 144. — 146-бетлер; Наўрыз Жапақов, Нөкис, 1990, 327—331-бетлер.

алып келген жағдайлары да болған. Сонлықтан бұл кеселліктер-
ди жоқ қылыу үшін адамлар гүлапсан, бәдик айтымларын ой-
лап тапқан. Адамлар ески заманларда-ақ хәр қыйлы шөптерден,
затлардан ауырыуды емлеу үшін дәри ойлап табыу менен бирге,
ауырыуды емлеуде сөз күшиниң де құдиретине исенген. Сөз кү-
шинде айрықша бир құдирет бар деп түсинген. Себеби олар буны
өзиниң әмелий, исинде көрген. Мысалы, бәдик, гүлапсан айтату-
ғын кемпирлерди балаға, нәрестеге гүлапсан, бәдик шыққанда
шақырып алып айттырғаннан кейин бир еки күннен соң денедег-
и бәдик, гүлапсан ушып кеткендей жоқ болып кеткен. Денеге
қып-қызыл болып шыққан жарақатларды жоқ болып кетиуин
көрген адамлар бирнеше әсирлерден бери көркем сөз күши менен
атқарылатуғын бұл дәстүрлерди бизиң дәуиримизге шекем алып
келген.

Дурыс бұл дәстүр жақынға шекем, хәтте елеге шекем десекте
болады қараланып келди. Қаралағанда бәдик пенен гүлапсан
адамлардың садалығы уақтында, медицинаның төмен уақтында
пайда болған, бизиң дәуиримизге жарамсыз дәстүр деп түсин-
дирияди. Оның үстине бұл өтирикке исениу, алдауға исениу деп
тастыйықланды хәм совет заманына жат әдетке жатқарылды.
Улыуа ескидеги ырым, үрп-әдет, дәстүрлердиң жаманлау бағ-
дарынан айтылатуғын идеология пүтин рууый дуньямызды қап-
лап кетти. Жасыратуғыны жоқ барлық жазылған оқыу-курал-
ларымызда, илимий мийнетлеримизде бұл бағдар тийкарғы орын-
ды ийеледи.

Хәзирги уақытта ескиден киятырған ырым, үрп-әдет, дәстүр
айтымларға жаңа көзқараста болыуымыз өз-өзинен пайда болып
отыр. Буған тийкарынан елимизде пайда болған жаңа жәмийетлик,
сиясий, илимий көзқарастың жүзеге келиуи себеп болып отыр,
халықлардың мәдени мийрасына, миллий өзгешелигине, сондай-
ақ адамзат дәреткен илим, билим жетискенликлериниң барлық
байлығын өзлестириуге қаратылып отыр.

Сонлықтан айтымлар, үрп-әдет, дәстүрлерди бурынғыдай жа-
манлап сөге берместен, олардың келип шығыуын, халық арасын-
да жасауын дурыс түсиндирип бериуимиз керек. Гүлапсан, бәдик
айтыу менен жарақатты жазыу ямаса сөз құдирети менен ауыр-
ыуды емлеу ески дәуирлерден хәзирги күнге шекем киятыр. Ай-
тымларда адамлардың мий қурылысына, сезимине, санасына тә-
сир ететуғын сондай бир күшлер болса керек, олар хәр қандай
дәриден де ағла, өткир, құдиретли болып келеди. Адамлардың
исенимин бийлеп алып, жарақатты, кеселди жеңиуге гүресетуғын
адам денесинде пайда болатуғын күшлер. Булар хаққында бурын
айтыу қыйын еди, хәзир енди мүмкиншилик пайда болып отыр.
Халық бурыннан-ақ алғыслар менен дууалардың, фарғыслар ме-
нен жаман сөзлердиң иске асқанын көрип, өмир тәжирийбесинде
хайран қалған.

Мине бүгінгі күнде гипнозистлердің, экстрасенслердің т. б. соған усаған адамлардың гейпара унамлы қәсийетлерін көріп, аұырыұды емлеұде сөз күшиннің құдиретине исенип атыр. Әлбетте, буннан сөз жәрдеми менен яки хәзирги дәұир дәриси жәрдеми менен кеселленген адамлардың барлығы толығы менен жазылып кетеди деп жуұмақ ислеу қыйын, олай болыуы мүмкин де емес. Халық арасында «ем биреуҗе қонады, биреуҗе қонбайды» деген сөз бар. Сол айтқанындай гүлапсан, бәдик хәққында да соны айтыу мүмкин. Деген менен халық узақ дәұирлер даұамына бул дәстүрге, бул айтымға исенип, оларды турмыста пайдаланып келген, олардың нәгийжесин өз көзи менен көріп, әуладтан-әуладқа мийрас етип қалдырған. Әлбетте хәзирги дәұирде бурынғы дәұирдегидей гүлапсан, бәдик айтыу сақланбаған. Бирақ шет-шебирдеги гейпара аұылларда болыуы да мүмкин. Сол дәстүрди мийрас етип сақлап киятырған гейпара қалалыларды да ушыратыуға болатуғын шығар.

Гүлапсан, бәдик өзиннің қурылысы, мазмуны бойынша да үлкен қызығушылық туұдырады. Олар әдетте белгили бир шуұмақлардан туратуғын, уйқасымға ийе көбинесе он, он бир буұынлы қатарлардан қуралған қосық түрінде келеди. Бул шуұмақлар хәр қыйлы намаларда айтылмаиды, ал бир тегис көркем айтылады. Гүлапсан, бәдикти хәмме айта бермейди, олардың айтатуғын адамлары болады. Оларды шақырып алып кеселдің қасында айттырады. Айтқаны ушын оларға кеуилден шыққан бир нәрсе затлай ямаса пуллай бериледи.

Бәдик яки гүлапсан айтыушы бәдикке қарап «Көш» сөзин қолланып, кешетуғын затлардың, атамалардың, хайұанлардың, адамлардың атын көрсетип, соларға көш деп буйрық етеди, аұырыұды денеден шығарып жибернуҗе хұким етеди. Мысалы, мына шуұмақтан усы нәрсе сезилип турады:

Хәй бәдик, көшер болсаң боянға көш.
Топырақ жалап тоймаған шаянға көш.
Оннан жайлау таппасаң мен айтайын.
Кишкенениң жүйриги қоянға көш.¹

Бәдикте сондай бир қәсийет бар. Бәдик айтыушы адамлар тәрепинен жанлы зат сыпатында түсиниледи. Мысалы, оларға «көш» деп айтылғанда жанлы бир нәрсени көз алдыңа келтирсең. Бәдик айтыушының сөзинде «бас жағынан бәдикти айтқанымда, аяқ ушына кетпейме аттай шауып», «Турма бәдик бурылып босағада, турма бәдик, бурылып босағада турсаң бәдик, ийесиннің кеулине келер бәдик» дегенге усаған бәдиктиң өзи менен тилле-

¹ Қарақалпақ фольклоры. V том, Нөкис, 1980, 242-бет.

сиў жағдайлары да ушырасады. Бәдиктиң мазмунына қарағанда ҳәр бир шуўмақта бәдиктиң көшетуғын объектлери көрсетилип, бәдиктиң өзи унамсыз болғандай олардың көширилетуғын объектлери де көбинесе унамсыз жобада бериледи. Соның менен бирге сулыў хәм жақсы нәрсеге де қызғаныш пенен көшиўди буйырады. Соның менен бирге бир объект пенен екінши объектти атап, оларға көш деп айтқанда, «буннан жайлаў таппасаң мен айтайын» деген ҳәр куплеттеги тәкирарлаўларды да көрсетиў орынлы. Бул бәдик пенен гүлапсанның тил қурылысына байланыслы тәкирарлаў.

Бәдиктиң көшетуғын орынлары айтыўда баянланғанындай байлар, бийлер, ханлар, жаўлар, таўлар, бултлар, боян, шаян, қоян, жылан, думан, қулан т. б. Соның менен бирге бәдикте «Қасын қағып, қабағын сүзгенге көш», «таў үстинде қызыл гүл баўларға көш», «төрт аяғын тең басқан жорғаға көш» дегенге усаған қатарлар да ушырасады. Гүлапсан бәдикке қарағанда бираз өзгешеликлер менен айтылады. Деген менен айтылыў жағынан бәдикке жүдә жақын турады. Булар бир-биринен тийкарынан «гүлапсан», «бәдик» сөзлериниң қолланыўы менен парық қылмаса, басқа жағынан айтылайын деген пикирлер екеўинде де бирдей, болып келеди, яғный аўырыўдың шығып кетиўин сөз етиў. Мысалы:

Гүл-гүлапсан, гүл емес пе?
Пошша торғай шеңгелге түнемес пе?
Бес-алты аўыз гүлапсан айта қойсаң,
Жымыйып аяқ уштан жөнемес пе?

ямаса:

Гүлапсанда, гүлапсан, гүлапсандай,
Гүлапсан қайдан келген уласқандай,
Келгенде көшерине йит гүлапсан.
Көрсип әкеси менен жыласқандай.¹

Бәдик хәм гүлапсанды айтыўда қудайға жалбарыныў, оннан мәдет тилеў белгилери бир орын ийелейди. Сонлықтан да бәдикте мынадай қатарларды оқыймыз:

Бәдик ала,
Бәдикти көширегөр алла тала.
Бәдикти көширмесең алла-тала
Кейнинен жибермен отлы шала²

Усы шуўмақтағы қудайға жалбарыныўдан басқа «Кейнинен жибермен отлы шала» деген қатарларда бизиң пикиримизше, өз

¹ Қарақалпақ фольклоры, V том, Нөкис, 1980, 244—249.

² Сонда, 242-бет.

алдына бир мәни бар. Бунда адамлардың отқа сыйыныуы, отты құдирет деп түсинген инанымларын көриуге болады. Жин-жыпырды, бәлематты от күши менен аласлау хәзирги күнге шекем халықтың үрп-әдет дәстүрлеринде сақланып келеди.

Солай етип бәдик хәм гүлапсан ерте заманлардан бизин күнимизге шекем сақланып келген, жарақатларды емлеу ушын айтылатуғын, сөз құдирети менен кеселликти көширедиде деп исеним, туўдыратуғын, халқымыздын дуа сыпатында қолланылатуғын айтымлары болып есапланады.

Ярамазан айтыу қарақалпақлар арасында басқа да Орта Азияда жасаушы халықлар сыяқлы ислам дининиң тарауына байланыслы болған. Ислам дининиң Орта Азия халықларының арасында пайда болыуы бул халықлардың бир-бирине жақынласыуында, улыўма олардың арасында араб мәдениятының таралуында үлкен тарийхий әҳмийетке ийе болды. Бул халықлардың арасында араб жазыуының, араб тилиниң, араблардың илим-билим, әдебиятының тарауының өзи буның айқын дәлили болды. Ескиден киятырған түркий халықлар мәденияты араб халықларының бай мәденияты менен байыды.

Мусылманшылықтың бир шәрти отыз күн ораза тутыуы. Отыз күн ишинде күн шығып турғанда аўқат жемей, күн батқаннан кейин тап таң сәхәрге шекем аўқат жеу дәстүри иске асырылады. Усылай етип мусылманлар «Қуран» да көрсетилген шәртлерге муўапық өз ұазыйпасын орындайды.

Тилекке қарсы бизин заманымызда мусылманшылық шәртлери қатты қысқыға алынды. Соның ишинде ораза тутыу ҳаққында қандай жаман гәплер айтылмады дейсиз. Ораза айы басланғаннан баслап баспасөз, радио хәм телевидение «Оразаның зыянын» айтып қақсады. Олар ораза тутқан адамлар өзлерин ашқа таслап аўырыу болып өледиде деп тастыйықлады. Ораза тутқан ғарры-кемпирлерди аўзы ашарға шақырған гейпара адамлардың партия ағзалығынан шығып қалған уақытлары да болған. Ораза тутқан колхозшы дийқанлардың аўзын аштырамыз деп масқаралаған гейпара белсендилердин ис хәрекетлери ҳаққында халық арасында гәплер бар. Булардың хәммеси сол уақыттағы ҳүкмет пенен партия шөлкемлеринин динге болған, диний исенимде болған адамларға надурис көзқарасына байланыслы болды. Конституцияда көрсетилген дин бойынша нызамлары турмыста пүткиллей бурмаланды. Диний дәстүрлерди тутқан адамлар қуўдаланды. Усының нәтийжесинде ораза айында балаларға ярамазан айтымы да қадаған етилди. Усыған байланыслы халықтың аўыз еки дәрәтпелери ҳаққында жазылған мийнетлерде ислам дини де, ислам динине байланыслы дәстүрлер хәм айтымлар, байрамларда өтмиштиң қалдығы, хәзирги турмыс ушын зыянлы деп түсиндирилди.

Хәзирги дәүирде жоқарыдағы надурьс көзқарасларды, теорияларды қайта қараўға туўра келип отыр. Буған сьасий-жәмийетлик, идеологиялық көзқараслардың өзгерийи, халықтың миллий мәдениьаты, үрп-әдет дәстүрлериниң қайта тиклениўи себепши болып отыр. Диний дәстүрлерди халық турмысы ушын зьяны жоқ екенлиги, ал олардың ар-намыс, улыўма адамгершиликли сезим еркинлиги ушын зәрүр екенлигин турмыс көрсетип атыр. Диний дәстүрлер адамның жеке басының хўждан еркинлиги менен байланыслы болғанлықтан оларды улыўма еркинликтен айырып қараўға болмайды.

Усы көзқарастан биз ораза тутыўға да, ораза ҳайтқа да, ораза ўақтында айтылатуғын ярамазанға да пўткиллей басқаша, яғный түп нусқадағы түсинигинде қатнас жасаўымыз керек.

Мусылманлардың ораза тутыў менен диний шәртти орынлағаны былай турсын, күндиз күни аўқат жеўди тоқтатыў менен ден-саўлығын бузбаған. Оларда қанаат, шыдам, шўкираналық сезимлери орныққан. Соның менен бирге бүгинги күнди ғана емес, ал келешекти, пәкликти, ҳадаллықты, өз ой-пикирине сандықлықты, мийрим-шәпәт хәм мирнўбетти өзлериниң әмелий исинде көрсетиўге ҳәрекет еткен.

Ораза айы—бул мусылманлардың түсинигинше—өз алдына бир шарапатлы ай. Аңызларға қарағанда ораза айына пәрўардигары алам пайғамбарымыз Мухаммад Мустафаға өз қаламы—«Қуран» ды инам еткен. Сол жағынан да бул айдың өз алдына зияратланатуғын орны бар.

Ораза тутыў тамам болғаннан кейин ораза ҳайты басланады. Ораза ҳайыт халықтың сүйип байрамлайтуғын қурбан ҳайыт, шәрһиз ҳайытлары менен бир қатарда оғада үлкен, бир неше күнлерге созылып ҳайытлайтуғын ең үлкен байрамлары болған. Бул күнлерде өткенлерди ядлаў, олардың атына баўырсақлар пьсирип ийис етиў, мазарларға барып зиярат етиў, ҳәр ким кеўлинен шыққан қайыр-сақаўат садақаларын бериў, ойын күлки, шады қурамлық, халық сейиллери, ойын-тамашалары болған. Ораза ҳайт мусылманлардың ең үлкен байрамларының бири есапланады.

Оразаның басында, ортасында, ақырында қала, аўыл балалары үйлерге ярамазан айтыў узақ дәўирлерден дәстүр болып келген. Ярамазан айтыўшылар бир топар болып жүреди. Бурынғы заманларда атлы болып жүрип топарласып ярамазан айтқан деседи. Ярамазан айтыўшылар ол ўақытта көбинесе қызлардың үйине, жас келиншеклердиң үйине көбирек айтатуғын болғанлығы еске түсириледи. Ярамазан айтыўшыларға барған үйи ол ўақытларда нан, дән, пул беретуғын болған. Ал гейпара жағдайларда қатар-қурбылық етип ойын дәлкек ушын жас келиншеклер менен қызлар түнде келген ярамазан айтыўшы қурдасларының дорбасына суў қуйып, күлки қылатуғынларда болған. Бирақ

улыўма алғанда көпшилик жағдайда ярамазанды жаслар ол ўақытта бир жағынан гештек қылыў шын қөрежет жыйнаў мақсетинде айтса, екінши жағынан қыз-келиншеклерди көриў, оларды сақыйлығын сынаў ушын ойын, тамаша ретинде де атқарған. Оның үстине тийкарғы мақсет ораза айы қайыр-сақаўат айы болғанлықтан ярамазанның пайда болыўы да адамлардың сақыйлығын, мийрим-шапаатын сынаў менен байланыслы пайда болған болса керек.

Ярамазан айтымларының түрлери көп. Олардың тийкарғы мазмуны жақсы тилеклер менен толы. Солардың ишинде адамлардың байыўы, перзентли болыўы, сақый болыўы, ойлаған тилеклериниң орынлавыўы негизги бағдарын қурайды. Көпшилик жыйналған балалардың ишинде ярамазанның айтымын бир адам айтады. «Әрий, шарий қудаға, Нурайдин Мухаммад Мустафаға, Мухаммад үмметине ярамазан» қатарларың ҳәммеси қосылысып айтады. Үй алдында ярамазан айтыўшылар ярамазан айтымларын бирнеше рет тәкирарлайды. Үйдиң қызы яки келини шығып бир нәрсе әкелгенге шекем олар ярамазан айтып турады. Әкелген затты алғаннан кейин олар пәтия береди. Ярамазанның дәслепки қатарлары былай басланады:

Ярамазан айта келдим есигине,
Қошқардай уғыл берсин бесигине,
Тағысын тағы берсин несийбеде,
Мусылман үмметине ярамазан.

Әрий, шәрий қудаға
Нурайдин Мухаммад Мустафаға
Мухаммад үмметине ярамазан.

Ярамазанның айтыўшыларының көбирек айтатуғын пәтиясы «асың, асың асыңа, берекет берсин басына, қырғаўылдай қырғалап, бөденедей жорғалап, Қыдыр деген атаңның өзи келсин қасыңа, әўмийн».

Ярамазан айтымлары ҳәзирде аўыл, қалаларда балалар тәрпинен айтылады. Бирақта бунда биз бурынғы дәўирдеги ярамазанның айтылыў қурылысын көрсекте ҳәзирги дәўирге сәйкес гей-пара өзгешеликлер менен атқарылатуғынын да айтыў керек.

Солай етип ярамазан узақ дәўирлерден киятырған халықтың турмысына сиңип кеткен. Ораза айында айтылатуғын, халқымыздың қайыр-сақаўат, сақыйлығын сынайтуғын, дин менен турмыс ҳақыйқатлығын бирлестире отырып, адамлар ушын ең жақсы тилеклерди өз мазмунында жәмлестирген айтымлардың бири болып есапланады.

— Шаманизм дининиң белгилеринен есапланған порханшылық Орта Азияның басқа халықларындағыдай қарақалпақлар ара-

сына ертеден таралған. Порханшылық ислам дининен бұрын пайда болған. Ислам дининің кириуі менен оған гейпара өзгешеликлер пайда болған. Аұырыуларды порханлар бұрыннан емлеген. Порханларды адамлар «арқалы адам», оларда бир карамат бар деп исенген. Дурысында да хәмме адам порхан болмайтуғыны анық. Порханлар атадан балаға мийрас болғанлары да, ямаса белгили бир порханнан пәтия алып бұл кәсипти таңлағанлары да болған. Порханлардың өзине тән кийим-кеншеклери болғаны да оларды басқалардан айырып турады.

Порханшылық белгили бир дәстүрге, хәтте қол жазба қағыйдаларына (ирсаласына) ийе болған. Соларды өзлестирген, пирден пәтия алған адамлар ғана порхан болады. «Арқасы болса» да тез келген адамлар порхан бола бермеген. Әлбетте, барлық аұырыуларды порханлар жаза бермеген. Олар көбинесе нервинен аұырған адамларды көбирек емлейтуғын болған. Хайран қаларлық жери жазылғанларды көрип адамлар порханларға исенген, оларды хұрмет еткен.

Соны да айтыу керек, гейпара порханлардың надурис хәрекетлери менен өлип кеткен кеселлерде болған. Тұрмыста не болмайды дейсиз, жақсыны тилеп жаманға ушырауды мүмкин емес деп айтыуға болмайды.

Хәзирги дәўирде порханшылыққа қаншама жаман көзқарас болғанлығы хәммеге белгили. Оларды жәдигөйлер, алдаұшылар деп қаралау былай турсын, порханлар қуудалауға да ушырады. Әдебият хәм көркем өнеримизде оларды әшкаралайтуғын шығармалар жазылды, сиясат, идеология усыны талап етти. Соның нәтийжесинде порханшылық пүткиллей өзиниң жасауын тоқтатты десеқ болады.

Порханлар қолында қобызы менен, ямаса қамшы менен аұырыуға қарата қәхәрли көринис пенен әруақларын, пирлерин шақырып мынадай айтымлар айтқан:

Суу атасы Сулайман,
Сеннен мәдет тилеймен,
Кереге бойлы кер жылан,
Кериле бермей кел берман.
Қум үстинде Қәдиримбет,
Жол үстинде Айтмағамбет.
Тас қалада Сасмамбет.
Келегой пийрим, келегой.

ямаса:

Үйекениң түбинен,
Үйирип алған қобызым,
Қарағайдың түбинен,
Қайырыя алған қобызым,
Усы палым келмесе.

Айтқан сөзге еңбесе,
Құлағыңды бурайын,
Көтеріп жерге урайын,
Айдан болжа, дәу қолла.¹

Порхан айтымлары—зикир салыу, сөз құдиретине, әрұақлар, әулиелер, пирлерге сүйенип ауырыу денесіндегі кеселликти шығарыу үшін айтылатуғын өткен бір заманларда—әрұақларға сыйыныу дәуірінде дөреген хәм халықтың руұхый дүньясынан узақ әсирлер орын алып келген ауызеки халық дөретпелериниң бир түри. Бунда пирлер, әулиелер, әрұақлар аты менен адамның мийинен кирип денесин жайлап қорғасындай еритетуғын сөз құдирети бар. Булда сөз күши менен адам денесіндегі ауырыуды емлеудиң ең ески заманларда дөреген бир түри болғанын айтыу керек.

Ауырыуды емлеудиң халықтың дәстүрінде булардан басқа түрлери де көп. Мысалы, көзиңе бир шөп-пөп түсип кетсе, ямаса тийип кетсе ушықлау бар. Сол тийип кеткен нәрсени қолыңа алып, үш мәртебе сол тийген көзден «ушық», «ушық», «ушық» деп айландырып таслайсан. Хайран қаларлық жери, соннан кейин көзиң жақсы болғанлай болады. Бунда да өзинди өзиң исендириу усылы хәм усы исеним күшиниң тәсири байқалып турады. Соның менен бирге адам денесіндегі ауырыуға қарсы түресетуғын күшлер де хәрекетке келетуғын болса керек.

Сондай-ақ қурт шақырыу, қамшылау айтымларының бұрын да кең қолланылғанын жасы үлкенлер айтып отырады. Бұрынғы заманларда тис ауырыуды қурт шақырыу, тистиң қуртын түсириу қусаған усыллар менен емлейтуғын болған. Бул усылда да сөзлер жәрдеми менен яки белгили көрсетпели хәрекетлер менен адамның мийин тыншыландырыу, солай етип ауырыуды тоқтатууға хәрекет етиу қолланылған.

Айтымлардың белгили бир түрлерине халық арасында кең тарқалған пәтия, алғыс сөзлери де киреди.

Пәтия, алғыс сөзлери жүдә кең таралған болып, оның айтылатуғын орны тұрмыста жүдә көп. Олардың ең көп қолланылатуғын жери, қандай да болғаннан кейин пәтия қылыу.

Узақ уақыттан бері қиятырған ата-бабаларымыздан мийрас болып қалған ақыл-парасаттық советлик дәуірде дин менен байланыстырылып, сәтәуірдин қалдығы деп қараланғанын хәм мемиз билемиз. Бұған жаңымыз ашысада идеологиялық атмосфераға байланысты хеш илаж қыла алмағанымызды да айтыу керек. Пәтия, алғыс сөзге қарамастан, қандай қарама-қарсылық болса да халық арасында өзиниң жанлы жасауын тоқтатпады. Асқайырыу, пәтия етиу мусылман халықларының өлмейтуғын дәстүри болып қалды.

¹ Қарақалпақ фольклоры, V том. Нөкис, 1980, 250-251; бетлер.

Асқайырыу, пәтияда еки бағдар бар екенлигин ескертиўимиз керек. Биринши, түркий халықлардың ата-бабалардан киятырған өзлери дәреткен пәтиялары менен алғыслары, екиншиси, ислам дининиң тәсиринде халық арасына тараған қураннан сүўрелер оқып атқарылатуғын пәтиялар. Булардың екеўинде де халыққа, жәмийетке яки жеке адамға зыян келетуғын нәрселер жоқ. Керисинше, дәстүр болып кеткен дуўалар оқылады да пәтия қылынады. Усы дәстүрдің орынланыўы менен адамлар өзін жеңил сезеди, қанаатланыўшылық сезимин пайда етеди, адамларда қандайда бир жақсы тилеклерге шарлаўшылық пайда болады. Тәғдирге, өмирге ырзашылық, жақсы арзыўлар менен жасаў исеними пайда болады.

Аўқат жеп болғаннан кейин оқылатуғын пәтиялардың түрлери көп. Олардан гейпараларын мысал ретинде еслетип өтиўге болады. Гейде тек ғана «әўмийин» деп қол көтериледи де қояды, гейде мынадай сөзлер қол жайылып айтылады. «Әўмийин жарлықет, қабылет, бақ берсин бәлеңнен сақла», «Әўмийин той болсын, ўақты хошлық болсын», «Әўмийин, аманлық болсын, тынышылық болсын» т. б. Гейде үлкенирек аўқат асылса жеп болғаннан кейин «әўмийин» айтылып, ата-бабалардың әрўақларының ҳүрметине қураннан сүўрелер оқылады, сүўрелер оқылып болғансоң «әўмийин айтылып», өз тилинде «тийе берсин үрейлерине», «ийманы ҳәмре болсын», «жайы жәннетте болсын» деген сөзлер айтылып қол көтериледи.

Гейде жасы үлкен адамлар менен той, мереке, лазымда ушырасып қалғанда да олар «иззети абырай, абырайдан айырмағай, аллаҳу акбар» деп қол көтерип пәтия қылады.

Пәтия оқыўдың түрлери көп. Ата-ана баласы менен қызына бахытлы болыўы ушын жақсы тилеклер айтады, пәтия береди. Қәриялар жаслардың ҳүрметин көрип, олардың бахытлы болыўы ушын пәтия қылады. Пәтия бериў, алғыс айтыў көп ғана жақсылық нәрселердің ҳәммесине қолланылатуғыны анық. Биреўлер егин екседе, мал алсада, там салсада «оң болсын» деп алғыс айтады. Биреўлер узақ сапарға кетип баратырса да «аман барып, саў кел» деп алғыс сөзин аямайды. Биреў кишкене ғана жақсылық ислеседе оған «берекет тап», «бахытлы бол» — қусаған алғыс айтылады. Ақ пәтия, алғыс алыў халықтың моральлық келбетине әсирлер бойы кирип кеткени соншелли, бул минез-қулықтың нормасына айналған. Сонлықтан «Ғарғыс алма, алғыс ал» деген сөз бар.

Халық аўзындағы алғыс, пәтиялардың мынадай айтылатуғын түрлери бар. Олар ҳәр қыйлылығы менен, мазмуны менен тыңлаған адамға үлкен тәсир жасайды.

Маған қойдың бас,
Саған берсин узақ жас.
Маған бердің жаўырың,

Аман болсын ауылын,
Маған қойдың тоқпақ,
Саған болсын туұры соқпақ,
Маған қойдың қабырға
Сау болғайсаң бәрқулла.

* * *

Астырсын, тастырсын,
Ким жаманлық ойласа,
Қара тас пенен бастырсын,
Хәр кимди сүйгени менен,
Күлип ойнап қостырсын,
Көп берсин, берекет берсин,
Есесин алла жеткерсин.

* * *

Достың күлсин,
Душпаның өлсин,
Достыңа жүрим берсин,
Душпаныңа өлим берсин,
Бахтың тассын,
Күннен күнге ассын.

* * *

Үйиннің алды ой болсын,
Қораң толы қой болсын,
Ишкениң қатық болсын,
Несийбең артық болсын.

* * *

Отырған жерің орда болсын,
Барған жерің бәхәр болсын,
Жүзің жарқын болсын,
Тилиң ұзын болсын,
Жүргенде жолың болсын,
Мәртебен бәлент болсын,
От бәлесинен,
Суу бәлесинен,
Жала, дөхмет бәлесинен,
Аман болғайсаң,
Өсип-өніп мақсет-мурадыңа жеткейсең.¹

Жаңа заманға өмірдің айтылатуғын алғыс, пәтия менен бирге
айтып берген, қар қыймы себептер менен, соның ишінде зорлық-
та, қасқырлықта, кеуіл қалдырыуда, алдауда, урлықта, басқада
жаман қәсийетлерге байланыссыз ғарғыстың да айтылатуғынын

¹ Қарақалпақ фольклоры, V том, Нөкіс, 1980, 242-251-бетлер.

хәмме биледи. Халық арасында «ғарғыс урған адам оңбайды» деген сөз бар. Биреу-биреуге пәнт берип оңбай жүрсе, оны халық «ғарғыс алған», «ғарғысқа ушыраған» дейди. Ата-бабаларымыз әсирлер бойы топлаған тәжірийбесине байланыслы ғарғыс алған адамның оңбайтуғынлығын тастыйықлайды, ғарғыста да сөз күшиниң құдиретине исеним билдиреди. Ғарғыстың түрлери турмыста оғада көп, соның менен бирге олар қарақалпақ фольклорының барлық жанрында да алғыс сыяқлы унамсыз ұақыя, хәдийселерди сүүретлеуге қолланып отырады. Халық арасында «ғарғыс алма» деген нәсият бар. Халқымыздың ең жақсы дәстүри бойынша ата-ана перзентлерине «ғарғыстан қаш, алғыс ал» деп үйретеди. Дурысында да ғарғыс жан түршиктиреди, атылған оқтай көринеди: «Берекет таппағыр», «Қыршыныңнан қыйылғыр», «аузыңнан қаның келгир», «үйиң күйгир», «жыйнаған тергениң буйырмағыр», «Бала-шағаңның рәхәтин көрмегейсең», «Өнип өспегейсең» җ. т. б.

Биз жоқарыда қарақалпақ аўызеки халық дәретпелеринде ушырасатуғын айтымлар хәм олардың түрлери ҳаққында сөз етик. Булар ҳаққында хәзирге шекем ушырасатуғын бурмалаушылықларды ортаға салдық. Булардың хәммесинде де қалай ушырасатуғын болса солай таллаўды талап ететуғын халықтың дүньяға, болмысқа, турмысқа көзқараслар дизгини жатыр. Соның ушын буларды дәреткен халықты айыпламастан олардың дәрәуи ҳаққында дурыс пикир жүритиў жеткиликли болар еди. Халқымыздың көп санлы айтымлары, дуўалары, үрп-әдет дәстүрлери, ырымлары, диний түсиниклери, сөзде құдирет бар деп исениўлери — булардың хәммеси терең изертлеўлерди талап ететуғын мәселелер екенин айтыў керек.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ АЙТЫС ЖАНРЫ

Айтыс қарақалпақ көркем аўызеки дәретпесиниң белгили бир жанры ретинде ертеден тилге алынып келеди. 1939-жыллары Орынбек Қожуров хәм Қаллы Айымбетов жуўап айтысын фольклорымыздың бир жанры ретинде көрсетсе, 1951-жылы Н. Баскаков қарақалпақ фольклорын түрлерге бөлгенде жуўап хәм айтысты қыз-келиншеклер қосықларына киргизип белгилеген еди. Қарақалпақ көркем аўызеки дәретпелерин пүтини менен изертлеў жумысын қолға алған, ол туўралы үлкен изертлеў дәреткен Н. Дәўқараев өзиниң докторлық диссертациясының биринши томын фольклорға арнап, онда қарақалпақ көркем аўызеки дәретпелериниң жанрларына таллаў берген еди. 1950-жыллардың басында питкен бул жумыс 1959-жылы басыла баслады. 1977-жылы үш томның биринши фольклорға арналған томы Н. Дәўқараевтың «Шығармаларының толық жыйнағы» аты менен (2-том) өз алдына китап болып басылды.

Усы кітапта Н. Дәуқараев «Айтыс хәм жууап» деген темада берілген бөлімде, қарақалпақ дәстүрінде қыз-жигитлердің отырыспа-мерекелерінде уйқасымлы, астарлы сөз бенен айтысыулар оғада көп жыйылған. Бундай поэтикалық сөз бенен айтысыу жууаптан басланады. Жууап демектің мәнісі егер де биреу, астарлық поэтикалық сөз бенен сізге тийіп, илип сөйлесе, сізде сол кісінің сөзіне ылайықлы поэтикалық сөз бенен жууап қайтаруыңыз керек. Қарақалпақ дәстүрінде жууаптан жеңилиу уят саналған. Жууап сол айтысқан уақыттағы пайыт, қәрекет, уақыя менен байланыслы болады. Мәселен, жигит үйге кирип келип, үйде отырған қызларды көзге илмей сөйлегендегі жууап айтысының бир түрі.

Жигит: — Хау, ким екен десем,
Қызлар екен ғой.

1-қыз: — Хә, қыз адамның хорыма,
Көзге илинбес тарыма?

2-қыз: — Көзінде майда темеки аз көринеме?

Жигит: — Хәр таудың жырасы бар,
Хәр сөздің мәнісі бар.

Қыз: — Аманбысаң құда бала?

Жигит: — Тентектің ақылы,
Түстен кейін деген.¹

Әлбетте, бундай жууап айтыслары қарақалпақлар арасында хәзіргі күнде де көплеп ушырасады. Той-мерекесіз жол-жөнекей айтыла беретуғын, бир-биреуді утыу ушын қолланылатуғын жууап айтыслары қыз-жигитлер, жигитлер-келиншеклер арасында оғада көп.

Усы бөлімде ол дәстаннан алынған қосықларды да, жеке авторлардың (Мақтымқұлы, Әжинияз) қосықларын да айтысқа жатқармақшы болады. Әлбетте, буған қосылыуға болмайды. Соның менен бирге бул бөлімде шайырлар айтысы жөнінде гәп-сөз жоқ.²

Қ. Айымбетов өзінің 1968-жылы басылған «Халық даналығы» кітабында «Айтыслар» атлы бөлім беріп, жууап айтысына, шайырлар айтысына тоқтайды.³ Оның пикиринше, «Қарақалпақ ауыз әдебиятындағы айтыс қыссаханлардың айтатуғын репертуарынан беккем орын алған жанрдың бири. Айтыс-шешенлер айтысы, қыз-жигитлер айтысы болып бөлінеди. Поэтикалық сөз бенен сөз жа-

¹ Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы 2-том, Нөкіс, 1977, 131-132-беттер.

² Сонда. 134-бет.

³ Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкіс, 1968. 49-60-беттер.

рыстырып айтысты кәсіп қылып жүрген айырым шешен адамлар болған».¹ Ол жууап айтысына иркилип, бұрында жууап айтысууды кәсіп қылып жүрген айырым шешен жигиттер, дилуар қызлардың болғанлығын, олардың айтыслары қаққында халық аузында үлгилері сақланып қалғандығын, олардан Хийуалы қыз, Мехтер қызлардың атының елеге шекем халық аузында түспей айтылатуғыны жөнінде хабарлайды, олардың сөзлерінен мысаллар келтиреді. Мысалы, Хийуалы қызға жууап айтысуға барған жигит, үйдің төрінде отырған қызларға қарап:

— Арғы қыздың бергиси,
Берги қыздың арғысы,
Төрде отырған төрт қатын,
Хийуалысы қайсысы? — депті.

Сонда Хийуалы қыз сөз баслаған жигиттің мойнындағы орамалды көріп:

Арғы жигиттің бергиси,
Берги жигиттің арғысы,
Жақсы болатуғын тазының,
Мойнында болар қарғысы — деп сөзден утыпты.²

Қ. Айымбетовтың көрсетуіне қарағанда жууап үш түрлі болады: Жай жууап, рухсат беріу жууабы, айтыс жууабы. Автордың бұл бөліуі жууап айтысының түрлерін әдеуір анық хәм дурыс белгилеп береді. Оның пикиринше, жай жууаптар тек сөз арасында нақыл сөз түрінде ушырасып отырады. Ал рухсат беріу жууабы қызлардың отырыспасының үстине жигиттер келсе, яки отырған жигитлердің үстине қызлар келсе, отырысна тарқарда соңғы келгенлер рухсат сораиды. Гейнара жағдайында екі тәреп рухсатты жыраудан да сорауы мүмкін.³

Рухсат беріу жууабы мынадай етип беріліуі мүмкін.

Жууапқа жууап,
Бийжууапқа не жууап.
Бас басына жууап жоқ,
Хәммеңизге бир жууап.

Рухсат жууабына қайыл болмағанлар илип сөз берілейди, оның ақыры айтыс жууапқа айланып кетеді. Сөзге илген жигит-қызлар айтысқа түседі. Қ. Айымбетов айтыс жууабының басланыуының бир үлгисін былай келтиреді. Жигиттер тәреп сөз баслап:

¹ Сонда, 49-бет.

² Сонда, 50-бет.

³ Сонда, 51-бет.

Астымызга төседиң,
Гилем емес алаша,
Қудашалар сөйлениң,
Бир майдан болсын тамаша.

ایزات

Айтысқысы келген қызлар мынадай жууап айтады:

— Бир жууап бар қызыл гүл,
Бир жууап бар бұлбил,
Бир жууап бар дүлдил,
Қайсысын қалесен қуда бала өзиң бил.

Жигитлер: Қарындасым қолыма алып ийіскеп жүрермен,
гүл деген жууабыңызды бере ғойың — дегенде,

Қыз: Бұлбилди алсаң кетерсен,
Дүлдилди алсаң жетерсен,
Қалеп алған қызыл гүлин,
Солып қалса нетерсең — дейди,

Усылай жууап айтысы созылады.¹

Қ. Айымбетов өзінің кітабында шайырлар айтысына тоқтап, бул айтыслардың қыссаханлар репертуарынан орын алатуғынын көрсетеді. Ол Қулымбет пенен Әбиүбәкирдің, Сейфулғабит пенен Қазы Мәуликтің, Аяпберген менен Мәтеннің, Садық шайыр менен Рам шайырдың, Бердақ пенен Өтештің, Әжинияз бенен Қыз Меңештің айтысларын сөз етеді.² Булардың ишінде бизиңше тек Әжинияз бенен Қыз Меңештің айтысының фольклордағы шайырлар айтысына жууап беретуғынын, ал қалғанларының хәммесиннің жазба әдебий айтыс екенін белгилеп өткен жөн болады.

1982—83-жыллары «Қарақалпақ фольклоры» көп томлығы құрамында (XI—XII томларды М. Низаматдинов баспаға таярлаған) айтыс жанрының үлгилери берилген. Ең дәслеп бул еки кітапта да айтыс бойынша бай текстлик материалдың берилгенин белгилеп өтиў керек. Буған қолжазбалар қорымызда сақланған материаллардың көбиси кирген. М. Низаматдинов өз түсиниги бойынша айтысқа киргизген материалларды кітапқа жазылған кирис сөзде төмендегеше бөледі: турмыс-салт айтысы, шайырлар айтысы, шешенлик айтысы. Турмыс-салт айтысына бәдикти, хәўжарды, жууап айтысын киргизеді. Жууап айтысын биймәлел рухсаг бериў жууабы, тилек-сораў жууабы, жумбақ жууап, ақыл-нәсият жууап, юмор-сатиралық жууап деп беске бөледі. Шайырлар айтысын тилек, сораў-жууап мәнисиндеги айтыслар, хошласыў айтыслары, мухаббат айтысы, жумбақ айтысы, ойын-дәлкек хәзил айтысы, тартысыў, жарысыў айтысы, хайўанның хайўан менен айтысы, балалар айтысы қылып 8 ге бөледі. Шешенлик

¹ Сонда, 52-бет.

² Сонда, 52-59-бетлер.

айтысы да шайырлар айтысы сыяқлы 8 түрге бөлінеді.¹ Усы алғы сөзде автор тәрәпинен айтыс жанрына анықлама да берілген.² Әлбетте, булардың хәммесинің де автордың жеке пикири болып қалатуғынын айтыу керек. Деген менен XI—XII томлардағы айтыс жанрына киргизілген материаллардың ишинде фольклорымыздың барлық түрлери бар. Айтыс жанры ашық бөліп алынбағаны, ауызеки фольклорлық айтыс пенен жазба әдебий айтыстардың айырмашылықтарының көрсетілмегени, хәзирги дәуірдеги айтыстың тәғдирине дурыс анықлама берілмегени көринип тур. Айтыс жанрын изертлеуши К. Алламбергеновтың айтысқа арналған «Қарақалпақ фольклоры»ның XI томы материалларына берген мына бақаларына қосылмау мүмкин емес: «XI томдағы айтыс текстлерине сер салып қарасақ, әдебиятымыздағы көпшилик жанрлар айтыс болып кеткендей көринеді. Топламда бәдик, гүлапсан, хәўжар сыяқлы салт-дәстүр жырлары да, ертеклер де, аңыз-әнгимелер де, әпиуайы жолшыбай сөзлер де, Өмирбектин анекдотлары да, Жийреншениң шешенлик сөзлери де айтыс деп есаплана берген. Буннан тысқары гейпара жумбақ айтыслары шешенлик айтысының қатарынан орын алып кеткен».³

К. Алламбергеновтың «Қарақалпақ әдебиятында айтыс» китабы (Нөкис, 1989) қарақалпақ әдебиятында айтыс жанрын изертлеудеги салмақлы үлес болып есапланады. Бул мийнет айтыс жанрының өзине тән өзгешеликлерин ашыуда, оның раўажланыу жолларын көрсетиуде үлкен әхмийетке ийе. Әсиресе автордың ауызеки фольклорлық айтыс пенен жазба әдебий айтыстың өзгешеликлерин ашып бериуи де үлкен дыққат алуымен бұл китап тийкарынан қарақалпақ әдебиятындағы шайырлардың жазба айтыслары хаққында жазылғанлықтан ауызеки фольклорлық айтыслар бул айтысқа дерек етип алынған.

Фольклордағы айтыс пенен жазба әдебий айтыстың айырмасы үлкен. Фольклордағы айтыс еки адамның бир-бирине бир жерде, көзбе-көз, жүзбе-жүз турып бирин-бири көрине бергендей ушын қосық қатарларының жәрдеминде сууырылып алынған ауызеки айтыуы менен көринсе, жазба әдебий айтыс бирин-бири көрмей-ақ атын еситип, хәр уақытта, хәр жерде дурып айтылуынан емес, қәлем-қағаз жәрдеми менен шығарылатуғын деректер. Дурысында усы жағынан еки түрли айтыстың бир-биринен қандай айырылып туратуғынын көриуге болады. Шын мәнісінде айтыстың нағыз түри фольклорлық айтыста екени көринип турады. Сонлықтан биз фольклорлық айтыс пенен жазба әдебий айтыстарды айырып изертлегенимиз жөн. Тилекке қарсы усы уақытқа

1 Қарақалпақ фольклоры. XI том, Нөкис, 1982, 14-бет.

2 Сонда, 8-бет.

3 Алламбергенов К. Қарақалпақ әдебиятында айтыс. Нөкис, 1969, 13-бет.

4 Сонда, 12-бет.

шекем көпшилик мийнеттерде, сабақлыктарда булар араласып кеткен. Мысалы, қарақалпақ фольклорындағы шайырлар айтысына Әжинияз бенен Меңештин, Мансур менен Дәмениң айтыслары қусаған айтысларды алыуға болады. Булар фольклордағы айтыстың өзгешеликлерине жууап береді. Ал Құлымбет пенен Әбиұбакирдин, Бердақ пенен Өтештин, Сейфулғабит пенен Қазы Мәуликтин, Аяпберген менен Мәтеннің айтыслары фольклорлық айтыслар емес, жазба әдебий айтыслар. Хәтте, бизде бир адамның шығармасын айтыс деушилик ушырасады. Мысалы, Сарыбайдың жарғанат пенен айтысы. Бир адамның дәретпеси қалай айтыс болады. Айтыста еки адам болуы шәрт.

Биз хәзирге шекем фольклордағы айтыс жанрына киргизбеген нәрсемиз жоқ. Оған дәстанды да, ертекти де, гүлапсан, бәдик, хәужарды да, жумбақты да, анекдотты да, аңызды да шешенлик сөзлерди толығы менен, шайырлар айтысын толығы менен, хәтте бир шайырдын дәретпесин де киргизип жүрмиз.

Хәзир енди жанрларды өз алдына айырып қарайтуғын уақыт жетти. Сондай-ақ биз айтыс жанрына фольклорда не киреди, оның өзгешелиги неде, қалай ол хәужардан, жумбақтан, бәдиктен т.б. айырылып турады, көрсетиуимиз керек. Соның ушын ең дәслеп айтыс жанры дегенде нени түсинемиз хәм айтыс жанрының анықламасын бериуимиз керек.

Фольклордағы айтыс дегенемиз бир уақытта, бир жерде, көркем сөзге усталығы бар еки адамның бирин-бири сөзден жеңиуу ушын ядтан сууырып салып ауызеки айтатуғын поэзиялық дәретпеси. Ол қосық түринде уйқасымлы болып, еки тәрәптин көркем сөз жарыстыруы болып келеди. Айтысты көркем сөз жарыстырудың өз алдына бир көриниси десе болады. Олардың бир-бириуинен жеңиуу-женилиуи де көркем сөзге айрықша усталығы яки эзилиги менен белгиленип отырады.

Мине усы талапларға жууап беретуғын жууап айтысы менен шайырлар айтысы еки анық. Шайырлар айтысының фольклорға ауызеки айтысуу түрлери киреди. Шайырлар айтысының жазба әдебий түрин фольклорлық айтысқа киргизиуге болмайды. Биз берген айтыстың анықламасына бәдик те, жумбақ та, хәтте шешенлик сөзлер де жууап бермейди. Усы уақытқа шекем шешенлик сөзлерди айтыстың бир түри ретинде атап келдик. Ендигиден былай шешенлик сөзлерди өз алдына жанр ретинде қарап изертлеуимиз керек.

Хәужар өткен бир заманларда (Алпамыс дәуиринде) айтыстың белгили бир түри болған болуы мүмкин. XIX әсир, XX әсир материалларында дәстүр қосықларының бир түри сыпатында қыз узатылайын деп атырғанда айтылатуғын қосық болып қалған. Хәужарды хәзир айтысқа киргизиу мүмкин емес. Оны бизин заманымыздағы айтыстың ески дәуирдеги дереклериниң бири деп есаплаған дурыс болады.

Илимпазлар қашшан-ақ айтыс жанрының таяр текстке емес ал бәрінен де бұрын тапқырлыққа, ойшылыққа, шайыршылыққа байланысly түркий халықлар поэзиясына тән бир қубылыс екенин көрсеткен. М. Әуезовтың, С. Мухановтың, Н. Дәуқараевтың, Қ. Айымбетовтың мийнетлеринде айтыстың дереклери, айтысқа тән қәсийетлер, оның өзгешеликлери ашып көрсетилген. Айтыстың қәзир қандай жанр екенин анық билиу ушын қазақ, қырғыз телевидениеси бойынша шөлкемлестирилген жарысларды көриу керек. Тайын жазып шығарылған текстлер, бұрыннан айтылып киятырған текстлер, бир дөретпедеги диалоглар, бир адамның дөреткен шығармалары айтыс болмайтуғынын терең түсинип алыуымыз керек.

Айтыстың бұрыннан соғғы мазмунын еки айтысып атырған адамның ели, журты, жақсы, жаманы айтысыушылардың қәсийетлери қурайды. Булар шайырлар айтысына тийисли болса, жууап айтысына жумбақдық мазмун, оғада жақын. Шешилиуди қосық пенен талап ететуғын уйқасымлы қәр қыйлы тематикадағы дөретилген жумбақлы қатарлар жууап айтысының көринисин береди. Шайырлар айтысында да, жууап айтысында да гейде турпайы сөзлердің айтылыуы елеспесиз болады. Деген менен сулыулық пенен көркемлик, даналық пенен шеберлик, тапқырлық пенен ойшыллық айтысқа айрықша сән беретуғыны өз-өзинен түсиникли.

Ата-бабаларымыз жууапты екиге бөлип қараған. Оларды биймәлел қәм мәлелли жууаплар деген. Отырыспа, мереке, тойларда ким соң келсе, бұрынғы келгенлерден жууап сораған. Бул жууап айтысының айтылыу дәстүринен есапланған қәм оның өгешелигиниң бир белгиси. Егер бұрын келгенлер (қызлар ма, жигитлер ме парқы жоқ) биймәлел рухсат берсе, онда мынадай түрде жууап сорағанларға рухсат етиледи.

Аузыңызда палыңыз,
Жүзиңизде қалыңыз,
Бизден жууап сорасаң,
Хош аллияр барыңыз.

Ямаса:

Жууап деген дәсме-дәс,
Бир бәлент бири пәс,
Бизден жууап сорасаң,
Хош аллияр заманлас.¹

Жууап берилгеннен кейин отырыспа тарқайды. Егерде тәрептер жууап айтысып отырыуды қалесе әсте-ақырын айтысыу баслана береди. Бир тәреп мынадай деп сөз баслайды.

¹ Қарақалпақ фольклоры. XI том. Нөкис, 1982, 84-бет.

Сөзден сөз шығар,
Сөйлемесен неден шығар.
Сөз пияздың қабығы,
Сөйлесен зейнің ашылар —
Сөйлесип отырайық, қызлар депти жигитлер.

Қызлар оларға:

Билдириуши билимдар,
Жаратыушы жаббар,
Ғаслымыз бизиң нашар,
Сөзди жигитлер тапсын.

Бизлерде не гәп бар,—деп жууап берипти.¹

Отырыспа, мереке, тойдағы жууаптардың түрлері оғада көп,
солардан мынадай мысалларды келтириуіге болады.

Жигит: Суу сағасы не болар?
Сөз сағасы не болар?
Жол сағасы не болар?
Бунын мәніси шешилсе,
Қудашалар қалай болар?

Қыз: Суу сағасы булақ болар,
Сөз сағасы құлақ болар,
Жол сағасы туяқ болар,
Бұл жууаптың мәніси,
Түсинсеңиз қуда балалар, усы болар.²

* * *

Қыз: Бир жууабым бар еди,
Изи барда, көзи жоқ,
Бир жууабым бар еди,
Көзи барда изи жоқ,
Буну шешкен жигитке,
Рахмет барда өлим жоқ.

Жигит: Изи бар деген жууабың,
Үлкен гүзар жол екен,
Көзи бар деген жууабың,
Айдын шалқар көл екен,
Буну айтқан заманлас,
Бұл жууаптың мәніси,
Ойлап көрсек усы екен.³

Жууаптар усылай айтылып, шешкенлер кетіуіне болады. Ше-
ше алмаса жыйналысып жууапқа шешім ізлейди. Жууап сөзи ай-

¹ Сонда, 150-151-бетлер.

² Сонда, 104-105-бетлер.

³ Сонда, 115-116-бетлер.

тыста тек сораўға жуўап мәнисинде емес, ал айтыстың түри ретинде екенин. умытпаўымыз керек. Келтирилген мысаллардан басқа жуўаптың оғада турпайы түрлериде бурынлары мерекелерде ямаса жеке гезлесийлерде айтылатуғын болған.

Бурыннан соңғы ҳәзирге дейин жуўаптың қыз-келин, жигитлердин ямаса улыўма адамлардың арасында бирин-бири сөзден жеңий ушын гез келген жерде айтылатуғын түрлери оғада көп. Олар еле толық жыйналмағанлықтан үзил-кесил пикир айтыў қыйын. Оның үстине олардың гейпаралары турпайы яки уят сөзлер менен берилгенликтен оларға кеўил бөлинбей келди. Дурысында да гез келген жерде айтылатуғын жуўаптың түрлери толып атыр. Мысалы, Бир жигит бир жуўабый қыздың үйинне барады, шай-пай ишип болғаннан кейин қыз «не жұмыс пенен келген едиңиз», — деп жигиттен жол болсын сорайды. Сонда жигит «шылым-пылым шегейин деп келип едим», — дейди. Қыз жигитти тегин жибермей сөзден утыў ушын «Шылымыңыз шылым, пылымыңыз не», — деп сорайды. Жигит албырап не дерин билмей турғанда керегенин басында илдириўли турған ағаш шылым менен қабақ шылымға көзи түсип, қыздың сораўына «бизин аўылда ағаш шылымды шылым дейди де, қабақ шылымды пылым дейди», — деп жуўабый қыздың дузағынан зордан аман қутылыпты.¹

Гез келгенде жигит-қызлар арасында айтылатуғын жуўаплар той-мерекеде айтылатуғын жуўаплардан түрлери, уңдасымлары бойынша өзгеше болған менен сораў сөзге дәриий көркем етип шешим таўып айтыў, сөйтип өзиниң қарсыласын сөзден утыў жуўап айтысына тән болған ең тийкарғы айрықшалықты қурап турады.

✓ Фольклордағы шайырлар айтысының жазба әдебияттағы айтыстан өзгешеликлерин жоқарыда көрсетип өткен едик. Фольклордағы шайырлар айтысы мысалына Әжинияз бенен Қыз Менештин, Мансур менен Дәмениң айтысларын көрсетсе болады. Жазба айтыслардан бул айтыстың өзгешелиги фольклорға тән болған шайырлар айтысының өзгешеликлериниң сақлануында. Ҳақықатында бул айтыстың болған ўақытларында ҳеш қандай да қағаз-қәлем болмаған, олар бир-бири менен дусласқан ўақытта, ядтан шығарып аўызеки айтысқан. Шайырлар айтысында утыў-утылыў көркем сөздин күшлилиги менен айтылайын деген ойдың терең, шебер, өткир берилиўи менен байқалады.

Әжинияз бенен Менештин суў бойында көрисип, биринши айтысы былай басланады:

¹ Сонда, 226-бет.

Әжинияз:

Тосыннан жау келсе де тартынбаған,
Көлдегі үйрек-ғаздай ғаңқылдаған,
Қудаша сәлем бердим көріуден-ақ.
Жүзлерің жазғы таңдай жарқылдаған.

Меңеш:

Саған мен сууда тұрып нәзер салдым,
Ағаке сәлемінди әлік алдым,
Кейинирек тұрыңыз кийінгенше,
Келгенінди ғапылда билмей қалдым.

Әжинияз:

Биз нәмақрем, кет десен, әжеп болар,
Биздейден уялғаның әдеп болар,
Кеткен соң өкинбегил кейнімнен,
Бақырыу кеткеннен сон уят болар.

Меңеш:

Биротала кетсенде бақырмайын,
Соңыңнан келегой деп шақырмайын,
Қыз емеспен қағынып көрсе қызар,
Көрингенге көз салып неқылайын.¹

Әжинияз қазақтың шайыр қызы Меңеш пенен бір неше жерде көзбе-көз, жүзбе-жүз, тұрып, ядтан шығарып айтысады. Олардан суу бойында, қонақта, тойда айтысқан сөзлерін халық ядында сақлаған. Бұл айтыс 1878-жылы Ташкентте шығатуғын «Түрк-стан ұәлаяты» (11—12-санларында) газетасында басылған. Бұл айтыс мазмұны хәм көркемлігі бойынша фольклордағы қарақалпақлар үшін да, қазақлар үшін да шайырлар айтысының өз алдына классикалық шыңы десе болады, Бұл айтыста көркем сөзді құрастырыудың сондай мәнилі үлгілері бар, оларды басқа айтыслардан табуу, қыйын. Қақыйқатында екі тууысқан халықтың шайырларының айтысы фольклорымыз тарийхын да, әдебиятымыз тарийхын да безеп турады. Сондай-ақ Мансур менен Дәмениң, Алтын менен Сейдалының айтысларының да әхмийети үлкен.

Солай етип қарақалпақ фольклорындағы жууап айтыслары менен ауызеки, жүзбе-жүз тұрып ядтан айтатуғын шайырлар айтысы айтыс жанрын құрап турады хәм усылар айтыс дегеннің не екенін аңлатады. Белгили бир екі тәрепсиз, белгили бир уақытсыз белгили бир орынсыз, екі жақтың ядтан шығарып айтыуысыз айтыс дегенди көз алдыңа келтириу қыйын. Бұл жанрдың өзгешелигі де усында.

¹ Қарақалпақ фольклоры. XII Том. Нөкис, 1983. II китап. 109—110-бетлер.

ШЕШЕНЛИК СӨЗЛЕР

Адамлар арасында җайран қаларлық оғада тапқырлық хәм усталық пенен айтылатуғын терең мәнили көркем сөзлер бар. Олар қандай да бирадам өмириндеги, оның тәғдириндеги мәселелердин шешилиүинде айрықша орын тутады, ең үлкен дәлил, тийкар сыпатында хызмет атқарады. Оларды халық шешенлик сөзлер, төрелик сөзлер деп атайды. Олардан ең үлкенин шешенлик сөзлер, әсиресе Жийренше шешен атына байланыслы сөзлерди көрсетиү мүмкин.

Халықтың ертеклеринде, дәстанларында, аңыз-әңгиме, әпсаналарында, рәуиятларында шешенлик сөзлер үлгилерин көп ушыратамыз. Олар өзлериниң мазмуны, қурылысы, түри бойынша айтыс жанрынан пүткиллей басқаша өз алдына бир түрди, жанрды қурап турады. Шешенлик сөзлер мәниси, салмағы, көркемлиги жағынан терең ойды аңлатыуы жағынан нақылларға жақынлаудай, бирақ нақыл емес, қыйын истин, қыйын бир мәселениң өз алдына бир шешими сыпатында бериледи. Мысалы, «Едиге» дәстанындағы үш баласы бар кемпирдин ешкиниң аяқларын бөлисиүи, сынық аяқ кемпирге тийисли болып, шүберек байлап қойылған аяқ түтинликти басып алып, ноғайлылардың қырманын өртеп кетиүи, патшаға дауласып барғанда, сынық аяқ гүналы болып, гүнаның кемпирге шөгиүи, ол өлимге гриптар болғанда Нурадинниң айтқан «сынық аяқ өли аяқ, сүйреп барған саў аяқ» төрелик сөзи менен кемпирдин гүнадан азат етилиүи усындай. Сондай-ақ «Шарьяр» дәстанындағы Жаҳангирдин Шәрьярды атасы, Дарапша менен таныстырыудағы айтқан сөзлери де шешенлик хәм төрелик сөзлерге киреди.

Орыслар Хорезмди басып алғаннан кейин орыс мырзалары қарақалпақлардың арасына келип Әмиүдәрьяның суўын сатып алмақшы болып қарақалпақлардың ақылгөй бийлери менен сөйлесипти. Орыслар оларды сада билип дәрья суўын сатады деп ойлаптымыш.

— Дәрья суўын сатың,—депти орыс мырзалары.

— Сатамыз,—депти қарақалпақлар тәрәпи.

— Яқшы онда баҳасын келисейик,—деген орысларға:

— Дәрьяның жағасына тәрезинди қурасаң, керегинше суўды ала бересен,—депти қарақалпақ бийлери.

— Мыналарды бир сада, жабайы халық десек, булар бизлерди отырғызып таслады ғой,—депти орыс мырзалары.

Усындай сөзлерди де төрелик шешенлик сөзлер қатарына жатқарамыз.

Шешенлик сөзлер көпшилиқ жағдайда ханлардың, бийлердин, беклердин, хәкимлердин, жыраў-бақсы, шайырлардың атына байланысып келеди.

Бердақтың бақысы сыпатында көп айтатуғын жери Қоңырат болған. Ол Қоңыратқа келип, көп той- мерекелерди атқарған. Қоңыратлы Султамурат бегдің үйінде мийман болып, бегди мақтаудың орнынан оның пүткил Хорезм оазисине мәлим болған көк атын—тарланды мақтай берген. Мени мақтайды деп отырған бег, атты мақтай бергенсоң онша жөнли сарлай бермей «Таңлайыңа берген, бірақ, маңлайыңа бермеген адам екенсең»,—депти.

Қоңыратлы Султамурат бег Иран менен урысып атырған Хийұа ханы Мадрейим ханның сәтсізликке ушырап атырғанын сезип, 40 түйеге отын, ат оты, азық-ауқат жүклеп ханға қармасынға барады. Барса хан әскерлериниң азық-ауқаты, ат жеми, ат отысы таусылып, әбигер тартып турған екен. Хан урысты тоқтатып Хийұаға қайтыудың алдында екен. Хан Султамурат бегтиң келгенине кеули толып, азық-ауқат, ат жеми, ат отларын әскерлерине тарқатыпты. Ханның аты да қарып шаршаған екен. Султамурат бег тарлан атын ханның астына тартыпты. Тарланның ханның астындағы жүрисине басқа атлар шауып жете алмапты. Сонда Султамурат бег «геллең кесилгир тарлан, адамына жүресең екенғой»—депти. Хан Хийұаға келгеннен кейин Султамурат бегке бас үзирлик лауазымын усыныпты. Бірақ бег буған ырзашылық бермепти. Ол «Сизиң дәулетиниз, мениң беглигим, соннан үлкен мәртебе маған керек емес»—депти. Хан оны сарпайлап, жарлық берип «сигинди жел ашып, жел жапсын»—деп Қоңыратқа қайтарыпты.

Халыққа мәлим Маманбийдин, Айдосбийдин, Ерназарбийдин, Турымбийдин итибарлы, халық аузынан түспей айтылып жүрген сөзлеринде шешенликтің, төреликтің терең белгилери бар.

Өз жауларына қарсы узақ дәуірлер урыс алып барған, урыс ислери менен бәнт болып, қалай узақ урысқа шыдап атырсыз деген сорауға

Үш ай сауыным,
Үш ай қауыным,
Үш ай қабағым,
Үш ай шабағым

жетпесе сүтилмек деген жемисим бар, усылайынша биз өз жауымызға қарсы гүресіуге таярмыз, деген Төребийдин сөзлери қазірге шекем халықтың аузында жасап киятыр.

Шешенлик, төрелик сөзлер халқымыздың көркем сөз байлығының белгилери бир гәуқары. Биз оларды дыққат пенен жыйнауымыз хәм үйрениуимиз керек. Бундай сөзлер қазіргі дәуірде де дөретилиуин дауам етип атыр.

ЖИЙРЕНШЕ ШЕШЕН

Бес әсирден аслам дәуір аралығында халқымыздың аўзында Жийренше шешен сөзлери жасап келеди. Сөзлериниң мазмуны, даналығы, тапқырлығы жағынан Жийренше шешен сөзлери әлле қашан-ақ шешенлик сөзлердин мысалы болған. Әлбетте, бул сөзлердин бизге келип жетиўиниң өз алдына тарийхы бар. Өткендеги даналық сөзлердин барлығы халықтың аўзында сақланып бизиң дәуиримизге келип жетпеген. Олардың мыңсан түрлери умытылып кеткен. Солардың гейпаралары тәғдир тәрзиси менен бизиң дәуиримизге келип жеткен. Жийренше шешен сөзлери де усындай. Бул сөзлердин дәуір өткеллеринен өтип бизге жетиўинде ол сөзлердин қәдир-қымбаты менен бирге қүдирети-күши, сулыўлығы, оларды сақлап жеткериўшилердин яды да, қунты да үлкен әҳмийнетке ийе болған. Оның үстине халық өткендеги сөзлердин ең қәдирлилерин сақлап келген.

Халқымыздың арасында көптен шешен, шайыр, жыраў бақсы сөзлери қолланылып келеди. Булардың хәр қайысысының өз алдына мәниси, мазмуны бар. Мысалы, шешен сөзин алайық, шешен деп сөзге оғада шебер, терең ой, даналық пенен сөз таўып айтатуғын адамларға айтылады. Олар жеке сийрек ушырасатуғын көркем сөзге усталығы менен көпшилик халыққа танылған адамлар, Халықтың арасында көркем сөзге шебер адамлар аз емес олар толып атыр. Бирақ олардың хәммеси шешен атағын ала бермеген. Олардан ең данасы, ең ақыллысы, ең өткир устасы шешен атағын алған. Солардың ең уллысы Жийренше шешен.

Аўызеки мағлыұматларға қарағанда Жийренше шешен Жәнибек хан заманында жасаған адам. Оның қай жылы, қай жерде туўылып, қашан өлгенлиги ҳаққында мағлыұмат жоқ. Соны да белгилеп өтиў керек, орта әсирлер тарийхында еки Жәнибек хан өткен. Бириншиси Алтын-Орда да 1312—1340-жыллар ханлық еткен. Өзбекханның улы Жәнибек хан. Ол Алтын Орда да 1342—1357-жыллары ханлық еткен. Екинши қазақ ханлығын қурған Жәнибекхан, ол 1456—1478-жыллары хан болған. Усы ўақытқа шекем Жийренше ҳаққында сөз еткенлер барлығы дерлик Жийренше шешен қайсы Жәнибектиң тусында жасағанына итибар бермей, келези. Бизиңше, Жийренше шешен Алтын Орда ханы Жәнибек (1342—1357) тусында жасаған болыўы керек. Себеби Жийренше шешен атының тек қазақ, қарақалпақ, араллы өзбеклер арасында ғана емес, ал ноғайлар, башқұртлар, татарлар арасында кең тараўы көпшилик түрк қәўимлериниң Алтын Орда, Ақ Орда, ноғайлы болып жасаған дәуирине туўра келеди. Оның үстине Жийренше шешен менен бирге жасаған Жәнибек хан совет дәуириндеги көпшилик изертлеўшилердин көрсеткениндей ақылсыз, ақмақ, зулым хан емес, ал оғада парасатлы, адамлардың билгирлигин сынап көретуғын, даналықты, билимлиликти

«баһалайтуғын оғада әдил хан болады. Ол Жийреншениң даналық пенен айтқан хәр аңыз сөзине 1000 тилла береди. Дурысында да Жийреншени ғамхорлыққа алып қасында сақлаған Алтын Орда ханы Жәнибек хан болыуы толық сәйкес келеди.

Бул дәуірдеги тарийхый жағдайға нәзер аударғанда мынадай аўхалды байқауға болады. Шыңғысханның үстемлиги қулағаннан кейин Каспийден Алтайға шекемги аралық Шыңғысханның бир баласы Чағатай улысын қурады. Жети суў менен шығыс Түркстан өз алдына Монғолстан мәмлекетин қурады. Түркий қәуімлердиң басқа бөлими Жошы улысын—Алтын Орданы пайда етти. Арқа Хорезм сол дәуірде Алтын Орда қурамына киретуғын еди.

Көп ғана Алтын Орда дәуирин изертлеушилердиң пикирине, әсиресе белгиди тюрколог Әмир Наджитиң пикирине қарағанда Монғоллардың шабыуылы Орта Азияда әдебияттың раўажланыуына үлкен кедерги жасады. Бул дәуірде түркий тиллес әдебияттың орайы Орта Азиядан Алтын Ордаға, Сирияға, Египетке (Мысырға) уақытша аўысқанын байқаймыз, себеби Египет тийкарынан араблар, уатаны болғаны менен оны мамлюклер-қыпшақлар 250 жыл даўамында басқарып турған еди. Профессор Әмир Наджитиң тастыйықлауынша, солай етип XIV әсирде түркий жазба әдебий тиллери тарийхында жаңа басқыш пайда болып, ол үлкен еки шақаға Алтын Орда-Египет хәм Алтын Орда-Хорезм тармақларына бөлинген еди.

XIV әсирде Египетте хәм Алтын Орда да усы аралас жазба әдебий тил тийкарында тек диний хәм дидактикалық әдебият дәретилип қоймастан көркем әдебий шығармалар да жазылды. Араб хәм парсы тиллеринен түркий тилге аудармалар исленди. Усы дәуірдиң тили хәм көркем шығармасы ретинде Хорезмийдиң «Мухаббатнама» китабын көрсетиуге болады. Дурысында да Дурбектиң «Юсуп хәм Зулайха» Юсуп Баласугунниң «Қутадғу билиг», Ахмад Югнакийдиң «Хибатул ҳақайик», Қутбаның «Хысраў хәм Шийрин» т. б. шығармалары усылар қатарына киреди. Ҳақықатында бул жазба естелик бир халықтың ғана емес, ал барлық түркий халықлардың—қарақалпақ, қазақ, өзбеклердиң т. б. ортақ жазба әдебий естелиги болып есапланады. Усы уақытқа шекем бизлердиң оларды үйренбей келиуимиз совет дәуиринде түркий халықларға ортақ болған қәдириятларымызға кеуил бөлинбегенин, түркий халықларды бир-биринен айрып тағлағанынан деп билиуимиз керек.

Илимпазлардың көрсетиуинше Алтын Орданың халқы этникалық қурамы бойынша хәр қыйлы болған. Едилдиң төменинде яки орта бөлиминде Алтын Орда пайда болмастан бурын көп ғана қыпшақ қәуімлериниң еллери болған болса, Едилдиң саға жағында булгарлар хәзирги татарлар жасаған. Едилдиң төменинде, арқа Хорезмде **отырықшылық қылып дийханшылық** пенен шу-

ғылланатуғын сол жердеги жергиликли иран тилиндеги халықлар менен араласып кеткен огузлар хәм қыпшақлар жасайтуғын еди.

XIII әсирде Алтын Орданы Беркехан басқарған заманда бул жерге ислам дини кең тарай баслады. Бунда Египеттиң айрықша орны болды. Сарай-Бату, Сарай-берке қалаларына Булгардан, Үргеништен, Бухарадан, Сырдарьяның төменинен, Әмиүдәрьядан өнерментлер, усталар, алымлар, шайырлар келип, түркий тиллес халықлардың жаңа мәдений орайын пайда еткен, соған олар өз үлеслерин қосқан.

Өзбекхан тусында (1312—1340) Алтын Орда да исламның тарайуы хәм мәдений күшлердиң топланыуы айрықша күшейди. Көрилмеген дәрежеде мешитлер, медреселер, гүмбездер, сарайлар қурылысы басланып салына баслады. Египет пенен Алтын Орда арасында мәдений хәм экономикалық байланыслар күшейди, беккемленди.

Бир неше изертлеушилер Араб хәм парсы тарийхшыларының Алтын Орда да болып көп гана алымларды, шайырларды дин мәселесин изертлеушилерди, жазыушыларды көргенлигин. олардың Алтын Орда да жемисли мийнет етип илимий хәм әдебий шығармалар дөретип атырғанын көрсетеди. Олардың араб, парсы, түркий тиллерде еркин сөйлей хәм жаза алатуғынын келтиреди. Алтын Орданың норайы Сарай қаласында жасаған олар Ас Сарай, Бостаний, Гүлистаний т. б. лақаптар менен шығармалар дөреткен. XVI-әсирде Өзбекстан тусында (1312—1340), оның баласы Жәнибекхан ұағында Алтын Орданың орайы Сарай қаласы гүлленген қалаға айналады. Араб тарийхшысы Ибн Батута Сарайды орта әсирдиң ең сулуу қалаларының бири деп есаплайды. Сол ұақытта Сарай қаласында пүтин дүньяға мәлим болған алымлар Кутб аддин ар-Разый, Шейх ат-Тафтазаний, Шейх, Джелал ад-дин, Аль Баззайи т. б. жумыс апарған. Тафтазанийдиң сөзи бойынша оның устазы Абдул-музаффар ас-султан Махмуд Жәнибекхан. Жәнибекхан өз дәуириниң оғада уллы алымы болған. (Ә Н. Наджип. Тюркязычний памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык. Часть I, изд. «Наука КазССР, Алма-Ата, 1975, 16—30-бетлер).

Жоқарыда келтиргенимиздей Жийренше шешен Алтын Орданың усы Жәнибекханы заманында өмир сүрген, өзиниң аса шешенлигин көрсетип, хан сарайында жасап, оның ғамхорлығында болғанлығын тарийхий жағдай да аңлатып турады.

Жоқарыда биз Жийренше шешен исми, оның атына байланыслы шешенлик сөзлер ноғайларда, қырғызларда, қазақларда, башқұртларда, татарларда, қарақалпақларда, өзбеклерде хәм т. б. халықларда бар екенлигин, Жийренше шешен сөзлери көпшилик түркий халықларға ортақ екенин, ескерткен едик. Дурысында оның сөзлерин жоқарыда аталған халықлардың фольклорлық

топламларында ушыратамыз. Солардың ишінде баспасөзде Жийренше шешен сөзлерін көбірек жәриялап жүрген ноғайлар менен қазақтар. Мысалы, Ибрай Алтынсарин 1879-жыллары өз сабақлығына Жийренше шешен сөзлерін киргизген. Оннан кейін В. Радлов, Ш. Уалийханов, Г. Н. Потанин, И. Н. Березин, соңын ала Ә. Диваев, Габдул Хаким Габдашов хәм т. б. қазақтар арасынан Жийренше шешен сөзлерін жыйнаған, айырым үлгилерин бастырып шығарған.

Жийренше шешен сөзлери бизиң әсиримиздиң 30-жылларынан баслап қарақалпақ фольклоршылары тәрәпинен халық арасынан жыйнала баслады. Олардың гейпара үлгилери журналларда, топламларда, китаптарда басылып келди. 1960-жылы, Қ. Мақсетов Н. Камалов, Қ. Мәмбетназаровлар таярлаған «Қарақалпақ легендалары хәм анекдотлары» деген китапта Жийренше шешенлик сөзлерине өз алдына орын берилди. Соңғы ўақытта қарақалпақ әдебиятшыларының Жийренше шешен сөзлери ҳақында мақалалары жарық көрди. Солардан Жийренше шешен дәрәтпелерине арналған 1992-жылы Нөкисте басылған А. Пирназаровтың китапшасын айрықша атап өтиўге болады. Гейпара ойласатуғын пикирлерине қарамастан китап баҳалы жұмыс болып есапланады.

Бизде ҳәзирге шекем әдебияттануў хәм фольклор илиминде шатаслы бир мәселе жүз берип келеди. Ол да болса, авторы жоқ шығарма фольклор, авторы бар шығарма жазба әдебият деген. Бул теорияны анықлайтуғын ўақыт жетти, оған өзгеристе киргизиў керек. Дурысында авторы бар, авторы белгиле ең жақсы дәрәтпелердин де халық арасына тарап фольклорға айналып кетиўи мүмкин. Бул занлы қубылыс. Фольклор дәрәтпелери тек ауызша ғана емес, ал жазылып та дәрәтилиўи мүмкин. Мысалы, «Ғәрип-ашық», «Саятхан-Хамра» т. б. дәстанлар усылай дәрәген. Солай етип, фольклор өзлеринин дәрәлиўи, таралыўи, тили, атқарылыўи жағынан жазба әдебият шығармаларынан айырылып турады. Сонлықтан жыраў-бақсылар, қыссаханлар, шешенлер, ертәкшилер, қосықшылар, нақылшылар, жуўабыйлар, ауызеки айтысқа түсетуғын шайырлар, халық намаларын шертетуғын сәзенделер т. б. ҳеш гүмансыз фольклор объектиси болып есапланды.

Сонлықтан әйемги, орта әсирлердеги, соңғы дәўирлердеги сөзлери халық аузында сақланған, аты белгиле болса да жыраў, шешен сөзлерин, жазба әдебиятқа киргизиўге болмайды. Орта әсирдиң ерте ўақытларынан баслап түркий халықлардың бай жазба әдебияты бар. Бул түркий халықлардың хәммесине ортақ мәдениий мийрас. Ҳақыйқатында да Хожа Ахмед Яссаўийден Науайыға шекемги әдебият усындай. Узақ ўақытлардан ҳәзирги күнге шекем фольклор менен жазба әдебият қарым-қатнаста жасап келеди. Тек изертлеген, үйренген ўақытта оларды айырып қараймыз.

1 Бір неше әсирлерден бери халықтың аузында сақланып, ауыша тараған, мазмұны, тил құрылысы бойынша фольклор үлгілері болған Жийренше шешен сөзлері қарақалпақ ауызеки халық дәретпелеринің маржанларынан есапланады.1

Халық ауызындағы әнгимелерге қарағанда Жийреншениң өзи де, әкеси де, хаялы да, қызы да сөзге шешен болады.

Мысалы, Жийреншениң әкеси бир әпиұайы балықшы болады, Жәнибекхан уәзирлери менен қус салып жүргенде сол балықшыға ушырасып сынап көреди. Жәнибекхан оған:—узақ пенен қалайсаң, жақын менен қалайсаң?—депти. Балықшы:—Узаққа қалым жететуғын ба еди, жақын менен тарысып жүрсем де болғаны,—депти. Хан және оған:—Еки дәрьяның сууы аққанда қайда жүр едиң,—депти.—Еки дәрьяның сууы аққанда қарным сууға диңк диңк тийип еки шоққыға асылып зорға турдым,—депти балықшы. Хан:—Аласа теректен қар жауғанда қайда едиң? Балықшы:—Тақсыр қайда баратуғын едим, аласа теректиң астынан шығып кете алмадым. Хан:—Хәй, балықшы, қызыл менен қалайсаң, узын менен қалайсаң? Балықшы:—Узынын аяғыма орау қылғанша, қызыл-ақ болады,—депти. Хан:—Бес пенен қалайсаң, алты менен қалайсаң?—депти. Қанаатқа берекет беси хәм болады,—депти балықшы. Хан ең ақырында—Агар, агар,—депти. Балықшы оған, —Магар, магар,—деп жууап береди. Сөйтеди де хан кете береди. Жолда ол усы сөйлесиктиң мәнисин уәзирлеринен сорайды, олар билмейди. Хан «егер усы сөзлердиң мәнисин таппасаныз, өзлериниз өлимдар, малыңыз патшалық болады»—депти. Уәзирлери көп қыйыншылық пенен балықшыны тауып 5 мың тилла берип, сөзлердиң мәнисин шештирипти.

Сонда балықшының сөздиң мәнисин түсиндиргени былай екен: Ханның «узақ пенен қалайсаң, жақын менен қалайсаң? дегени,—узақ жерди көзиңиз болжайма?—дегени еди. Мениң оған «узақ құрысын, жақын менен тарысып жүргеним жетеди».—дегеним, жақынды ғана көзим көреди дегеним еди. «Еки дәрьядан суу аққанда қайда жүредиң?» дегени, еки көзиннен жас аққанда қайда жүр едиң?—дегени еди. Мен оған «еки дәрьядан суу аққанда еки шоққыға асылып тур едим»—дегеним—еки көз дәрья, еки шоққы еки қыс, қарыным диңк диңк еткени—мурным еди. Ханның аласа теректен қар жауғанда қайда едиң?»—дегени—шашың ағарғанша үйленбей жүргениң қалай?»—деген еди. Мениң «Қар жауғанда аласа теректиң астында едим»—дегеним—шашым ағарғанша жарлылықтың қысымында болдым, сол ушын еле үйленбей жүрмен дегеним еди. Ханның«Қызыл менен қалайсаң, узын менен қалайсаң?»—дегени қыз бенен қалайсаң, хаял менен қалайсаң» дегени еди. Мениң оған «Қызылы болса болады»—дегеним—егер жәрдем берсен, қыз алайын дегеним» еди. Ханның бес пенен қалайсаң, алты менен қалайсаң»—дегени—бес адамның қуны керек пе алты адамның қуны керек пе?—дегени. Мениң бес дегеним бес

мың тилла дегеним еди. Ханның «Агар, агар» дегени—Бизин бул сырымызды ҳеш кимге айтпа, айтсаң өлтиремен»—дегени еди. Мениң «Мәгар, мәгар» дегеним,—«Егер қунымды берсе айтаман» —дегеним еди,—деди. Ұақыяның қалай шешилиўин айтпа-ақ қояйық. Ол өз-өзинен түсиникли. Бул жерде хан да, балықшы да көркем сөздин устасы, терең ойлы дана кисилер. Сөз етип отырған балықшы Жийреншениң атасы болады, оннан Жийренше туўылады.

Жийреншениң Жәнибекханның тапсырмасы менен қаңбақ пенен сөйлесиўи, қаңбақтың атынан оның «Мениң көшеримди жел билсин, қонарымды сай билсин. Сени жиберген ханың ақылсыз, мени услаған сен де ақылсыз»—деген жуаплары түркий қәўимлер арасына тарап аңыз болып кеткен.

Ханның «Нешеўсиз»—деп Жийреншеден сорағанда «Күндиз екеўмиз, түнде төртеўмиз»—деген сөзлери де терең мәнилиги жағынан халықтың ядына әсирлер бойы сақланған.

Жийренше Жәнибекхан менен киятырғанда Жийреншениң атын суў ишиўге жибермей, «туяғынан бәхәр алып тур»—деп өсип турған қамыс мысалын келтириўи де, усы сөзи ушын ханнан байрақ алыўын тәмийинлейди.

Жийреншениң Жәнибекхан менен киятырғанда, оның өтиниши менен байыўлылар менен сөйлесиўи де, таңқаларлық көркем етип шебер қурылған. Байыўлылардың қуда түсиўи, қалынға гөне тамның берилиўи Жийренше тәрәпинен ойлап табылған оғада шебер сөзлер еди.

Бул шешенлик сөзлерди, фольклордың тағы басқа жанрларын үйренгенде 70 жылдан аслам дәўир ишинде ханларды ақмақ, байларды ақылсыз,—деп үйренгенбиз. Енди биз ата-бабаларымыздың қәдириятларын қәстерлеп, қосымшасыз үйрениўимиз керек. Жийреншени қасына алып жүрип, оған ғамхорлық еткен, қымбат баға сөзлерин алтынға бөлеген, Жәнибекхан оғада ақыллы, дана, көркем сөз қәдирин билетуғын, алым адам болған. Буған мысал ретинде және бир ўақыяны келтирсек болады. Жийреншениң Жәнибекхан алдында тапқырлық пенен сөз айтып, шешенлик пенен байрақ алғанын қызғанған бир ўәзир ханға сөз айтып байрақ алмақшы болады. Ханға барып,—Тақсыр, мен бир шикарға шығып кийик атып едим, оғым барып оң қулағы менен артқы аяғына тийди,—дейди. Хан оған:—Қулақ болса жоқарыда, аяқ болса төменде, қалай екеўине бирдей тийеди?—дейди. Сол ўақытта ўәзир не дерин билепти. Сөйтип сөзди дурыс айта алмағаны ушын елим жазасына буйырайын деп турғанда Жийренше орнынан турып:—Тақсыр, тоқтап турып?—дейди. Ол кийикти атқанда мен қасында бар едим. Артқы оң аяғы менен оң қулағын қасып турып еди,—депти. Соннан соң хан байрақты Жийреншеге берипти.

1992-жылы С. Баҳадырова, Қ. Мамбетназаров тәрәпинен «Қарақалпақ аңызлары, эпсаналары хәм шешенлик сөзлери» деген китап басып шығарылды. Онда Жийреншеге байланыслы жоқарыдағы сөзлерден басқа Жийреншениң ҳаялы «Қарашаштың Жийренше менен Жәнибекханды тутқыннан қутқарыуы», «Жийренше шешен хәм Жәнибек хан», «Жийреншениң ҳаялының өлименен қутқарыуы», «Жийреншениң үйлениуи», «Жийреншениң қызының ханды жеңиуи», «Жийреншениң қартайған уағы» қусаған шешенлик сөзлер берилген.

Шешенлик сөзлер ҳәзир айтыс жанрының бир түри ретинде үйренилип жүр. Келешекте биз оны өз алдына жанр ретинде изертлеуимиз керек. Олардың ишинде Жийренше шешен сөзлери айрықша орынды ийелеуи тийис.

Халқымыздың ауызеки бай қәдириятларының ишинде Жийренше шешен сөзлери ҳақыйқатында да Жәнибекхан баҳалағандай алтынға теңейтуғын сөзлер. Оларды еле де жыйнауымыз, топлауымыз, басып шығарыуымыз, үйрениуимиз керек.

Жумбақлар

Жумбақлар қарақалпақ көркем ауызеки дәрәтпесиниң белгили бир жанры болып есапланады. Уйқасымлы көркем қатарлардың жәрдемінде бир нәрсеге усатыу арқалы жасырған затты табыуды қойыу жумбақлардың тийкарғы мазмунын құрайды. Жумбақлар адамлар арасында, әсиресе оның жас бууыны балалар арасында көп айтылыуы, көп қолланылыуы менен де айырылып турады.

Жумбақлар дүнья халықлары фольклорының хәммесинде бар. Түркий тиллес халықлардың фольклорында орын алған жумбақлар бир-бирине оғада усасып келеди. Буның себеби бириншиден тиллердиң жақынлығы болса, екиншиден олардан әйем заманлардан бери араласып бирге жасауынан болса керек.

Жумбақлар өзиниң ең дәслепки пайда болыуында ойын-зауық пенен байланыслы болған болса керек. Кейин ала отырыспа, гештек, той, мерекелерде де айтылатуғын болған. Бурынлары жумбақты отырыспаларда қыз-жигитлер де айтқан деседи.

Бизиң дәуиримизде жумбақты айтыудың тийкарғы орталығы балалар арасы болып қалып отыр. Жумбақларды жақсы көрип қызығатуғын, оларды сүйиушилик пенен айтатуғын балалар.

Жумбақтың мазмунына нәзер аударсақ жумбақты дәрәтиушилердиң шеберлиги, қыйыннан қыйыстырып усаған ямаса усау керек деген теңеулерди табыуы, олардың соларды дәрәтиүдеги ушқыр қыял-ойлары байқалып турады.

Дурысында да жумбақларда адам турмысының барлық тарауларын, тармақларын, бөлимшелерин, үй-үскене хожалыққа керек затларды, қоршап алған тәбияттағы затларды, ҳайуанларды, қус-

ларды көресен. Қысқасы, онда адам әмири, тиришилигине не керек, солардың көбисин байқауға болады.

Жумбақлар узақ дәуірлерден баслап бизиң күнимизге шекем дөретилип келеди. Олардың дөрөй бириуи шексиз. Деген менен оларды шәртли түрде еки топарға бөлип қарауға болар еди. Бириншиси, атам заманнан адамлар арасында ауызеки сақланып, айтылып жүрген халықлық болып кеткен жумбақлар, екіншиси, белгили бир автор тәрөпинен дөретилген жазба түрдеги жумбақлар. Булардың екеуинде де жумбақларға тән болған барлық қәсийетлер бирдей. Лекин бир-биринен дөрөтиушисиниң аты сақланыуы жағынан айрылып турады.

Жумбақлар айтыушыларды, тыңлаушыларды мазмунының сыры менен ғана емес, ҳайранқаларлық көркемлиги менен қызықтырады, адамлардың ойлауын, қыяллауын тезлестиреуге уса затларды, нәрселерди салыстырып көриуе, оннан белгили бир жуумақ ислеуе ийтермелейди.

Қарақалпақ жумбақларының үлгиси ең дәслеп 1917-жылдан кейинги баспасөзде айрықша оқыу қуралларында көрине баслады. Егер революциядан бурынғы рус илимпазларының фольклордың басқа жанрлары менен бирен-саран жыйнаған жумбақларын айтпағанда жумбақларда басқа жанрлар менен қатар ХХ әсирдин 20—30-жылларында жыйнала баслады. Солардың ишинде 1926—1946-жылларда Қарақалпақстан районларында И. А. Баскаков жыйнаған фольклорлық материаллар ишинде бир қанша жумбақлар бар еди. Солардан 1951-жылы басылған Н. А. Баскаковтың «Қарақалпақский язык» китабының I томында 150 ден аслам қарақалпақ жумбақларының үлгиси берилген.

1959-жылы филиалдың тарийх, тил хәм әдебият институтының қарақалпақ фольклоры бөлими дүзилгеннен кейин қарақалпақ фольклорының басқа жанрлары менен бирге қарақалпақ жумбақлары да кең хәм ҳәр тәрөплеме үйрениле баслады. 1960-жылдан республика бойлап экспедициялар арқалы, мектеп оқыушыларын, муғаллимлерди де бул жыйнау исине қатнастыруу қолға алынды. Соның нәтийжесинде бир неше онлаған жыллар дауамында жумбақлардың неше мынлаған үлгилери топланды.

✓ 1963-жылы С. Аббазов хәм Ә. Алымов таярлауында «Жумбақлар» топламы, 1970-жылы А. Алымов таярлауында «Жумбақлар» топламлары басылып шықты. Көп жыллық қарақалпақ фольклоршыларының мийнетиниң нәтийжеси болған «Қарақалпақ фольклоры»ның 20 томлығының 3-томы жумбақларға арналған. Бул томды баспаға таярлаған хәм олғы сөзин жазған Ә. Алымов. Ол қарақалпақ жумбақлары бойынша изертлеу жазды хәм усы темада кандидатлық диссертация қорғады. Оның жумбақлар бойынша изертлеу жумысы «Қарақалпақ жумбақлары» деген ат пенен 1991-жылы өз алдына китап болып басылып шықты.

Жумбақларды жыйнау хәм басып шығаруы ислери дауам ете береди. Себеби еле жыйналмаған олардың үлгилери халық арасында көп.

Қарақалпақ фольклорындағы жумбақ жанрын фольклордың басқа жанрлары менен шатастыруы керек емес. Биз жумбақ дегенде халық тәрәпинен дөретилген бир, еки, төрт, алты, оннан да көп қатарлардан туратуғын, өз бетинше көриниске ийе, бөлек айтылып шешиуди талап етеуғын таяр, қәлиплескен текстке ийе, үлкенлер, көбинесе балалар арасында айтылатуғын өз алдына бир жанрды түсинемиз.

Жумбақлар тематикасы жағынан оғада бай. Олардың бир қатары ай, күн, жұлдызларға арналған. Мысалы, күн қаққында «Ақ сандығым ашылды, ишинен жипек шашылды», «Бир пәрше пәтир, әлемге татыр», делинсе, ай хәм күн туұралы «Бир көлде еки жайын, бири кетсе бири тайын» деген жумбақлар дөретилген. Ал, жұлдызлар жөнинде «Там басына тары жайдым», ямаса «Биз, биз, биз едик, биз мыңлаған қыз едик, таң атқанша жайылдық, таң атқан соң жойылдық», жер туұралы «қағай, қағай, қағай гилем, қағайын демес аұыр гилем»—деген жумбақ тоқылған.

Жоқарыдағы жумбақларға нәзер аударғанымызда күннин «шашылған жипекке», «әлемге татыйтуғын бир пәрше пәтирше татыйтуғынлығы сөз етилсе, ай менен күн бири кетсе, бири тайын еки жайынға усатылады. Бунда сырды жасыруы сондай тақылетте берилген, оны бирден таба ғойыу қыйын, әдеуір ой жууыртыуға, салыстырып көп нәрсени ойлауға туұра келеди. Жұлдызларды там басындағы тарыға, ямаса толған қызларға, жерди әйдик гилемге теңеуде де усындай қәсийетлерди көремиз.

Шамал жөниндеги «Қанаты жоқ ушады, аяғы жоқ шабады» ямаса көленке қаққындағы «Жүрсең жүреди, турсаң турады», «Қал десең де қалмайды, өзи жүре алмайды», «Еңкейсең еңкейеди, шалқайсаң шалқаяды» деген жумбақларға сер салсақ жоқарыдағы жумбақларда бир заттың атына қандай бир усатыу көзде тутылса, шамал, көленке, қаққында келтирген жумбақларымызда ҳәрекет көринислери белги болып алынады.

Адамның жаны қаққында айтылған мына жумбаққа сер салын:

Таппас, таппас, таппас жумбақ,
Таналы сыйырға бермес жумбақ,
Қызлар келсе қыймас жумбақ,
Қызыл алтынға бермес жумбақ.

Дурысында да келтирилген жумбақта адам жанының қәдири баҳасы хәр бир қатардың өзінде сезилип турса да «Қызыл алтынға бермес» сөзи айтылып киятырған пикирлерди соншама беккемлейди, енди адам ушын не қымбат деген сорауға, ашық айдын жууап беріу талап етиледі.

Ауыз, мурын, көз, қас, шаш қаққында қандай жумбақ ойлап табылған десеңізші:

Әуден, әуденнің үсти дүден,
Дүденнің үсти шырақ,
Шырақтың үстінде қыяқ,
Қыяқтың үстінде майдан,
Майданның үстінде қонақ.

Келтирилген жумбақтағы хәр бир қатар бир мәнни аңлатып, ауыз—әуденге, мурын—дүденге, көз—шыраққа, қас—қыяққа, маңлай—майданға, шаш—қонаққа усатылады. Бул жерде де усатылған нәрселердің қақықат пенен қандай да байланысының бар екенлиги көринип тұр. Бунда затлардың түр-түси, қасийет-лери есапқа алынған. Жумбақты шешіуши усы жақларына ой жууыртып шешіуи мүмкин. Болмаса бул жумбақты шешіу аңсатқа түспейди. Қақықатында бул жумбақ әдеуір ойланыуды талап етеди.

Қыял менен ақыл тууралы мынадай жумбақлар бар. «Таудан бийик, теңизден терең» ямаса «таудан бәлент, сайдан терең», «Бир жибим бар, узатсам да сол заматта жетеди». Келтирилген жумбақларда қыял менен ақылдың тереңлиги, қаққында болып атырғанын байқауға болады.

—Адамның денелери, денесіндеги ағзалар тийкарында көплек жумбақлар дөреген. Буның мәниси жумбақты айтыушы сырды узақтан излемей өзинен излесин деген болыуы керек. Оның үстине адамның он еки мүшеси, ағзаларына байланыслы жумбақлар өзлеринің гей жағдайда турпайылығына, гей жағдайда сулыулығына қарамастан еситкен адамды қатты ойландырып қояды. Мысалы, ауыз, сақал жөнинде «ура, усының дөгереги сора»; тис тууралы «Тақыр жерде тай туяқ», бармақлар жөнинде «Бири үлкен, бири киши, туысқан бирге бес киси»; «Көсеуімнің басы ақ гүмис», бармақ, тырнақ, аяқлар жөнинде мынадай жумбақ бар:

Бирге жатып, бирге турар.
Озыуға бирден умтылар,
Екеуи мәңги жарысып,
Көрмеген еле қалысып.

—Қийим-кеншек, азық-ауқат қаққында да толып атырған жумбақлар бар. «Ин аузында дигиршик»—әребек; «Ерте турдым, еки айыр жолға түстим»—шалбар; «Кеште қысыр, күндиз бууаз»—етик; «Бес балаға бир қора»—қолғап; «Барады, барады, аузы аңқайып қалады»—геуиш; «Түнде жайылған, азанда жыйылған»—көрле-төсек; «Жатса жабадай, турса түйедей»—пешехана; «Жумалатсам жаны жоқ бауызласам қаны жоқ»—қамыр; «Дастурхан тууралы мынадай жумбақ бар:

Үйимде бар бир сақый,
Турады ошақ басында,
Керегинше аласан,
Отырып оның қасында.

Жоқарыдағы жумбақлардың қайсысын алып қарасаң да оларда жасырылған заттың қандай да бір белгилерінің орын алғанын байқайсан. Усыған қарап жумбақ шешіліуін табады.

Хат кітап қаққында: «Аяғы жоқ жүреді, аұзы жоқ сөйлейді», «Аяғы жоқ алыстан келеді, өзине сәлем береді», «Әжайып зат бар тили жоқ, сөйлегенде мини жоқ», «Тили бар да, үни жоқ тилин адам түсинген, жаны бар да қаны жоқ, сөйлеп тұрған ишинен»—деген жумбақлар дәреген. Бул жумбақларда хат пенен кітаптың тийкарғы қәсийетлери илип алынып, жумбаққа түсірілген. Аяқсыз жүриу, аұызсыз сөйлеу тек ғана хатқа тийіс-ли. Тилинің барлығы, үнинің жоқлығы, жанының барлығы, қанының жоқлығы, сөйлеп турыуы—кітапқа келеді.

Жумбақлардың әдеуір бөлеги хайуанат дүньясына байланысып келеді. Оларда хайуанның түри түси, қәсийетлери үлкенкишилиги т. б. көринислери сыр етилип бериледи. Қысқасы бунда қандай дәрежеде болса да усатыу усылы дыққат орайында турады. Мысалы, «Түби бир, шақасы мың»—аттың қуйрығы; «Ийрим ғобыз, жарық жулдыз, еки дүн-дүн бир былғауыш»—түйе; «Апан-апан, жапан-жапан, төрт тиреуиш, бир былғауыш»—түйе; «Төрт таяғы бар, сегіз туяғы бар, узын қамшысы бар, төрт булағы бар, қос найзасы бар, адамға пайдасы бар»—сыйыр; «Кишкене ғана бойы бар, аударып кийген тоны бар»—қой; «Орамал әперейин десең қулағы бар, геуиш әперейин десең туяғы бар»—ешки; «Кишкене ғана қумған, отырып көзин жумған»—пышық; «Ала, ала тоны бар, қуйрығының қалы бар»—жолбарыс; «Жупар тастың астында қызыл тонлы қыз жатыр»—түлки; «Асты тас үсти тас, ортасында шандыр бас»—тасбақа; «Жол үстинде майлы қайыс»—жылан; «Басы бар да шашы жоқ, көзи бар да қасы жоқ»—Балық; «Басы тарақ, қуйрығы орақ»—қораз; «Бир гүзеде еки суу»—мәйек; «Зуу-зуу барады, зуу-зуу келеді, әлхамдисин оқыйды, тардан ғалбыр тоқыйды»—хәрреген. Жоқарыдағы мысаллардың хәммесинде де жумбаққа алынған сырдың ашылуы ушын себепши болатуғын белгилер бар, бул белгилер өз гезегинде сол затлардың анау ямаса мынау өзгешеликлерин билдирип, логикалық жуумақ ислеуге мүмкиншилик береді.

Өсимлик дүньясына арналған жумбақларда да жоқарыдағы айтқанымздай өзгешеликлерди сеземіз. Буларды көпшилик жағдайда түрин түсин аңлататуғын сөзлер басым болып келеді. Мысалы, «Қарны жарық қайықша»—бийдай; «Өзи қыллы, сатса пуллы»—салы; «қатар-қатар аталар, ақсақаллы тас көрдим»—жүәери; «Дузсыз пискен ас көрдим, домаланған тас көрдим»—

қауын»; «Кишкене ғана бойы бар, қабат-қабат тоны бар»—пияз; «Жер астында қатара қазық»—гешир. Жумбақлардағы усатыұда хайран қаларлық жери, бирде жақынлықты сезсең, бирде ядта жоқ узақлықты көресен. Сонлықтан бул жағдай ойланып шешиўди талап етеди.

Үйдиң керек-жарағына байланыслы да көп жумбақлар бар. Олар қазан-табақ, отын, қуман, кесеў, кесе-шайнек, самаўрын, қайшы, қоржын, теңге, ийне, тандыр арша, сандық, өрмек, қозақ, ийик, уршық, суўқабақ, балта, жарғы, орақ, гүби, пискек, шығыр, пәки, айна, сабын, ләген, бақан, зәңги, қара, үй, кереге, уўық, шаңарақ, түлик, есик, ший, қулып, оқ мылтық, қақпан, кеме, шана, арба ҳәм т. б. Булардың ҳәммеси өз мазмуны, қурылысы, түр-түси, өз қәсийетлерине ылайық халық жумбақларының материалы болған. Саз әсбапларынан дуўтар ҳаққында бир неше жумбақлар дәретилген.

Солай етип жумбақлар бұрыннан соңғы өз мазмунына аспан-әлемин, қоршап алған тәбиятты, хайўанат ҳәм өсимлик дүньясын, адам күн-көрисиниң барлық тәрәплерин, үй рузыгершилик затларының ҳәммесин, өндирис қуралларын өз қарамағына алып, оларды сыр сандығы етип, жас әўладқа оларды шешиўге үйреткен. Буннан биз жумбақтың қаншама тәбият ҳәм олар менен байланыслы дәрелгенин байқаймыз. Адамлардың күн-көрисин, олардың өмири, қолланатуғын барлық затлары жумбақлардың мазмунын қураған.

Жумбақлардың өзине тән өзгешелиги фольклордың басқа жанрларынан айрылып, айрықшалығы бәринен де оның мазмунында—шешиўди талап етеуғын сырдың жасырылып берилиўи менен көринеди. Жумбақ атамасының келип шығыўы да усыған байланыслы. Жумбақлар бир қатардан, бир неше уйқасықлы, уйқасықсыз қатарлардан турыўы мүмкин, ҳәр бир қатарда табылыўы керек заттың белгили дәрежеде уса, яки пүткиллей усамайтуғынлығы да болыўы мүмкин.

Жумбақлар балалардың ең сүйикли жанры. Дурысында да олар жас әўладтың ғана емес, ал улыўма адамлардың ой-өрисин, ойланыўын, ой қорытыўын салыстырмалы усыл менен белгили бир логикалық жуўмақларға келиўин тәмийинлейтуғын, көринислерди толы сыр менен өзинше көркем баянлаўды үйрететуғын қарақалпақ көркем аўызеки халық дәрәтпелериниң ең әҳмийетли бир түри болып есапланады.

Жаңылтпашлар

Жаңылтпаш қарақалпақ фольклорының белгили жанры. Көлеми мазмуны кишкене болған менен онда фольклордың басқа жанрларынан айрылып туратуғын белгилери бар, өз анықламасын талап етеди.

Қарақалпақ ауызеки халық дәрәтпелери жанрларға оғада бай. Олар өзлеринин өзгешелиги менен бир-биринен айырылып турады. Қосықлардан ертеклер, ертеклерден дәстанлар ямаса нақыллардан жумбақлар қалай айырылса жаңылтпашларда фольклордың басқа жанларынан өзлеринин айрықша өзгешелиги менен айырылып турады. Қарақалпақ фольклорын изертлеушилер ең дәслепки жумысларынан баслап-ақ жаңылтпашларды фольклордың өз алдына жанры деп қараған.

Қарақалпақ фольклорын классификацияға бөлген Қ. Айымбетов хәм О. Қожуровтың мийнетлеринде (1939), Н. А. Баскаковтың изертлеулеринде (1951), сондай-ақ 50-жыллардың басында Н. Дәўқараевтың қарақалпақ әдебиятының тарийхы бойынша жазған китабында, әсиресе оның фольклорға арналған бөлиминде, 8-класс ушын С. Ахметов, Б. Исмайылов тәрәпинен жазылған сабақлықларда, сондай-ақ университет ушын жазылған Қ. Мақсетов хәм А. Тәжимуратов авторлығында «Қарақалпақ фольклоры» атлы 1979-жылы басылған сабақлықта да жаңылтпашлар өз алдына жанр ретинде қаралып таллау жасалады.

1993-жылы «Қарақалпақ жаңылтпашлары» деген ат пенен топлам баспадан шықты.¹

Жаңылтпашлар фольклордың басқа жанрлары сыяқлы жүдә ески дәўирлерде дәрәген. Олар узақ дәўирлер даўамында халық арасында айтылып келеди. Олар тек қарақалпақ ауызеки халық дәрәтпесинде ғана емес, ал түркий халықлардың барлығында, сондай-ақ дүнья-халықлары фольклорында бар жанр. Бул жанр хәр бир халықтың тил өзгешелигине байланыслы қурылады хәм айтылады. Бирақ олардың барлық халықларда да тийкарғы мақсети сөз ойыны екени байқалып турады. Мысалы, Қыйын хәрип, яки қыйын сөзди тез айтыу менен айтып атырғанның алжасыуы күлки туўдырады. Сөзди, сести дурыс айтыу шәрт, егер оны айта алмасаң, күлките қаласаң. Бул мәселениң тийкары болса керек. Ал жаңылтпашлар арқалы балалардың тез хәм дурыс сөйлеуге ерисиуи сол сөз ойынының нәтийжесинде пайда болса керек.

Жаңылтпашлар мазмуны бойынша белгиле бир ойды берийуи мүмкин, бермеуи де мүмкин, бирақ олар да тәкирарлауда қыйынлық туўдыратуғын биргеликли сөзлердин болыуы шәрт. Бул жаңылтпашлардың ең негизги өзгешеликлеринен есапланады.

Қарақалпақ халқы басқа да түркий халықлар сыяқлы әйемнен көркем ауызеки халық дәрәтпесине оғада бай. Хәр жыл сайын ҚМУ дың филология факультети студентлери республикамыздың арқа хәм қубла районларында фольклорлық диалектологиялық экспедицияларда болып халық арасынан қарақалпақ фольк-

¹ Қ. Мақсетов, Қ. Палымбетов. «Қарақалпақ жаңылтпашлары», «Билим» баспасы. Нөкис, 1993-ж.

лорының барлық жанрлары бойынша фольклорымыздың бай мйрасларын жыйнамақта. Оларға нәзер таслағанымызда фольклор жанрының түрлі үлгілері ең майда қосықлардан бастап көлемлі дәстанларына шекем ушырасады. Жоқарыдағы аты аталған жаңылтпашлар топламы да студентлер жұмысының нәтижесі. Фольклордың аз изертленген тарауы жаңылтпашлар бизің дыққатымызды аударады. Жаңылтпашлар халық арасында фольклорлық мйрасымыздың бири сыпатында жоқары бақаланады. Сонлықтан да аұызеки халық дәретпелеримиз нақыл-мақал, жумбақ, ертеклер қаншелли дәрежеде фольклорлық ғәзий-немиздің ең ески түри болса жаңылтпашлар да соншелли дәрежеде ески мйрасымыздың биринен болып, балалардың сүйіп айтатуғын ойынларынан есапланады. Қ. Айымбетов: «Балалар дурыс сөйлеу мақсетінде жаңылтпаш айтысқан. Жаңылтпаш баланың тилин жатлықтырады. Сөзлерди жаңылмай айтыуға үйретеди. Жаңылтпаш аұыз әдебиятының басқа түрлерине қарағанда балалар репертуарлары сыпатында кеннен орын алған («Халық даналығы», Нәкис 1988, 36-бет) деген еди. Ғақыйқатында да жаңылтпаш балалар ушын ықшам қолайластырылған фольклор жанрының бир түри. Бунда бала бир-бирине уқсас сеслерден қурылған сөзлердің шаққан хәм тез, оларды шатастырмай, жаңылыспай үш-төрт мәртебе айтыу шәрт. Егер иркилий қалса яки жаңылысып кетсе бала ойыннан утылған болып есапланады. Әсиресе бир неше хәриплерди дурыс айта алмайтуғын балаларға жаңылтпаш айтыу қатты сынау болады.—Олар басқалардан көбирек өзлери ушын қыйын болған сеслер ушын шынығыуды күшейтиуди мақсет етип қояды.

Бизің көше сизің көше,
Бизің көшеде көп шөже, 2
Сизің көшеде көп шөже,
Бәри де көп шөже көк шөже.

ямаса:

От басына сөк төгилди, 3
Сөк төгилсе де көп төгилмеди,
Ол сөкти шөпшеттирмегей,
Шөпшеттирсе де көп шөпшеттирмегей.

көрип турғанымыздай бул жаңылтпашларды баланың қәтесиз, жаңылыспай айтыуы қыйын, солай да болса қайта-қайта тәкирарлап айтыу нәтижесінде баланың тили үйренип сөзлерди дурыс анық айта алатуғын болады.

Жаңылтпаш сөзи өзинің айтып турғанындай ақ «жаңылт» «жаңылдырыу», «жаңылыстырыу», соның менен бирге жаңылтпаш деген мағананы аңлатады. Оның жас әулад ушын тәрбиялық

әхмийети күшли. Сонлықтан да жаңылтпаш басқа көркем аңыз-еки халық үлгилеринен өзіне тән жанрлық өзгешелигі менен айырылып турады. Себеби жаңылтпашты айтыу арқалы, баланын тили сеслерди дурыс айтыуға анық хәм таза сөйлеуге үйретсе, екіншиден, баланың ядын рауажландырады. Ал, үшіншиден, бала сөз ойынына қатнасып, күлкіге араласып эстетикалық ләззет алады.

Жаңылтпашлар неше жыллар дауамында халық тәрәпинен исленип, жүдә ықшам, өз алдына, көркемликке ийе болып келеди.

Мысалы:

Кетпеннің басын басса,
Тийеди сабы басқа,
Ал егер сабын басса.   У
Тийеме басы басқа.

Халық тәрәпинен жаңылтпашлар турмыс тиришилигиниң хәр қыйлы тематикасына байланыслы дәретиледи. Тили шыққан балалардың бир топары «Р» хәрибин айта алмай жүреди, шүлжин балалар ушырасады. Сонлықтан қыйын сеслерди, сөзлерди үйрениуде олар ушын жаңылтпаштың орны өз алдына.

Олардың арасында оқыудан төмен оқыйтуғын балаларға сықақ, мысқыл мәнисинде айтылып, тәлим бериуши жаңылтпашларды да көплек ушыратууға болады.

Мысалы:

Оқыуға салақлар,
Тек кетип парақлар,
Сабаққа алақлар,
Далада далақлар.

Жаңылтпашлар белгилди бир сюжетке қурылмайды. Олардың қатар саны да хәр қыйлы еки, үш қатардан, айрымлары алты, жети қатардан, хәттеки тоғыз қатарлысы да ушырасып қалады. Соның менен бирге сорау мәнисинде дүзилген жаңылтпашларды да көремиз.

Мысалы:

Ушты-ушты,
—Ким ушты?
Қыс ушты.
—Қысқыш ушпас
Қыста ушпас
Ушса ушар
Қашан қысқыш.
Қыс ушты.

Жаңылтпаш жанрының халық арасында тутқан әхмийети сонда, олар биринши гезекте сөз ойыны болуы менен бирге жас

балалардың тил байлығын жетилистириүде, сөйлеу шеберлигин: раужландырыуда хызмет атқарады: Н. Дәуқараев: Жаңылтпашлар тууралы былай деген еди: «Бул уйқасымлы қосық түри менен айтылса да намаға салып айтылмайды. Бул қосықта (илимпаз жаңылтпашларды айтып отыр) бир түслес гәплер, бир түслес сөзлер, бир түслес буўынлар көп гезлеседи. Сонлықтан айтыуға қыйын болады» («Шығармаларының толық жыйнағы» 2 том, Нөкис, 1977. 137-бет) деп оғада дурыс көрсеткен еди. Өткендеги ата-бабаларымыздың өзи балаларын шала, шұлжиң сөйлеуинен сақландырыу мақсетинде олардың тилин хәм ядын өсириу ушын қыйын сөзлерди құрастырып, көркемлиги хәм тәрбиялық әхмийети күшли усындай балалар ойыны-жаңылтпаш жанрын ойлап тапқанлығына тәсийин қаласаң.

Отынды шапсаң, шап шапсаң шап,
Отынды шапсаң шап, шаққан шап. 5

Бул жаңылтпаштың мазмунында баланы мийнетке, шаққанлыққа шақырыу көринсе, екінши тәрептен сөзлер шаққан айтылып: «Ш», «С» сеслери көп қолланылады. Баланың тилин жатлықтырады, ядын өсиреди.

Мысалы:

Есик алдындағы отынның,
Шөпшеклирегинен алып кел,
Томарлырағынан алып кел, 7
Тубирлирегинен алып кел.

Бул мысалда да сөзлер орнында қолланылып, баланын ядын өсириүде хәм мийнетке умтылдырыуда әхмийети зор. Соның менен бирге «Л», «Р» сеслерин анық, дурыс айтыуға жатлықтырады. Ал, мына жаңылтпаш «Қ», «П» ҳәриплерине қурылған:

Ақ шайнекке көк қақпақ,
Көк шайнекке ақ қақпақ,
Ақ қақпақ, көк қақпақ, 6
Көк қақпақ, ақ қақпақ.

Жаңылтпашлардың қурылыс тәртиби де қатан уйқас түрінде емес, ал түрли формада уйқасымлы қосық түрінде де яки болмаса прозалық уйқас түрінде де келе береді. Тек ғана олар бир теклес қыйын сөзлерден дүзиледи.

Мысалы:

Есиктиң алды қарабарақ,
Қарабарақтың аржағы. дала карабарақ,
Хәмме қара қасқа баспағын,
Қарабарақландырмаға апаратыр.
Мен де қара қасқа баспағымды,
Қарабарақландырмаға апаратырман.

Улыўма айтқанда жаңылтпашлар балалардың сөз ойыны үшін, күлкі үшін, тилди, ядты жатлықтырыу үшін дөретилгени өз өзинен көринип тур.

Солай етип жаңылтпаш дегенимиз балалардың тилин жатлықтыратуғын, айтыўда қыйынлық туўдыратуғын, биргелки сөзлердиң қайта-қайта тәкирарланыуы менен алжасық хәм күлкі пайда ететуғын, белгили дәрежеде уйқасымлы қатарлардан туратуғын поэзиялық дөретпе. Жаңылтпашлардың үлкен тәрбиялық әҳмийети де жоқарыда көрсетилген қәсийетлери менен белгиленеди.

ҚАРАҚАЛПАҚ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРЫ

Әмиў бойын жағалап, Арал жағаларын узақ дәўирлерден мәкан еткен қарақалпақ халқының усы оазисте жасаған басқа да туўысқан халықлар сыяқлы оғада бай нақыл-мақаллары бар. Халқымыздың бай көркем сөзиниң ҳасыл гәзийнесиниң алтынлары менен гәўхарлары—оның әсирлер даўамында дөреткен нақыл-мақаллары.

Хәрбир халықтың аўызеки көркем сөзине, фольклорына нәзер аударсақ, онда нақыл-мақаллар айрықша орын тутады. Дүньяда нақыл-мақалсыз халық жоқ. Халықтың сөйлеу тилиниң пайда болыуы менен туўылған нақыл-мақалларда сол халықтың күн-көрис жағдайы, дүнья таныуы, хәр бир дәўирге сай сана-сезими, дәстүрлери, жақсылық, жаманлық, сулыўлық ҳаққындағы философиялық ойлары, адамларға тән болған әдиллик, зулымлық, сақыйлық, сықмарлық, кенлик, тарлық, парасатлылық, ушқалақлық, ақыллылық, ақмақлық, сабырлылық, бийсабырлық, мийнеткешлик, жалқаўлық, дослық, душпанлық, бирлик, алаўызлық, қусаған сыпатлардың толып атырған сораўларына нақыл-мақаллардан жуўап табасан.

Туўған жеринди, туўысқан халқынды, жақын-жуўығынды сүйиўди, оларды көздиң қарашығындай хұрметлеўди нақыл-мақаллардан үйренесен. Өз елиниң, халқының шын азаматы болыўдың ен ҳасыл ақыл-нәсиятлары халықтың нақыл-мақалларында айрықша тужырымлы хәм көркем етип берилген. Узақ айтылып, кең баянланатуғын ойлар, өмир ушын айрықша әҳмийетли болған шешимлер қысқа хәм мазмунлы нақыл-мақалалар арқалы айқын, анық, түсиникли хәм қонымлы етип адам санасына жеткериледи.

Нақыл-мақаллар халықтың әсирлер бойы бай тәжирийбесийтикарында пайда болған, адам өмири ҳаққында халық арасынан шыққан шеберлер тәрәпинен оғада қысқа хәм көркем етип дөретилген. шешимлер. Нақыл-мақалларды адам ушын ақыл-нәсияттың кодекси деп атаса болар еди.

Әйем заманнан бизиң күнимизге шекем ҳәзир де дүньяда жасайтуғын барлық халықларда нақыл-мақаллар көплеп ислетиледи. Хәрбир халықтың жүрегине жақынлағың келсе, оның

нақыл-мақалларын пайдаланыу зэрүр. Себеби нақыл-мақалларда сол халықтың турмысы, ақыл-ойы, жүреги, намыс-ары, дәстүри терелестирилип, көркем етип бериледи.

Қайсы халықтың нақыл-мақалларын оқып, еситип, тынлап көрсен, онда басқа халықлардың нақыл-мақалларына мазмуны, бойынша қаншама уасалықларына қарамастан бай формалық өзгешеликлерди сол халықтың психологиясы, дәстүрине тән белгилерди, бир шешимди беріудеги өзгеше бир бирликти айқын сезіуе болады.

Деген менен нақыл-мақалларда орталық, интернациональлық мотивлер оғада күшли хәм айқын көзге тасланады. Революциядан бурынғы басылған нақыл-мақалалардың үлгилерин былай қойғанда тек совет дәуиринде өз алдына кітап болып басылған татар, башқұрт, қазақ, қырғыз, эзербайжан, түркмен, уйғыр, өзбек т. б. халықлардың нақыл-мақалларын салыстырып қарағанда басым көпшилик нақыл-мақаллардың уасалығын байқаймыз.

Нақыл-мақаллардағы уасалықта тил шегара бола алмайды. Хәте сөзбе-сөз тууры келетуғын нақыл-мақаллар тек түрк тиллес халықлардың барлығында ғана емес, ал Европа, Африка, Америка, Азия т. б. континентлерде жасайтуғын халықларда да ушырасады. Мысалы, «Не ексең соны орасаң» типиндеги нақыллар усындай.

Усас нақыллар хәққында сөз кеткенде де хәрбир халықта бар гейпара нақылларды олардың формалық өзгешелигин есапқа алып, мазмун бирлигин ойда тутып, сол нақылдың миллий вариантлары деп есапласақ дурыс болар еди, дурысында да солай.

Әлбетте ол нақыл-мақаллардың қайсы халықта бурын пайда болғанын, оннан кейин кимлерге тарағанын анықлау қыйын, оның үстине халықлар турмысында мудама хәм мәңги болып турған қубылыс—дийқаншылық, шаруашылық т. б. хожалықтың түрлери әйемнен ортақ. Сонлықтан көп ғана усас нақыл-мақаллар адам турмысының усас тәжирийбеси тийкарында хешқандай сыртқы тәсирдин жәрдемсиз-ақ қалай болса солай пайда болыуы мүмкин.

Әлбетте, нақыл-мақаллар фольклордың басқа жанрлары сыяқлы өзиниң әйем заманнан хәзирги күнге шекем тарийхына айқын қатнас жасауды талап етеди. Егер ашығынан келгенде өткендеги хәр бир нақыл-мақаллардың дөреген дәуири, дөреткен авторы да болған болыуы керек. Тилекке қарсы илим еле бул мәседени шешіу мүмкиншилигине ийе емес. Соған қарамастан нақыл-мақалларды фольклордың басқа жанрлары сыяқлы тарийхий салыстырмалы изертлеу гүмансыз үлкен қызығышылық туудырады.

Нақыл-мақаллар жүдә ерте дәуирлерде-ақ еле кітап қағаз, жазыу болмаған заманларда-ақ өзиниң даналық мазмуны менен

адамларға қандай болыудың бағдарын силтеген. Сөздің қуаты, құдирети нақыл-мақаллар арқалы айрықша айқынланып тұрған. Нақыл сөзге құлақ асыу, оны басшылыққа алыу, оған турыу қалай болса солай адамлардың әмелий турмысына сиңисип кеткен.

Ал жазыудың пайда болыуы менен, жазба әдебияттың дөрөуи менен нақыл-мақаллар өзиниң ауызша жасауы менен бир қатарда жазба нусқаларға өтти. Ески грек-рим әдебиятында, орта әсирлик Шығыс әдебиятында, узақ дәуирлерден хәзирги күнге шекемги барлық дүнья әдебияты классиклериниң дөрөтпелерине нәзер тасласақ, халық нақыллары менен афоризмлері олардың көркем шығармаларына өзгеше бир сулыу беზეу берип турады.

Биз Пушкин, Шекспир, Науайы, Бердақ, Мақтымқулы, Абай, Саади, Физулий, Омар Хайям, Фердаусий, Низамий, Рудаки шығармаларын оқығанымызда айрықша тәсир қалдыратуғын орынлар—олардың шеберлик пенен пайдаланған нақыл-мақаллары ямаса халық нақыл-мақаллары тийкарында дөрөткен өзлеринин жеке афоризмлері.

Адамзат басынан өткерген барлық тарийхий дәуирлер қайсы халықтың болмасын нақыл-мақалларында белгили дәрежеде из қалдырады. Онда дәуир излери де, класслар көзқараслары да, диний түсиниклер де ушырасады. Алдыңғы адамгершиликли пикирлер менен бир қатарда халықтың көп әсирлик нақыл-мақалларында жарамсыз, жалаң, жеңил-желпи ойларды ортаға салатуғын нақыл-мақаллар да гезлеседи. Халықтың үлкен сөз гәзийнеси болған нақыл-мақаллардан хәрбир дәуир өзине керегин, зәрүрлисин алады. Бир дәуирлерде әхмийетли болған нақыл-мақаллар дәуир өтиу менен өз күшин жоғалтыу мүмкин, жаңа дәуир ушын жарамсыз болыуы мүмкин. Жаңа заман керекли болған өткен дәуир нақыл-мақалларын пайдаланады, ал сийрек болса да өзиниң жаңа нақыл-мақалларын дөрөтеди. Өткен дәуир нақыл-мақалларының жаңа заманда жаңаша мазмунға ийе болыу қәсийетлері де ушырасады.

Нақыл-мақаллар фольклордың басқа да жанрлары сыяқлы ауызеки дөрөтпе болғанлықтан көп вариантлылыққа ийе. Бир халықтың өзинде бир нақылдың бирқанша айтылыу формалары болыуы мүмкин. Әлбетте, олардың ишинде жетилискен, толық, көркем формалары дыққатты өзине тартады. Бир нақылдың бир неше халықта, бир неше тилде ушырау формаларын да бийкарлап болмайды. Булардың хәммеси нақыл-мақаллардың көп вариантлық, көп версиялық қәсийетлерин аңлатып турады.

Халықтан шыққан шеберлер, шешенлер, көркем сөз усталары халық нақыл-мақалының тийкарғы дөрөтиушиси хәм атқарыушысы, усыған халық арасындағы неше мыңлаған сөзди уйқастырып айтатуғын адамлардың сөзлери де буған қосылыуы мүмкин. Булардың хәммеси қандай да бир нақылды дөрөтемиз деп мақсет етпейди. Ал құлақтан құлаққа тараған, халықтың кеулине

қонып, ауызында үзликсиз айтылатуғын қанатлы, итибарлы, мазмунлы, көркем афоризмге ийе сөзлер нақыл-мақал болып қалады.

* * *

Орта Азия халықларының нақыл-мақаллары орта әсірлик көп ғана жазба естеликлерде Беруний, Хорезмий, Фарабий, Абу Али ибн Сино, Науайы дәретпелерінде көплек ұшырасады. Көплеген ауызекі хәм жазба дәстан, қыссаларда да бундай нақыл-мақал үлгилерін ұшыратуы мүмкін. Олардың ишинде Махмуд Қашқарийдің «Девону Луғатит түрк» кітабының 3 томлығын айрықша атап өту керек, себебі онда түрк қәуимлерінің жүдә ертедегі хәм X—XI әсірлердегі ең қымбат бағалы нақыл-мақаллары сақланған. Сондай-ақ XII—XIX әсірлерде дәреген әдебий, тарийхый, философиялық шығармаларында Орта Азия халықларына ортақ болған нақыл-мақалларды, афоризмлерди ұшыратамыз.

XVIII—XIX әсірлерде түпкиликли қарақалпақ әдебиятының жүзеге шығыуы менен Жийен, Күнхожа, Бердақ, Әжинияз т. б. қарақалпақ әдебияты классиклерінің шығармаларынан халқымыздың нақыл-мақал афоризмлері орын алды. Булардың хәм-меси халқымыздың ауыз әдебиятының бир түри нақыл-мақаллардың қандай дәрежеде болса да үйренилуі тарийхынан дәрек береди.

30-жыллардың басында Қарақалпақстанда биринши илимизертлеу мәкемелерінің шөлкемлестірилиуіне байланысly қарақалпақ тили, тарийхы, әдебияты хәм фольклоры бойынша материаллар жыйнала баслады. Рус хәм басқа да тууысқан халықлардың жәрдеми менен биринши миллий жас филолог қәнигелер жұмыс баслады. Солардың ең дәслепкилері, барлық өмирин илимге бағышлағанлардың бири, қарақалпақ филология илимлерінің тийкарын салыушылардың бири Н. Д. Дәуқараев болды.

Н. Дәуқараев «өзинің» «қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері» атлы 50-жыллары жазылған мийнетинің «Ауызекі халық творчествосы» деген бөлимінде нақылларға айрықша иркилип, оған өз алдына таллау берген. Ол нақылға өзінше мынадай анықлама береди: «Нақыллар дара адамның емес, жәмәәтлик пикирди билдирип, түрли сыпатларды, социал байланысты, жәмийетлик мораль нормаларын хәм шәртлерди жыйнақлап топлайды. Нақыллар толық пикирди мысал ретінде билдирип, ақыл айтуы менен питеди»¹

¹ Н. Дәуқараев. Шығармаларының толық жыйнағы, 2-том. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1977, 156-бет.

Н. Дәуқараев берген нақыл-мақаллардың анықламасы қарақалпақ нақыл-мақалларына берілген биринши илимий анықлама болды. Бунда рус хәм басқа да тууысқан халықлардың нақыл-мақаллар ҳаққындағы жумыслары басшылыққа алынған. Соның менен бирге ол қарақалпақ нақыл-мақалларының өзине тән көркем, дүзилисин ашыўды да алға қояды. Ол бириншилерден болып нақыл-мақалларда феийл формаларының көп ислетилиўи, әсиресе баянлаўышы буйрық феийлдің екнши бети, баянлаўышы феийлдің ушинши бети, баянлаўышы феийлдің белгисиз түринен ямаса атаў гәп, баянлаўышы белгисиз гәп жасалатуғын формаларын анықлайды. Мысалы:

1. Аўзың қанға толса да,
Душпанның алдына төкпе.
2. Аспаннан не түспейди,
Жер нени көтермейди.
3. Ашыў душпан, ақыл дос, т. б.¹

Ол қарақалпақ нақылларын ел, халық, көпшилиқ, бирлик жөнинде, мийнет, бахыт, рәхәт жөнинде, батыр, ер жигит, дослық, душпан жөнинде, билим, өнер, ақыл жөнинде, қатын, бала, келин жөнинде, дийқаншылық жөнинде, төрт түлик мал жөнинде, балықшылық жөнинде, таў-тас, суў, жаўын жөнинде, аңшылық жөнинде, денсаўлық жөнинде, ханлар, бийлер, саўдагерлер жөнинде нақыллар деген тематикаға бөлип, хәрқайсысына тийисли мысаллар келтиреди.²

Н. Дәуқараев мақалларды нақыллардан бөлип қарайды. Бул үлкен қызығыўшылық туўдырады. Гейпара нақыллар мысал ретинде мақалларға араласып кетсе де, улыўма мақалларды айырып, олардың өзгешелиги қысқа таллап көрсетиўге талапланыўы үлкен дыққат аўдарады. Оның сөзинше «Мақаллар шығысы, атқаратуғын хызмети жағынан нақыллар менен бирдей. Солай да оның қурылысы, мазмуны, шығаратуғын мәниси жағынан қарағанда өзине тән өзгешеликleri бар. Мақаллар бир көринисти ямаса хәдийсени баян етип келип жуўмақ жасайды ямаса шәртлерин айтып келип жуўмақ жасайды. Мақаллар хәшкимге қаратылып айтылмайды. Ол тек тыңлаўшыға ғана емес, хәммеге ортақ айтылады. Мысалы:

1: Ай менен күндей
Хәммеге бирдей.

¹ Сонда, 157—58-бетлер.

² Сонда, 158—62-бетлер.

2. Аямауыз алты күн
Алты ай қыстан қатты күн т. б.¹

Ол айырым «Батыр менен сөйлессең қырады да жояды», «Бай менен жарлы қуда болса», «Жар басына үй тикпе», «Таўда болар тарғыл тас» қусаған терме қатарларды да нақылға жатқарады.²

Жоқарыда биз Н. Дәўқараевтың қысқаша нақыл-мақаллар жаққында ойларын келтирдик, оның бул жанр жаққындағы пикирлерин түсирмей беріўге хәрекет қылдық. Қитабының 156—165-бетлеринде берилген автордың нақыл-мақалларға баҳасы толық хәм хәр тәреплеме терең таллаў болмаған менен улыўма қысқа шолыў ретинде хәм дәслепки айтылған илимий пикир ретинде айрықша кеўил аўдарады.

Нақылларды көбирек жыйнаған, көп айтатуғын, көбирек басыў хәм изертлеў ислери менен шуғылланған профессор Қ. Айымбетов болды. Ол 1949 хәм 1956-жыллары еки рет миниатюра формасында қарақалпақ халық нақыл-мақалларын бастырып шығарды. Бул баспаларға «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында Х. Батырбековтың, Б. Исмайлловтың сын мақалалары басылды. Олар бул баспалардың унамлы, унамсыз жақларын атап көрсеткен.³

Қандай да кемшиликлерине қарамастан қарақалпақ нақыл-мақалларының биринши рет кишкене китапша болып Қ. Айымбетов тәрепинен баспаға таярланып, жарық көриўиниң өзи үлкен ис болды.

Қ. Айымбетовтың нақыл-мақаллар жаққындағы ойлары оның соңғы басылған «Қарақалпақ фольклоры» китабында жуўмақластырылып берилген. Ол бул китабында нақыл-мақалларға өз алдына бөлим арнап, нақыл-мақал түсиниги жаққында, нақыл-мақаллардың терең халықлығы, халық турмысы менен байланысы, класслық, социаллық сыпаты, нақыл-мақаллардың басқа жанрлар менен байланысы, қарақалпақ әдебияты классиклериниң нақылларды пайдаланыўы туўралы, нақыл менен мақалдың айырмасы жаққында баҳалы пикирлерди айтады. Ол «қарақалпақ халық нақыл-мақаллары өзиниң формасы хәм мазмуны, поэтикалық уйқысық, сөз қурылыс бойынша бир нешеге бөлинеди: еки, үш, төрт қатарлы түрлерин «нақыл» дейди, нақылдың толық айтылмаған түрин «мақал» дейди. Егер де нақыллар үш-төрт шуўмақтан қуралған болса, оны «оқымыс жуўап» дейди. Оннан көп болып, 10-12 шуўмақтан қуралса, оны нақыл сөзлер» яки «тер-

¹ Сонда, 164-бет.

² Сонда, 164—65-бетлер.

³ «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, 13-март, 1950-жыл, 25-январь 1957-жыл.

ме» дейди. Оның оннан да көбирек түрлерин «толғау» дейди!— деп жазады.

Қ. Айымбетов қарақалпақ нақыл-мақалларын жыйнауда, бастырып шығарыуда, изертлеуде үлкен жұмыс иследи. Ол баслаған жұмыстар дауам еттирилиуі керек.

Қарақалпақ нақыл-мақалларын жыйнау, бастырып шығару, айрықша изертлеу мәселесінде үлкен жұмыс алып баратырған илимпаздың бири Төрөбай Нийетуллаев. Ол қарақалпақ нақыл-мақаллары бойынша кандидаттық диссертация жақлады. Усы жанр бойынша бирқанша илимий мақалалар дағазалау менен бирге 1978-жылы қарақалпақ фольклорының көп томлылығының нақыл-мақалларға арналған төртинши томын баспаға таярлаған еди. Бул басылған томдағы нақыл-мақаллар өзиниң саны, көлеми бойынша ең биринши академиялық баспаның үлгиси. Онда 4000 ға жақын қарақалпақ халық нақыл-мақалларының үлгилери берилген. Томға кирис сөз жазылып нақыл-мақалларды жети бөлимге бөлип: мийнет, дийқаншылық, мал шаруашылық, балықшылық, аңшылық, саудасатлық жәмийетлик мораль, ақыл-нәсият, тууысқанлық үрп-әдет, өнер, билим, хәзил-дәлкек, ұатан, ел, ауызбиршилик жыл мәүсимлери, дин хәм хәкимшиликке байланыслы тематикаларға ажыратып бередиди. Соның менен бирге жетинши бөлимде шайырлардың дидактикалық қатарлары, совет дәуириндеги дөреген нақыллар менен афоризмлерди, сегизинши бөлимди терме-толғауларды киргизеди.² Томға киргизилген нақыл мақаллардың барлығы дерлик бирдей емес. Олардың басым көпшилиги халқымызға кеңнен мәлим болған, шын мәнисинде терең халықлық нақыл-мақаллар. Бул томға 20-жыллардан 80-жылларға шекем жыйналған Өзбекстан Илимлер Академиясы. Қарақалпақстан филиалының қолжазбалар қорында бар мағлыұматлар киргизилген. Академиялық баспа болғанлықтан көпшилик нақыл-мақаллар айтыушылардың аузынан қалай жазып алынған болса солай жиберилген. Гейпара кемшиликлерине қарамастан бул баспа барлық жағынан оғада үлкен әхмийетке ийе хәм қарақалпақ фольклористикасының жетискенлигин көрсетеди. Тилекке қарсы, басылған қарақалпақ фольклорының көп томлылығының соның ишинде нақыл-мақаллар бойынша томның да баҳасын хәм әхмийетин түсинбеушилер хәм кемситиушилер ушырасады.³

¹ Қ. Айымбетов. Қарақалпақ фольклоры, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1977, 88-бет.

² Қарақалпақ фольклоры, 4-том. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1978-жыл. 348-бет.

³ «Совет Қарақалпақстан» газетасы, (29 май 1979 ж). «Әмиүдәрья» журналы, 1981-ж, 12-нөмеринен Т. Жумамуратовтың, Қ. Байниязовтың мақалаларын қараңыз.

Т. Нийетуллаевтың қарақалпақ нақыл-мақалларына арналған монографиялық ізертлеуі бұл жанрға арналған биринши ири көлемли илимий мийнет. Автор өзиниң бұл монографиясында бұл темаға жазылған илимий, мийнетлерди басшылыққа ала отырып, оны тереңлестирип, қарақалпақ нақыл-мақаллары тийкарында қызықлы хәм бақалы илимий жуўмақлар жасады.

Бұл монографияда қарақалпақ нақыл-мақалларын жыйнаў хәм ізертлеў тарийхы, олардың тематикалық бөлиниўлери кен түрде талқыланды. Бунда нақыл-мақаллардың басқа әдебий жанрлар менен байланысы, олардың көркемлик өзгешеликтери, қурылысы, рифмалары, көркемлеў қураллары, көркем тили жөнинде де илимий жуўмақлар айтылады.¹

Нақыл-мақалларға арналған бұл китап оқыўшыларды қарақалпақ нақыл-мақалларының мәниси, мазмуны, көркемлик өзгешеликтери, улыўма тәбияты менен таныстырады. Мектеп муғаллимлерине, оқыўшыларға, студентлерге, улыўма қарақалпақ фольклоры менен қызығыўшыларға бақалы түсиниклер береди. Автордың бұл мийнети оның узақ жыллар даўамына қарақалпақ халық нақыл-мақалларының үстинде жумыс алып барыў тәжирийбесинен пайда болды.

Нақыл-мақалларды жыйнаў хәм тәртиплестириву оғада қыйын. Оларды пүтини менен толық жыйнап болыў мүмкин емес, ол барларының вариантлары қанша дейсең. Сонлықтан нақыл-мақалларды жыйнаў хәм баспаға таярлаў жумыслары үзликсиз даўам етеди. Жыйнаў ислери менен тек қәнигелер ғана шуғылланып қоймастан, қәлеўшилердин барлығы да шуғыллана береди.

Биз нақыл-мақаллардың жыйналыўында үлкен хызметлер еткен жоқарыдағы аты аталған кисилерге, аты аталмай қалған, бирақ усы үлкен ғәзийнеге аз да болса, үлесин қосқанларға шын жүректен миннетдаршылық билдиремиз. Халқымыздың бай фольклорын жыйнаў ізертлеў жумысларының тийкары, оны хәшнәрсе менен салыстырып болмайтуғын бақалы жумыс екенин айрықша атап өтиў орынлы.

Қарақалпақ нақыл-мақаллары қысқа формада хәр қыйлы себеплер менен өзбек, қазақ, қырғыз, түркмен татар, башқур тиллеринде де басылды. Н. А. Баскаковтан соң «Пословицы и поговорки народов Востока» деген жыйнақта 545 қарақалпақ нақыл-мақалларының А. А. Валитова аўдармасында рус тилинде басылыўы үлкен әҳмийетке ийе болды. Бұл аўдарма Н. А. Баскаков тәрөпинен Қ. Айымбетовтың 1956-жылы бастырған на-

---

¹ Т. Нийетуллаев. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис, 1982 жыл.

қыл-мақаллар топламына хәм қарақалпақ жазыушыларының шығармаларына тийкарларып исленген.¹

Нақыл-мақалларды хәртәреплеме хәм терең хәзирги күннің талабына ылайық изертлеу оның тарийхы, теориясы бойынша әхмийетли машқалаларды ашыу, оның таралыуы, жөнинде илимий пикир жүргизиу келешектиң үазыйпаларынан есапланады.

Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары терең халықлық мәнини аңлатады. Оның хәрқайсысы жоқары идеялылығы менен, турмыс пенен тығыз байланысып келеди. Нақыллардағы кең мәнилик, олардағы пикирдиң уллылығы хәм бақалылығы гейпара нақыллардың мәнисине, халықлық белгилерине нәзер аударғанда усылларды байқайсан. «Мийнети азын мийуасы аз», «Хәрекетке берекет бар», «Еңбек етсең емерсең», «Мийнеттиң түби рәхәт», «Алтын отта белли, адам мийнетте белли» деген нақыл-мақаллардың хәрқайсысында мынсан мәни бар. Нақыл-мақаллардағы кең мәнилик хәм көп мәнилик олардың хәр қандай темаға байланыслы сол айтылажақ пикирди тастыйықлауға қоллана берийинен дәрек береди.

Өмирдиң санәлуан тараулары бойынша халық нақыл-мақаллары дәретилген хәм олар рети келген жерде ислетиле береди. Халықтың қаны менен жанына сиңип, оған жасаудың ураны болыуы жағынан халық нақыл-мақаллары айрықша орын тутады. Буған мысал ретинде дийқаншылық кәсибине байланыслы нақыл-мақалларды келтириуге болады. Мысалы, «Жер айдасаң гүз айда, гүз айдамасаң жүз айда», «Сағадағы суу ишеди, аяқтағы уу ишеди», «Әкең мурап болғанша, жериң ой болсын», «Салының арқасында шигин суу ишеди», «Не ексең соны орасаң», «Тил менен орақ орасаң белиң ауырмайды», «Қашып кеткенше шашып кет» деген нақыл-мақалларда жер ислери, суу, дийқаншылыққа байланыслы халықтың әсирлер бойы топлаған тәжирийбесиниң жыйынтығы берилген.

Дийқаншылық пенен қоса мал шаруашылығы қарақалпақлардың басқа да қоңсылас халықлар сыяқлы күн көрисиниң тийкарын құрған. Сонлықтан бирнеше әсирлер бойына бул кәсип бойынша олар бай тәжирийбе топлаған. Усы хәш қандай қосымтасыз турмыс шынлығы, бир неше рет қайта-қайта бастан өткен турмыс уақыялары, реализм оғада күшли шын мәнисинде халықлық нақыл-мақалларды пайда еткен. Мысалы: «Жайлауы отлы болса малы сүти болады», «Ат аунаған жерде түк қалады», «Түйеге наз қыл десен, бир танап жерди ұайран етеди», «Ойнақлаған бузау от басады», «Сыйлағанды сый билмес, сый-

¹ Пословицы и поговорки народов Востока. Изд. Восточной литературы. Москва 1961, стр. 243-160.

пағанды ешек билмес», «Ат туяғынан ақсайды», «Ийт үрер, көр-
уан көшер», «Түйени жел ушырса, ешкини аспанда көр», «Айда-
ғаның еки ешки, ысқырғаның жер жарады», «Ат баспайман деген
жерин үш басады», «Қарамағанның қатыны, бақпағанның малы
кетеди», «Түйеге жантақ керек болса мойнын созады», «Айран
сораған шелегин жасырмайды», «Алп анадан, ат бийеден туға-
ды», «Тыйып ишсең тай аларсаң, қыйып ишсең қой аларсаң»,
«Адам пейлинен, мал шақынан байланады», «Түйенің үлкені
көпирде таяқ жейди», «Бөлінгенди бөри жейди», «Жақсы атқа
бір қамшы, жаман атқа мың қамшы». Жоқарыдағы нақыл-ма-
қаллардың хәр қайсысы тек мал шаруашылығы бойынша ғана
емес, оларда хайуанат дүньясы тийкарғы объект болғансон
шәртли түрде усылай аталған, ал пүтини менен адамзат турмы-
сының хәмме тәреплери оғада терең даналық шешимлер менен
қамтылған. Олардың хәр қайсысында үлкен бир сыр, кең дүнья,
ой тенизи шалқып атыр.

Қарақалпақлар узақ дәуирлерден балықшылық кәсиби менен
шуғылланады. Арал хәм Әмиу бойларың жайлаған халықтың
тәғдиринде хожалықтың басқа түрлери менен бир қатарда ба-
лықшылық та әхмийетли роль ойнаған. Усының нәтийжесинде
халықтың арасында объекти балық хәм балықшы болған, бирақ
улыўма өмирди, турмысты, күн кешириўди кең мәнилик пенен
сөз ететуғың, халқымыз тәрепинен жиий айтылатуғын мынадай
нақыл-мақаллар дөреген: «Еки кемениң басын услаған суўға
кетеди», «Кемеге мингенниң жаны бир, телпек кийгенниң ары
бир», «Балықшы балықшыны узақтан таныйды», «Сегиз қырлы
балықты тоғыз қырлы жигит алады» «Шортанның аңлығаны ша-
бақ». Бул нақыл-мақалларда адамзат өмирине тән болған тәр-
биялық мәселелер көтерилген.

Ески заманлардан халқымыздың турмысында орын алып кия-
тырған кәсиплердинд биреуи аңшылық. Бул кәсип хәққында дө-
реген нақыл-мақалларда да кең жобада адам өмиринин, адам
тәғдириниң ең нәзик, ең қыйын тәреплерине нәзер аударылып,
аңшылыққа байланыслы объектлер арқалы айтылажақ пикир
толық түсиникли хәм көркем етип баянланады. Мысалы «Сас-
қан үйрек алдынан да, артынан да сүңгийди», «Асықпаған ар-
балы қоянға жетеди», «Шабан үйрек бурын ушады», «Көптен
қоян қутылмас», «Уяда нени көрсен, ушқанда соны илерсен»,
«Ийт қутырса ийесин қабар», «Дүньяны сүў алса да, үйрекке
бир пул» қусаған нақыл-мақаллардың идеялық мазмуны шәртли
тематикалық бөлиниўинен анағурлым кең. Бул нақыл-мақаллар-
дың хәр қайсысының мазмунынан басқа астарлы мәнилер толып
атыр. Сонлықтан олардың хәр қайсысын сол астар сырлары бой-
ынша сәйкес келетуғын хәрқандай орынларда пайдалануўға
болады.

Хәр сапар нақыл-мақаллардың тематикалық бөлиниўиниң шәртли екенин, оған киретуғын хәр бир нақыл-мақалларда адам өмири хәм тәғдири басым сүүретленетуғынын байқайсан, буны барлық тематикадағы нақыл-мақалларда, сонын ишинде саўда-сатық ислери ҳаққындағы нақыл-мақалларда да гезлестиремиз. Мысады, «Аларманға алтаў аз, берерменге бесеў көп», «Үйдеги есапты базардағы нырқ бузады», «Хәр ким өз тасына батпан», «Пулы арзанның сорпасы татымайды», «Тегин жеген мал тесип шығады» деген нақыл-мақаллардың мәниси усындай, деген менен олардың биринши гезекте өзлериниң анық мазмунына, мәнисине қаратылатуғынын хеш ўақыт ядтан шығармаў керек.

Жәмийетлик мораль қағыйдалары, жақсылық, жаманлық, арнамыс, уят, қорқыныш, қуўаныш, ырас, өтирик, өсек, урлық, туўрылық, мәртлик, нәмәртлик, турақлылық, ықпалық, ақыллық, наданлық, сыпайылық, кишипейиллик, уқыплылық, менменлик, пәслик, көргенлик, көргенсизлик, түсимпазлық, пәмсизлик, сыйласық, ҳүрмет, әдеплилик, бийәдеплик, дәўлетлик, бийдәўлетлик, байлық, жарлылық, барлық, жоқлық, мақтаншақлық, мийзамкешлик, сулыўлық, сулыў емеслик, қысқасы адамға тән болған унамлы хәм унамсыз тәреплер ҳаққында ең ҳасыл халық нақыл-мақаллары дәретилген. Олардың хәр қайсысында терең ой, өткир философия ҳайранқаларлық көркемлик бар. Мысалға «Бирдин кесапаты мыңға тийеди», «Қорыққанға қос көринеди», «Жаў жағадан алғанда, ийт етектең алады», «Аңламай сөйлеген аўырмай өледі», «Кимниң тарысы писсе соның таўығы», «Ойланбағанның түби ўайран», «Жоққа жүйрик жетпейди», «Уйқы менен өлїтен», «Сулыў сулыў емес, сүйген сулыў», «Суў көрмей етик шешпе», «Адасқанның айыбы жоқ, қайтып ўириин тапқан соң», «Қайыр етсең пүтин ет, жарты қайыр жараспас», «Айтқан сөз— атылған оқ», «Өлимнен уят күшли», «Сыпайы тоңбас, қалтырар», «Ириген аўыздан шириген сөз шығады», «Таўды-тасты жел бузар, адамзатты сөз бузар», «Ашыў—душпан, ақыл дос», «Тек жүрген тоқ жүрер», «Ақыл жастан шығады, ҳасыл тастан шығады», «Шешинген суўдан тайынбас», «Таныған жерде бой сыйлы, танымаған жерде тон сыйлы», «Ақыллы жигит ел қорыйды, ақмақ жигит елди қорлайды»—деген нақыл-мақаллардың мазмунына, формалық өзгешеликлерине нәзер аўдарғананымызда қыйыннан қыйыстырылып айтылған халқымыздың даналық ойларын, хәрқандай айтылып атырған пикирдин үзил-кесил шешимин көремиз. Ойдың батыл, өткир, нағын көрсетиўи жағынан, хешқандай гүмансыз, терең исеним менен пикирди тастыйықлаўи жағынан, нақыл-мақалларды көркем сөздин қудайы десе болады.

Ата-ана, туўысқанлар ҳаққында көплеп нақыл-мақаллар дөреген. Оларда туўысқанлық сезимлер ҳаққында, жақынлық жөнинде, сыйласық, иззет-хүрмет туўралы, адамлар арасындағы қат-

наслар бойынша жүдә бақалы пикир-ойларды, тастыйықлаулар менен шешимлерди көремиз. Мысалы, «Ананың кеули балада, баланың кеули далада», «Атаңа не қылсаң, алдына сол келеди», «Ағайынның азары бар да, безери жоқ», «Ағасы бардың ырысы бар, иниси бардың тынышы бар», «Атадан алтау тууған, да, ұатаныңа жалғызсаң», «Хәзилин жарасса, атаң менен ойна», «Қиси баласы кисенлесең де турмас, өз балаң өзекке тепсең де кетпес», «Жақсы перзент сүйиниш, жаман перзент күйиниш». «Жақсы қатын ырыс, жаман қатын урыс» қусаған нақыл-мақалларда ата-ана, қатын, бала, ағайын жаққында турмыс шындығы дәл хәм көркем етип келтирилгенлиги соншелли, хәтте жоқарыдағы хәрбир нақыл-мақал өз алдына исленген талантлы художниктиң картинасы сыяқлы көринеди. Бул типтеги нақыл-мақалларда қарақалпақ халқының узақ дәуірлерден киятырған ата-ананы сыйлау, хұрметлеу дәстүри кеңнен орын алған.

Хайранқаларлық халық нақыл-мақаллары халқымыздың үрп-әдет дәстүрлери жаққында да дөреген. Әйем заманнан ашық кейиллиги, миймандослығы, кең пейиллиги, адамгершилиги, жақ ниетлиги, қонымлы қәде-қәумет дәстүрлери менен жасап киятырған халқымыз бул жаққында мәнгиге умытылмайтуғын хәсыл нақыл-мақалларды пайда еткен олардың хәрқайсысы жатқан бир дүнья, хәрқайсысы айтылажақ пикирдің тереңлиги менен де, көркемлиги менен де таңқалдырады хәм қарақалпақ халқының дәстүрлериниң, үрп-әдетлериниң оғада бай хәм хәрқыйлы екенинен дәрек береді.

Усы типтеги мынадай нақыллар: «Адам адамға мийман, жан геүдеге мийман», «Жақын жерден қуда болсаң, арба-арба сөз келеди», «Биреудің дузын ишсең, үйинне кел де қазан-ошағынды сазлай бер», «Қуры қасық ауыз жыртады», «Шығасы шықпай, киреси кирмейди», «Күйеу жүз жыллық, қуда мың жыллық», «Ийесинне керек болса қонсысы өкпелемейди», «Қонақ қойдан жууас», «Пейли тардың қолы тар», «Мың сиз-бизден бир шыж-быж», «Жақсы қонсыны сатып ал», «Жақсы ниет жарым ырыс», «Аштан өлгеннен жарылып өлген абзал», «Киймесең де тоның болсын, жемесең де наның болсын», «Ыштансыздың түсине, алты қары бөз енеди», «Айлас қатын муңлас», «Қәде мәнисі қайтарыу—үәде мәнисі атқарыу», «Жатқанның үстине турған келмесин», «Ийтти сүйек пенен урсаң қансыламайды», «Ас көп болса қәде көп», «Мийман атаңнаң уллы», «Қайтып келер есикти қатты жаппа», «Ас ийеси менен татлы», «Хәрким сыйлағанның қулы», «Малды тапқанға бақтыр, отынды шапқанға жақтыр» хәм т. б. халықтың үрп-әдет, дәстүрлерине қатнасы бар нақыл-мақаллар екенін айтыу керек.

Үрп-әдет, дәстүр, қәде-қәумет, сыйласық жаққындағы нақыл-мақалларда халқымыздың ишки дүньясы, оның қонсы-қоба, томыр-таныслар менен қатнасы, алыс-берис дәстүрлери, өмир қы-

зығы болған үрп-әдетлери хәртәреплеме кең хәм мазмунлы етип сүүретленеди. Нақыл-мақаллардың дәретиўшилери өмирдиң барлық уңқыл-шунқылын қамтыўға, ол ҳаққында өз пикирлерин көркем түрде билдириўге хәм келешек әўлад ушын таптырмайтуғын қурал етип пайдаланыўға мүмкиншилик туўдырады.

Өнер, билим ийелей хәққындағы «Жигитке қырық өнер аз», «Билек сүриндирмегенди билим сүриндиреди», «Өнерди үйрен, үйрен де жийрен» қусаған нақыл-мақалларда халықтың өнерге, билимге деген интасы, пикири, ойы айқын сүүретленеди. Сондай-ақ сөздиң күши, сөз өнерине байланыслы: «Таяқ еттен өтеди, сөз сүйектен өтеди», «Елдиң аўзын жаппаға ели қары бөз керек», «Жаңылмас жақ болмас, сүринбес туяқ болмас», «Сөз түйесин тапса, мал ийесин табады» қусаған нақыл-мақалларда халқымыздың сөз хәм сөз өнери хәққындағы даналық ойлары орын алған.

Қарақалпақ халқы ойын, дәлкек, хәзил менен жасайтуғын халық, бул оның миллий өзгешелигине де тийисли. Сонлықтан халқымыздың бул қәсийетлери, оның нақыл-мақалларында көринеди. Мысалы, «Саңыраўға сәлем берсең, атаңның басы дейди», «Көтере алмаған қосып арқалайды», «Төрдеги пышыққа пыш десең, есиктеги пышық селк ете қалады», («Есиктеги пышыққа пыш десең төрдеги пышық селк ете қалады»), «Ғазға ерип ғарғаның шаты айырылады», Қолын жуўап қуры қалғаннан сақла», «Тентектиң ақылы түстен кейин енеди», «Сумлықты ала тана баслайды», «Хәркимниң бир дәрти бар, ғарры қыздың бай дәрти бар» қусаған нақыл-мақалларда халқымыздың пияда гүрриңинде, отырыспа, мейлис-мерекеде бир-бирейди сөзден утыў, сөз жарыстырыўында, жуўап айтысында қосып айтылатуғын афоризмлердиң үлгилери берилген. Жоқарыдағы нақыл-мақаллардың мәнилик бағдары халқымыздың ойын-дәлкек, басқы, жуўап айтыс, хәзилине сәйкес дәретилген.

Көп ғана нақыл-мақаллар денсаўлық, тазалық, азық-аўқат темасына қурылған. «Жақсы ас, жаман аўырыўға ем», «Аўырыў астан, даў—қарындастан», «Денсаўлық—терең байлық», «Аўырыў атан шөктиредиди», «Көзиң аўырса қолыңды тый, ишин аўырса аўзыңды тый», «Қара суў қара көрим жерге апарады», «Аш бала тоқ бала менен ойнамайды, тоқ бала хеш нәрсени ойламайды»—қусаған нақыл-мақалларда халықтың әпиўайы түсиниги менен денсаўлық хәққында медицина, философия, илимлериниң жетискенликлери мақуллаған даналық ойлар менен шешимлер көз алдыдан өтеди. Жоқарыдағы нақыл-мақаллардың хәрқайсысын тәкирарлағанда халық сөзиниң қаншама даналығы, нақыл-мақалларда үлкен баянлаўды талап ететуғын пикирдиң соншама ықшам түрде берилетуғыны, халықтың көркем берилетуғын қысқа сөзге оғада шеберлиги байқалып турады.

Туўған жерге деген мухаббат, халыққа, елге деген мухаббат бул типтеги нақыл-мақалларда үлкен йош, терең сезим тарлары арқалы сүүретленеди. Қарақалпақ нақыл-мақалларында туўған ели «уялы терекке», «ушатуғын қанат-қуйрыққа», «алтын бесикке» теңеледи. Ел ҳаққында мынадай нақыл-мақаллар жийи ислегиледи: «Қус қанаты менен, адам елаты менен», «Туўған жер — алтын бесик», «Урыўлы ел, уялы терек», «Жери байдың ели бай», «Бақа көлинде, ҳәрким туўған елинде», «Халық айтса қалып айтпайды», «Халық бузбас, қамал болмас», «Кең кийим тозбайды, кеңесли ел азбайды», «Айырылған ел азады, бириккен ел озады», «Жолдан шықсаң да, журттан шықпа», «Уатансыз адам бахытсыз бүлбил», «Диннен шықсаң да, елден шықпа».

Жоқарыдағы ел ҳаққында нақыл-мақаллардың дөрегенине қанша заманлар болған дейсең, деген менен ел ҳаққындағы, туўған жер туўралы сезимлер мәңги жасайтуғын, өз елиниң азаматы болыўға умтылатуғын сезимлер болып есапланады.

Дослық адамзаттың ең жақсы сыпаты. Сонлықтан дослық узақ дәўирлерден ҳазирги күнге шекем турмыста да, барлық көркем-өнер түрлеринде мақтаныш пенен жырланып келеди. Дослық қарақалпақ фольклорында, соның бир жанры нақыл-мақалларда да шебер ҳәм даналық қатарлар менен сөз етиледи. «Жақсы дос ис түскенде билинер», «Дос егиз болса душпан сегиз», «Қалтаңда мың сомың болғанша, мың досың болсын», «Досың — мың болса да аз, душпаның бир болса да көп», «Ашыў араз, ақыл дос», «Ақылсыз достан, ақыллы душпан артық», «Жақсы дос ашып айтар, жаман дос қасып айтар», «Досы көптин малы көп», «Терек тамырына сүйенер, адам досына сүйенер». Бул нақыл-мақаллардың ҳәрқайсысында адамның досы ҳаққында үлкен көтеринкилик пенен шын жүректен сөз етиледи. Нақыл-мақаллар қандай тематикада болмасын олардың ҳәммесинде дерлик ҳешқандай сыр ҳәм қәўпекилик болмай шын жүректен, ҳадал тилек пенен айтылған ашық айқын пикирлерди билемиз. Сондай-ақ жоқарыдағы дослық туўралы дөретиленген нақыл-мақаллардың шешимлеринде де, тастыйықлаўларында да усындай бир пәкликти, жүрек тарларының даўысын сеземиз.

Қарақалпақ халық нақыл-мақалларында ер, мәрт, батыр азаматлар жийи тилге алынады. Олардың өз алдына бир кеңнен мәлим қәсийетлери, қысқа қатарлар арқалы көз алдымызда елеслейтуғын образлары усы халық дөреткен афоризмлер жәрдемінде шеберлик пенен бериледи. Мысалы, олар туўралы «Ер жигит ели ушын туўады, ели ушын өледи», «Ер туўған жерине, ийт тойған жерине», «Жигит болсаң шоқ бол, шоқ болсаң жоқ бол», «Алтын отта билинеди, ер мийнетте билинеди», «Ер жигиттин жүрегине ер жүўенли ат жайғасады», «Ер тарықпай мал жыймас», «Ер азығы, бөри азығы», «Мың қосшыдан бир басшы», «Атың барда жол таны, асың барда ел таны», «Ердин ер-

лигин билмеген, елдин бирлигин билмейди»—қусаған нақыл-мақалларда жоқарыда айтылған пикиримиз тастыйықланады.

Ауызбiршилик, сыр сақлау хакқындағы нақыл-мақаллар да көплеп ушырасады. Олар өзлериниң терең мазмуны менен, жоқары көркемлик формасы менен таң қалдырады. Халықтың жүрегинен шыққан даналық ойлары, оның ишки дүньясы нақыл-мақалларда да айқын баянланып отырады. Бул типтеги нақыл-мақалларда бирлик сыр сақлау хакқындағы халықтың әсирлер дауамындағы тәжирийбеси тереңнен жуу мақластырып, сүүретленеди. Мысалы, «Бирлик бар жерде, тирилик бар», «Көп ауыз бир болса, жалғыз ауыз жоқ болады», «Алты ауыз ала болса, аузындағыны алдырар, төрт ауыз түүел болса төбедегини түсирер», «Көп қорқытады, терең батырады», «Көп түкирсе көл болар», «Көплеген жау қайтарады», «Сырын билмеген аттың сыртынан айланба», «Мал аласы сыртында, адам аласы ишинде», «Достынды еглеме мәптен қалдырып, душпанды еглеме сырынды алдырып» қусаған нақыл-мақаллар ҳәр қайсысы бир китап, бир философия. Пикирдин анықлығы, салдаманлығы, тереңлиги, исе-нимлиги соншелли, олардан ҳеш қандай да қәте-кемшиликти табуу қыйын ҳәм мүмкин емес.

Фольклор дәретпелериниң, соның ишинде нақыл-мақаллардың идеялық мазмунына тән нәрсе терең халықлық мотивлер менен социаллық қарама-қарсылықлардың орын алыуы, ҳәр бир социаллық топардың мақсет-мурады улыу ма идеологиясының сәулелениуи нақыл-мақалларда да из қалдырған. Бай менен жарлы, хан менен қара, бий менен пуқара, молла менен жай халықтың қатнасы, өмир, жәмийет, күнделик турмысқа олардың мүнәсибети нақыл-мақалларда айқын сүүретленеди. Мысалы, «Байдың малы қайғы, жарлының жаны қайғы», «Ханды сыртынан да сөгеди» «Халқы қәлемеген бий, азады, қатыны салақ үй азады» деген нақыл-мақалларда қара пуқара халықтың өмирде қатнакиллей айырылып турады.

Нақыл-мақаллар топламларына халықтың терме-толғау жырлары да сонғы уақытта киргизилип жүр. Олардың киргизилгени өз аты менен ҳәзирше ҳеш қандай зыян келтирмейди. Деген менен термелер өзлериниң мазмуны, көлеми, қурылысы бойынша қарақалпақ фольклорының қосық жанрының бир тарауы ретинде айрықша изертлеуди талап етеди. Терме-толғаулар атқарылыу өзгешелиги, музыкалылығы жағынан да нақыл-мақаллардан пүткиллей айрылып турады.

Сондай-ақ рус ҳәм басқа да тууысқан халықлардың көплеген нақыл-мақаллар топламларына шайыр, жазыушылардың афоризмлері киргизиледи. Өз атамасы менен булардың жыйнақларға киргениниң айтарлықтай зыяны билинбейди. Деген менен оларға айрықша итибар берип қарауымыз керек. Бул афоризмлер олардың шығармаларында келтирилген менен түп дерегинде

фольклордан алмаған болыуы мүмкін. Оның үстине жеке авторлардың ең жақсы афоризмдері де нақыл-мақал қорына қосылып отыруы ызығалы қубылыс.

Нақыл-мақаллар атамасы кең мәнидегі түсиник. Олардың халық түсинигіндегі дәстүрий ұғымға сай мәнисине усындай атаманы қалай болса солай алыуға болады. Нақыл-мақалға жақын, бирақ оның мәнисин өөрментуғын қанатлы, астарлы, көркем сөзлер дизгинлерин де ұақты менен классификациялауға туура келеди. Олар хәр түрли: мәүсимлер хакқында хайуанлар хакқында, адамлар хакқында, жер, суу, дәрья хакқында, қуслар тууралы, жақсы, жаман, узын, қысқа, ашшы, душшы жөнинде, унамлы, унамсыз қубылыслар хакқында, кириспе сыпатлама, жуумақ, тастыйықлау, ақлау, қаралау, күшейтиу, үлкейтиу, киширейтиу т. б. мәнилерди беретуғын көркем сөзлер дизгинлерин толып атыр. Олардың көпшилиги дерлик нақыл-мақалларға араласып кеткен. Мысалы, «Зордың үйи күйсин», «Қус жаманы сауысқан», «Тауға жемис питипти, жеп кетейик немиз кетипти», «Қылышын сүйреп қыс келеди», «Аямауыз алты күн, алты ай қыстан қатты күн», «Газ келгени, жаз келгени», «Атың шыға шапсын», «Ешеги жорғалады», «Мал адамның бауыр ети», «Қуста сүт жоқ, жылқыда өт жоқ», «Ешектің ети харам, күши харал», «Жамғыр жер ырысы». «Қулан қырда болады, қундыз сууда болады», «Қырыққа келсе де нырққа келмеген», «Көтере сымбат» т. б.

Нақыл-мақаллар қысқа, ықшамлы, уйқасқан сөзлер дизгини менен жуумақластырылған ойлар дүркинин аңлататуғын, адамлардың дүньяға қатнасын болдыратуғын, келешекке ақыл, нәсият, силтеу беретуғын сөзлер. Онда адамның жеке өмиринен баслап, қоспалы жәмийет өмириниң барлық тәреплерине нәзер аударуу, өзінше жуумақ ислеу, жол-жоба беретуғын тужырымлы пикир орын алады. Халық нақыл-мақалларда ақыл сөзлердиң жыйынтығын көреді хәм оларды өзиниң күнделикли турмысында басшылыққа алады. Нақыл-мақалларда пикирдиң қысқалығы менен өткір тәсирлилик бар. Нақыл-мақаллардың адам турмысына, жәмийет өмирине араласыуы жүдә ертеден басланса керек. Олар халықлардың пүткіл өмир тарийхына қаналас, халықтың руухый дүньясының әжайып бир үлгиси сыпатында мәңги жасайтуғын дәрәтпелер қатарына киреди. Қарақалпақ нақыл-мақалларының халықлық белгилери ең алды менен жәмийетлик өмирге, жеке турмысқа хәм адамға ең алдыңғы қатардағы, шын мәнисиндегі адамгершилик пикирлерди сөз етиуи менен көринеди. Олардың халықтың қанына сиңген тәрбиялық күшиниң нәтийжелилигиниң өзи де толық мәнисинде халықлығын көрсетип турады.

Қарақалпақ халқының нақыл-мақалларын өмирдиң барлық тарауларын қамтууы жағынан тематикасының бай сюжетиниң

көп қырлы, көркемлік өзгешелігінің әжайып құрастырылуы жағынан, қайранқаларлық даналық ойларды аңлатыуы бойынша халықтың әсірлер бойына толпаған көркем сөз ғәзийнесінің шын мәнісіндегі маржанлары десе болады.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЕРТЕКЛЕРІ

Қарақалпақ аўызекі халық дәретпелерінің бай жанрының биреуі ертеклер. Ертеклер әйем заманнан баслап ҳәзирги күнге шекем халық арасында дәрелип, таралып ҳәм айтылып келеди. Ертеклер мазмунының қайран қаларлық сулуўлығы, халық арасынан шыққан көркем сөзге уста адамлардың асқан шеберлиги ҳаққында билдирип турады. XI әсирде өткен түрк қәўимлерінің тилинің маманы Маҳмуд Қашқарий ертеқ сөзинің мәнісін «ҳаслы бир нәрсени әнгиме қылуўдан алынған»¹ — деп көрсетеди. Дурысында да ертеқ деген бурында болған, болмаған ўақыялар туўрала қыял менен тоқылған, белгили бир сюжетке, белгили бир образларға қурылған, өз алдына көркемлік өзгешелікке ие аўызекі прозалық дәретпе. Ертеклер тек түркий тиллес халықларда ғана емес, ал пүткил дүнья халықларында ушырасады. Қайсы ертеқти алып қарасақта оның мазмунынан адамлардың даналық ойын, ушқыр қыялын, арзыў еткен әрманларын көриўге болады.

Түркий халықлардың ертеқлери тек олардың аўзында ғана емес, ал узақ дәўирлерден баслап түркий тилде жазылған жазба естеликлерде де сақланып келинген. Буларды биз келешекте үйрениўимиз керек. Советлик дәўирде диннің шеклениўине байланыслы буған итибар берилмей, XVIII—XIX әсирдің екінши ярымындағы рус изертлеўшилері (Муравин, Гладышев, Рычков, Каразин, Россикова, Кун т. б.) жәриялаған бирең-саран ертеқтен ертеқтиң жыйналуын баслап жүрмиз.

XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басында Түркстан генерал-губернаторлығының Сырдәрья ўәлаяты бойынша белгили фольклорист, этнограф Әбубәкир Диваевтың жыйнап бастырған материаллары, олардың ишинде ертеқ, тымсал, нақыл, жумбақ, т. б. бойынша үлгилер бар, олар бизлер ушын да үлкен әҳмийетке ие.

Қарақалпақ ертеқлерин өз алдына жыйнаў бизиң әсиримиздің 20—30-жылларында белгили илимпаз Н. А. Басқақовтың пайына тийди. 1925-жылы С. Мәжитов өзинің әдебият бойынша хрестоматиясында қарақалпақ халық ертеқлеринен үлгилер берди. 30—40-жыллары А. Бегимов, О. Кожуров, Қ. Айымбетов, Х. Тәжимуратов тәрәпинен бир қанша ертеқлер жыйналды. Н. Жапақов, А. Шамуратов 1941-жылы қарақалпақ ертеқлеринің кишигирим топламларын бастырып шығарды.

¹ Маҳмуд Қашқарий. Девону луғатит түрки 1-том, Ташкент, 1960. 98-бет.

1949-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан экономика хәм мәдениет институты тәрәпинен қарақалпақ ертеклериниң бир топламы бурынғы басылғанлары менен толықтырылып басылып шықты. Ертеклердиң екнши китабы «Қарақалпақ ертеклери» аты менен Қ. Айымбетов, Г. Есемуратов, А. Қаримов тәрәпинен 1956-жылы басылып шықты. 1956-жылы И. Майоров, А. Волковлар тәрәпинен биринши рет қарақалпақ ертеклери рус тилинде басылды. Екинши рет Шевердин аўдармасында қарақалпақ ертеклери «Диковины Аму» деген ат менен де басылып шықты. 1965-жылы Қ. Мәмбетназаров қарақалпақ ертеклериниң бурын басылмаған жаңа топламын бастырып шығарды.

Қарақалпақ ертеклери шет ел тиллерине де аўдарылған. 1945-жылы Станислав Калюжинский бирқанша қарақалпақ ертеклерин поляк тилине аўдарса, 1982-жылы Қарақалпақстанға келген Бонн университетиниң профессоры Карл Райхль қарақалпақ ертеклерин Германияда 1985-жылы немец тилинде өз алдына китапша етип бастырып шығарды.

Ертеклер өзиниң дәретилиўи бойынша аўызеки халық ертеклери хәм әдебий ертеклер болып екиге бөлинеди. Биреўин халық дәретсе, екншисин белгили жазыўшылар дәретеди. Мысалы. Пушкин ертеклери, Жумамуратов ертеклери т. б.

Аўызеки халық дәреткен ертеклерди шәртли түрде үш түрге бөлиўге болады: 1. Әжайып хәдийселер ҳаққындағы ертеклер; 2. Хайўанат дүньясы ҳаққындағы (дурысы хайўанат образлары менен адам минезин сүўретлейтуғын) ертеклер. 3. Турмыс ертеклери.

Әжайып хәдийселер ҳаққында ертеклер

Әжайып хәдийселерге киретуғын ертеклерди рус фольклорында «Волшебные сказки» деп жүритеди. Ал, қарақалпақ фольклоршылары бул типтеги ертеклерди «қыялый», «фантастикалық», «сыйқырлы» деп атап жүр. Бул түсиниклердиң барлығы дерлик ертеклердиң хайўанат дүньясына, соңғы дәўирдеги адамлардың турмысына арналғанларының хәммесине де тийисли. Сонлықтан биз «қыялый» деп аталып жүрген ертеклерди дурысында ертеклердиң хәмме түри қыялый «әжайып хәдийселер ҳаққында ертеклер» деп атадық. Булай алыўымыздың тийкарғы себеби рус фольклорында қәлиплескен «Волшебные сказки» деген термин болды. Әлбетте, қоңсылас халықларда бул терминди «сыйқырлы» деп атаўшылықлар бар. Қарақалпақша түсиникте «сыйқырлы», «сыйқыршы» дегенлер «көз бояўшы», «дуўахан» деген мәнилерге туўра келеди. Усы көзқарастан «Волшебные сказки» терминин «Әжайып хәдийселер ҳаққында ертеклер» деп алғанымыз мәнилик жақтан анағурлым дурыслыққа келеди. Ал ҳәзирге шекем

жийн пайдаланып жүрген «қыялы ертекерлер» терминіндегі «қыялы» дегеннің өзі барлық ертекер атауына тән екенін, ал сөз етейін деп отырған түрдегі ертекерлердің өзине тән өзгешеліктерін қамтып алмайтуғынын айтыу керек.

Әжайып хәдийселер қаққындағы ертекерлерде тийкарынан адамлар менен бирге дәулер, перийлер, әждарқалар, жыланлар, кәраматлы құстар, әсиресе суймурық, кәраматлы тереклер, ағашлар, таяқлар, тарақлар, айналар, қылышлар, алмалар, дууаханлар, әсиресе мәстан мамалар, адамлардың хайуан-құстарға айналыуы, құстардың, хайуанлардың адамларға айналыуы, тек құс хәм хайуанлар ғана емес, ал тәбияттың затларының, суудың, ағаштың, тастың сөйлеуі, дууа күши менен адамлардың ушыуы, елдің көшиуі, ушатуғын гилемлер, ауқат таярлайтуғын дәстурханлар т. б. усыған усаған хәдийселерди бул ертекерте байқаймыз.

Бул хәдийселердің барлығы адам турмысына, оның күн көрисине байланыслы сүүретленип жақсылық пенен жаманлықтың қарама-қарсылығына құрылған. Хәр қандай әдилсизлікке, зулымлыққа, нахақлыққа, зорлыққа, наданлыққа қарсы жеңип шығатуғын ойлап табатуғын. кәраматтың барлық түрлеринен ақыл күши менен пайдаланатуғын адамлар турады. Әсиресе бул ертекерлерде де адамлардың, күши, ақылы, уқыбы менен патша қызын алатуғын жарлы балалары, дәулет құсы қонып басына патша болатуғын жарлы адамның образлары халықтың арзыу-әрманларына байланыслы шебер сүүретленип бериледи.

Әжайып хәдийселер қаққындағы ертекерлердің мазмұны, идеялық бағдары, құрылысы, образлары қаққында теренірек түсиниу ушын олардың сюжетлік өзгешеліктерине дыққат аударсақ оғада қызық сүүретлерди көз алдымызға келтиремиз.

✓ **«Абат батыр»** ертегинде, мысалы бир күнде қала салынатуғын, бир қаланы екінши жерге көширетуғынын, өлини тирилтеуғын кәрамат күшлер қаққында қыял жүритиледи.

✓ **«Қыран»** ертегинде түсинде қызды көрип оған ашық болыу, досларының хәтте дәулерден болған досларының жәрдеми менен мақсетине жетиу, ашық болған қызға үйлениу, хәтте патша болыу сөз етиледи.

✓ **«Машақатлы турмыс кеширген жигит»** ертегинде патша дәрежесине көтерілген бул жигиттің хаялының әждарқа болыуы, оның өлтирилиуі, жигиттің жарлы қызына үйлениуі, оның жоқ болып кетиуі, жезтырнақ, ақ жылан, қара жыланлар менен урыслары, аншының жолбарыс пенен дос болыуы, аңшының жәрдеми менен қыздың табылуы гәп болады.

✓ **«Шарқыпәлекли бала»** ертегинде бир патша баласының елден шығып, бир кемпирге бала болып оның қойын баққаны қаққында, сол елдің бир сулуы қызына үйленип қайтып келиу қыйыншылықтары қаққында сөз болса да сол патша баласының «он құлағын тауласаң аспанға ушын кететуғын, шеп құлағын тау-

ласаң жерге түсетуғын, шарқыпәлекти» сатып алыуы хаққында сөз болады.

«**Мурадына жеткен ашықлар**» деген ертеkte Жәлиmbет хәм Бийбисәнем атлы ашықлардың қосылыуы, қәсийетли аўқат таярлайтуғын тас табақ, ушар гилем хаққында сөз болады. Қәсийетли ийнениң күши менен зулым патша жоқ етиледи.

«**Батыр бала**» ертегинде адамлардың дууа менен хайуанға айналыуы, үш баланың ең кишкентайының ақыллы, батыр, тапқыш, дуадан пайдаланыуы, ашықлық, душпанлық, дәулерди урысып жеңиу, «достың аяғының астына күл себилиуи, душпанның аяғының астына тары себилиуи» қусаған дәстүрий үлгилер сөз болады.

«**Гүлзәмзе**» ертегинде атаның кишкене баласының қорланып қууылыуы, оның перий қызына ушырасып ашкөз патша буйрығы менен қыял менен тигилген шөгирме, суу тулпар, алма болып отыратуғын пери қызы—Гүлзәмзени әкелип, патшаның дууа менен тас болыуы, баланың патша болыуы айтылады.

«**Жылан кепли балигит пенен кирпи кийимли «қыз**» ертегинде жылан кеби жағылып кеткен жигиттиң қус болып ушып кетиуи, қыздың оның көп қыйыншылықлар менен излеп тауып алыуы келтириледи.

«**Нурқызарын**» ертегинде патша үш баласына Нурқызарын-атлы қусты тауып келиуди буйырады. Суймырықтың балаларын айдархадан қутқарған патшаның кишкене баласы Нурқызарынды алып киятырғанда ағалары жаманлық етип, қудыққа таслап кетеди. Нурқызарынның жақсылығы менен бала өлимнен қутқарылады, сүйген қызына қосылады.

«**Егиз бала**» ертегинде бир хаялдан еки бала тууылып, булар жетим қалып, биреуин қус асырап қустың тилин үйренеди, биреуин мийуели ағаш асырап ағаш тилин үйренеди. Патшаны аждархадан қус тилиниң жәрдеми менен қутқарған бала аждарханың қаны патша хаялына тамғанында сорып оны өлимнен қутқарайын дегенде хаял патшаға «бала маған қол узатты» деп айыплайды. Дурасын айтқан соң ағаш тилин билетуғын ағасының жәрдеми менен бала қутылып хаял от болып жанып, патша суу болып ағып кетеди.

«**Арпамадиян**» ертегинде арпаға жерик болып турған патша баласының тауды тауға урыстыратуғын дәулерди, барлық меккарлықты ислеп жаны қуты да туратуғын мастан кемпирди өлтирип «ай десе аўзы бар, күн десе көзи бар» қызға үйленетуғынлығы сөз етиледи.

«**Алтын көсе**» ертегинде байдың үш баласы болады, үш қызы болады. Әкесиниң ұсияты бойынша бир қыз жолбарысқа, бир қыз қасқырға, биреуи түлкиге бериледи. Үлкен баласы дәуди, ортаншысы аждарханы өлтирсе, кишкенеси жердиң астынан алтын кесе алып шығады. Олар өзлериниң сезгирлиги хәм тапқырлығы

менен көп бәлелерден қутылады. Ең кишкене Әдилдің патша берген қызын ушқырлы көсе өзинің үш аяқ аты менен урлап кеткенде баяғы жолбарыс, қасқыр, түлкі көбиндегі жезделери жәрдем беріп баланың қызын тауып береді.

«**Қуламет төре**» ертегинде ағасына жаманлық қылған қарындас қаққында, қарындасының дәуді сандыққа салып жасырып, оның менен қатнаста болып, ағасын дәри ушын өтирикке әждархаға жумсағаны, өлтирилген Қуламеттің бир кемпирдің дуұасы менен тирилгени, кейнинен Қуламеттің зулым қарындасын хәм зулым күйеуін қылышлап өлтиргени қаққында сөз болады.

«**Дузақшы ғарры**» ертегинде халықтың юмори менен даналығы оғада шеберлик пенен бериледи. Дузақшы ғаррының кемпири дәўлердің көзинше «не асаман» дегенде «дәўлерди қосып ас» деуі, қашқан дәўлерди түлки батырсынып әкелгенде, ғаррының түлкіге: «бул дәўлерди әкеннің қарызына әкелдің бе» дегенде дәўлердің жәнеде зырғып қашыуы, түлкинің қайтып келип ғаррыны «жеймен» дегенде ғаррының «ишим жуғырлайды, өткен жылы ем ушын жутқан күшиклер ийт болыпты» дегенде түлкинің қашып алып жөнелиуі өз-өзинен күлки пайда етеди.

«**Арық мерген**» ертегинің бир вариантында Арық мергеннің жезтырнақ, айыулар менен айқасы, оларды жениуі, өзін «Былытыр» деп атап, дәудің мөканына кирип, көзин ойып, қой терисин жамылып, оның уясынан қутылыуы, Қаралы деген жерге келип, жыртқыш аңларды жоқ қылып өзине қутлы мөкан дүзиуі, «семиз мерген» атлы баласы тууылып әкесиндей мергеншилик еткені сөз етиледі. «Арық мерген» ертеги жүдә ерте заманлардан киятырған ертек болса керек.

«**Жансап**» ертеги адамдағы шыдамлылық, мәртлик, батырлық, тапқырлық қәсийетлерди көтеринкилик пенен сөз етеди. Анда жүрип адасып қалған патша баласы Жансап жарты, бир аяқлы адамларға, маймылларға, қумырысқаларға жолығады. Кейнинен бир жерге келсе «Қырық күн бағаман, бир күн жумыс, ислетемен 1000 тилла беремен» деген биреудің хызметине кириседи. Қысқасы ол адам Жансапты териге бүрип, оны таудағы қарақус алып ушып, Жансап таудың басынан төменге баяғы адамға алтынларды таслайды. Ол адам хабарласпай кетип қалады. Жансап усы жүристе Суймырық пенен дос болып пери қызына үйленеди, кәп қыйыншылықлар менен өз үйине келеди.

«**Қудабай мерген**» ертегинде адамлар менен хайуанлардың дослығы, жақсылыққа сыйласық, адамның қалыс хызметинің оған бахыт әперетуғыны сөз етиледі. Ертекте Қудабай мерген аждархананы өрттен қутқарады. Аждарха оған «Мен саған төрт түлик малымды беремен» деп үәде етеди. Қудабай аждархананың үәдеси бойынша оның елине кетип баратырып көп малларды ушыратады. «Бул маллар аждарханымке» деп сораса «жоқ» деп жууап береді. Оның малы жалғыз сандығы екен. Қудабай бул

сандықты ашып қараса ишінде бір пери қыз отыр. Құдайбай сол қызға үйленіп мақсет-мурадына жетеді.

«Ақыллы қыз» ертегінде хайран қаларлық кәраматлы затлар хаққында сөз болады. Ертектің тийкарғы сөз етеуғын ушар гилем, ийискетсе өлейін деп атырғанды тирилтетуғын алма, дүньядағы барлық затты көретуғын айна. Ертекте бір сулыұ ақыллы қызға ашық болған үш ағайнли жигиттің базарлық-лары усылар. Ақыллы қыз дүньяны көретуғын айнаны кәлеп, соны әкелген жигитке күйеуге шығады.

«Төрт Абдулла» ертегінде шын мәнидеги дослар, мухаббат күшли сөз етиледі. Жаман атлы болып Мысыр шәхәрине айдалған Абдулла жолда тауды-тауға урыстыратуғын дәуді, жууырғышты, суұхор дәўлерди ушыратып дос болып, маңлайына хаялының шашын тийгизсе қылыш өтпейтуғын қәсийетлер менен бір патшаның қызының шәртин палұанлықтан жеңип, жууырғышлықтан жеңип, оттан аман қалып, маңлайға урған қылыш өтпей өз патшасына сол қызды әкеп береді. Олардың үшеуінің де аты Абдулла екен. Олар «аты бирдің жаны бир» дейди. Абдулла ұазыйпаны орынлап мурадына жетеді.

«Үш ағайнли жигит» ертегінде мәртлик, батырлық, сабырлылықтың адамды бахытқа еристретуғыны баянланады. Ертекте үш ағайнли батыр жигитлер қараұыллықта биреуи жолбарысты, биреуи айдарханы, биреуи қырық қарақшыны қылыштан өткереди. Олар белги ушын байдың бир қызының сырғасын, бир қызының әребегин, бир қызының жүзигин алады. Бай урлықшыларды өлтиргенликлерин көрип «оларға не тилесе бермен» дейди. Баяғы жигитлер белгилерин көрсетип байдың қызларына үйленеді.

«Асан генже» ертегінде адамлардың хайұанлар менен дос болыуы, оның басына «бахыт қусы» қонып патша болыуы сөз етиледі. Асан генженің тышқан, қумырысқа, жолбарыс пенен дос болып, Рум патшасының қызы Мысқал периге үйлениуи, көп қыйыншылықларға ушырап ақырында оны жеңип «басына бахыт қусы қонып» патша болыуы ертектің тийкарғы мазмунын қурайды.

«Алтын тауық» ертегінде адамның хайұан, хайұанның адам болыуы, шөптің жәрдеми менен адамды тирилтиу, пери қызлары т. б. хаққында сөз болады. Бир байдың бир хаялынан Асан, Үсен, екиншисинен Есен деген балалар тууылады. Әкесинин жүзимин жеген қусты балалар излейди. Буны бир қасқырдың жәрдеми менен Есен табады. Жүзимди жейтуғын алтын тауық бир патшаның тауығы болады. Есен қасқырдың жәрдеми менен қасқыр бирде ат, бирде қыз, бирде сур тулпар болып перий қызын табыуға жәрдем береді. Патшаның тапсырмасын орынлап қайтып киятырғанда баяғы ағалары Есенди қызғанып

оны өлтиреді. Қасқыр досты кәраматлы шөп пенен Есенди тиритип мұрадына жеткереди.

«Алтын баслы айдарха», ертегинде пери айдарханың жәрдемі менен «ашыл дастурхан», «қайна дүмше» хәм олардан алтын төгілетуғын қәсийетли затларды алған балықшының баласы хәққында, оның алтын баслы айдарханың душпанын өлтирип, мұдам оннан дууаның күши менен жәрдем алғанлығы айтылады. Бул сюжет, яғнай айдарха-жыланға адам жақсылық етип оннан жақсылық көриу, әжайып хәдийселер хәққында айтылатуғын ертекерлердеги жиий тәкирарланып отыратуғын көринислерден есапланады.

«Бүкир шал» ертегинде шәртийн бузылыуы менен турмыста қарама-қарсылықтың пайда болыуы және де бахытқа ерисиу көп қыйыншылықлар арқасында болатуғынлығы айқын көринип турады. Ертекте тұлки кебинде жүрген пери жигиттийн бүкир шалға Тұлкибай болып бала болыуы, баланың хан қызына ашық болыуы, көп алтын менен хан қызын алыуы, Тұлкибайдың кебинийн отқа түсип шәртийн бузылыуы «енди сен маған жоқ, мен саған жоқ» деп Тұлкибайдың ғайып болып кетиуи, қыздың «қолына темир хаса, аяғына темир геуиш кийип» солар тозған соң жигиттийн ізлеп табыуы баянланады. Ертекте перийийн адам болыуы, адамнан құсқа айналыуы, адамлар менен перийлер арасында мүнәсибетлер усындай жобада сүүретлениуи усы түрге киретуғын басқа ертекерлерде де көплеп ушырасып отырады.

«Жартыбас батыр» ертегинде алма жеп жүкли болған кемпир хәққында, оның кишкене баласы Жартыбастың батырлығы жөнинде, ағаларының жаманлық етип тунқыйыққа таслап кетиуи, онда пери мөканы болып Жартыбастың перий қызына үйленуи сөз болады.

«Орал батыр» ертегинде тууысқанлардың арасындағы қарама-қарсылық жоқарыдағы ертектегидей ағаларының кишкене инисине жаманлық етиу, кейнинен олардың пәнт жеуи сөз болады. Бул ертекте дәулерди өлтиргеннен кейин ағалары есикке қылыш байлап Орал батырды шолақ қылып таслап кетиуи, қыздың қанын соратуғын мәстан кемпир, Орал батырдың дууахан мәстан кемпирди қорқытып аяқсызға аяқ, көзсизге көз берийлерди әнгиме етиледі.

«Тазабай патша» ертегинде камбағал кисинийн баласының тапқырлығы, оның хәр қыйлы жоллар менен кәрамат ийелеп патша болыуы хәққында айтылады. Ертекте бөри болып кетип баратырған патша баласын Тазабай қутқарып патша оған «Қум салып тилла бол» десең тилла болатуғын, қалта кийсе адам көринбейтуғын шапан, қәлеген жауыңды қырабер десең, қыра беретуғын тасты сыйлыққа береді. Патшаның бул затларында дәулерилердийн кәраматы бар еди. Усыдан пайдаланып бир патшаның ауыруы қызын жазып Тазабай патша болады.

«Хансаят» ертегинде жоқарыдағы ертекей бир қақпаншының баласының уқыбы, батырлығы, тапқырлығы, мәртлиги ҳаққында сөз етеди. Хан ўәзирлериниң усынысы менен Саят «басы алтын, қуйрығы гүмис» «кийик», «алтын наўа», «Бир жапырағы алтыннан, бир жалырағы гүмистен байшынар» ды ханға келтиредиди. Жақсылық еткен жолбарыстың муртын түтетип шақырып, қустың пәрин де, қумырысқаның муртында усылай етип, хан қызының шәртин орынлап Саят оған үйленеди. Хаялының дуўасы менен алтын баслы айдарханың жәрдеми менен Саят ең ақырында зулым патша орнына хан болады.

Зулым патшалар орнына әдил патшаларды отырғызыў, зулым патшаларға қарсы гүресийшилерге женетуғын қурал ретинде дуўадан баслап барлық кәраматлы затларды жумсаў, перилерди, қусларды, жолбарысларды, ҳәтте айдархаларды да көмекке шақырыў халық қыялынан туўған әрманлар болса керек.

«Гүлзийба» ертегиниң сюжет қурылысында мийнет адамның бахытқа ерисетуғынылығы, ҳәр қандай зулымлықтан ҳадал ислердиң артық туратуғыны, ең ақырында жеңип шығатуғынлығы баян етилген. Хан қызы Гүлзийба ўәзир баласы менен қашыўға келисип қойғанда ўәделери келиспей, өз елиниң шопанына қатын болып басқа елге кетеди. Сол елде Гүлзийба тақыя тигип сатады. Бир тақыяда «бул тахияны алған перзентсиз адам перзентли», бир тақыяда «бул тақыяны алған адам дәўлетли болады» деген сөзлер жазылады. Бир саўдагер бул Гүлзийбаның сулыўлығын ханға айтып барып, ўәзирлердиң кеңеси менен Гүлзийбаны өзи алыў ушын онын күйеўи Мейтинди жолбарыстың азыў тисинен қала салыўға, қуслардың пәринен қала салыўға, отқа жағып оның өлген ата-анасының бейиштеме, дозақтама екенин билип қайтыўға жумсағанларының ҳәммесин Мейтин хаялының кеңеси менен, дәўперилердиң кеңеси менен орынлап, Суймырықтың жәрдеми менен патшаны да, ўәзирлерин де тас етеди.

«Табылмас дослық» ертегинде дослықтың қәдир-қымбаты, күши оның ҳәтте ағайиншиликтен де басымлығы сөз етиледиди. Ертекте қанаты, қуйрығы жулынып қалған қусқа жақсылық еткен жигиттиң бөри тырнағынан аман қутылыўы, жигитти жейтуғын көк қустың ағасы болса да көк қустың жигитти аман алып қалыў ушын бөрини әлтириўи көк қустың жәрдеми менен жигиттиң байыўы сөз етиледиди. Бул ертектиң қурылысы улыўма адамлар менен ҳайўанатлар арасындағы қатнастағы белгили дәстүрий усыл болғаны менен баянлаў қурылысының өзгешеликлери менен айрылып турады.

«Өгей ана» ертеги мазмуны ҳәм қурылысы жағынан оғада көркемлик пенен дәретилген ертеклердиң бири. Бунда өгей ананың жаманлығы, жетимлердиң бири-биреўин қуўатлап мақсетке

жетпүй, адам өмириндеги көп ғана қыйыншылықтары бай образлар менен сүүретленеди. Бул ертектеги жетим қыз бенен жигит бөлек турғанда қызға аң аулап жүрген Шахзаданың ашық болыуы, оның қыздың ағасы менен урысы ағасының өлиуі, қыздың шахзаданы өлтириуі, өзи еркек кийимин кийип «алтын қабақ» атып түсирип бир патшаның қызын алыуы. Сол патшалардан өлген адамды тирилтетуғын таяқ, шыбық хәм кемпирди алып, ағасын тирилитип баяғы патшаның қызын оған алып бериуі, қыздың пышықтай болып жүриуі, суу периси жигит пенен танысып, оны ағасына таныстыруы, ең ақырында әпендиси шығып қалған баяғы әкесин тауып оған жақсылық қылыуы сөз етиледі.

«Хан қызын алған бала» ертегинде жарлы баласының таң қаларлық хәнери менен хан қызын алғанлығы хаққында жарлы, мийнет адамның ақылға уграс келмейтуғын нәрселерге уқыбы тууралы оғада қызықлы әнгиме жүритиледи. Бурынғы ертеклердегидей жарлы баласы хан қызына ашық болса оның есигиниң алдын баланың ғаррысының сыпырыуы ушырасады. Жарлы ғаррыға хан—егер сениң балаң дүньяда жоқ өнерди билсе, қызымды беремен,—деп үәде етеди. Бала көз бояушылық өнерин үйренеди. Өзин үйреткен адамнан да озады. Мысалы, ол қошқар болады, қошқардан кейин буура болады. Устазы менен жарысып, устазы тазы болса, ол қоян, ол шымшық, устазы қырғый, бала шабақ болса, устазы шортан болып қууады. Бир уақытта бала хан басына жыға болып кийиледи, устазы хан алдында жырау болып айтып отырады. Жыға жерге тары болып төгиледи, жырау ата қораз болып тарыны шөплеп жей баслайды. Бир тары ханның геуишиниң ишинде жасырынып қалып ол шағал болып ата қоразды жеп қойыпты да шағал кебинен шығып баяғы бала жоқ өнерди көрсетип хан қызын алыпты.

«Бай баласы менен жарлы баласы» ертегинде де жоқарыдағы ертеклерде келтирилгендей бир көлди симирип ишетуғын, бир тауды бир тауға урыстыратуғын дәулер, суу тулпардың және де жерге басын киргизип тың-тыңлайтуғын жарлы баласының дослары хаққында. оның бай баласынан оқуудан озып кеткен соң «Барсакелмес»ке хәр қыйлы затларды орынлау ушын жиберуі, булардың хәммесин жарлы баласы досларының жәрдеми менен орынлап, ең ақырында бир хан қызығының да шәртин питкерип келсе, бай баласы қызғаныштан өлип қалғанының үстинен шығады. Алып келген қызды алып мурад-мақсетине жетеди.

Жарлы балаларының өзлериниң уқыбы ямаса ең жақын досларының жәрдеми менен хан қызына үйленуі халық ертеклеринде жийи ушырасып туратуғын ертеклик дәстүр болып есапланады.

«Тыйын» ертегинде де патшаның хызметкер жигити болған Тыйынды үәзирлердиң сөзлери менен патша хеш жерде жоқ «дан

дан шаңарақ», «үйге жабатуғын зербарақ қой териси», «перий қызына» жумсайды. Тыйынның қарындасы Тотының күйеуі— Қарақустың жәрдеми менен булардың хәммесин Тыйын патшаға әкеледи. Пери қызын тауып берген ғарры Қарақусты ғарғап өлтиреди. Ғарғыстан патша доңыз, ұзирлері ийт болып кетеди. Хадал мийнет етип, барлық қыйыншылықты басынан өткерген Тыйынның басына «дәулет қусы» қонып патша болады.

Хақыйқатында да ертеклерде халық қыялының оғада байлығы ертекти дәретиушилердің хәм айтыушылардың ертект ұақыяларын қыйыннан қыйыстыратуғыны, қыялай көринислерди, хәр қыйлы затлардың «кәраматлы қәсийетлерин» әдеттегидей көрсете билиуи жүдә айқын билинип турады. Ең таң қаларлық жери сол, ертекте, ертекти де өзиниң баян еткен ұақыясын ырастай, турмыста бар нәрседей етип сүүретлейди.

Солай етип әжайып хәдийселер дүркимине киретуғын ертеклер қарақалпақ ауызеки халық ертеклериниң көпшилик бөлимин қурайды. Оларда турмыс хақыйқатлығы, өмир шынлығы хәдден тыс қыял күши менен бериледи. Бул ертеклердің хәр биринде адам қыялының шексизлиги, адамлардың толып атырған арзыу-әрманлары, олардың өз мақсетине жетиу ушын ислеген хәрекетлери хайран қаларлық әжайып хәдийселер менен толы. Бул типтеги ертектиң мазмуны да, образлары да, тил қурылысы да өзине тән өзгешеликлер менен бериледи.

Ертекти дәретиушилер тәбияттағы, жәмийеттеги, жеке адамның өмириндеги ең қыйын, шешилмейтуғын мәселелерди ортаға таслайды, оларды қыял күшиниң жәрдеми менен шешиудиң жолларын тауып береді. Оларды оғада қызық, оғада қонымлы қылып айтып береді. Усының өзінде ертектиң адамлар ушын күши, құдирети билинип турады. Адамлар ертекти тыңлап отырып, олардың қыял менен тоқылғанын умытып кетеди. Олар ушын тыңлап отырғанда дәулер де, перилер де, хайуанлар, құстар да әпиуайы адамлар сыяқлы көринеди. Оларда бәринен де бурын жақсылық пенен жаманлықтың гүреси, жақсылықтың жеңип шығыуы қызықтырады. Адамлар өзлериниң кеули сүйген қахарманларды барлық қыйыншылықларды жеңип мурад-мақсетине жеткенде кеуиллери тоқ болып, өзлерин жақсы сезеди. Усының өзінде ертеклердің адамларға тәсир күшин көриуге болады.

Хәзирги дәуирде техникалық прогресс көрилмеген дәрежеде, хәтте қыялдан да зор рауажланып атырғанда, оның және де алға қарай өсиуінде, әжайып хәдийселер хаққындағы ертеклер, улыума ертект жанры уллы хәм бақалы материал болатуғыны түмансыз.

Ертеклер өзлериниң пайда болуы тарийхына ийе. Соның ишинде әжайып хәдийселер хаққында ертеклер ең әйемги дәуирлерде пайда болған болуы мүмкин. Деген менен ұақыттын

өтүүй менен оларға соңғы дәуір көринислериниң қосылыуы да заңлы қубылыс. Ертеклерде адамның тәбиятқа, жәмийетке, жеке өмирге көз-қарасы орын алыуы менен бирге бәринен де бурын оларда өмирди қыял менен сулыу сүүретлеу үлгиси бар.

ХАЙУАНАТ ДҮНЬЯСЫНА БАЙЛАНЫСЛЫ ЕРТЕКЛЕР

Қарақалпақ фольклорының көп томлығының 1—2 ертеклерге арналған томларында адамлар турмысын хайуанатлар образлары арқалы сүүретлейтуғын 21 ертек киргизилген. Эжайып хәдийселер хәм адамлардың соңғы замандағы турмысына арналған ертеклерге қарағанда адамлардың өмирин хайуанат образлары арқалы сүүретлейтуғын ертеклердин саны онша көп емес. Деген менен бул түрге киретуғын ертеклердин гәп санында емес. Бул типтеги ертеклер сюжет қурылысы, композициясы, сайланып алынған образ объектлери, сондай-ақ идеясы менен улыўма көркемлик өзгешеликлери бойынша да үлкен қызығыушылық туўдырады.

Қарақалпақ фольклорының көп томлығының I—II томларында барлығы болып мынадай ертеклер киргизилген: «Шонтық түлки», «Хийлекер қораз», «Түлки менен шағал», «Сумлықлы шағал», «Мақтаншақ қасқыр», «Түлки менен қораз», «Зоң ғарға», «Мақтаншақ тышқан», «Ешки, қой хәм өгиз», «Арыслан менен қоян», «Бөри менен ийт», «Бөдене хәм қой түлки», «Ешек хәм өгиз», «Сум ешек пенен аңқау түйе», «Ғарры менен өгиз», «Қурбақа менен тышқан», «Еки түлки», «Сум ешек», «Аш қасқыр», «Жолбарыс пенен ешек».

Солай етип хәзирги жыйналып басылып атырған бул типтеги ертеклердин баслы образларын қурайтуғын түлки, қораз, шағал, қасқыр, ғарға, тышқан, ешки, қой, өгиз, түйе, арыслан, жолбарыс, ешек, қурбақа қоян, бөдене т. б.

Ертекти дәретиушилер бул хайуанлардың хәр қайсысында адамларға тән анау яки мынау қәсийетти көре билген. Сонлықтан олардың образлары арқалы жақсы менен жаманды, ақыллы менен ақмақты, күшли менен әззини, қорқақ пенен батырды, ақ көкирек пенен сумды, жалқау менен мийнет сүйгишти, әдиллик пенен әдилсизликти, сараңлық пенен тапқышлықты қысқасы унамлы қәсийетлер менен унамсыз қәсийетлердин талас тартысын турмыслық тийкарда қурып, ең жақсы қәсийетлердин үстемлигин, жеңисин, артықмашылығын шеберлик пенен баянлаған.

Әлбетте, бул ертеклердин барлығы да белгили бир тарийхый дәуірде дөреген. Олардың дөреген дәуірлерин хәзиринше анықлау қыйын. Дурысында гейпараларының мазмунына қарап шөртли түрде белгили дәуирге, социаллық орталыққа жатқарыу мүмкин. Бирақта улыўма алғанда хайуанат образы арқалы адамлар

турмысын, оның унамлы, унамсыз таманларын сөз ететұғын ертеклердің бір дәуір менен шекленбей көп дәуірлерди қамтытуғыны, хәттеки бизиң күнимизде де олардың әхмийетин жойылтпағаны гүмансыз. Сонлықтан бул типтеги ертеклердің оқыу қуралларынан, театр сахналарынан, телевизор экранларынан, радиодан орын алыуы, идеялық хәм көркемлик жақтан ғана емес, улыўма эстетикалық тәсир күшиниң сулыўлығын хәм көриўшилер менен тыңлаўшыларға қонымлылығын, турмыс хәқыйқатлығын қызықлы хәм жеңил түсинип алыўшылығынан болса керек.

✓ **«Шонтық түлки»** ертегинде бул ертектің вариантлары рус хәм басқа халықларда ушырасады. Түлкиниң алдаўшылығы әдеп жарты уршық, кейин пүтин уршық, оннан соң бир нан, хәтте бир тоқлы, кейинен бир сулыў қызды урлағанын басқа түлкилерге айтып, олар буны қайдан таптың дегенде:—Мен буларды шонтық қуйрығымды музлаған суўға батырып отырып таптым,—дейди. Түлкилерди алдаған түлки алдаўын даўам етип, адамлар өетуғын жолда өтирикке өлип жатқанда алдаўшы түлкиниң өзи өлимге дуўшар болады. Солай етип «Өтириктиң қуйрығы келте» дегендей-ақ шонтық түлкиниң өзиниң алдаўшылық жолға түсип хәлек болыуы өтириктиң ақыбетиниң қайғы менен питетуғынын өтирикши түлки образы арқалы халық шебер қурастырған.

✓ **«Хийлекер қораз»** ертегинде таўықлардың жаўы, алдаўшы шағал эшкараланады. Төменде турған шағал жоқарыда ағаштың басында шақырып турған қоразды алдап төменге түсиўди айтады. Шағалдың пикирин түсинген қораз «басшымыз бар» бизлерге жұмыс ислететуғын соның қасына бар. деп тазының алдына жибереди. Сизди жиберген қоразға рахмет, мениң төсегимниң тозып жүргенин билеп, сени бизге жиберген екен.—Сол таўықларды қорғап жүриўши басшысы биз боламыз,—депти тазы шағалдың бел омыртқасын үзип атырғанда. Буны сезген таўықлар хийлекер қоразға, тазыға да шын жүректен рахмет айтыпты.

Ертекте қораздың ақыллылығы, хийлекерлиги, шағалдың сумлығы хәм жалмаўызлығынан артық етип сүүретленип, сумлыққа иши толған адамлардың қай ўақ бир ўақ дузаққа илинетуғынлығы көркем баянланып бериледи.

Сондай-ақ гейпара ертеклерде еки сумлықлы типтиң таластартысы, бирин-бири жеңиў жағдайы «Түлки менен шағал» ертегинде шағалға қарағанда түлкиниң сумлығының басымлығы қақпанға илдирип қойған майды түлкиниң мен оразаман»—деп шағалға мирәт етип, шағалды қақпанға илдирип, секирип түскен майды өзи жегени менен түлкиниң сумлығының басым екени көрсетиледи. Бул ертектө аз сумлығы бар адамның қатты сумлығының басым екени көрсетиледи. Бул ертектө аз сумлығы бар адамның, қатты сумлықлы адамнан шалқадан түсип пәнт жейтуғынлығын түлки-шағал образларынан көриўге болады.

«Сумлықлы шағал» ертегинде шағалдың өтирикке қасқыр менен дос болып, қасқырға «постын тигип беремен»—деп он қой алдырып жеп, кейнинен шағал қуйрығын кесип басқа шағалларға қосылып кетип, шағалдың қасқырды алдағаны айтылады. Бунда ўәде берип, ўәдесин жутып, қуйрық таслап алдап кететуғынлар шағал образында анық сүүретленеди.

Бундай ертеклерде аса кеткен сумлықлылар менен мақтаншақлар қатты күлкіге алынып отырады. Мысалы, «Мақтаншақ қасқыр» ертегинде басқа қасқырлардан гөре аш көз бир қасқырды басқа қасқырлар «жолбарыс» деп мақтан атайды. Буған мақтанған бул қасқыр қойларды аямай қырады екен. Қасқырлар оның мақтауын жеткерип, турған бир аттың да қарнын жарыўға кенес береді. Ат қасқырдың қолайын тауып, қақ маңлайынан бир теуипти. Тепки жеген қасқыр зорға сүйретилип аттың қасынан қутылыпты. Буны көрип қасындағы қасқырлар қашып кетипти. Оны енди ҳеш қасқыр «жолбарыс» деп шақырмапты. Бул ертекте көп мақтана беретуғын мақтанса паңсып ҳалын билмейтуғынлардың бир күн болмаса бир күн майрылатуғынын, оннан кейин оның бар абыройынан айрылатуғынын усы мақтаншақ қасқыр образынан айқын сезиўге болады.

Мақтаншақлардың бир түри ҳәм қылықлары ҳаққында мына бир ертекте мынадай ҳәдийсени сөз етеди. «Мақтаншақ тышқан» ертегинде бир буўдай ураның қасынан ин қазып алып, буўдайды соған тартып, келген қонақларды мардыйып, бай болып күтетуғын тышқан ҳаққында сөз болады. Бир күнлери ура орта түсип, ийеси урадан қалған бийдайды алып кеткеннен кейин, баяғы қонақ шақырып мақтаншақ болып қалған тышқан келген мийманларына ҳеш нәрсе тауып бере алмай қалыпты. Келгенлер «хәддинди билмей саған қонақ шақырыўды ким қойыпты»—деп гүңкилдесипти де, ендигиден былай оның менен хабарласпайтуғын болыпты. Соннан баслап оның өмири «эттең, эттең» менен өтипти. Ертеқ халықтың оғада даналық пенен айтылған «көрпене қарап аяқ узат» деген нақылы менен тамам болады. Ҳақыйқатында бул нақыл ертектің идеялық бағытын белгилеп турады.

Ҳайўанатлар дүньясына байланысly ертеклерде халықтың юмори, ойлап тапқышылығы сулыў етип сүүретленеди. Мысалы, «Түлки менен қораз» ертегинде түлкинің ағаш басында отырған қоразды жеў ушын алдап жерге түсириў мақсетинде, «патшамыздан буйрық бар, бир ҳайўан бир ҳайўанға тиймеўи керек, сен жерге түс сөйлесемиз»—дегенде қораз «ана еки ийт киятыр, үшеўлесип сөйлесейик»—депти. Ийтлерди көрген түлки «олар бул буйрықты есипепти ғой»—деп зып берген екен.

Адам турмысыңыз аўырлығы, оның түрли түмен қыйыншылықлары бул дүркимдеги ертеклерде де өз сүүретлениўин тапқан. Мысалы, «Зоң ғарға» ертегинде узақ жасайтуғын зоң ғарғаның

ауыр турмысы, машақатлы ҳәрекетлери көрсетиледи. Узақ жасау дегеннің өзи қыйыншылықлардың зәңгилерин басып өтип, бир шақадан екінши шақаға өрмелеу дегендей образлы түрде түсиндириледи.

Мысалы, «**Ешки, қой, өгиз**» ертегинде өз ийелеринен жәбир көрген ҳайуанларды, олардың «қарны тоқ болып, жақсы жасайтуғын жер излеуи сөз етиледи. Олардың жолда қасқыр, жолбарыс терисин тауып алып жүриуи, буның менен жолда ушырасқан тири жолбарыс пенен қасқырды қорқытыуы, ең ақырында: буларға жаманлық еткен жыртқыш жолбарыс хәм қасқырдың өлтирилиуи ауыс биршилик ертекте бирлик пенен ҳадал адамлардың мақсетине жетиуи, қыйыншылықтан қутылыуы, хәтте ең күшлi жауыз душпанларды да жениуи әниуайы хәм көркемлик пенен сөз етиледи. Ешки, қой, өгиз, қарапайым, мийнеткеш, өз мийнети менен күн көретуғын адамларды сүүретлесе, жолбарыс, қасқыр, түлки тайынға танық, ашкөзлик пенен зорлық етиушиниң мысалын көрсетеди. Олар хәмме уақыт әззилерге күш көрсетиуде ойлайды. Усы әдилсизлиги ушын ең ақырында өлимге гриптар болады.

Ҳайуанат дуньясына байланысly ертеклерде қоянды көпшилик жағдайда қорқақлықтың белгиси етип көрсетеди. Деген менен қоян бул типтеги ертеклерде хәмме уақыт қорқақ, әззи, емес, ал ақыллы, ойлап тапқыш, ҳийлекер, ғамхоршы ретинде сүүретленетуғын жерлери де бар. Сонлықтан болыу керек көп сериялы «хәссений» мультфильмин дәретиушилерде қоянның қасқырды утатуғын унамлы қәсийетлерин оғада көркем хәм исенимли сүүретлей алған.

Қарақалпақлардың «**Арыслан менен қоян**» ертегинде Арысланның жыртқышлығы, хәр күни қоянлардан биреуин жейтуғыны, бир ақыллы, ҳийлекер қоянның тәсили менен Арысланды қудыққа апарып, қудықтың сууында сүүретин көрсетип, оған топылдырып, арысланды қудыққа түсирип өлтириуи, солай етип кунде бир қоян жеп турған арысланнан қоянларды қутқарыуы ертеклердеги ҳайуанлар образына да адамлардағыдай сыяқлы ақыллылық, тапқырлық, даналық қәсийетлерди жәмлестириу болып есапланады.

Бундай жағдайда бөриге байланысly ертеклерде де ушыратамыз. Бөри, қасқыр көпшилик ертеклерде жауыз, жыртқыш, зулым болып унамсыз кейипте сүүретленеди. Гейде сондай ертеклерде ушырап қалады, онда бөри басқаша кейипте сүүретленеди. Мысалы, қарақалпақлардың «**Бөри менен ийт**» ертегинде бөри менен ийттиң өз-ара бир-бири менен пикир алысыуы, қалай жасау жағдайы сөз етиледи. Екеуиниң де турмысы, шағынулары, тилеклери ортаға тасланады. Аш, арық бөри ийтке: семириу ушын не қылу керек,—дегенде ийт: биреудиң үйин бағу керек, ол не жесе саған соны береди, сонсоң жаман болмайсаң,

етке шығып, семиресең,—дейди. Тыңлап турып буны бөри мақул көреді. Бір ұақытта бірден бөринің көзине ийттің мойнындағы қарғы көринеді. Қасқыр:—бул не, —деп ийттен сараса,—усы қарғы менен үй ийеси күндіз байлап қойып түнде жибереді,—деди ийт. Сонда қасқыр: «Бәнтте турып, сендей болып семіз болғанша, өз аяғыма арқайын жүріп, арық болғаным абзал»,—деп өз жөніне кетеді. Бирақ көп узамай бөри аштан өледі.

Ертекнің идеялық мазмунына нәзер аударғанда бөри сөзиндегі еркінликти күсеу, бөрилердің барлық жыртқышлық хәрекеттерін былай қойғанда, оның пикирін ийттің пикири менен салыстырғанда анағұрлым мазмунлы екенлиги ертекшинің айтайын деген ойының тийкарғы дәни екенлиги байқалып турады.

Жалған дослық, ақыр түби опасызлық жөнінде «Бөдене менен түлки» ертегинде қызығыушылық туұдырады. Бунда әдеп бөдене менен түлкинің дослығы сөз болады. «Ашпан тойдыр» деген түлкини дастурханлары менен тойға баратырған қатындардың алдына түсіп жорғалап бөдене олардың қалдырған дастурханларындағы нанды түлкіге жедіріп тойдырады. «Мени бир күлдир» деген түлкини бөдене сыйыр сауып отырған кемпирдің басына қонып, бөденени ұслайман деген ғарры кемпирин өлтирип алғанда түлкинің ишек-силесін қатырып күлдиреди. «Мени бир қорқыт» деген түлкинің көзін жумдырып, қуйрығынан тислетип, тойға кетип баратырған адамлардың арасына апарып, көзін аштырып, өлердегідей қорқытады. Сонда ашыуланған түлки бөдененің қуйрығын жулып алып соннан бөдененің қуйрығы шонтық болған екен делинеди ертекте. Ертектің тийкарғы идеясы соннан ибарат, гейпара жалған дос болған адамлар өз мәлин гөзлеп, жарамсақланып досларының сақыйлығынан, мүмкиншилигинен пайдалана береді. Досына зыяны тиймегенше оның кимлигин билиу қыйын. Бирақта оған қандай да бир досынан зыян келетуғын болса ямаса өзи қолайсыз жағдайға ушырайтуғын болса «тойдырған», «күлдирген» досының қуйрығын қорыққан ұақытта жулып алыуға таяр екенлиги сөз болады. Қуры тек ұақытша исин питкеріуді мақсет ететуғын жалған түлки қусаған дослар ертекте әшкара етиледі.

Халықтың юмори менен ойлап тапқышлығы халық ертеклерінің негизги белгилерін құрайды. Мысалы, «Ешек хәм өгиз» ертегинде ешек келип күнде қосқа қосылып шаршап жүрген өгизге сумлық үйретеді.—Бүгин сизлер отыңызды жемей, жорта аұырыңыз, сонда қосқа қосылуы мийнетинен қутыласыз»—дейди. Ешектің айтқанын қылып өгизлер жорта аұырады, алдына салған отты да жемейди. Үйдің ийеси сол күни сүретуғын жерге ешекті қосқа қосып, ол жер хәм қатты, соқпақлық жер екен, ешектің мойны жара болып өлейін дейди. Кеште ешек өгизлерге келип, тез тәуір болған болың «отыңызды жең», хожайыныңыз

қассаплар менен сөйлесипти «егер әгізлер бүгін отын жемесе, қассапқа беріп сойдыраман»—деп атыр,—депти. Өгізлер шаққанласып отын жеп, ертеңіне қосқа қосылған екен. Ешек бір сумлығы басына жетіп мийнет шексе, екінші сумлығы менен мийнеттен қутылған екен. Бұл ертеkte ешектің ақыллылығы, ойлап тапқышлығы көрсетіледі. Адамлардың бірде ақыллы, сумлық пенен пәнт жесе, екінші бір жерде буның жәрдеминде көп қыйын мәселелерді шешіуіге жәрдемлесетуғынын аңлатып турады.

(Халық ертеклеріндегі адамлардың турмысына байланыстырып сюжет құрыушылық, хәр қыйлы адамлардың минез-құлқын ашыушылық, күн көрестің қыйыншылықтарын баянлаушылық, хәр қандай қыйын исти ақылға жеңдириушілік кең орын алған хәм бул белгили бир фольклорлық дәстүр болып қәлиплескен. Мысалы, «Сум ешек пенен аңқау түйе» ертегинде түйенің аңқаулығы, ешектің сумлығы гәп болады. Ешек сумлық етип дуз тасыудан қутылады. Ийеси жатып жүрмей қалған ешектің дузын түйеге артып кетип қалған соң ешек еркинликке шығып отлақ жерге мәсирип отлап жүргенинде жолбарысқа ушырасып бир бири менен сорадады. Жолбарысқа ешек өзін «еңсели батыр» деп таныстырады. Бул бурын ешекті көрмеген жолбарыс екен, бул өзіннің жолбарыс екенін айтады. Жолбарыс ешекке: «Не өнериң бар жора» дегенде ешек құлағын жымпыйтып бир қатты аңқырғанда қорыққанынан жолбарыс қашып кетипти. Қашып баратырып жолбарыс қасқырды ұшыратыпты, оған «еңсели батыр» ды көргенин айтыпты. «Сол батырынды көрейік»—депти қасқыр жолбарысқа: Келсе қасқырдың көзі отлап жүрген ешекке түсіпти. Ешек бирден қасқырға «ата-бабаңның маған төлей алмай жүрген қарызы бар еди, соған мына жолбарысты әкеліпсен» деп айтқаны сол жолбарыс тым-тырақай қаша жөнелипти. Қасқыр ашыуы келип, «жат хәзир сени жеймен» депти ешекке. Ешек жатып, қасқыр үстине минип жеуіге қолайласқанда ешектің көзинен жас ағып атырғанына көзі түсіп, «неге, өлиминде қыйналып, жылап атырсаң ба» депти оған. Сонда ешек: «Жоқ оған емес, бир хәнерим бар еди, соны көрсете алмай кетип баратырман»—депти. «Тур сол өнериңди көрсет»—депти қасқыр. Ешек турып, қасқырды үстине мингизип, пайдаланып жорғалап гә арман, гә берман жүрипти. Ешектің жорғасына хәз еткен қасқыр ешектің үстінде уйықлап қалыпты. Ешек сол жорғалауын басып отырып қасқырды көп адамның ортасына алып келипти, көп адам қоршалап, қасқырды қолға түсирип өлтирипти, ешек аман қалыпты.

Ертеkte ешектің ақыллығы, ойлап тапқышлығы, рети келгенде оғада күшлилерди де қорқытып алатуғын уқыбы, зәрүр жеринде өлимнен қалатуғын ақылы сөз етилсе, усы қәсийетлердиң барлығы да әпиуайы мийнет адамынан табылатуғын адамларда-

ҒЫ ақыл күшиниң хәмме нәрседен жоқары туратуғыны шеберлик пенен баян етиледі.

Ақыллылық пенен сараңлылықтың жарыстырылыуы «Ғарры менен өгиз» ертегинде айқын сүўретленеди. Ғарры менен өгиздиң келисиуи, екеуиниң егинниң шығысын бөлисиуи, қәлегенлери бойынша ғарры дийханның дәнин, ал өгиз сабанын алыуы, дийхан үйине қапқа кеткенде өгиздиң дәннен ауыз тийип, мазалы экенин билип пәнт жеуи сараңлықтың утылыққа ушырайтуғынлығы айқын хәм көркем дәлилди берилген. Ақыллықтың ғарры, аңқаулықтың өгиз образында берилиуиниң өзінде де ертекти дөретиушилердиң даналық ойлары жатыр.

Бийқайғы күнниң өткенине мәс болып, ертеңин ойламайтуғын, күним өтсе болар деп «ўарық-шарық» пенен келешегин ойламайтуғын адамлар образларын баянлайтуғын «Қурбақа менен тышқан» ертеги де халық даналығы менен дөретилген. Мысалы, «Қурбақа менен тышқан» ертегинде тап усындай ўақыя сөз болады. Жазы менен қыс азыққа таярланған тышқанның аўхалы жаман емес, жақсы. Ал жазы менен «ўарық-шарық» етип қысқа таярланбаған қурбақада хеш нәрсе жоқ. Қурбақа суўық түскен соң аш болып тышқандикини келеди. Тышқан дәстүр бойынша, биринши күн келген мийманды жақсылап күтеди. Қурбақа тамағы тойған жерден кеткиси келмейди, тышқан оған «қонақ бир қонса қут, еки қонса жут» деген деп үйинен қууып жиберипти. Қурбақа аштан әри жүрип, бери жүрип, бери жүрип, суўықта жейтуғын зат табалмай жаптың бойына барып аяздан қатып өлип қалыпты.

Бул ертекте өз мийнети менен еркин хәм пәраўан жасайтуғын адамлар менен, мийнет етпей, қыс азығын ойламай, ақырында қыйналып өлип кетиўге шекем баратуғын адамлардың образы мийнеткеш тышқан, жалқаў қурбақа арқалы оғада исенимли етип сүўретленген.

Хайўанатлар образы арқалы сүўретленетуғын ертеклерде гейде тек хайўанлардың хәрекетине, олардың тәғдирине байланыслығы ўақыялар да аз орын алмайды. Булар хайўанлардың қәсийетин белгилеўде адамларды ойлап тапқан ең өткри юморлық ойларын айқын баян етип береді. Буған мысал етип «Еки түлки» ертегинин мазмунын қысқа келтириўдиң өзи жеткиликли. Еки түлки кетип баратырып көп тазы ийтлери бар қусшыларға жолығады. Тазылар түлкини қууып қалады. Түлкилер биреуиниң артынан биреуи қашады. Алдыңғы түлки артындағы түлкіге «екеўмиз еки жаққа қашайық, сонда бул тазылардан қутыламыз»—дейди. «Олай болса хәр жаққа бурылысып қашайық, қай жерде ушырасамыз» дейди екинши түлки. Сонда биреуи «ўәде сол тазылардың мына жуўырысы болса қалада қулақшын базарында ушырасамыз»—депти.

✓ «Сум ешек» ертегинде басына сумлығы жеткен, ғарры ийесине тәсил салып, әңкелеп жығып кеткен ешек отлы жер ізлеп отлап жүрип бөриге жолығады жемеге жемтик табалмай жүриген қасқыр да ешек пенен дайылы-жйен болып дәлкеседі. Ең ақырында бөри ешектің үстине минип алып ыйығынан баслап жей баслайды. Қысқасы қасқыр ешектің етин жеп, сүйегін қалдырып кетіп қалады. Ешектің сүйегін көрген ғарры «Хаққыңнан заңғар», сумлығың басыңа жетіпти»—деп ешектің бас сүйегине бир теуіп кетіп қалған екен.

Ертекте аса кеткен орынсыз сумлық басқа бәле болатуғыны: хаққында, ең ақырында өлимге де гриптар ететуғыны жөнинде ғаррының сум ешеги образы мысалында оғада исенимли сүүретленеди.

✓ «Аш қасқыр» ертегинде қасқырға жолыққан ешки «Мен көш баслайман, мени жесең сени көштиң адамлары өлтиреді» деген, оннан соң жолыққан қой «мени жесен, мен ханның дәруазасының алдында ойнайман, сени хан өлтиреді» деген. Ешки менен қой онна да сен ана жерде бийкар турған ат бар соны «же» деп кенес береді. Қасқыр атқа жеймен деп барса, «яқшы жей ғой, менің ишимде құпия бир сырлы хат бар, сол хатты оқып болып же»—дегенде аттың артына үңилип отырған қасқырды аттың сәдделеп турып теуіп өлтириуі бул орында қасқырдың гейде жауызлардын да ешкиденде, қойдан да, аттан да ақмақлығын, зулымлық, ашкөзлик жақсы нәрсеге апармайтуғынын, жақсылық хәм ақыллылықтың ақмақлық хәм зорлық үстинен ең ақырында үстем болып кететуғынын бул ертект жүдә әлиұайы, анық хәм сулыұ етип түсиндирип береді.

✓ «Қудайды алдаған түлки» ертеги де өзиниң сюжет құрылысы, мазмуны, образлары арқалы оқыұшыда үлкен эстетикалық тәсир қалдырады. Бул ертекте түйе, жолбарыс, қасқыр, шағал қағанақбас, жарықбас, түлки-жетеуі жолдас болады. Түлкиниң ақылы менен аш болған алтауы, түйени сойып жеп, ендиги жылы жети түйе қылып төлемекши болыпты. Буған түйе бийшара қыйыл болыпты. Түйе сойылып, бир жамбасын көтергенде қағанақбас майрылып дүньядан өтпти. Түлкиден астыртын сорап түйенин бир бүйрегін жеген қасқырды да жолбарыс ашыұы келип өлтирипти. Қасқырды жолбарыс өлтириуі ушын қуұып кеткенде түйениң гөшин түлки жасырыпты. Гөштен айрылған болып жолбарыс пенен түлки аұқат ізлеп кетип баратырса, түлки қолтығының астына жасырған түйениң ишеклерин жей берипти. Сонда түлкіге аш жолбарыс «не жеп атырсаң» дегенде, түлки «аш болған соң ишек-қарнымды жеп атырман» депти. Сонда жолбарыс ойланып турмай «менде ишек-қарнымды жейин» депти хәм «маған ишке қарнымды қалай алыұды үйрет» депти. Түлки жолбарысқа «сен күшли хайұансаң, мен сеннен қорқамаң» деген екен, жолбарыс түлкіге «мениң аяқларымды байлап, қарнымды жар» де-

гән екен, түлки жолбарыстың аяқтарын байлап қарнын жарып, өлтирипти. Баяғы түйениң мол гөшиниң бәри түлкіге қалыпты. Гөш жеп семирген түлки «енди қандай тазы жолықса да қашып қутыламан»—деген екен. Бир жүйрик тазы жолығып «қудайдың атына батпан тары айтып, зордан қутылыпты. Қутылып болып түлки «қудай хәм ақмақ екен-ау, мен оған тарыны қайдан тауып беремен» депти. Екинши сапары бұрынғыдан жүйрик бир тазыға жолыққан түлки қудайға «тәрези тасынды алып келде тарынды өлшеп ал» деп жалбарыныпты. Бирақ бул сапары түлки жүйрик тазыдан қутыла алмай териси базарға түскен екен.

Ертеkte түлкиниң алдаушылығы, хйилекерлиги, усының менен көпшилик досларының басына жетиуи, хәтте ол қағанақбас, жарықбас түйени былай қойғанда қасқырдың да, жолбарыстың да өлимине себепши болады. Мақтанып кетип жүйрик тазыға жолығып, терисиниң базарға түсиуи мақтаншақлықтың хәдден тыс ақыбетин көрсетеди.

Сондай-ақ китаптың екинши томында ушырасатуғын «Жолбарыс пенен ешек» ертеги сол томдағы «Сум ешек пенен аңқау түйе» ертегиниң бир варианты болып есапланады.

Жуумақлап айтқанда адамлар турмысын хайуанат образлары менен сүүретлейтуғын ертектелер ауыз еки халық прозасынан ең сулыу, ең өткир, ең ықшам дөретпелери болып есапланады. Онда ертекти дөретиушилердиң халық турмысын терең билетуғыны, адамлардың минез-құлықтарын тереңнен ашқаны, хайуанларға тән болған гейпара өзгешеликлер менен унамлы хәм унамсыз қахарманлардың дөретилиуи бул ертектелерге айрықша түр берип турады. Қатнасыушы персонажлар хайуанлар болған менен, хәтте хайуанларға тийисли анау ямаса мынау жағдайларды қамтыған менен бул ертектелерде тийкарынан хайуанлар дүньясы хәкқында емес, ал адамлар дүньясы адам өмири хәкқында гәп болады.

Хайуанларды мысалға алып ертектелер дөретиуи узақ дәуирлерден басланған болыуы мүмкин. Бул ертектелерде тотемизм динине байланыслы болыуы да, болмауы да мүмкин. Хайуанларда адамларда йбир жанлы бир зат деген ески түсиниклерге байланыслы да бул типтеги ертектелер дөретиуи мүмкин. Дегенен менен хайуанлардың бүгинги күни әдебиятта, әсиресе, балаларға арналған әдебиятта беккем орын алыуы образлы ойлаудың бұрыннан соңғы киятырған ең тийкаргы объекти болып қәлиплескенинен дерек береді.

Образлары хайуанлар болып келетуғын ертектелердиң адам турмысын сүүретлеуи усылы, яғный фольклорға тән болған дөретиуи-шиликти методқа нәзер аударғанда, әлбетте, тийкарынан адам өмириндеги шынлық, оның хәр қыйлы сыпатлары етилиуи менен бирге булардың хәммесиниң қыялға қурылғанлығы, мифологиялық эпизодларды өз ишине алғанлығы көринеде. Соның менен

бул типтиги ертеклерде усы жобада тек еткен дәуірлер тарийхы гана емес, ал ҳәзирги заманға сай көзқарасларды орын алыуы айрықша қызығыушылық туўдырады. >

ТУРМЫС ЕРТЕКЛЕРИ

Турмысқа байланыслы ертеклер әжайып ҳәдийселер ҳаққындағы ямаса ҳайўанат дүньясына байланыслы ертеклерге қарағанда турмысқа, өмирге, бираз жақынлығы менен айырылып турады. Усы жәғә оларда басымырақ сүүретленеди. Деген менен бул ертеклерде де жоқарыдағы ертеклердин көринислери ушырап отырады. Бул ертеклердин атының өзи-ақ көп нәрселерди аңлатып турады. Мысалы, «Әдил патша», «Жарлының қызы», «Ақ кеўилли жигит», «Өжет бала», Күнликши», «Жетим қызы», «Ақмақ қатын», «Шешен бала», «Ақылсыз бала», «Қырық аўыз өтирик айтқан шопан», «Аңқаў ғарры», «Еки дос», «Ақ кеўиллин аты азбайды, тоны тозбайды», «Ақыллы арымайды, алтын ширимейди», «Ақыллы бала», «Ақыллы ғарры», т. б.

Турмыс ертеклери деп биз шәртли түрде атап келемиз. Бул дүркиндеги ертеклерде де әжайып ҳәдийселер ҳаққындағы ямаса ҳайўанат дүньясына байланыслы ертеклерде де адам турмысы, өмирине байланыслы жағдайлардың болатуғынын естен шығармауымыз керек. Әлбетте, турмысқа байланыслы ертеклерде адам өмири, адам турмысының гейпара тәреплери кеңирек сүүретленетуғыны байқалады.

Турмыс ертеклеринде адам өмириниң ҳәр қыйлы тәреплерине кеўил бөлинип отырады. Онда биз ақыллы, ақымақ, әдил хәм зулым патшаларды, ақыллы хәм надан байларды, дана хәм саран ата-аналарды, сөзине берик мәрт жигитлерди, ойлап тапқыш билгир ҳаялларды, ҳеш кимниң ядына түспейтуғын сөзлерди табатуғын, шешен, билимли жетим қыз, жетим балаларды, аңқаў хәм аңқылдақ хәм ақыллы ғаррыларды ҳайран қаларлық көркем сөздин устасы шопанларды көремиз.

Дурысын айтқанда бул дүркиндеги ертеклерде ақыллылық пенен ақымақлық, билимлилик пенен наданлық, тапқырлық пенен топаслық, әдиллик пенен зулымлық, жақсылық пенен жаманлық, туўрылық пенен урлық, сулыўлық пенен бәтбешерлик қысқасы адам өмириниң унамлы тәреплери менен унамсыз тәреплериниң мудам шайқасы, олар арасында удайына болып туратуғын қарама-қарсылық сөз болады. Турмыс ертеклери адам өмириниң бул қубылысларын қыйыннан қыйыстырып, қысқа хәм әпиўайы, сулыў хәм түсиникли тил менен баянлаўға бағдарланған.

Турмыс ертеклеринде сюжеттиң ықшамлығы, образлардын онша көп болмауы, ўақыяның тез басланып, тез раўажланыуы, ўақыяның шийеленисиўиниң узаққа созылмауы, пикирди өткир-

лестириуі үшін нақыл-мақаллардың т. б. көркем сүўретлердин ислетилиуі айрықша дыққат аўдарады.

Хәр бир ертекте адам ойының ушқырлығы, тапқырлығы, сюжет қурыўда, образ дәретиўде, көркем сөз қураўда шеберлиги көзге тасланады. Хәр бир ертекти көркем сөз бенен исленген бир имарат десе болады. Ертеклерде көркем сөз қурыўда адам ойының шексизлиги соншелли ҳақыйқатында да таң қаласаң. Мысалы, «Қырық аўыз өтирик айтқан шопан» ертегин алайық.

Бир патша қырық аўыз өтирик айтқан адамға қызымды беремен депти. Сонда елден 40 өтирик айтқандай адам табылмапты. Бир күни бир шопан келип «мен айтаман» депти.

Тақсыр, бир қоян урып алып едим, ишинен бир ярым батпан май шықты. Етигиме жағып едим, биреўине жетип еди, биреўине жетпей қалды. Соннан етигимди дастанып жатып қалдым. Түнде қарасам еки етигим төбелесип атыр екен. Май жақпаған етигимди еки урдым, май жаққан етигимди бир мәртебе урдым.

Азаңда турсам, май жақпаған етигим қашып кетипти. Бир етигимди бир аяғыма суғып жүрип едим, жүре алмадым, еки аяғымды бир етикке суғып едим, ана таўдан бир басып, мына таўдан бир басып, бир садақаның үстинен шықтым. Қарасам усы садақада тақ етигим табақ тартып жүр екен. Меннен қорыққанынан қос табақ, сасқанынан үш табақ, бир өзиме бес табақ әкелди. Бәрин ишип-жеп тойып алып кеттим.

Бир байталым бар еди, сол байталым пошалап кеткен екен. Бийик таўдың басына шығып қарасам көринбеди. Сөйтип турғанда, өңиримнен көзи жоқ бир ийне таўып алып, бир аўлақ жерге шаншып, үстине минип қарап турсам, байталым жети қырдың аржағында жайылып жүр екен. Жақынлап барсам бир дәрья шықты, қынымды минип, пышағымды есип баратыр едим, өтім де кеттим. Барсам бийем қулынлап қалған екен. Услап алып байталымды минип, қулынымды алдыма алып едим, байталым жата қалды. Қулынымды минип, байталымды алдыма алып көлге келдим. Байталымды суўғарайын десем суў қатып қалыпты, тептим-тептим ойылмады. Соннан кейин басымды суўырып алып, кегирдегимнен услап музды урып едим, көлдің музы ойылды. Сонда хан; «Көл дегениң бир кишкене көлшик шығар», — депти. «Көлшик болса көлшик шығар, тақсыр, бир жағынан ушқан қара қус аржағына қанаты талып, зорға жететуғын еди» — дейди «Қара қус дегениң жапалақ шығар» — дейди хан. «Жапалақ болса, жапалақ шығар, тақсыр, бир үйге қанаты үзик болатуғын еди» — дейди. «Үй дегениң жаппа шығар» — деди. «Жаппа болса, жаппа шығар, есигинен мөңиреген буғаның даўысы төрине тал-тал баратуғын еди» — деди.

— Усыншама өтириктиң бәрин айттың, ал сениң мурның неге пушық» — деди хан.

— «Хан дегенде қырық жигиттің ақылы болады дейтуғын еді, тақсыр сизде бір кисинің де ақылы жоқ екен. Соншама музды сындырып жүрген баста мурыннан не қалсын» — депти.

Соннан кейін сөзден жеңілген хан қызын беріуіге ырзашылығын берипти. (Қарақалпақ фольклоры 1-Том, 1977 ж, Нөкіс, 267—268-бетлер).

Жоқарыдағы ертеkte адам қыялының қаншама ушқырлығы, адам ойының қаншама даналығы қыйыннан қыйыстырылып айтылған сөзлерде хайран қаларлық етип сүүретленген.

Турмысқа байланысly ертеклерде ақыл-пәсият, әдеп-икрамлылық, жақсылық пенен жаманлық арасындағы талас-тартыслар жүз береди. Мысалыға, «Жақсылық қылсаң өзіңе, жаманлық қылсаң өзіңе» деген ертекти алайық. Бир хаял бир данышпан адамға барып; — Биреуіге биреу жақсылық қылса не қылады? — деп сорапты. Сонда данышпан адам: — «Жақсылық қылсаң өзіңе», — деп жууап берипти. Оннан соң және — Бир адамға бир адам жаманлық қылса не қылады? — деп сораиды. Оғанда жоқарыдай етип «Жаманлық қылсаң хәм өзіңе» — деп жууап береди. Хаял усының дурыс, надурыслығын сынап көрейин деп үйине келген бир дийуанаға уу салынған нанды береди. Ол дийуана нанды жемей қойнына салып узақ мәнзиллерди асады. Ол жолда ашырқап киятырған аталы-балалы кәрұанды көреди. Олар дийуанадан нан сораиды. Ашырқағанларды аяп қойнына салған нанды оларға береди де өз көніне кетеди. Уулы нанды жеп аталы-балалы кәрұанлар өледи. Бул баяғы уулы нанды берген хаялдың ери хәм баласы еди. Солай етип «Жақсылық қылсаң өзіңе», «Жаманлық қылсаң өзіңе» деген гәптиң мәніси тастыйықланады.

Әдиллик — турмыс ертеклеринде тийкарғы сүйенетуғын ен хасыл қәсийет, оны хәмме қәдирлейди. Әдилликке хан да қара да бас ийеди. Мысалға, «Әдил патша» ертегин алайық. Онда патшаға ақыллы сөз айтып унаған Әдил атлы баланың ханның қызын алып, оның журтының ярымын сорағаны, ақыллы, әдил, төрелиги менен кейнінен ханның барлық журтына ийелик еткені сөз етиледи. Әдил патшаның кәрұанның хәқысын, ғаррының қунын төрелик етип шешиуиниң өзінде қандай әдиллик хәким сүргенин байқайсаң.

Ата-бала мәселеси турмысқа байланысly ертеклерде жийи орын алып отырады. Мысалы, «Бекимбет бақыл» ертегин алайық. Онда үш баласына дүньяны бөлистрип берип, өзи қараұсыз қалған Бекимбет бақыл хәққында сөз болады. Қараұсыз қалған Бекимбет бақыл бир-бирине билдирмей үш баласына да айтпауға уәдесин алып, «мениң усы төсегимнің астында бир гүзе алтын бар, мен өлген соң соны сен ал» деп айтады екен. Әкеси өлгеннен кейін үшеуи сырласса үшеуіне де усы гәпти айтқаны белгили болады. Үш бала айтқан жерди адам бой қазған екен,

бир өгиздің шақы шығыпты. Шаққа үңілсе онда бір хат бар екен. Хатты оқып көрсе мынадай сөзлер жазылған:

Әкеңің көп болар балада қаққы,
Балаларым мени асырайды ғой деп,
Бар дүньямы,
Үш балаға тең бөліп,
Өзи далада қараусыз қалған,
Бсқимбет бақылдың өнменине,
Усы өгиздің шақы.

Буны оқып көрген Бекимбет бақылдың үш баласы «уақ» әкемізге қарамаған екенбіз-ау деп пәнт жепті.

Ақыллылық, даналық, тапқырлықтың жарлы адамлардың арасында болатуғыны жөнінде турмысқа байланыссы жоқарыда атап өткеніміздей көп ушырасып отырады. Мысалы, «**Жарлының қызы**» ертегін алайық. Бурында бір хан өз журтынан «дүньяда не қатты», «не жүйрик», «не мазалы» деген сорауға жууап таппақшы болыпты. Буған хешкім жүрексинбей, бір жарлының жети жасар қызы әкесинен хан алдына усы сөзлерге жууап айтыуға апарыуды сорапты.

Қыз хан алдына барып, — Ханымыз, сиз «дүньяда не қатты» — депсиз. Мениң мынау ғаррым күнде арқалап отын тасыйды. Үйге келген уақытта ийиндеги бір тырмышын жаздырса, екінші тырмышын жаздыра алмайды. Соған қарағанда дүньяда жоқшылық қатты ма деймен. Ал екінші сорауында «дүньяда не жүйрик» депсиз. Ғаррым түнде ауқатқа тойып алып, ертен үш-төрт арқа отын әкеліп таслайын дейди. Ал ол айтқаны болмай бір арқа отынын зорға әкеледи. Соған қарағанда дүньяда тил жүйрик шығар, деймен. Үшінші сорауыңызда «дүньяда не мазалы» депсиз. Мени түнде ғаррым менен кемпирим ортасына алып жатады. Ал азанда қарасам шетте жатқанымды көремен. Соған қарағанда дүньяда бирин-бири сүйген ашықлық мазалыма деймен, — деп қыз жууап берди. Хан қыздың ақыллылығын билип, өзине хаяллыққа алмақшы болады.

Жаушылар қызға келип, «сизди патшаға айттырып келдик; қалың малына не берсин», — дегенде Қыз; — Онбес орақ, жигирма бес кетпен, елиу ғарға, 60 шымшық берсин. Ал үйіндеги жалғыз қозысын берсе-берсин, бермесе өзи билсин, ханына соны айтып бар, — депти. Хан буған ойланып қалыпты. Ойласатуғын бір дана адамды шақырып сорағанында ол былай депти. Онбес орақ дегени жигит он бесінде орақтай кескир болады. Жигирма бес кетпен дегени жигит жигирма бесінде кетпендей кеседи, елиуде адамның ғарғадай-ақ халы болады, алпыста болса сиздей ақылсыз ханның шымшықтай-ақ халы болады. Үйіндеги жалғыз қозысын берсин, бермесе өзи билсин дегени—үйіндеги жалғыз

баласына алсын алмаса гәпин қойсын дегени, депти. Солай етип хан қызды баласына алып берген екен.

Бул ертектің хәр бир гәпинде қанша мәни жатыр. Адамның әмириниң хәр бир бөлегиндеги тәғдири, оған берилген көркем баға, айтайын деген пикирди дүрс еттирип айтпастан, көркем сөздің жәрдеми менен қамырдан қыл сууығандай етип айтыу, ең қыйын мәселеде де исти ақылға салып шешиу көринеди.

«**Ақ кеуилли жигит**» ертегинде ҳадаллық, пәклик пенен бирге, сөзге шешенлик, сөзди астарлап сөйләушилиқ үлгилери бар. Бир жигит суўға ығып баратырған жаптағы алманы алып жартысын жеген ўақытта, бул алманың ийеси бар шығар, ийесин разы етип жейин деп жапты жағалап ийесин излеп кетеди. Сол алманын түскен жери бағды, бағдың ийеси ғаррыны табады. Ғарры баланың ҳақ кеуиллигине, ҳадаллығына разы болып, оған қызын бермекши болады. Ғарры; — Балам, мениң еки аяғы, еки қолы, еки көзи, еки қулағы, тили жоқ сондай бир тәқилеттеги қызым бар еди, сизге соны миясар көрдим депти. Жигит буған қайыл болыпты. Сөйтип ғарры жигитке қызын көрсетсе «ай десе аўзы, күн десе көзи бар» бир сулыу қыз. Жигит ғаррыдан айтқан сөзиниң мәнисин сорапты. — Барекеллә, балам, сизге мениң еки аяғы жоқ дегеним — биймезгил көшеге шықпайды, еки қолы жоқ дегеним — намәхрамның қолынан алмайды. Ал еки көзи жоқ, еки қулағы жоқ дегеним — нәмәхрамның жүзин көрмеген, бийҳасылдың сөзин еситпеген еди. Ал тили жоқ дегеним — ҳешкимге қатты сөйлеп қатты сөз айтпаған еди, — депти ғарры.

Сөзди астарлап, шеберлеп айтыу менен адамның өз мақсетине жетиуи «**Күнликши**» ертегинде айқын сүўретленеди. Халықтың аўқалын билиу ушын үстине әпиуайы бир адамның кийимин кийген патша хызмет ислеп атырған күнликшиге келип «бир күнге неше теңге алып ислеп атырсаң» депти. — Бир теңге, деп жууап берипти күнликши. Бул көп-ғо, оны не қыласаң, деген сорауға күнликши: — бир теңге төрт шайы болады, бир шайыны қарызыма беремен, бир шайыны қарызға беремен, бир шайыны ҳаялымыз бенен аўқат қыламыз, ал бир шайыны суўға таслайман, депти. Патша тахтына отырып, еситкен сөздің мәнисин билиу ушын күнликшини шақыртып сорапты. Сонда, күнликши: — Бир шайыны қарызыма беремен дегеним, мениң үйимде ата-анам бар, олардан қарызым көп, бир шайыны солар ушын жумсайман. Бир шайыны қарызға беремен дегеним мениң балаларым, қызларым бар, олар ертеңги күни мен қартайғанда асырайды, соның ушын бир шайыны солар ушын жумсайман. Бир шайыға дуз алып, суўға саламан, ҳеш татымайды, сизин патшалық дәуириңизде дуз жүдә қымбат депти дийхан. Патша буны еситип дузды арзantlyп халыққа жақсылық қылған қусайды дейди.

✓ «**Жетим қыз**» ертегинде адамның мыңсан әрманларының иске асыуы, ҳәтте қыйын жағдайларда адамға ҳайуанлардың да, қус-

лардың да дослық меңир-мухаббатының болатуғыны жөнінде қыял менен мынадай ұақыя торланады. Бир дийхан ҳаялы өлип, қызы бар бир ҳаялға үйленеди. Өлген қатынынан бир қызы болады. Өгей ана жетим қызға қатал зулымлығын өткерип, отырса басына, турса аяғына урып, күн бермейди. Дийханның бир көк сыйыры болады, ҳаял жетим қызға бақтырып, қолына пахта берип ийирип жип етип әкел дейди. Жылап тұрған қызға көк сыйыр жәрдем берип, пахтаны аўзынан түтип, қуйрығынан жип етип шығарады. Өгей ана сен бул жипти қайдан таптын деп азаплайды, ертеңине ол жипти қолына берип буны бөз етип әкелесең дейди. Көк сыйырдың көмеги менен жетим қыз оны бөз қылып әкеп береді. Қатын бәленің бәрін сыйырдан көрип сойдырады. Сойылмастан бурын сыйыр қызға, мениң сүйеклерим, саған кийетуғын кийим болады, жыйнап белгили жерге көм дейди. Қыз солай ислейди. Бақтыратуғын сыйыр жоқ, өгей ана оған бир қап қызыл тары менен ақ тарыны араластырып жиберип, усыны айырасаң деп ғәзебин тигеди. Қыз не қыларын билмей отырғанда бир ақ таўық пенен қызыл таўық келип, тарыны айырып береді. Өгей қатын қызы менен аўылдағы тойға кетер алдында жетим қызға қорық болып жүрген таўықты он бес мәйек пенен берип мен келгенше шығартып қой, болмаса өлесен, деп тапсырма берип кетеди. Жетим қыз жылап отырғанда таныс кемпир келип, қорық болған таўыққа өзінде бар 15 шөжени салып қызды қуғандырады. Қыз тапсырманың орынланғанына қуғанып тойға бармақшы болып, сыйырдың сүйегин ашса, қызға керек барлық ҳасыл кийимлер тайын болып тұр екен. Қыз ҳасыл кийимлерди кийип тойға барады, оны жақсы күтип хұрмет көрсетеди. Өгей ана менен қызы есикте қалады. Олар ашыўланып қайтады. Жетим қыз олардан бурын үйге келип отырады. Өгей қатын, бир күнде таўық шөже шығара ма, деп қызды қатты сабайды. Усы ұақытта сол елдің патшасы өлип, орнына патша сайламақшы болады. Сол патшаның ўәзиринің қолына жетим қыздың түсип қалған геўиши түседі. Уәзир, мына геўиш кимнин аяғына болса сол патша болады деп дағазалайды. Жетим қызды таўып алып геўиш оның аяғына болатуғыны анықланады. Солай етип жетим қыз патша болып халықты әдиллик пенен сорайды.

Жоқарыдағы ертеkte турмыста оғада кем ушырасатуғын өгей ананың, бурынғы ҳаялдың перзентлерине ҳәдден тыс зулымлығы оғада исенимли ҳайран қаларлық мысаллар менен тәрипленеди. Бир майданда жип ийириў, бир майданда бөз тоқыў, бир майданда бир қап тарының ағын бир жаққа, қызылын бир жаққа айырыў, бир майданда қорық болған таўыққа шөже шығартыў — қысқасы жетим қызға адамның ақылына уғрас келмейтуғын тапсырмалардың берилиўи — шын мәнисинде өгей ананың ҳәдден тыс зулымлығынан, ғәзебинен дерек береді. Ертектилер ҳәр ұақыт эзилер тәрәпинде, оларды қоллаўға, мақсетине жет-

кериўге таяр. Сонлықтан олар қызға жәрдемлесіў мақсетинде жип ийрип, бөз тоқыўды көк сыйырга тапсырады, ҳатте оның сүйеклерин жетим қызға тайын кийим-кеншек қылып қояды. Бир қап араласып кеткен ақ тары менен қызыл тарыны тауыққа ажыраттырады, жетим қызды мақсетине жеткеріў ушын әдил патша дәрежесине жеткереди. Бул ертекте турмыс ҳақыйқатлығы менен адамның арзыў-әрманлары шеберлик пенен ушластырылып берилген.

✓ **«Ақыллы қатын»** ертегинде ҳаялының ақылы менен жигиттин мақсет-мурадына жетиўи сүүретленеди. Әкеси өлерде баласына мынадай ақыл береді: Бириншиден, өзиннен үлкен адамның төминде, өзиннен киши адамның жоқарысында отыр. Екиншиден, майда сөйлеме, ириден сөйле, ал үшіншиси болса, ҳәптесине бир рет үстинди жаңалап кий. Ал, балам, ақылдан адасып қысылған жеринде қатыныңнан ақыл ал. Мениң нәсийхатым усы, усыларды ядыңнан шығарма депти. Буларды ядынан шығарған жигит жарлыланып қалады. Қатынының ақылы менен ойлаған мақсетлерине жетип жигит кеўилдегидей дәўран сүреди. Ертектің баҳалылығы ата сөзиниң даналығында, ата нәсийхатының өмир менен қалай болса солай байланыслылығында. «Ақыллы арымайды, алтын ширимейди» ертегинде де өз күйеўин, қайнатасын өлимнен қутқарған ақыллы келин жөнинде сөз болады.

✓ **«Ақылсыз бала»** ертегинде бахыттың да, дәўлеттин де қәдирин билмей, ҳатте Қыдыр атаны да танымай, мийнетсиз дүнья излеген адамның ең ақырында жолбарысқа жемтик болғаны көрсетиледи.

Халық ертеклеринде юморлық жағдайлар аз ушыраспайды. Оларда адамларда ушырасатуғын нуқсанлар күлките алынып отырады. Мысалы «Аңқаў ғарры» ертегинде таўып алған ийнені қапқа салатуғын, таўып алған орақты жағасына шаншатуғын, таўып алған күшикти белине байлауы аңқаў ғарры ҳаққында күлкили етип баянланады. Кемпириниң ийнеге айтқан пикирин ораққа, ораққа айтқан сөзин күшикке пайдаланып аңқаў ғарры күлки пайда етеди.

Ҳаял-қызлар мәселеси қарақалпақ ертеклеринде, соның ишинде турмысқа байланыслы ертеклерде үлкен орын тұтады. Оларда ҳаял-қызлар көпшилик жағдайда унамлы жағдайда, унамсыз жағдайда да сөз етиледі. Усы типтеги ертеклерден жүдә ески дәўирлерди сөз ететуғын **«Ҳаяллар патшалығы ҳаққындағы ертекти»** көрсетиўге болады. Бул ертекте ҳаяллар патшалығы оның ханы, Занай, Занайдың бала туўыуы, ол патшалық ушын тек қыздың сақланыуы, баланың қадаған етилиуи, бул ертекте Занайдың бала туўыуы, оны жасырыуы, кейиннен билинип қалыуы, оның өлимге буйрылыуы, баланың атының Искендер болыуы, Занайдың сырды ашыуы, өзін-өзи өлтириуи, солай етип ҳаяллар патшалығының қулауы сөз етиледі. Усы ертектен пенен таныс-

қан илимпазлардың пикирлеріне қарағанда ертегі матриархат (аналық) дәуіріне тийіспіз. Бұл ертегі ең ескі дәуірлерді үйреніуде де әрқайсысы маңызді.

Турмысқа байланысты қайсы ертегі алсақта «Екі дос» я «Ақыллы бала» ма, «Ақыллы қарғы» ма, «Ақ кеуіллінің аты озбайды, тоны тозбайды» ма, «Билгіш шопан» ба, «Насийхат сатып алған бала» ма, «Байлардан жақсысын алған бала» ма қысқасы қайсысын таллауға алып қарасақта жақсы менен жаманның, ақ пенен қараның, әділлік пенен әділсізліктің гүресін көреміз. Хәр бір усы ертегілер менен танысқан адамға сабақ болатуғын насийхатты байқаймыз.

Хәр бір ертегі өзінне тән көркемдік өзгешелікке ийе. Оның басланыуы, ұақыяның шийеленісіуі, шешіліуі, питуі өз алдына бір өзгешеліктер менен беріледі. Ертегілердің басланыуында «Бурынғы өткен заманда»—оның варианттары көп болады. Ертегіге қатнасқанлардың хәр қайсысының сөзі, хәр қайсысының хәрекеті болады. Ертегінің мазмунында халықтың нақыл-мақаллары да көп орын алған. Хәр қыйлы шәртлер, илме сөзлер, астарлы сөзлер, жумбақ ұақыялар, қарама-қарсы нәрселер ертегілердің мазмунына тән болып келеді. Ертегілердің қақарманлары бизің бурын да, совет дәуірінде тастыйықлағанымыздай хан хәм қара, бай хәм жарлы болып бөлініп, жоқары класс жаман, төменгі класс жақсы деген тәлімат жақыйқатында да ертегілердің мазмунына жууап бермейді. Байдың да жаманы жақсысы, жарлының да жақсысы, жаманы ертегілерде сөз болады. Сонлықтан биз ертегілерді класслық көз-қарастан емес, ұлыұма адамгершілік жақсылық, жаманлық, ақ, қара көзқарасынан үйреніуіміз керек. Ертегілерде сөз етілген ұақыялардың кеуіндегідей «мақсет-мурадына жетіп» тамам болыуы да усы жанрдағы халық дәретпесінің оғада терең бақалылығынан дерек береди.

ӘПСАНАЛАР

(мифлер)

Әпсаналар бизің әдебиеттануы илимимізде оғада аз изертленген тараулардан есапланады. Қарақалпақ фольклорын изертлеушілер де бұл жанрға жетерлі итибар бере алмады. Бірақ қарақалпақ әдебиетшылары рус, қазақ, өзбек хәм т. б. халықлар илимпазлары сыяқлы «Миф» терминин хәр қыйлыша қалеткен орында қолланып келеді. Қандай да бір хәдден зыят қыйалы дәретпелерде, соның ишінде әжайып хәдийселер, жақыйқатындағы ертегілерге, аңызларға да миф деп айтыушылық ұшырасып қалады.

1 Қарақалпақ әдебиеттаныу илиминде биринши рет мифке түсиник бериушилик хәм қарақалпақ фольклорында мифти тилге алған Н. Дәуқараев болды. Ол өзиниң «Қарақалпақ әдебиаты, тарийхының очерклери» атлы көлемли мийнетиниң фольклорға арналған биринши китабында миф тууралы мынадай пикирлерди келтиреди: Мифтиң дәслепки мәниси гүрриң, әнгиме, қыялдан, ойдан шығарыу деген түсиникти билдирген. Ерте заманларда адамлар илимниң оғада төмен басқышында турған уақларда түрли тәбият қубылысларын, адамлар жәмийетин түсиниу ушын қыялға-ойлап шығарыуға урынады. Жәмийетлик турмыстың, ҳәр түрли тәбият қубылысларының не ушын хәм қалай пайда болғанын анықлағысы келеди. Усының нәтийжесинде жәмийетлик тиришилик, турмыс, ҳәр түрли тәбият қубылыслары жөнинде ойдан үрейлендирип қыял сүриу жолы менен қыялый әңгимелер дөретеди. Мине усындай шығармаларды илим тилинде миф дейди. Қудайлар, олардың ҳәрекетлери, ҳәдден тысқары күшли қаҳарманлар, олардың жеңислери, ҳәр түрли тәбият қубылыслары, адамның, жердиң жаратылысы жөниндеги әңгимелер усы мифке жатады. Мифлер адамлар тиришилик турмысының негизин хәм оның әҳмийетли мәселелерин шешпекши болады. Мифлерде әййем заманлардағы адамлардың даналығы, философиясы жыйналған. Қарақалпақ фольклорында усы мифтиң қалдықлары гезлеседи. Мәселен, қудай, пайғамбар, периште, айдарха, дәу, жин, албаслы тәбият қубылыслары жөниндеги әңгимелер, қыялый аңыз сөзлер усы шығармаларына киреди. Мәселен, «Қорқақ шалдағы дәулер», «Жерди көтерген көк өгиз», «Арық мерген», «Қара дәу», «Гүлзийба», «Қоян менен жылан» ертеклериндеги көринислер, «Қоблан» дәстанындағы периштелердин жәрдем бериу, Бердақтың «Шежире» синдеги «Расулла пырақ миния» куплети Алаңғасар Әлиң дәу, Баба түкли әзиз т. б. усыларға жатады.¹

Қ. Камалов өзиниң қарақалпақ әдебиатында көркем методқа арналған китабында қарақалпақ фольклоры дөретпелериндеги мифологиялық элементлерге тоқтап өтеди.²

Қарақалпақ ауызеки халық дөретпелеринде усы уақытқа шекем әпсаналар тууралы жетерли пикир жүритилмеди. Буған тийкарғы себеп коммунистлик идеологияның бизиң елимиздеги теориялық негизлери болды. Марксистлик-ленинлик деп аталатуғын жауынгер атеизм динди пүтинлей бийкарлап турғанда қудай, адам ата, ҳауаене, пайғамбарлар, әулийелер, пирлер, пе-

¹ Н. Дәуқараев. Шығармаларының толық жыйнағы, 2-том, Нөкис, 1977, 171-173-бетлерди қараңыз.

² К. Камалов. Қарақалпақ әдебиатында көркем методтың эволюциясы. Нөкис, 1988, 12-24-бетлер.

риштелер, шайыхлар т. б. хаққында ҳеш қандай да пикир жүри-
туі мүмкин емес еді.

Ҳәзир дәуір өзгерди. Енди халқымыздың бірнеше әсірлік
бұрынғы өткен дәуірдегі руухый мәденияты хаққында қалай
болса, солай айтыуымызға болады. Әсіресе адамзат дәреткен
мәдениятының бир бөлегі динге қатнастың өзгеріуі менен сөз
етейин деп отырған мәселемиздің анағурлым айдынласқанында
айтыу керек.

У Солай етип әпсана (миф) дегенимиз не, оларға нелер киреди?
Бизиңше әпсана дегенимизге Аллатаала атына байланыслы әп-
саналар, аспан, жердің, ай, күн, жулдызлардың пайда болыуы,
адамның дөрөуі, бул дүнья, о дүнья хаққындағы түсиниклер,
бейнш хәм жәннет хаққындағы мағлыұматлар, периштелер —
Ахмад Яссауий, караматлы патшалар, шайыхлар жөниндегі
әңгемелер, пайғамбарлар, әсіресе Мухаммед пайғамбар хаққын-
дағы әпсаналар, пирлер—Қызыл Ильяс, Алий, Әулийелер—Хожа
Ахмад Яссауий, караматлы патшалар, шайыхлар жөниндегі
сөзлер киреди. Буған қосымша мына нәрсени де айтыуға бола-
ды. Мысалы, душпан қолында гүресте эззи ўақтында пирлери-
нен жәрдем алған Алпамыс пенен Қобланға күшине күш қосы-
лып душпанларын женеди, олар қыйналған жеринде пирлеринен
жәрдем алып, мақсетлерине жетеди! Әлбетте, дәстандағы бул
эпизодларды да әпсанаға жатқарыуға болады.

У Сөйтп әпсана дегенимиз—бул кәрамат яки дин менен бай-
ланыслы, тәбияттың яки жәмийеттиң хәр қйлы кубылысларын
жуұмақластырып түсіндиретуғын Алланың, пайғамбарлардың
пирлердің, әулийелердің, қахарманлардың т. б. аты менен ай-
тылатуғын өткен бир ертедегі дәуірлердегі адамлардың дүнья-
ға көзқарасы. Буларда тийкарынан тәбияттан тыс нәрселер
сөз етилген менен, олардың мазмунында минез-қулық мәселелери
хәм болмысқа эстетикалық қатнас мәселелери үлкен орын
ийелейди. Усы көз қарастан олар халықтың ең хасыл көркем
дәретпелери болып есапланады.

Жоқарыдағы әпсананың өзгешеликлерин есапқа алып, олар-
ды аңызлардан (легенда) айырып қарауымыз керек. Әпсана хәм
аңызларды әжайып хәдийселер хаққындағы ертеклер менен ша-
тастырмау керек. Дурыс, аңызларда, әжайып хәдийселер хақ-
қында ертеклерде әпсананың гейпара детальлары, кәраматқа
байланыслы, айырым эпизодлар ушырасыуы мүмкин. Деген ме-
нен әпсаналардың тийкарынан қудай, пайғамбарлар, периште-
лер, пирлер хаққында кәрамат ислер хаққында сөз ететуғынын
мудам есте тутыуымыз керек.

Ислам дини тараған мәмлекетлерде болсын, Христиан дини
тараған елдерде болсын, олар да соған дейинги динлердің тәси-
ри менен бирге тийкарынан «құран» ның хәм «инжил» дин маз-

мунынан тараған эпсаналар еки дийдеги халықлар арасында да басым көпшилигин құрайды. Мысалы, Адам ата, Ғауа ененің дөрөуи, жәннет, дозақ җаққындағы эпсаналар қандай бир өзгешелик пенен айтылған менен олардың улыўма бир дереклес екенін көрсетип турады.

Ислам динине мойынсынатуғын адамлар арасында «Қураны Қәримнің сөзлерине тийкарланып халық арасында айтылатуғын Құдайтала җаққында сөзлер көп тараған. Оларда Құдайталаның жетиқат аспанды, жерди, көкти, ай, күн, жулдызларды, өсимликлерди, жәнликлерди, Адам-ата, Ғауа енеден баслап адамзат туқымын таратқаны, оларға меҳир-муҳаббат пенен қарайтуғыны, гүна сауапларын өлшейтуғыны айтылады. Құда җәмири менен периште Эзрейли арқалы адамлардан жан алатуғыны, адамлар арасында мұдам ээазул иблистин җасайтуғыны, оның мұсылманларды диннен азғыратуғыны да сөз етиледі. Құда деген, Құдаға сыйынған, өзин, жолын пәк тутып, җадал жасаған, еткен гүналарына пушайман қылып құдайға жалбарынған, мұсылманшылықтың жолын тутқан адамларды Алланың бу дүнья, о дүньяда жарылқайтуғыны айтылады. Қуданы умытқан киси адам җақын жеген, җарам жолға түскен, иблис сөзине кирген, кеули қара мұсылманшылықты умытқан бенделерге құда қәҗери менен о дүньяда дозақ отына гриптар болатуғынлығы ескертилген. Құда—бул мәңги жасап турған, җәмме нәрсениң дөретиушиси, җәмме нәрсени билетуғын, җәмме нәрсени сезетуғын, бу дүнья, о дүньяның иyesi пәрўардигари алам. Дүньяда не болса пәрўардигари аламаның пәрманы менен болады. Оннан бий жууап дүньяда җеш нәрсе болмайды. «Құда бир Расули җақ» деп түсиндиреди мұсылманлар. Құдайталаның пейли кең ғәзийнеси мол, жаңылысқан бенделерин тууры жолға салыуға ғамхорлық ислейди, олардың гүналарын кеширеди, тууры жолға баслайды. Мұсылманлардың түсинигинше құда җаққындағы қурандағы аятлардың җәммесинин мазмұнын келтириу қыйын. Лекин мәмин мұсылманлардың құдаға сыйынып, көкирегине оның атын яд етип, руўхый дүньясынан жай бериуи, оларды соншама дурыслыққа, пәкликке, җадаллыққа, адамгершиликке баслаған, бул қәсийет адамлардың өзлерин олар жасаған жәмийетти де тек ғана жақсылыққа үйреткен.

✓ Эпсаналардың бир қәсийети тарийхта болған кәрәматлы адамлардың аты мененде байланыстырылады. Мысалы, эпсаналардың—Адам ата, Ғауа ене, Ибраҳим, Исмайыл, Муса, Ийса, Нуву, Мұхаммед пайғамбарлар җәм т. б. атлары, соның менен бирге оларға күш-қууат беретуғын биринши гезекте яратқанның өзи, периштелер қосылып җиқаят қылынады. Егер усы эпсаналардың диний бағытын мойынлап қуллық еткенимизде адамның жан дүньясына тәсир қалдыратуғын пәклик, җадаллық, гүна қылмау,

сауап ислер менен шуғылланыу, қудадан қорқыу, оған қуллық қылыу, адамгершілік, дослық, тууысқанлық, бир-биреуге мириубет, ата-ананың балаға, баланың ата-аналарға болған мұхаббаты, садықлығы қусаған қәсийетлер жүдә анық хәм исендирли етип сөз етиледі.

Ұмысалы, Ибраһим Халил пайғамбардың баласы Исмайыл хаққындағы әпсананы алайық. Бул әпсана узақ уақытлардан бери халықтың аузында сақланып келеди хәм Хәким атаның да хәм Рабғузыйдың кітапларынан да бул әпсана орын алған. Хәким ата Сулайман Бақырғаныйдың қосық пенен жазылған дәретлесинде бул әпсана былай сүүретленеди.

Қудайталаның Ибраһим Халилге балаң Исмайылды Қурбанлық қылып шаласан деген пәрманы келеди. Хақ пәрманын Ибраһимге Жабрайыл жеткереді. Ибраһим хақ пәрманына қайыл болып хаялы Хажарға Исмайылды жууындырып, кийиндир деп тапсырма береді. Ибраһим Исмайылды Макка шахарының сыртына бир шөл-жазыйраларға алып шығады. Баласына билдирместен ол жип пенен пышақ та алып шыққан еді. Жолда Иблис Исмайылдың басын айналдырып, сени атаң өлтирге алып баратыр деди. Исмайыл Иблистиң бул ығуа гәплерине исеңбей, оған тас атты, Иблисти қууды. Ата-бала тауға қурбанлық қылатуғын жерге жетти. Атасы Ибраһим сол жерде баласы Исмайылға, оны қурбанлық қылыу ушын қудадан пәрман келгенлигин айтады. Сонда Исмайыл «Хақтың пәрманын тутың маған рахым қылман, асый болман, мени қурбан қылсаңыз жанымды берейин, сөзимди қабыл қылып, мени қурбан қылын» — дейди. Баласы атасының алдына шалар уақытта үш шәрт қояды. Бириншіден, аяғымды байлаң, қол-аяғым қозғалып кетип, сизге қаным шашырап кетиуі мүмкин, екіншіден, жүзимди жерге қаратып қойың, маған рәхим қылып асый болып қаларсыз, үшіншіден, қурбан қылып болған соң, қанлы кийимимди анама апарып берип, меннен естелик болсын» — дейди. Сөйтеди де «қол-аяғымды байлаңыз, меннен кеуил үзиңиз, хақ буйрығын қылыңыз, тез болыңыз» — деп жүзин жерге қаратып, аяқларын узатып, Исмайыл тәслим болып жатты. Исмайылдың аяқ-қолларын байлап, Ибраһим шалса, пышақ өтпейди, тасқа салса пышақ тасты кеседи. Исмайылдың басын кеспейди. Сол уақытта қуданың қудирети менен пышаққа тил итип, Ибраһимге «Сен айтурсаң кескил — деп, жаббар айтур кесмагил, нечүк аны кесайин» — деген хәуаз келеди. Қуда тәрепинен Исмайылдың орнына қурбанлыққа баы қара көк қошқар жибериледи. Қудадан Исмайылдың жанын тилеген мыңсан периштелердин тилеги қабыл болады. Исмайылдың хаслынан оның әуладларынан Мухаммед пайғамбар дуньяға келип, өз үмметлериниң хұрметине миясар болғанлығы менен әпсана тамам болады. Буннан басқа Исмайылдың тууылыуы,

кишкене нәрестениң қолының жерди тырмалаған жеринен шөлде Абызамзам булағы пайда болып, сол дөгеректиң абат болыуы хаққындағы эпсана да халық арасында кең таралған хәм Рабғузий китабынан да орын алған.

Жоқарыдағы Исмайыл хаққындағы эпсанаға нәзер аударғанымызда диний түсиниклер менен бир қатарда ҳадаллыққа, садықлыққа, меҳир-мухаббат, сыйласыққа қурылған өмир, хәтте жанын қурбанлыққа тиккен перзент, қуда жолын дурыс тутқан ата хаққында сөз болыуының өзи бул эпсананың шынлық пенен қаншама терең байланысқанынан дерек береді. Эпсана—қуры қыял ямаса тек кәраматлардан турмайды, оның негизин адам өмири адам тәғдири қурайды. Биз буны Ийса пайғамбар хәм оның анасы «Бийби Марьям» хаққындағы қыссада да байқаймыз. **А «Бийби Марьям»** қыссасы халық арасында көп таралған. Әсиресе, усы мазмунға арналған Ҳаким ата шығармасы да үлкен қызығыушылық туўдырады. Бул эпсанада Марьямның ата-сыз қүдирет пенен Ийсаны туўыуы, Ийсаға «Инжил» китабының қуда тәрепинен инам етилиуи, Ийсада кәраматлар, дуға менен көрдің көзин ашыуы, майыпты жүргизиуи, хәтте өлиге де ўақытша жан бериуи сөз етиледі. Соның менен бирге Ийса анасы менен бирге таўда таатибадат, намаз оқып, ораза тутып жасайды, жанлы-мақлуқлар менен жақсы қатнаста болады. Ийса бир жаққа кеткенде Әзрейли қуда хәмири менен Марьямның жанын алыуға келеди. Марьямның балам келсин деген сөзине қарамастан, оның жанын алады. Ийса келсе қаза болған анасын көреді. Ийсаның анасын периштелер ақ жауып, арыў кепинлеп жайғастырады. Ийса қудадан анасын көриўди тилейди. Қүдирет пенен гөр жарылып гүллер арасында Ийса тири анасын көреді. Анасына тил питип, «Малға кеўил бөлмегил, хақ қуллығын қоймағыл»—деген нәсият айтады. Қысса усылай тамам болады. Ана менен бала арасындағы меҳри-мухаббат, о дүнья хәм бул дүньяда ийманлы болыу, мал дүньяға қызықпау, қудаға шүкирлик, қуллық етиў қыссаның тийкаргы нәсиятиамасын қурап турады.

(Эпсаналар турмыс шынлығы менен байланыслы болмаса халық арасында жасамас та, тарамас та еді). Ийса пайғамбар хаққында мусылманлар арасында да көплеп эпсаналар тараған, олар хәзирге шекем халық арасында айтылып келеди. Солардың биреўинде былай делинген: Ийса пайғамбарға исенимсизлик туўдырған душпанлары оған қатты азап берген. Оны қамап қойып өлтирмекши болған. Сонда оған қуда хәмири менен Жабрайыл периште жиберилген. Жабрайыл периште Ийсаға тамның төбесиндеги тесиктен хабарласқан хәм оған сени шығарып аламан деген ишарат еткен. Сонда Ийса Жабрайылға қарап, басым сыйса да еки ийним сыймайды ғой—деп қолы менен көрсеткен. Жабрайыл периште: Келебер, шығарып аламан,—деген хәм оны

шығарып алып душпанларынан құтқарған. Християнлардың шоқыныуы, яғнай дәслеп бармағын маңлайына оннан соң көкирегине, оннан соң еки ийинне тийгизіуі соннан қалған екен делинеди, буның мәніси баста келтиргениміздеі жоқарыдағы тесикке басым сыйыуы мүмкин, еки ийним сыймайды-ғо дегенди аңлатады деп түсіндіреді. Әлбетте, христианлардың шоқыныуы усыған байланыслы шықты ма, я басқаша ма құдай билсин, лекин шоқыныу хәрекетинде де, буның шығыуы хаққындағы гәп-лерде де қыйыннан қыйыстырылып айтылған пикир бар, хәрекетти өмир шынлығы менен байланыстырыу бар.

√ Хәзирети-Нуу пайғамбар ямаса дүньяны басқан топан сууы хаққындағы әпсана да халық арасына узақ ўақытлардан бери тарап келеди. Бул әпсана да китапларға кирген, соның менен бирге Рабғузий қыссасында да буған айрықша орын берген. Буннан халықтың аўзында көбирек сақланған сюжет Нуу пайғамбардың Жабрайыл периштениң хабары менен дүньяны суу басатуғынын билиуі, ушан кеме соғыуы, суу тасқан ўақында жақын адамларын кемеге миндириуі, куда хәмири менен жанлымақлуқлардың да жуптылары менен кемеге миндириуі, оларды неше айлар аман сақлауы, бир күни кемедегі тышқанның кемени тесиуі, кемеге суудың толыуы, Нуу буны ким тоқтатады дегенде жыланның тоқтатаман деуі, дурысында да жыланның кемениң тесигине тығын болып турыуы сөз етиледі. Жыланның қылған жақсы ислерине Нуу пайғамбар сыйлық бермеқши болған, жылан сыйлыққа ең мазалы қанды сораған. Қанның душшысын, ашшысын, мазалысын билип келиуі ушын сонаны жумсаған екен дейди. Соңаның қанлардың ишинде ең мазалысы адамның қаны екенін билгенин сезген Қарлығаш соңаның тилин жудып алыпты. Соннан бери сона ызылдайтуғын болған. Нуу пайғамбардың сона ызылдап не деп тур, деген сорауына қарлығаш: Сона ең мазалы қан құрбақаның қаны, деп тур,—деп жууап берген. Соннан баслап жылан құрбақаның қанын сорытуғын болған. Қарлығаш адамларға жақсылық ислеп, оларды қорғап қалған, усыннан қарлығашлар өз уясын адамлар туратуғын жерге салатуғын болған деседи. Солай етип Нуу пайғамбар адам баласы тұқымын, хайўанат, құслар дүньясын да апаттан сақлап қалған. Бул әпсанада Нуу пайғамбардың алдын, ала болжап билетуғыны, адамлар хаққындағы ғам шегетуғыны, апат хаққында оған құдай хәм периштелердин билдиргени көринеди. Оның тек адам жынысын ғана емес, ал хайўанатлар, құслар, құрт-құмырсқаларға да ғамхорлық етип, оларды жупты-жуптысы менен кемесине алып мийирманшылық етиуі оның ийман жүзлилигинен айрықша адамгершилигинен, адамзат хәм тәбият гөззаллығын сақлауға умтылуынан дерек береді. Бул пайғамбарлардың оғада мийрим-шапаатлы екенін көрсетип турады.

Қыяметлик дослық ислам дини менен байланысly әпсаналарда да оғада кең орын алған. Бул дослық ҳеш бир айнымайтуғын, о дүнья бу дүнья сүйекке араласып, қанға кирген, жанға, руўқа сиңген, аллаға қуллық етиў, оның атына дуға етип, таатибадатта болыў менен, мусылманшылықтың барлық шәртлерине муўапық ис тутқан дослық. Қыяметлик дослықтың белгиси пәрўардигары алам, Аллатааланың өзи менен пайғамбарымыз Муҳаммед Мустафа алайс саламның дослығында көринеди, дос сыпатында еркинсип үмметлериниң гүнасын оннан кешириўди өтингенінде билинеди.

Аллатааланың ең жақын досты Муҳаммед пайғамбар ҳақындағы әпсаналар пүткил мусылман дүньясына тарап кеткен хәм ескиде басылған көп китапларда бул ҳақында айтылған.

Ҳаким ата Сулайман Бақырғаный өзиниң китабының; «Меражнама» атлы қосық пенен жазылған қыссасында Муҳаммед пайғамбар алайссаламның қуда хәмири менен пыраққа минип, жети қат аспанға көтерилген, қуда менен пырақ айтысқаны ҳақындағы әпсананы мусылманлардың көпшилиги биледи. Қуда хәмири менен Жабрайыл бейиштиң пырақ Бурақ атты алып, Муҳаммедтиң үйине келеди. Муҳаммедти Жабрайыл оятып, пыраққа миндиреди, оның қудайталаның нәзерине барыўы ушын хәмир болғанын айтады. «Түклери жупардан, қуйрықлары райханнан, аяқлары гәўхардан, сом алтыннан деретилгендей, аттан уллырақ, түйеден киширек, хәр бир басқан адымында бир жыллық жолды алатуғын пырақ аспанда ушады. Муҳаммед пайғамбар пыраққа минер алдында Жабрайыл периште дизгинин услайды. Макайыл үзенгисин басады, Исрафыл қолтығынан көтереди, Әзрейил кейнинде жүреди. Көзди ашып жумғанша аспандағы Ақса мешитине келеди. Онда периштелерди, пайғамбарларды көреди. Аспанның төртинши қабатында Ийсаңы бесинши қабатында Муўсаны, алтыншы, жетинши қабатларында периштелерди көреди. Расул жоқары қарады, Арш ағлаға көзи түсти, ол жоқары қарағанда аўзына бир нәрсе тамды, палдан душшы, қардан суўығырақ, ол оның үш жүз алпыс тамырын еритип жиберди. «Ҳақдан нида келди, Аршқа қәдем бас деди». Ол Аршдан өтип Сидра деген жайға келди. Сидрадан өтип Уфққа келди. Сол жерде оны баслап киятырған Жабрайыл «Мениң мәканым Уфқ оннан ары бара алмайман, пәрим күйеди» деди. Расул оннан кейин қуда хәмири менен Рафрафқа өтип сансыз қыйыншылық пенен ламақанға оннан соң қуда хәзирине келеди. Қудайтаала өз досты Муҳаммедке не тилегиң бар деген ишарат етеди. Расул қудадан ал дүньяда өз үмметлериниң гүналарын кешириўди сорады. Пәрўардигари алам Муҳаммедти ең жақын досты билеп, оның тилеклериниң хәммесин бәржай келтиретуғынын айтады. Муҳаммед бул мәнзилде жети дозақ, сегиз бейишти өз көзи менен көреди. Қуда хәмири менен пырақ минип

қайтып Меккеге келеді. «Расул өжиресине кирип, орнына келсе, Расулдың жатқан төсегі еле ыссы» екен деген сөзлер менен Мұхаммед пайғамбардың құда менен ыраз айтысқан хикаяты тамам болады.

Юсуф пайғамбар хаққындағы эпсаналар халық арасына кең тарқалған. Бул хаққында қуранда да, инжилде де, басқа кітаптарда да бар. Юсуф хәм Зулайха хаққында қысса хәм дәстанлар дөретілген. Эпсаналарға қарағанда Юсуфке құдайтаала пайғамбарлықты да, сулыұлықты да берген. Оның үмметлери ашылыққа ушыраған уақытлары Юсуфтың сулыұлығына тойып аш болғанлығын умытып кеткен. Ол сулыұлық меҳри менен адамларды ашылықтан асыраған деген гәплер бар.

Юсуф туұралы эпсаналар оғада көп, солардың ишинде қуранның «72—Юсуф» сүүресинде сөз етилиуіне қарағанда бул эпсана былай баянланады: Юсуф атасы Яқубқа «Мен күннин, айдың, он бир жулдыздың маған тәжмин етип турғанын көрдим» — дейди. Атасы баласына бул көргенлеринди туұысқанларыңа айтып жүрме, олар саған жаман нәрсени ойлауы мүмкин, араға адамның душпаны — шайтан түсип жүрмесин» — деди. Юсуфтиң туұысқан ағалары әкесиниң оны жақсы көретуғынын қызғанып өлтirmeкши болады. Оны қыдыртып әкелемиз деп алып кетип, қудыққа таслап, қасқыр жеп кетти деп өтирикке көйлегин қанға бояп әкеледи. Жолда кетип баратырғанлар қудыққа шелек салса, оған Юсуф илинип шығады. Олар Юсуфти Мысырлы бир бай адамға сатады. Ол адамның хаялы Юсуфты жақсы көрип қалады, Юсуф оннан қашады, ол қашқанда көйлегиниң артынан услап жұртады. Хаял өтириктен байына Юсуф маған зорлық ислеmekши болды дейди хәм оны зинданға салдырады. Юсуф патшаның жумбақларын шешип үлкен дәрежеге көтериледи, баяғы қудыққа таслап кеткен ағаларын ушыратады, оларға Юсуф жақсылық қылады. Соңынан өзін танытады, ағаларына өзиниң көйлегин атасына бериуди өтинеди. Қайта-қайта жылау менен гөр болып қалған атасы, Юсуфтың көйлегин көзине сүртіп көзи ашылады. Кейнинен Юсуфқа ағалары кеширим сорап келеди. Ағаларын тахтқа миндирип бахыт-дәулетли етеди. Барлық жерде құдай сақлаған Юсуф, аллаға хәмме уақытта өзиниң садықлығын билдиреди.

Бул эпсанада Юсуфтың пәклиги, ҳадаллығы ҳарам жолдан жүрмеуи, басқа не түссе де соған шыдам берип туұры жолдан таймауы, құда жолын тутып кеширимли болыуы, мәмин мусылманлардың жүрегинде айрықша тәсир қалдырады. Юсуфтың бул туұры жолында оны ағалары менен араз қылған иси де ең ақырында пасыққа шығады.

Қызыр, Қыдыр хәм Ильяс пирлер хаққында халық арасында көп эпсаналар тараған. Қызыр хәм Ильяс пирлер хаққында, олардың өлмейтуғын хәм теңизлерде, далаларда жүретуғыны

хаққында, адамларды қоллайтуғыны туұралы Рабғузыйдың «Қысасул-әнбия» кітабында да айтылған. Халық аузындағы эпсаналарға нәзер салсақ халық Қызыр, Қыдыр хәм Ильясты көринбеитугын, гейде көзге көринетуғын, мұдам жасайтуғын, көзге көриңе ғойса шарапаты тийетуғын пирлерден есаплайды, әсиресе, оларды адам қыйналған ұақытта шақырады, олардан мадет тилейди. Соның менен бирге жақсылық күткен ұақытта оның атын еслейди. Әдетте дийханлар арасында «Қырманыңа Қыдыр дарысын деген, сөз бар Қыдыр яки Қызыр деп те айтыла береді. Дийханлар егинин жыйнап, түйеклеп, қырманын қызыллап болып, қызыллаған қырманға жабаларын, гүреклерин шаншып «Қыдыр дарыйды», деп үйлерине шай-пай ишиўге кетеди, олардың қырманға берекетти Қыдыр келегойса дарытады деген пикири болады. Бұған дийханлар бұрында қатты исенген. Қырманның өниминиң көп болыўын, Қыдырдың дарыўы деп түсинген.

Узақ жолға шығып баратырғанда да ата-ана өз перзентлерине «Қыдыр ата жолдасың болсын» — дейди. Буның да себеби «жол бойындағы қыйыншылықларды жениў ушын, анаў-мынаў бир қыйын ис болып қалса шөлди гезген, мұдам гезип жүретуғын Қызыр менен Ильяс пирлер яр болсын, жәрдем берсин деп тилек етеди. Әўлийе, пирлерге сыйыныў, олардан руўхый мадет алыў түркий халықлардың әйемнен санасына сиңген, буны олар өзлериниң өмиринен бөлип қарамаған. Дурасында да өзлериниң ислериниң келисиўин «Қуда яр болды», «пирлер мәдеткар болды» деп қатты түсинеди.

Қызыр менен Ильяс пирлер басқа түркий халықлар дәстанлары сыяқлы қарақалпақ дәстанларында да кең орын алған. Олар дәстанларда туўылған баланың атын қояды, да көзден ғайып болады. Бала туўылмастан бұрын, перзент тилеп, әўлийеге түнеген ата-аналарға түсинде «перзентли боласан» деп аян береді. Болажақ батырдың, мысалы, «Қоблан» дәстанында жолын күтип отырып пири жарақларын береді. Дәстандағы батырлардың өз душпанларынан эззи келген жеринде, пирим дей шырлап шақырған ұақтында «ақ қарабас қуў болып» яки қустың басқа бир түри болып жәрдемге келеди. «Қорықпа балам, қорықпа» деген сөзлери менен батырға душпанын женетуғын күш береді. Батырдың қыйналған жеринде олардың мұдам тайын болыўы «Алпамыс», «Қоблан» дәстанларында оғада исенимли, көркем хәм сулыў етип сүўретленеди.

Қызыр хәм Ильяс пирлер хәққында, олардың адамларға меҳир-мұхаббаты, меҳир-шапааты туұралы пир сыпатында, қарама-тығ жөинде бир неше эпсаналар тараған. Солардың биринде былай делинеди; Хәзирети Әлий Дүлдүл атына минип киятырып кеўлине бир менменлик қыял келеди. Ол; егерде жердиң услайтуғын жери болса мен көтерер едим, дейди өз күшиниң құдиретине исенип. Қараса жолда бир ғарры отыр. Буны көрип Әлий;

Әй ғарры не қылып отырсаң, — дейди. Сонда ғарры: «Әй балам мына жүкті көтерисип жибер. Мен бир өзим арқам сала алмай, шаршап дем алып отырман», — дейди. Сонда Әлий Дүлдүлдің үстінде турып, жүкті қамшысы менен көтермекши болған екен, қамшысы сынып қалыпты. Түсип көтерсе аяғы жерге кирипти, және көтерген екен, дизесине шекем кирипти. Сонда ғарры; қояғой балам,—депти. Сөйтп, балам бул жүкті көтергенлер көтерсин, я бисмилла — деп жүкті көтерип ғарры орнынан турып кетипти. Ғаррының арқалап жүргени қара жердің топырағының төрттен бир бөлеги екен. Ғарры көзден ғайып болғаннан кейин Хәзирети Әлийдің қулағына «Сен менменлик еттің Әлий, бул ғарры Қыдыр ата пир»—деген аспаннан саза келеди. Әлий менменлик еткенине қатты пушайман болады.

Қыдыр ата хәм Ильяс пирлер хәққындағы әпсаналар басқа да түркий халықлар сыяқлы қарақалпақлардың руұхый дүньясына терең сиңисип, ең көп тараған әпсаналар екенин айтыу керек. Халықтың барлық пәтиясында хәм алғысында Қуда, Мухаммед пайғамбарлар аты менен бирге Қыдыр, Қызыр, Ильяс аты аталып, оған сыйыныу дәстүрге кирип кеткен. Қыдыр ата бул адамның барлық тәғдириңде ең жақын пири есапланады.

Мухаммед пайғамбарымыздың ең жақын дослары Абубакир Омар, Осман, Әлий болған. Булар хәққында көплек әпсаналар тараған. Әсиресе булардың ишинде Әлий хәққында халық аузында оғада көп гәплер бар. Хәзирети Әлий өзиниң күшлилиги, құдиретлилиги менен «Қуданың шері» деген ат алған. Оның миңген аты Дүлдил, қылышы зүльфикар» тұлғалы да бир неше аңыз әнгимелер дөреген. Хәзирети Әлий «Шапса қылыш кеспеген атса мылтық өтпеген» батыр болған. Оның денеси намаз оқығанда қорғасындай балқыйды екен, мине сол уақытта ғана найза қылыш өтиуі мүмкин екен. Оның душпанлары намаз оқыу уақтың аңлып, оны намаз оқып турғанда өлтирген деген гәплер бар.

Хәзирети Әлийди мұсылманлардың бир бөлеги пайғамбар деп таныса, Орта Азия мұсылманлары Мухаммед пайғамбардың ең жақын яраны, уллы пир, батырлардың, палұанлардың пири таныды. Сонлықтан батырлар, палұанлар гүрескенде «Я пйирим Хәзирети Әлий» деп оның рухларын шақырады хәм оған сүйенеди. Хаяллардың пири Бийби Фатима болса, жигитлердің пириң Хәзирети Әлий Шахимардан болуының да мәниси усында болуы керек.

Хәзирети Әлийге Рабғузидиң «Қыссасул-әнбия» кітабында да орын берілген. Онда ол Мухаммед пайғамбардың яранлары «Абубакир, Омар, Османлар бир қатарда бахаланады.

Халық аузындағы әпсаналарға қарағанда Хәзирети Әлий адамлардың ғамхоршысы, өз динине берілген, өз динин қорғайтуғын адам болған. Бир жарлы байдан қарыз ала берип, қарызы

көбейип кетип мың тиллаға жетипти. Бай келип жарлыдан қарызынды төле десе, ол төлейтуғын ҳеш нәрсем жоқ депти. Бай оған қызынды берсең депти. Сонда ғарры не қыларын билмей үш күн мәўлет сорапты. Ғарры пайғамбарға келип жағдайын айтыпты. Сол жерде отырған 14 жасар Әлий-пайғамбар; пийрим, ақ пәтияңды берсең мен усы ғаррыны қарыздан қутқарар едим, — дейди. Пайғамбар пәтия берипти. Әлий ғаррыны ертип шығып кетипти. Жолда кетип баратырып, балам малың барма, көмиўли пулың барма, — деп сораиды. Бала жоқ, деп жуўап береди. Онда мени қалай қутқарасан, — дейди. Сонда Әлий ғаррыға арқама минип, көзинди жум дейди. Бир ўақытлары ғарры көзин ашса басқа бир елге келипти. Әлий ғаррыға мени қул қылып 1000 тиллаға сатасан дейди. Сонда ғарры; бул жерде қулдың баҳасы бир тилла, сени қалай мың тиллаға сатаман, — дейди. Сонда Әлий ғаррыға; бул қул мың қулға турады, не айтсан соны орынлайды деп түснидиргейсен, деп айтады. Бир бай ғаррыға мың тилла берип Әлийди сатып алады. Ғарры елине қайтады, Әлий байдың хызметин орынлаўға кириседи. Бай оны бир пил көтере алмайтуғын дәўге салады. Дәў оны көзге илмей ылақтырмақшы болады. Қаққан қазықтай Әлийди орнынан қыймылдата алмайды. Дәў оны шаўып өлтирмекши болады. Сол ўақытта Әлий қудаға жалбыранады, қуданың қудирети менен оған Дүлдүл ат пенен зүльфикар қылыш келеди. Дәў менен алысқан Әлий дәўди қылышы менен екиге айырады. Ол ел кәбир екен Әлийдиң қылышынан қорқып мусылман болады, Әлийге пайғамбар сыпатында ҳүрмет көрсетеди.

Усы әпсанадағы бийшараның мүтәжин питириў ушын Әлийдиң өзин қул базарына салыўы, буннан зыят ғамхорлық, буннан зыят адамгершилик болыўы мүмкин емес. Бир мөмин мусылманның тилегин орынлаўы, оны өзине мақсет етип қойыўы Хәзирети Әлийдиң исмин қуда алдында да, адамлар алдында да көклерге көтеріўге болады.

Хәзирети Әлийдиң қараматы туўралы халық арасында мынадай әпсана бар;

Хәзирети Әлий жасаған дәўирде оның аты Дүлдүл Хорезм ойпатындағы хәзирги Қаратаўға келип отлайды екен. Хәзирети Әлий бир жаққа атланар болса аты бир шақырғанда алдына таяр болады екен. Дүлдүл барлық ўақытта усы Қаратаўға келип отлайды екен. Ол ўақытта Қаратаў басқаша аталады екен. Оның басында хәр түрли шөплер өседи екен. Бир күни Хәзирети Әлий атланбақшы болып, бир шақырады, еки шақырады хәм қатты ашыўланып үшінши рет шақырады. Дүлдүл үшінши рет шақырғанда зорға жетип келеди. Дүлдүлдиң бир шақырғанда келмегенине қатты ашыўланып, Хәзирети Әлий; сен отлап келген жер ҳеш шөп көгермейтуғын қара тасқа айлансын, — деп ғарға-

ған екен. Соннан баслап өсімликке бай тау шөп-шар шықпайтуғын қара таслыққа, усы Қара тауға айланыпты.

Көпшилик эпсаналарда Дауыттың улы пүткіл дүнья жүзін сораған, көп халықлардың тилин, соның менен бирге хайуанлардың, қуслардың тилин билген. Сулайман тек адамлардың патшасы ғана емес жанлы-мақлуқлардың, перилердің патшасы болған. Дурысында да ең көп эпсаналар Сулайман хаққында болғанлығынын гүуәсы боламыз. Рабғузый хәм өзиниң «Қыссасул-әнбия» (Қыссасый Рабғузый) кітабында Сулайман хаққындағы көп ғана эпсаналарды келтиреді. Олардың ишинде Сулайманның өз мақсетин орынлауы ушын дәулерди хәм перилерди қалай жумсағаны айрықша орын тутады.

Қарақалпақстанда жасаған қарақалпақлар, өзбеклер, қазақлардың аузында сақланған Сулайман хаққындағы эпсаналарға нәзер аударғанымызда, онда Сулайман патша ямаса пайғамбар болып суўретленеді. Оның үстине ол дүньяның астын, үстин сораған хайуанларға да хүким, сүрген жинге, шайтанға, перилерге, дәулерге хәммесине хүким еткен ұллы хүкимдар болып көрсетиледі. Сулайманның не айтса соны орындайтуғын хәтте, қалесен қаланы да көширетуғын караматлы анғуштар атлы жүзиги болған. Ол пәрманларын усы жүзик арқалы орындатып отырған. Сулайманға байыұлы эпсаналарда қуслар көбирек аталып отырады. Мысалы, Сулайманның пәрден төсек ислететуғын болып, хәр қустан бир пәр сорағанында жарғанат оған барлық пәрин берген екен. Жалаңаш қалған жарғанатты хәмме қуслар масқаралай берген соң, Сулайманға арыз етип келген жарғанатқа күндиз емес, түнде, хеш ким ескермейтуғын ұақта ушыўға Сулайман пәрман берген екен. Жарғанаттың түнде ушыўы усуннан қалған екен.

Халық арасына кең тараған «Сулайман патша хәм байыұлы» атлы эпсанада Сулайман патшаның заманында шайтанлар, жинлер, хайуанлар, адамлар менен бирге жасасқаны айтылады. Жинлердің, шайтанлардың иси адамларды бир-бири менен урыстыра беретуғын болған. Адамлар бул туўралы Сулайманға арыз ете берген соң Сулайман патша жин-шайтанларды гөхи-қаптың аржағына шығарған, жылына бир рет адамлар арасына келиўге рухсат еткен, хайуанларды тоғайға жиберген. Сулайман патшаның хаялы жинниң қызы екен, хүкимди еситип бул да кетиўге таярланып отырғанын көрген Сулайман хаялына: кетпе сен мениң хаялым-сай, —дейди. Хаялы: хәмме қуслардың пәринен сарай салып берсең, сонда кетпеймен, —дейди. Хәмме қусларды шақырып мәсләхәт қылады, тек байыұлы келмей қалады. Сулайман байыұлыға бүркітти шақырып келиўге жибереді. Байыұлы бүркітке, тек ханның өзи келсе баратуғынын айтады. Сулайман патша барлық қусларды ертип байыұлының қасына келеді. Сулайман патша байыұлыға қусларға пәр салық салғаны хаққында айтып мениң үш сорауым бар, егер шешсең салықтан азат етилесең, егер шеше ал-

масаң пәриннің хәммесин жулып аламан дейди. Яқшы—дейди байыұлы. Сулайман патшаның биринши сорауы дүньяда өли көппе?, тири көппе?—дейди Оған байыұлы өли көп деп жууап береді. Оның пикиринше: күн шықпастан бурын турған тири, күн шыққаннан кейин турғанлар өлиге жатады. Алла таала өз бенделерине ырысқы-несийбени күн нуры менен жибереді екен. Екинши сорау: дүньяда қур көппе?, суу көппе? делинеди Байыұлы оған суу көп, — деп жууап береді. Үшинши сорау: дүньяда еркек көппе? ҫашар көппе? делинген. Байыұлы оған. алланың қаламында еркек көп, бирақ хәзир дүньяда хаял көп. себеби қатынның сөзине кирген еркекте қатын болып есапланады, неге десеңиз сиз бир қатынның сөзине кирип, сонша қусларды набыт қылмақшысыз,— деп байыұлы даналық пенен жууап берипти. Сөйтип Сулайман патша өзиннің қылған исине өзи пушайман қылған екен. Сөйтип байыұлыға сениң ырысқың патшалықтан болсын, деп бир шымшықтан инам еткен екен. Байыұлының киіелди қус деп аталыуы да усыған байланыслы.

Сулайман патша қаққында әпсаналар өзиннің мазмуны, тематикасы бойынша хәр қыйлы хәм қызықлы. Онда адамлар менен жин шайтанлар, перилер, дәулер, қуслар, хайуанлар хәрекет етеди. Соған қарағанда бул әпсаналар өзиннің дөрелиу дәури бойынша жүдә ерте заманларда пайда болса керек. Соның менен бирге бул әпсаналарда терең ой, ақыллы гәплер, даналық пикирлер турмыс хәқыйқатлығы менен шебер байланыстырылып хайран қаларлық сулыу етип сүүретленеди. Биз жоқарыда Сулайман патша атына байланыслы әпсаналарда буны айқын, анық сезип отырмыз.

Құдай, жер, аспан, жұлдызлар, күн, ай, жәннет, дозақ, периштелер, пайғамбарлар менен бирге хәр бир кәсиптиң пикирлері қаққында, ири Машайық Хожа Ахмад Яссауий сыяқлы әулийелер қаққында толып атырған әпсаналар бар. Олар ислам дини менен, хайран қаларлық кәраматлар менен байланысып келеди. Булардың хәммеси мусылманлардың күнделик турмысы, үрп-әдет дәстүрлеринде, хайтлары менен байрамларында үлкен орын тутады. Соның менен бирге хәр бир урыудың яки қәўимнің пирлері болып, оларды уран қылып оған сыйыныуы да усы әпсанаға киреди. Мысалы, Қоңырат ураны жайылған т. б.

Әпсаналар бурыннан соңғы халықтың санасына кирип кеткени соншелли, мысалы, пирлердің атын айтып тилек етсе күшине күш қосылғандай болады. Мысалы, палуанлар гүрескенде «Я пийрим Шахмардан», «Я пийрим Әлий», «Я пийрим Қызыр-Ильяс»—деп олардан мәдет сораиды. Хаяллар қыйналғанда «Я пийрим Бийби Фатима» деп тилек етеди. Шопанлар «Я шопан ата», «Я зәңги баба», дийханлар «Я дийхан баба», «Я Қыдыр ата», жылқышылар «Я жылқышы ата», темиршилер «Я Даўыт ата», моллалар «Я Иمامы Ағзам» деп пирлерин көмекке шақырады. Мусылманлар

«Бәрхә хәм барлық жерде қыйналған ұағында «Я Алла», «Я Қуда», «Өзиң яр болғайсан»—деп сыйынады. Солай етип олар шыдам тақат, сабырлылық пенен басқа түскен қыйыншылықты жеңеди. Солай етип әпсаналарда мусылманлардың әсирлер бойына топлаған руўхый дүньясы, олардың дүнья таныуы, көз-қараслары, ақ пенен қара, саўап хәм гүна, жақсы хәм жаман ҳаққындағы даналық ойлары, кәраматтын адам инанымлары, адамлардың өмири менен беккем байланыслары, диний исенимлерди ҳақыйқат пенен байланысқан өз алдына бир құдирети сөз етиледи Жас әўладларды халқымыздың әсирлер бойына жыйнаған тәжирийбелери менен таныстырыўда әпсаналар айрықша қызығышылық туўдырады.

РӘУИЯТЛАР

Рәуиятлар, тарийхый орынларға, тарийхый адамларға, тарийхый ўақыяларға байланыслы көркемлик пәрўаз бенен айтылатуғын, ишинде қыялый нәрселери бар аўызекки әңгимелер. Ҳақыйқатында усы белгилери менен рәуиятлар аңызлардан айырылып турады. Рәуиятлар тарийхта болған адамлардың, урыўлардың, қәўимлердин, халықлардың атларының келип шығыуы менен, тарийхта бар орынлардың, дәрьялардың, көллердин, жерлердин, қалалардың атлары менен, тарийхта белгили орын тутқан тарийхый ўақыялар менен байланыста айтылады. Буларда тарийхый ҳақыйқатлық пенен қоса оларды дәретиўшилер қыялынан дөреген қосымталары да аз емес. Деген менен рәуиятлар ҳақыйқатлықты қыял күш менен сүүретлениўи жағынан көзге түседи.

Усы ўақытқа шекем рәуиятлар өз алдына жанр ретинде қаралмай ертеклердин ишинде, аңызлар менен қоса топламларда, т. б. жыйнақларда басылып келди. Әпсана, аңыз, рәуият сөзлерин араластырып қолланғанымыздай бул да солай болды. Енди қандайда бир шеғара қойып үйрениўимиз халқымыздың көп әсирлик аўызекки көркем сөз өнерин терең, хәр тәрәплеме түснниўге мүмкиншилик береди. Дурыс, биз термин ретинде әпсананы рәўият, рәўиятты аңыз, ямаса аңызды рәўият деп те алыўымыз мүмкин. Гәп, бунда емес. гәп жоқарыдағы аўызекки әңгимелердин бир-биринен айырмашылығын байқаўда, олардың бир-бирине айырылып туратуғын өзешелигин белгилеўде. Мысалы, Мухаммед пайғамбардың қуда менен ыраз айтысыўын әпсана, Айдос, Ер-назар, Турым бий ҳаққындағы рәуиятлар менен, яки тышқанның жыл басы болатуғын аңызлар менен салыстырыўға болама? Әлбетте, болмайды. Булар мазмуны, түр-түси бойынша хәр қайсысы өз алдына дәрәтпелер. Сонлықтан оларды бөлип-бөлип өз алдына бир атама қойып үйрениўимиз дурыс болады.

Усы жағынан рәуиятларды әпсанадан, аңызлардан бөлип, өз алдына қарағанымыз оларды үйрениўде анағурлым жеңиллик туўдырады.

У Қарақалпақ халқының, оның ишиндегі толып атырған уруулардың пайда болыуы хаққында көплеген рәуиятлар дөреген. Мысалы, қарақалпақ атамасының келип шығыуы басына кийген қалпақтан делинеди. Ал, уруулардың хәр қайсысының пайда болыуы хаққында өз алдына рәуият бар. Мысалы, Қоңырат урууы атамасының келип шығыуында Бердақ шежиресиндегі қоңыр атлы адам мәнисинде болса, Абулғазы Бақадырхан келтирген рәуиятта Чорлық мергеннің улы Қоңыраттың атына байланысly пайда болған.

Қыпшақ сөзиниң келип шығыуында Бердақ «Шежире» синде мынадай рәуият бар:

Шақ яш бала ерке уғлы,
«Қып» демеклик эреб тили,
Қыпшақлар түрки мәниси,
Шуннан «қыпшақ» болған екен.

Солай етип Бердақтың «Шежире» синде «Қыпшақ» сөзиниң келип шығыуы «қып» сөзине «шақ» деген адам атының қосылыуы себепши болған. Қыпшақ сөзиниң келип шығыуы хаққында Шарафуддин Али Яздийдиң «Зафарнама» китабында мынадай рәуият келтирилген.

Оғузхан урысларының биринде жаўдан жеңилип қашып еки дәрья аралығындағы аралға барып паналайды. Әскерлериниң арасында бир хәмелдар хаял болып, оның ери урыста қазаланған еди. Хаялда толғақ басланды, нашар усы жердеги иши геўек болып кеткен ағаштың ишине кирип жас босанды. Оғузхан бул хабарды еситкенде хаялдың аўхалына рейми келди. Баланың атасы бизлер себеп болып өлтирилди хәм бала жетим қалды деп, оны ези перзент қылып алады хәм балаға «Қыпчақ» деп ат қойды. Қыпчақ сөзи хаслы «қабық» сөзинен келип шыққан, яғный денеси геўек ағаш деген деп мына бәйитти келтиреді:

Енди қыпшақ қауимин бастан аяқ,
Усы бир уғылдан аларлар санақ.

У Қоңырат, Шымбай, Хожели, Төрткүл, Кетенлер, Гүлдирсин х. т. б. қалалардың пайда болыуы хаққында да бир неше рәуиятлар бар. Ал дәрья, көллердиң атына байланысly да бир неше рәуиятлар дөретилген. Мысалы, Әмиўдәрья, Қызкеткен, Сүўенли, Алтын көл, Гүмис көл, Көкли көл, Қанлы көл т. б. Айырым гүмбездердиң, миңаралардың атына байланысly рәуиятлар бар. Мысалы, Назлымхан сулыў, Төребекханым хәм т. б. ✓

У Халық арасында усы күнге шекем өткендеги атақлы адамлар хаққында рәуиятлар сақланып келеди. Мысалы, Искендер Зудхарнайын, Шыңғысхан, Әмир Темур, Науайы, Хәким Улықпан, Афлатун, Аластун т. б. туўралы. ✓

Көп ғана рәуиятлар атақлы бийлер, батырлар, жырау, бақсы-шайырлар тууралы да дөрөтилген. Мысалы. Маман бий, Айдос бий, Ерназар бий, Төрөбий, Турым бий, Аманбай батыр, Өтеш батыр, Соппаслы Сыпыра жырау, Нурабылла жырау, Бердақ шайыр, Әжинияз шайыр хәм т. б. тууралы.

Жоқарыдағы атамаларға байланыслы рәуиятлардың хәммесинде ҳақыйқат тарийхта болған, бар нәрселердің атларына байланыслы көркем етип дөрөтилген әңгимелерди байқаймыз.

У Искендер Зулхарнайын ҳаққында халық арасында мынадай рәуият бар. Искендер анасынан басында шақы менен тууылған. Анасы буны басқалардан жасырған, ҳеш кимге көрсетпеген. Искендер үлкейгенде пүткил дүньяны ийелеген патша болған. Оған барлық еллер, барлық патшалар бағынған. Хәр сапар ол шашын алдырғанда сырды сақлау ушын шашын алған шаштәрезди өлтире берген. Бир оған жақынлау шаштәрез Искендердің басында шақы бар екенин айтпауға үәде берген. Егер айта ғойса өлим жазасына тартылуын үәде еткен. Усылай ол шаштәрез өлимнен аман қалады. Арадан көп күнлер өткенде бул шаштәрездің ишинде сыр сыймай, биреүге айтқысы келеди. Айтайын десе өлимнен қорқады. Шаштәрездің шыдамы болмай, қаланың сыртына шығып ишиндеги дәртин шығармақшы болады. Қаланың сыртында бир гөне қуйышы тауып алып, сол гөне қуйының ишине қарата дөгөректә адам жоқлығын билип, «Искендер, пааатшааның шақы баррр» деп бар дауысы менен бақырады. Шаштәрез хәуирин басып қалаға қайтады. Арадан бир неше күнлер, айлар өтеди. Гөне қудықтан қамыс өсип шығады. Шопанлар өтип баратырып буны хәрүақ көреді. Ериккен шопанлар усы қамыстан кесип алып сырнай ислейди. Сырнайды шертсе, сырнайдан «Искендер патшаның шақы бар»—деген саза келеди. Шопанлар сырнайды хәр жерде, қалада да шертеди. Солай етип Искендердің шақы бар екенн халыққа тарап кетеди.

Абурайхан Беруний өзиниң «Өткен әуладлар естелиги» китабында не ушын Искендерди Александр Зулхарнайын деп атаған деген мәселеде тарийхый ҳақыйқатлықты есапқа алып, Александр «Қуяштың шақына» шекем барып жетти, яғный күн бататуғын хәм шығатуғын орынлардың хәммесин ийеледи деген пикирди айтыушылардың тәрөпинде болады, усы рәуиятлық пикирди қууатлайды. Соның менен Беруний көп ғана халықларда ушырасатуғын Зулхарнайын ҳаққындағы рәуиятларды келтиреді. Мысалы, солардың биреулеринде Зулхарнайын деген сөз «еки шақтан», «еки халықтан» шыққан, бунда румлер менен персиянларды көзде тутқан делинген. Берунийдің келтирген және бир рәуиятында Зулхарнайын—бул ҳақыйқатында Атракис деген адам болған. Ол Вавилония патшаларының биреуи—Самирусқа қарсы шыққан. Ол Самирусты жеңбегенше урысты тоқтатпаған. Атракис көп урыс-

21

тан кейин Самирусты жеңеди, өлтирип геллесиниң терисин шашы менен хэм еки айдары менен сыйырып алады. Бул терини үрип, кептирип басына кийеди, усыннан оны Зулхарнайын деп атаған емиш.

Берунийдин көрсетиуинше араблардың арасында бул рәуияттың мынадай түрлери табылған. Зулхарнайын—бул Сааб—Хамаалдың улы.—делинели, биринчисинде, екинчисинде—Зулхарнайын бул Абу Қариб Шоммар Юрьш-Ифрикстиң улы, оны Зулхарнайын деп жауырынына түсип турған еки айдарының барлығы ушын атаған. Ол жердин шығысына да, батысына да, шет-шебирлерине жеткен деседи!¹

Солай етип бир рәуияттың бир неше түрлери болыуы мүмкин. Ал олардың биреулері бир халықтың арасында кең тараған болса, ал биреулері пүткил дүнья халықлар арасына да тарауы мүмкин.

✓ Қаншама пәрүаз, қаншама қыял менен торланыуына қарамастан рәуиятлар өзлериниң тарийхыйлығы менен айырылып турады. Олар халқымыздың тарийхын үйрениуде, оны кең хэм терең түсиниуде үлкен қосымша дерек болып есапланады. ✓

Аңызлар

Аңызлар (легендалар) қарақалпақ көркем аңызке дөретпесинин белгилі бир жанры болып, дөрелиуі жағынан жүдә әйемгиз заманларға барып жетеди. Олар өзиниң мазмуны, түр-түси бойынша басқа халық аңызке дөретпелериниң жанрларынан айырылып турады.

✓ Аңызлар көпшилик жағдайда болмаған нәрселерди болғандай етип сүўретлейтуғын аңызке прозалық (насыр) дөретпелер. Оларды биз бурын әпсаналар менен рәуиятлар менен араластырып бир жанр ретинде үйренип келип едик. Ендиги жағында биз, аңызларды олардан бөлип қарап, өз алдына изертлеуимиз керек.

✓ Аңызлар қарақалпақ ертеклери менен бирге XIX әсирде, сондай-ақ кең түрде XX әсирдин 30—40-жылларында жыйнала баслады. Олар көпшилик жағдайда қарақалпақ ертеклери топламларында басылды. 1961-жылы Қ. Мақсетов, Н. Камалов, Қ. Мәмбетназаров баспаға таярлаған «Қарақалпақ легендалары хэм анекдотлары» китабында қарақалпақ аңызларынан бир қанша үлгилер берилди. ✓

✓ 1992-жылы Қ. Мәмбетназаров хэм С. Баҳадырованың таярлауында «Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары хэм шешенлик сөзлери» басылды. Бул топламда да аңызлардың бир қанша үлгилери берилген ✓

¹ Қ. Мақсетов. Фольклор хэм әдебият, Нөкис, 1975, 128—130-бетлер.

Дурысында да усы ўақытқа шекем аңызларды ертеклер менен, эпсаналар менен, рәўиятлар менен араластырып үйренип келдик. Олардың хәр қайсысына анықлама берип, хәр қайсысына тийисли аўызекі дәрәтпелерди киргизбедик. Аңызды эпсана, эпсананы рәўият, рәўиятты аңыз деп белгилеп жибергенлеримиз де толып атыр. Оның үстине халық арасына бурыннан кең тарқалған диний эпсаналар зыянлы қубылыс ретинде 70 жылдан аслам үйренилмей келди. Булардың барлығы өзиниң кері тәсирин тийгизди. Оған қоса қолымызда жетерли фольклорлық материалларымызда болмады.

Хәзирги ўақытта бир қанша материаллардың халық арасынан жыйналыўы менен хәм Рабғузыйдың «Қыссаул-анбия», Хожа Ахмед Яссаўийниң «Хикметлер», Сулайман Бақырғанийдың, Абулғазы Бақадурханның т. б. китапларының басылыўы менен ески дәўирден киятырған эпсаналардың, аңызлардың, рәўиятлардың беті ашылды.

Енди биз шәртли түрде олардың хәр қайсысы нени аңлататуғыны жөнинде анықлама берсек болады.

Аспан, жер, жулдызлар, қудай, пайғамбарлар, пирлер, әўлийелер ҳаққындағы басқада адамлар ҳаққындағы кәрамаат пенен айтылатуғын аўызекі дәрәтпелерге, сондай-ақ жазба жетип келген гүрринлерге эпсана деп ат берсек, тарийхый орынлар, тарийхый адамларға, тарийхый ўақыяларға байланыслы көркемлик пәрўаз бенен айтылатуғынлардың ишинде қыялыи нәрселер бар аўызекі гүрринлерге рәўият деп ат берсек, ал болмаған нәрселерди болғандай етип сүўретлейтуғын аўызекі әнгимелерди аңыз деп жүргизсек, усы терминлерди олар ушын алсақ эпсана (миф), рәўият (предание), аңыз (легенда) ды айырып қараўға да мүмкиншилик қандай да бир шегара болар еди. Усы тутымды уласақ, нәтийже жаман болмас. Деген менен булардың хәрқайсысының ишинде басқа биреўлериниң көринислери де ушырасады. Тек ғана хәр қайсысына тийисли көринислердиң басымлығына байланыслы оларды я эпсана, я рәўият, я аңызға жатқарамыз.

✓ Аңызларға жататуғын төмендеги үлгилерге дыққат аўдарамыз: Мысалы, «Жылға таласыў» аңызын алайық. Бунда болмаған ўақыя болғандай етип шеберлик пенен сүўретленеди хәм оған тынлаўшылар да қандай да бир исеним пайда болады. Хәмме ҳайўанлар жаңа жылды көриўге шығыпты, түйе жаңа жылды көриўге асығып жуўырып баратырғанларға «мениң бойым узын, жаңа жылды хәммеден бурын көремен», — деп кейнинде қалыпты. Тышқан хәммеден кейин киятырған екен, дәрриў түйениң үстине өрмелеп, қулағына минипти де алыпты. Сөйтип тышқан жаңа жылды хәммесинен бурын көрипти. Солай етип тышқан жыл басы болыпты. Тышқаннан соң сыйыр, барыс, қоян, улыў, жылан, жылқы, қой, мешин, таўық, ийт, доңыз жылға илинипти.

«Қоянның не себеп ерни жырық» аңызында қоянның қорқақлығы сөз етилип, оны рухландырған тұлки қаққында гүрриң етиледі. Тұлки қоянға сен қорқақ емессең, қорқақтарды көрсетемен деп қойларды үркитиуі, құйрықтары селк-селк етип, ашылып, жабылып қашып баратырған қойларды көріп, қоян менен тұлкиниң ишек силеси қатып күлиуі, қоян өзиниң күшиниң барынша, шамасының жеткенінше күлипти. Ол сондай күлипти, хәтте ерпінлериниң жыртылып кеткенін де сезбей қалыпти. Соннан баслап қоянның ерни жырық болған екен делинады.

Ұақыяның шеберлик пенен құрастырылуы. болатуғын истин шешиминиң табылуы, исендирерли етип тастыйықланыуы аңызларға өз алдына бір көркемлик береді, әнгимениң қонымлы етип сүүретлениуін тәмийнлейді.

↳ Мысалы, «Пышықлар не себеп тамақ жеп болып жууынады» аңызын алайық. Қолайға келтирген пышық есик алдында шашылған дәнди жеп жүрген торғайды қағыпты да алыпты. Енди жеўге кирисип атырғанда торғай пышыққа қарап,—Мен бир таза жүретуғын қус едим, сениң қолыңа түсип қалдым. Сен мени сөзсиз жейсең, сизден бир өтинишим бар. Мени бет-қолыңды жууып, тазаланып болып жесең, қалай болар еди?—депти. Бул өтиниш пышыққа мақул түсипти де, торғайды еркине қойып жууына баслапты. Тап усы ұақытты күтип тұрған торғай ушыпты да кетипти. Торғайдан айырылып қалған пышық «Ендигиден былай аұқатланып болып жууынаман» деп шәрт етипти. Соннан баслап пышықлар аұқатланып болып, жууынаатуғын болыпты. ✓

Жоқарыдағы пышықтың жууыныуы қаққындағы аңыздың қаншама есинимли, қаншама сулуы дөретилгенін еситип хайран қасыз. Қақыйқатында пышық аұқатты жеп болып тұрып, аұзы басын жууғандай болып сыйпалайды. Өмир шынлығы қандай деген менен де аңызлардың тийқарғы мәнисін құрап турады. Хәттеки турмыста болмайтуғын ұақыялар сүүретленгенде де оның мазмунында қақыйқатлықтың өз алдына бир сүүретлениуі ушқынлары көринип турады.

Төк тауы қаққында мынадай аңыз бар. Бұрынғы өткен замандарда да Әмиүдәрья суының тартылып қалатуғын ұақытлары болған. Адамлар Әжим улук дәуден дәрьяны орта белден байлап беріуді сораған. Себеби олар дәрьяны байлап жерлерине суу апармақшы болған. Дәу мақул деп қулақ асқан. Дәу сондай уллы екен хәм оның үстине оғала тирсек болған, дәрьяның ортасында тұрып, қолы менен балықтарды услап алып, күнниң шуғласына тутьп, балықтарды писирип жейди екен. Дәу адамлардың айтыуы бойынша етегин толтырып топырақ әкелип дәрьяның ортасында тұрған. Адамлар дәўге топырақты төк-төк деп шууласқан.—Төкпегенде не қылады,—деп дәу топырақты жағаға таслаған, сол топырақтан Төк тауы пайда болған деген аңыз тараған.

Көрип турғанымыздай аңызлар қандайда бір ақылға уграс келетуғындай, белгили бир бар нәрселерге тийқарланып айтылады. Соның ушын да болмаған нәрсе болса да болғандай етип тәриплейди. Төк тауының бары ырас, ҳәзирги Нөкис районының аймағында бар. Соған сүйенилип айтылған бул аңыздың қандай тапқырлық пенен көркем қурастырылғаны адамлардың бай қыялынан, усталық пенен көркем сөз, соның ишинде аңызларды дөрететуғынлығынан дерек береді:

КҮЛКИЛИ СӨЗЛЕР

(Анекдотлар)

Күлкили сөзлерди халық арасынан жыйнау ҳәм баспасөзде жәриялау қарақалпақ фольклорының басқа жанрларына қарағанда соңырақ қолға алынды. 1959-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Н. Дәуқараев атындағы тарийх, тил ҳәм әдебият институтының қарақалпақ фольклоры секторының хызметкерлери фольклорымыздың басқа жанрлары менен қоса усы жанрды да жыйнауға киристи. Усының нәтийжесинде 60-жыллардың басында күлкили сөзлер бойынша бираз материаллар жыйналды.

1962-жылы биринши рет Қ. Мақсетов, Н. Камалов, Қ. Мәмбетназаровлар тәренинен «Қарақалпақ халық легендалары ҳәм анекдотлары» деген китап басылды. Усы китапта Хожанасреддин, Өмирбек анекдотлары бөлим-бөлим етип орналастырылды ҳәм онда Өмирбек атына байланыслы көплеген анекдотлар берилди.

1990-жылы «Өмирбектиң анекдотлары» деген ат пенен көлемли топлам басып шығарылды. Онда 240 Өмирбектиң атына байланыслы күлкили сөзлер берилген. Буларды топлаған ҳәм баспаға таярлаған. Қ. Мақсетов, Н. Камалов, Қ. Мәмбетназаров, С. Баҳадырова.

Анекдотты өз алдына жанр ретинде қарау Н. А. Баскаковтан басланса (1951), ол ҳаққында қысқа пикир жүритиу Қ. Мәмбетназаровтың ертеклерге байланыслы изертлеуинде көринди.

1992-жылы Ю. Пахратдиновтың «Өмирбек лаққы ҳәм юмор-сатира мәселесине» китабында Өмирбектиң көп ғана анекдотларына таллау исленген ҳәм олардың идеялық ҳәм көркемлик өзгешликлерине дурыс баға берилген.

Күлкили сөзлер—булар белгили бир қысқа сюжетке қурылған, бастан кеширедн. Оның үстине басқа халықлар менен қарым-қатнастың раўажланыуы нәтийжесинде бул жанр және де байып барады. Газета-журналларымыздың, әсиресе, сатиралық журналлардың бул мәселедеги хызметлеринде унамлы баҳалауға болады.

Қарақалпақ аўызеки халық дөретпелериниң ишинде күлкили

сөзлер—анекдотлар белгили бир жанр ретинде өз алдына орын тутады. Күлкили сөзлер хэмме халықлардың фольклорында ушырасады.

Күлкили сөзлер—булар белгили бир қысқа сюжетке қурылған, айтылғанда күлкі туұдыратуғын, көлеми үлкен болмаған ауызекі прозалық дөретпелер.

Күлкили сөзлер өзлериниң дөрелиуи, таралыуы хэм қолланылыуы жағынан узақ дәуирден баслап хәзирги күнде де кең айтылып жүрген ауызекі халық дөретпесиниң бир түри.

Күлкили сөзлерде әпиуайы сюжетлер арқалы, ен қызығы, күлкі туұдыратуғын сөзлер дүркини бериледи. Булар айтылайын деген пикирдиң жуўмағы. Усы сөзлер жәрдемінде ериксиз күлиуге мәжбүр боласаң,

Күлкили сөзлердиң мазмуны оғада бай. Олар күн көристин, өмирдиң, адам турмысының хэмме жақлары бойынша да айтыла беріуи мүмкин. Оларды тек ғана унамсыз қубылыстар менен шеклеп қойыу мүмкин емес. Унамлы қубылыстар, уақыялар хаққында да күлкили сөзлер дөретилген. Күлкили сөзлердиң баҳасы бәринен де бурын, оларды дөретіушилердиң тапқырлығында, айрықша көркем сөзге шебер, усталығында. Адамды күлдіретуғын сөзди табыудың қанша қыйыншылығын айтпай-ақ қояйық, бул сөзлерди жүзеге шығарып, айтыудың өзи де үлкен шәберликти талап етеди. Сонылықтан күлкили сөзлерди күлкі туұдырып айта алатуғын адамлар болады, ал гейпара адамлар буны келистире алмайтуғыны анық. Соның ушын күлкили сөзге жан ендирип айтыу атқарыушыға байланысly.

Көпшилик күлкили сөзлерди жақсы көреди, оларды қунығып тыңлайды, еситип ишек-силеси қатып күледи, айтып болмастай ләззет алады. Бунда олар адам ойының тапқырлығын, күлкі туұдыратуғын сюжетти қурыудағы шеберлигин байқайды хэм разы болады.

Хәр бир халықта күлкили сөзлер белгили бир адамлардың атына байланысly айтылып, соны қахарман қылып айтыу дәстүр болып кеткен. Бул жағдай пүткил дүнья халықларында ушырасады. Ал шығыс халықларының барлығында дерлик Хожанасреддин исми аңызға айланған. Бул халықлардың хэммесинде айтылған, айтылып киятырған күлкили сөзлер Хожанасреддин атына байланыстырылады.

«Ал қарақалпақлардың күлкили сөзлери Хожанасреддин, Алдар көсе атларына байланыстырылып айтылса да бизиң халқымыздың күлкі сөзиниң тийкарғы қахарманы—Өмирбек лаққы болып есапланады. Лаққы деп күлдирги сөз айтатуғын адамларды, өз сөзи менен күлдіретуғын, басқышыл, сөз басқысының устасын, шеберин айтады.»

Өмирбек лаққы Һақыйқатында да XIX әсирдин екинши ярымында Шымбай дөгерегинде жасаған адам. Атақлы бий Ережеп тен-тектиң заманласы өз дәуиринде-ақ ушырма сөз айтыу бойынша аты-Һауазасы пүткил елимизге жайылған көркем сөз жарыстырыу-да алдына адам салмаған киши болған.

Биз және бир мәртебе белгилеп өтиүимиз керек, қарақалпақлар арасында айтылатуғын күлкили сөзлердин хәммеси дерлик Өмирбек атына байланыслы айтылады. Мысалы, «Табағымды таба алмай жүрмен» күлкили сөзин алайық. Онда Өмирбектин бала уақтында қоңсыға бир табақ дуурама алып шыққаны, шыққан жерде төгип алғаны гәп болып, мынадай жуумақлау күлки сөз бериледи:—Буны еситкен кемпири—Төктің бе, қыршың?—деп бақырыпты. —Сонда Өмирбек:

—Яғау, апа табағымды таба алмай жүриппен.—депти.

Өмирбектин балалық дәуири екен, шымшықтан писип турған «жүуерисин қорып жүрсе, өтип баратырған жолаушы «Япырмай мына жүуериниң басының аппағынай»—деп таңланыпты. Сонда Өмирбек жолаушыға:—Буның жеген дәрсин жегенде, сениң де көзин аппақ болар еди,—депти.

Кетип баратырған жолаушылар Өмирбектен—Жасы үлкен, мына жол қаяққа барады.—депти. Сонда Өмирбек:

—Мен хәзир 40 жасқа шықтым, усы дәуир ишинде бул жолдың хеш жаққа барғанын көрген жоқпан, усы жерде турады да қояды.—депти.

Бир күни қала қазысы Өмирбекти шақырып алып, ешек пенен сизин араңызда қандай парық бар,—деп сорапты. Сонда Өмирбек: екеүимиздин аразындай парық бар,—деп жууап берипти.

Қазы болған Өмирбекке биреу 40 тилла берипти. Екинши бир адам сол күни түнде Өмирбекке 100 тилла берипти. Кейинги күни сөз жүз тилла берген адамның пайдасына көше бергенсоң: Қазымыз гәпти қырқып-қырқып айтпайсаң ба,—депти 40 тилла берген адам. Сонда Өмирбек: Хәй, ладан, жүз бар, көтере бар,—деп исти 100 тилла берген адамның пайдасына шешкен екен.

Бир күни Өмирбектин досты, неге мергенлер анды атқанда бир көзин жумып атады,—деп сорапты. Сонда Өмирбек,—Еки көзин жумса көрмейди ғой—деп жууап берген екен.

Бир күни Өмирбектин жорасы, оннан нешеге келдин,—деп сорапты. —Жасым елиүде.—деп жууап берипти Өмирбек. Және бир 5—6 жылдан кейин сорағанда да «50» де деп жууап бере берипти. Жорасы, —Өмирбектен мен сеннен буннан 10 жыл бурын сорағанда да «елиүде» деп жууап бердин, сен сирә алпысқа шықпайсаң ба,—деген екен. Өмирбек оған,—Адам деген бирсөзли болыу керек, елиу деген болсам, сол елиүде тура бермен,—деп жууап берипти.

А Өмирбектің Ережеп тентектен өтирік өлип жатып 1000 тилла алғаны да күлкили етип берилген. Өмирбек базарға кетип баратырып қасындағы бір жолдасына,—Хәзир мен жатаман, сен мениң үстиме шапанымды айқара жауып таслап, бас ушымда жылап отыра бер, Ережеп тентек келер, бул ким деп сорар, сен сонда,—Мениң достым Өмирбек еди, усы жерге келгенде құданың аманатын тапсырды, соны не қыларымды билмей отырман деп айт,—деп жатыпты. Ережеп келип, Өмирбек екенін билип, жайғастырыуға 1000 тилла берип, кеште өзим хабар аламан деп базарға кетеди. Өмирбекте ол кеткеннен соң орнынан турып базарға келеди. Ережеп базарда Өмирбекті көрип, «Хаў, Өмирбек жолдағы хәдийсе, не хәдийсе» — деп сорапты. Сонда Өмирбек: «Қойсаңа, Ережеп, тентекликти, өлмей бересең бе сен теңгени өлип зордан алдым ғой мың теңге,—депти. \

Жоқарыдағы күлкили сөзлердің өзинен Өмирбектің ойлап тапқышылығы, даналығы, ең қыйын жағдайда оннан жол тауып шығатуғынлығы, көркем сөзге аса уқыпшылығы, адамларды хәтте есейин хәрекетлери менен де күлдире алатуғынлығы көриңип турады.

Бир күни адамлар Өмирбектен:—Өмирбек сизің пириңиз ақырзаман деген болады дейди, ол қашан болады екен, пириңизден сорап көрдиңиз бе?—дейди. Сонда Өмирбек:—Пир, сириңизди билмеймен, ақырзаман мен өлген күни болады,—деп жууап берипти.

Өмирбек Хийўа лаққылары менен ушырасып, Хийўалы лаққылар мәйек туўысқайлы ойынын ойнап, Өмирбекти утпақшы болады. Өмирбек сонша мәкийеннің бир қоразы болмайма деп, оларды қоқыраңлап қораз болып утады.

Өмирбектің Ораз аталықты сөзден утыуы да усындай. Мени бир басқылап бер деген Ораз аталыққа (Ораздың өгиз деген лақабы болған):

— Сизди басқылауға шама қайда сиз өгиз болсаңыз, алдыңызға нәхән дүүден менен от қойылса, еки жигит асқабақты тасып турса, сиз жеп турсаңыз, сизден шыққан төгинге қос шығыр жер төгинсиз болмас еди,—депти. Сонда Ораз аталық:

—Тут заңғарды,—депти. Сонда Өмирбек өрре турып:—ўай, аталық аға, мени урғанша өгизди ур,—депти. Сонда Ораз не дерин билмей сөзден утылыпты.

Өмирбектің ушырма сөзге усталығы Досназар солақай атлы ушырма сөзге уста менен қатыбыламық жегени де буған айқын мысал болады. Олар бирин-бири жибермей хәр қыйлы дәлил тауып быламақтың үстиндеги майды сызып алдына тартқанлары, утыларын билген Өмирбектің утыу ұшын,—қызлы болғанында ат жибердин, бирақ келе алмадым, енди келейин деп атырғанда қар боран бир былағай болдыма, дейсең,—деп қатыбыламықты былғай-былғай жиберген екен, майдың бәри быламыққа қарысып Өмир-

бектиң алдына келипти. Солай етип ол Досназар солақайға утыс бермеген екен.

Өмирбек пенен Досназар солақайдың шәўле жеўи де күлкили.

Ыссы шәўлени бирден асап жиберген Өмирбектиң өнөши күйип көзине жас келип төмен қарапты. Сонда Досназар солақай—Өмекке неге қамығып отырсаң,—депти. Өмирбек сонда:—Дайымның кемпири аўырыў еди, сол есиме түсип отыр,—депти. Соның арасында Досназар солақай да ыссы шәўлени асап жиберген екен, ыссы шәўле өңешин өртеп, көзинен жас төктирипти. Бираз ўақыттан кейин Досназар: Өмирбек, дайыңның үй-иши қырылдыма деймен шамасы,—депти.

Өмирбектиң садалығына байланысly күлкили сөзлер де көркемлиги, күлки туўдырыўы менен ҳайран қалдырады. Бир күни Өмирбек жайдың мүйешинде қант жеп турса, ойнап жүрген балалар оннан қайдан алдың деп сорапты. Оларға Өмирбек, ҳа ана көшениң мүйешинде, деп жуўап берипти. Балалар жуўырысып кетип баратырғанын көрип,—ырас қусайды, мен де пайымды алып қалайын,—деп балалардың изинен жуўырыпты.

Бир күни Өмирбектиң ҳаялы сыйырдан сүт шықпайтуғынын, айтып сатып орнына басқа сыйыр алыўды айтыпты. Өмирбек сыйырды базарға апарып, сатыўға дәлдалшыға берипти. Дәлдалшы:—Өзи сүтli сыйыр, оймаққа саўып, дәўетке уйытасаң,—депти. Буны еситкен Өмирбек,—сүтli болса сүтli шығар,—деп сыйырын үйине алып қайтыпты. ۞

Өмирбектиң атына байланысly күлкили сөзлер оғада көп. Оларда өмирдеги ҳәр қыйлы ўақыялар, турмыстағы ҳәр қыйлы адамлар, Өмирбектиң оларға болған ашық айдын мүнәсибети, тартынбастан ойлап тапқанын айтып утыўлары, көркем сөздің таңқаларлық күши, ең баслысы күлки туўдыратуғын ушырма гәплери айрықша орын тутады. Өмирбектиң күлкили сөзлери адамлардын тайпасын, класын, топарын айырып отырмайды. «Хәзилиң жарасса атаң менен» дегендей, оның сөзлери, ҳәммеге ортақ, ҳәммеге унайды, ҳәммени қызықтырады, ҳәммени күлдиреди. Шын мәнисинде Өмирбектиң күлкили сөзлери адамларға күлки, ләззет бағышлайды. Өмирбектиң күлкили сөзлери мәңги жасайды ҳәм дөрелиўи де даўам ете береди. ۞

ТОЛҒАҰЛАР

Толғаўлар қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәрәтпелериниң белгили бир жанры. Толғаўлар түркий халықлардың көркем аўызеки дәрәтпелеринде өз алдына жанр болып қәлиплескен. Бирақ усы ўақытқа шекем көпшилик жағдайда толғаўлар термелер менен араластырылып жиберилетуғын жерлери бар. Дүрысында буларды бир-биринен ажыратып үйренгенимиз жөн. Термелер—бул қосық жанрына кирип, ақыл-нәсият қосықлары деп

аталыуы керек. Ал толғаулар болса қосықлардан бөліп қаралып, өз алдына жанр сыпатында үйрениліуі керек. Толғауларды тарихий қосықлар менен де шатастырмау керек. Толғаулар тарихий қосықлардан белгили бир тарихий сюжетке құрылғаны менен, көлеминің үлкенлиги менен, қобызда атқарылатуғын на-масы менен айрылса, қосықлар тарихий теманы қысқаша сюжет-сиз баянлайды хәм олар халық атағандай толғау деп аталмай-ды. Әлбетте, оларды хәр қыйлы атамалар жәрдемінде атаған менен, олардың тарихий темаға арналғаны менен, олардың арасындағы тематикалық жақынлықты да бийкарлап болмайды.

Солай етип қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәретпесиндеги толғау—бул халқымыздың өткендеги үлкен бир тарихий уақысына арналған, белгили бир сюжетке құрылған, қобызда өз алдына толғау на-масына айтылатуғын, әдеуір көлемли поэзия-лық дәретпе.

Толғауларға мысал етип биринши гезекте «Орманбет бий» толғауын, «Посқан ел» толғауларын келтириуге болады.

Толғаулар белгили бир тарихий темаға арналыуы менен бирге оларда сол тарихий дәуирдің ақыретлери, азаплары, ха-лықтың арзыу-әрман, болжаулары менен қосып сүүретленеди.

Толғаулар тийкарынан жыраулардың атқарыуында, олардың эпикалық репертуарының белгили бир бөлимин құрап турады. Жыраулар той-мерекелерде дэстанға түспестен бұрын термелер айтады. Олар термелер менен бирге, толғаулар да айтады. Тол-ғаулардың ишинде ең көп таралғаны, көп жыраулардың билету-ғыны «Орманбет бий» толғауы.

«Орманбет» бий» толғауының өз алдына тарихы бар.

XIII—XIV әсирлерде Алтын Орданың гүлленип турған уақтында қарақалпақлар басқа түркий қәуимлер менен бирге усы уллы Алтын Орда мәмлекетинің қарамағында болып, Едил, Жайық бойларын жайлаған. XIII әсирдің ақырында Монғол империясы төрт үлкен улысқа, бөлиңди. Уллы хан улысына Монғолстан хәм Арқа Қытай қарады. Шыңғыс ханның ақлығы Хулагу ханға Иран хәм оның қасындағы жерлер кирди. Орта Азияның көпшилик бө-леги Шыңғыс ханның баласы Чағатайға қарады.

Төртинши ең үлкен улыслардың бири Шыңғыс ханның үлкен баласы Жошы ханға қарады. Бул Хорезм, Дешти қылшақ, Шығыс Европадағы жерлер еди. Бул улысты Жошының баласы Батыұдың тусында шығыс илимпазлары «Көк Орда», орыслар «Алтын Орда» деп атады. Сырдәрьяның төменінде «Ақ Орда» деп аталатуғын, Шыңғыс әуладлары басқаратуғын улыс пайда болды. Бунын орайы (Сығнақ қаласы болды. Кейинги уақытларда бул жерде Шыңғыс әулады Шайбаний хан да хәкимдарлық етти. Жошы хан заманында-ақ Алтын Ордада мәмлекетлик тил түркий тил, ислам дини тий-карғы дин болып есапланған. Орыс тарихы бойынша тастыйык-ланып жүрген Монғол-татар империясы деп жүрген атамалар

XIV әсирдің басларында шын мәнісінде мәмлекетлик тили түркий тил болған, дини—ислам дини болған түркий халықлар мәмлекети болғанын енди ашық-айдын айтыўға болады. Алтын Орда ханлары Өзбек хан, Жәнибек хан, Орыс хан, Тоқтамыс хан т. б. ханлар дәуиринде Сарай, Хажы тархан, Сығнақ т. б. қалалар илими, мәденияты өскен, үлкен саўда орайы болған, бирнеше мешит, медресе, сарайларына ийе гүлленген қалалар болған.

✓ XIV әсирде Маўараўннахрда, яғный Сырдәрья хәм Әмиўдәрья аралығында дүньяны титиреткен империя—Әмир Темур империясы пайда болды. Темур Тохтамыстың Алтын Орда тахтына көтерилиўине жәрдем етти. Бирақ арадан әдеўир ўақыт өткеннен кейин Тохтамыс Алтын Орда мәмлекетиниң қүдиретин беккемлеп алған соң Тохтамыс өз гамхоры Темур жерлерин ийелеўге қызықты. Тохтамыс хәм Темур армиялары бир неше рет урысты. Ең ақырында Темур женимпаз болып шықты. Пәнт жеген Тохтамыс Темурдан өлериниң алдында кеширим де сораған. Темур, Тохтамысқа Алтын Орданы және де беккемлеўге ўәде еткен. Бирақ Темурдың Қытайға атланысы алдында қайтыс болыўы, бул ўәдениң орынланыўын иске асырмады.

✓ Темур өлгеннен кейин Темур империясы да, Алтын Орда да бир қанша ханлықларға бөлинип кетти. Солай етип XIV әсирде пайда болған еки үлкен түркий халықлар мәмлекетлери өзлериниң келешекте раўажланыўы бойынша артқа сүрилип кетти.

Алтын Ордадан бөлинип шыққан мың басысы Ноғай болған бир пүтин елатты Ноғайлылар деп те, жүритеди. Н. Дәўқараевтың көрсетиўине қарағанда «Хажықатында «Ноғай сөзи» дәслепки ўақытта этникалық атақ (халықтың, қәўимниң аты болмаған) ол мыңбасы Ноғайдың қарамағындағы хәр түрли урыў-қәўимлердиң бирлескен сиясий аўқамының атағы болған. Усы сиясий аўқамға бириккен барлық урыўлар, қәўимлер өз атақлары менен аталмай, «Ноғайлы» деп аталған»¹.

✓ Н. Дәўқараев Ноғайлылар аўқамында маңғыт, қоңырат, уйғыр, кенегес, найман, қыпшақ, қаңлы, қытай, мың, нөкис, үйсин урыўларының бар екенин атап көрсетип, олар Едил, Жайық дәрьясының бойында Каспий теңизи менен Сырдәрьяның арасындағы далалықта көшпели турмыс пенен күн кеширгенин атап өтеди.²

✓ XVI әсирдің орталарында күшейген Рус мәмлекети Иван Грозный тусында алды менен 1556-жылы Қазан ханлығын, оннан кейин Астрахан (Хажы Тархан) ханлығын қанлы урыслар менен басып алды. Рус патшалығы тәрепинен жүргизилген түркий халықларға қанлы урыс сиясаты ноғайлыларға тәсирин тий-

¹ Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2—Том, Нөкис, 1977. 63-бет.

² Сонда, 64-бет.

ғизбей қалмады. Руслардың үзлексіз шабыуылынан ноғайлылар қатты бүлінді. Ноғайлылардың бір қатары Едилдің төменгі жағына, Дербент, Темир қапы, Қырымға қарап көшти. Екінші Уллы Ноғай атанған бөлеги Москва жақлы болып, сол тәрепке өтиуге мәжбүр болды. Үшінші «алты улы» атанған бөлеги 1557-жылы Жайық дәрьясынан өтті, қазақ даласы арқалы Түркстанға қарап көшти, ондағы мақсети Хорезмге өтиу еді. Қарақалпақ халқының XVI ғасырдың екінші ярымындағы тарихы усы «алты улы» атанған ноғайлылар менен байланысly. Бул ұақларда қазақлардың сиясий жақтан күшейип, ноғайлыларға гейде-гейде атланыс жасап турған гези еди. Қазақ даласы арқалы Хорезмге өтиудің аңсат болмайтуғынлығы сол ұақыттың өзінде-ақ белгилі болған. Себеби ел ишинде тууып өскен ата мөканын—Едил, Жайықты таслап кеткиси келмегенлер, басқа жаққа көшиуге наразы болғанлар көп болған. Усындай көшиуге наразы болғандардың биреуі XVI ғасырдың орталарында өлген ноғайлылардың атақлы бийи, Орманбет бий хәм оның әуладлары болғаны белгилі. Бул жөнинде тарихый дереклер менен қатар қарақалпақ фольклорында көп материаллар гезлеседи.¹

Әлбетте фольклорымыздағы бул материаллар Орманбет атына байланысly толғаулар болып есапланады. Н. Дәуқараевтың келтириуине қарағанда Едил, Жайық дәрьяларынан өтип, қазақ даласы арқалы Сырдәрьяға Хорезмге қарай көшкен алты улы деп аталған ноғайлыларды Эмба дәрьясының бойында қалмақлар шабады. Буған шекем қалмақлар Батыс Қытайда, Жунгарияда жасайтуғын еди. Бул қалмақлардың ноғайлылар менен биринши ушырасыуы еди. Буннан кейин ноғайлылар қалмақлар менен бәрхама жауласып турған. Қалмақлардың алты улы ноғайлыларды бул қыйратып шабыуы олардың сиясий аўқамыи пүткиллей сапластырған хәм олардың Сырдәрьяға, Хорезмге қарай көшиуін тезлеткен болыуы тийис. Себеби XVI ғасырдың ақырларынан баслап алты улы аталған ноғайлылар тарихый дереклерде гезлеспейди. XVI ғасырдың ақырында Сырдәрьяның төменгі жағында қарақалпақлар өз алдына бөлек ат пенен, хәзирги миллет атағы менен тарихый дереклерде белгилі болады.²

✓ «Орманбет бий» толғауы усы сөз етип отырған алты улы ноғайлының (толғауда он сан ноғай деп келтириледі) бүлип көшкени хәққында сөз етиледі. Толғаудың басында бүлик болмау үшін ойласықтың болмағаны айрықша белгиленип өтиледі. Мысалы, Орманбет бийдің Үш қызының генжеси алғыр қустың пәнжеси, Сарыша ханым дер еди». Мине сол Сарыша бүлген елдің алдынан жылап шығып:

1. Соңда, 64-65-бетлер.

2. Соңда, 65-66-бетлер.

Едиден берман өткенде,
Ед болып кеңес салмадың,
Жайықтан берман өткенде,
Жыйналып кеңес құрмадың.
Нашар деп көзге ілмедің,
— Ҳа ноғайым, ноғайым,
Кулақ сал менің сөзіме,
Кетти сенің оңайың,
Тәрийпің айтып толғайың!
— дейди.

Жоқарыдағы Сарышаханымның сөзлерине қарағанда ноғайлылар бұлгиншиликке ушыраған уақтында көшіу мәселесінде ойласық құрмағанлығы, бір шешімге келмегени көриніп турады. Деген менен Сарышаханым ноғайлылардың Хорезмге қарай көшетуғынын биледи. Бұл көштің қыйыншылығы хаққында алдын ала мына сөзлерди айтады:

— Ҳа ноғайым, ноғайым,
Кетти бир жаман оңайың,
Бул кеткеннен кетерсең,
Мийримсиз аққан Ақдәрья,
Ақдәрьяға жетерсең,
Ийне қармақ саларсаң,
Шортан балық аларсаң.²

Усы толғаудың екінши бир вариантында ноғайлылардың, Хорезмге көшіудеги жолдағы қыйыншылықтары, барғаннан кейінги күн-көрислері, Хорезмдилер—сартлар қол астында жасау жағдайлары, ата-журты—Түркстанға айналып келіу тилеклери, қысқасы алдағы болатуғын уақыялар болжанып айтылады. Бұл сөзлер Сарышаханымның сөзі деп келтириледи толғауда. Деген менен мына нәрселерди де есапқа алыуымыз керек. Толғаудың дәлелки вариантын Сарышаханым айтқан. Биз оның бул толғауды қалай айтқанын билмеймиз. Бизге бул толғаудың келип жеткен вариантын бергенлер бизің заманласларымыз Есемурат жырау, Қыяс жырау, Өтенияз жырау, Арзымбет жыраулар. Толғаудың пайда болған дәуіринен баслап, бизге жеткен дәуіри арасында 300 жылдан аслам дәуір бар. Бул толғауды бизің заманлас жырауларымызға шекем де бир неше әулад жыраулар жырлағам, олар да өз көрген-билгенин бул толғауға қосқан болыуы мүмкин. 300 жылдан аслам дәуірди басынан өткерген, бул даналық пенен дөретілген халықтың бир неше әсир өзі менен сақлап қиятырған толғауында өмир шынлығы өзинің ашшы-душшысы менен оғада терең, оғада айқын, оғада көркем-етип баянланады. «Орманбет бий» толғауы халқымыздың өткендеги тарийхын үйре-

1. Қарақалпақ фольклоры. 5-том. Нөкис, 1980, 383-бет.

2. Сонда, 380-бет.

ниўде, оның басып өткен жолларын Едил, Жайықтан берман Ақдәрья (Әмиўдәрья) Хорезмге келип орналасқанша, оннан кейинги жағдайларды да көз алдымызға елес-елес келтиреді.

Орманбет бий өлгенде,
Ул қалмады қыз қалды,
Байтақ ноғай қозғалды,
Орманбет бийдің үш қызы,
Үш қызының генжеси,
Сарыша айым дер еді.
Бүлген елдің алдында,
Сарыша айым келеді,
Ноғайым деди толғады,
Ели-халқым деди еңиреди,
Халқым ноғай бүлерсең,
Азап күнлер көрерсең,
Телеген арбаң майрылар,
Арысың қалар бір жерде,
Мийримсиз аққан Ақдәрья,
Ақдәрьяға барасан,
Кешерлиги бар кешерсең,
Түсерлиги бар түсерсең,
Ғкейип суўын ишерсең,
Оннан да әрман өтерсең....

— деп алдағы болатуғын ўақыяларды, Маўараўннахрға ноғайлылардың көшип келиўи, сартлардан—отырықшы, қалалы, саўдагер өзбеклерден бийлер сайлануўы, усы дәўир жағдайының «Қазандай қайнар мийиңиз, балшықтан болар үйиңиз, буны халқым көрерсең, пишеңиз болар баўлықсыз, келиңиз келер жаўлықсыз, кешеги келген келиңиз жалаң аяқ, жалаң бас «қайнаға бизди көриң» деп алдыңнан өтер сәлемсиз»—деп сўўретлениўин оқыймыз. Толғаўдың даўамында:

...Айдын, айдын көллерден,
Балық шығар деп еди,
Ол балыққа миясар,
Халық шығар деп еди.
Сл халыққа миясар,
Салық шығар деп еди.
Жазлайғы еткен талабы,
Салып шығар деп еди.
Арқадан келер аяздай,
Қоқаңлаған қораздай,
Бас аяғына бір қағаз,
Жазып берер колына,
Жағана тигип сақлайсаң,
«кеңнен қалған мураздай.

Бийлердің халыққа салған салығы ҳаққында мынадай сөзлер айтылған «Жер майым деп бір алар, зақатым деп еки алар, ал салғыртым деп үш алар, түгиним деп бес алар, бір жылда сени бес шабар, бес шапқанда нең қалар». Сарыша айым Орманбет бий толғаўын мынадай сөзлер менен тамамлайды:

...Қырыларсаң, өлерсен,
Халқым ноғай бүлерсен,
Енди қалған тириңиз,
Ата журты Түркстанға,
Айлаып халқым келерсен,
Я өли ме, тири ме?
Шилтерлердин бири ме?
Нашардың айтқан бул сөзини,
Уәсият әйлеп жүрерсен.¹

«Орманбет бий» толғауының әҳмийети халықтың басынан өткен қыйын тарийхый уақыяларды көркем сүүретлеуи менен бахалы. Мысалы, халықтың хәр қыйлы тәшүишлери, қыйналыуы «Қазандай қайнар мийиңиз» —деп сүүретленсе, ылайдан салынатуғын үйлерди «Балшықтан болар үйиңиз»—деп келтиреди. Әсиресе келинлердин сөз етилиуи «жаўлықсыз, жалаң аяқ, жалаң бас, сәлемсиз» деген сөзлер менен берилген. Салық салған бийлердин «Қоқаңлаған қораздай» деп берилиуи, жазып берилген салық бойынша қағазлардың «Жағаңа тигип сақлайсаң, әкеннен қалған мураздай» деп жырланыуы толғауды оқыған, еситкен адамда үлкен тәсир қалдырады. Сондай-ақ толғаудағы «Сартқа қызың берерсең, жалынып күнлер көрерсең, балаңды да көрерсең, балаға айтқан енши деп, танаңды да берерсең, қызыңнан туўған сол баллар, жууырып келип алдыңа, асылса келин мойныңа, қууанышың сыймай қойныңа, бир теңгеңди берерсең» деген сөзлер де алдын ала болжап айтылса да тарийхый шынлыққа жақын екени байқалады.

Бурин Алтын Орда да өз алдына ханлық болған Ноғай ордасының қулауы, оның қурамындағы бир неше қәўим-халықлардың хәр жаққа тарап кеткенлиги, олар ойласпай, кеңеспей, бирлигин сақлай алмай «Ел болып кеңес салалмай», «жыйналып кеңес қуралмай» қалғанлығы себепши болғанлығы да толғауда көрсетиледи. Толғауда «Едилде, Жайықта да кеңестің болмағанынан, «Ноғайдың оңайы кетти» — деген пикирлер билдириледи. Ата журтқа қайтып келиуи әрманынан ба, яки соңынан жыраўлар қостыма толғауда «Ата журты Түркстан, айланып халқым келерсең» деген сөзлер де бар.

Әлбетте, хәзирги заман оқыўшысына ноғайлылардын, соның ишинде қарақалпақлардың да Хорезмге қарай көшиуи, Сарышаханымның болжауы бойынша болатуғын қыйыншылықларды түсиниуи аңсат емес. Бүлинген елдин бир жерден екинши жерге келип орынласыуының қанша қыйын екенин көз алдыңа келтириуи мүмкин. Бурынғы отырықшы халықтың келгенлерге қалай қарайтуғынлығына да баха бериуи қыйын емес. Усы көз-қарастан жыраўлардың Хорезмдеги сартлар—(отырықшы, қалалы өзбеклер)

1. Сонда, 181-182-бетлер.

хаққындағы, олардың хұкимдарлары туұралы пикирлеринде бөртирип сүүретлеўлерин былай қойғанда да қандай да бир хақыйқатлықтың бар екенин жасырыўға болмайды. Басқа жаққа қарап көшкен қарақалпақлар пүткиллей, атын жоғалтып жиберсе, басқа халықлар ишинде ерип кетсе, ноғайлылар қурамына кирип Хорезмге келген қарақалпақлар Хорезмге, өзинин бурынғы ата-меканына, беккем тырнақ салып орналасып халық атағын сақлап қалыўының өзи үлкен тарийхий ўақыя екенин умытпаўымыз керек.

«Орманбет бий» толғаўында тарийхий ўақыялардың избе-излиги сақланбаған. Бул дөретпе халықтың көркем аўыз еки шығармасы болғанлықтан бунда дәўир, орын, ўақыя да алмастырылып, қарақалпақлардың Сырдарья ямаса Жанадарья бойларынан Хорезмге көшип келиў қусаған тарийхий ўақыялар анық көрсетилмеген.

«Орманбет бий» толғаўы халқымыздың өткендеги қайғылы күнлериниң үлкен бир ўақыясын көркем баянлайтуғын оғада бахалы дөретпе болып есапланады. ♪

ҚАРАҚАЛПАҚ ДӘСТАНЛАРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Қарақалпақлар арасында «дәстан» деген түсиник әдеўир ерте ўақытлардан баслап тараған. Соның менен бирге «дәстан» сөзи гейде «ертек» сөзи менен алмасып та айтылып келген. Соған қарағанда «ертек» сөзи менен салыстырғанда «дәстан» кейин кирген болыўы мүмкин. Бирақ буның қай дәўирлерде киргенин ҳәзир белгилеў қыйын. «Дәстан» деген сөзди қарақалпақлар көбинесе аўызша атқарылатуғын ири шығармаларға пайдаланса, «қысса» деген сөзди жазба түриндеги шығармаларды атағанда қолланылады. Гейде ол атамалар алмасып та айтыла береді. «Қысса» сөзи де, «дәстан» сөзи менен бир қатар я оннан соңырақ қарақалпақ тилине кирген «Дәстан», «қысса» сөзлери қарақалпақ тилине парсы-араб тилинен кирген. Бизиң ойымызша, бул сөзлер қарақалпақ тилине туўырдан-туўры араласпастан, басқа тиллердиң жәрдеми менен, әсиресе татар, өзбек, түркмен тиллери арқалы синискен болыўы мүмкин. Бир неше әсирлер даўамына созылған өткен дәўирдеги бул халықлардың мәдений байланыслары бундай болжаў жүргизиўге мүмкиншилиқ береді. Бирақ «термин» сөзлер ол ўақытта да дәўири жағынан бириниң кейпинен бири емес, араласып айтылып жүрген. Мысалы, революциядан бурынғы дәўирде қарақалпақлардың арасында Шығыс халықларының дуньяға мәлим болған жазба эпикалық шығармалары тараған. Булардан X әсирдеги парсы-тәжик әдебиятының уллы классиги Фердаўсийдиң «Шахнама»сын көрсетиўге болады. «Шахнама» қарақалпақлар арасында бурыннан мәлим болып қол жазбалары тараған. XVIII—XIX әсир аралығында қарақалпақ тилине аўда-

рылған қол жазбалары да болған.¹ Айтайын дегеніміз —усы шығарманы қарақалпақлар «Шахнама» ямаса «Рүстеми-Дәстан» деп атайды. Буннан «дәстан» деген сөз бенен бир қатарда «Шахнама»ның қарақалпақлар арасына тарауына байланысly жазба нұсқадағы «нама» (наме)лардың «Шайбаний-нама», «Өгизнама», «Мұхаббатнама», т. б. аз да болса мәлим болғанын айтыу керек. Әлбетте «нама»лар жоқарыдағы көрсеткеніміздей пүтини менен жазба түріндеги ири шығармаларға тән ат болып, бул да өзиниң шығысы жағынан парсы тилине дәректенген. Солай етип, ауызеки атқарылатуғын дәстанларға тән болмаса да «дәстан» деген сөзден басқа «нама» деген атамалар да болған. «Дәстан» сөзи бурыннан ауызша дәретилген және де жазба дәретилген шығармаларға қолланылып келеди.

Буннан басқа «дәстан» деген атаманың қолланылыуында мынадай жағдайлар да ушырасады. Мысалы, XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының ең ири уәкиллеринен есапланған Бердақтың «Ахмақ патша» шығармасы бирде поэма, бирде дәстан деп ҳәзир аталып жүр. Бердақ өзиниң усы шығармасының прологында былай деп жазған еди.

...Бийкар кетпесин сөзим деп,
Дәстандағыны өзим деп,
Кейнимде қалсын сөзим деп,
Бул қыссаға кеуил бөдим.²

Және де ол екінши бир шуұмақта «бул дәстанды жаздым баслап»³—деп келтиреді. Буган қарағанда Бердақ өзиниң шығармасын дәстан деп атаған, соның менен ол «дәстан», «қысса» сөзлерин бир мәниде түсинген. «Дәстан» деген түсиник, атама ҳәзирги дәуирдеги ири поэзиялық шығармаларға ат бергенде де қолланылып жүр. Совет дәуириндеги қарақалпақ поэзиясының ири дәретпелеринен есапланған Аббаздың «Бахадыр», Садықтың «Бахтияр», «Туұысқанлар» шығармалары дәстан деп аталады. Ҳәзирги әдебиятта «дәстан» сөзи ири поэзиялық шығарма мәнисинде де тилге алынады. Улыұма Шығыс халықларының дәстүринде ири поэзиялық шығармаларды дәстан деп атау Науайы, Ҳафиз, Жамий дәуиринен баслап ҳәзирги күнге шекем дәстүр ретинде қәлип-лескен.

Қарақалпақ халқының поэзиясы тарийхында ири көлемли поэзия қатарына киретугын дәстанлардан басқа «толғауларды» байқауға болады. Мысалы, «Орманбет бийдиң толғауы», «Жийен жыраудың «Посқаң ел» толғауы т. б. Толғаулар қарақалпақ

¹ «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, 1936-ж, 20-май санындағы «Шахнама» деген мақаланы қараңыз.

² Бердақ. Таңламалы шығармалары. ҚҚМБ, Нөкис, 1956, 156-бет.

³ Сонда, 156-бет.

халық поэзиясында эпикалық сыпатқа ийе болып, тарихий жыр ретінде саналады. Гейпара дәстанға усаған орынларының болыуына қармастан, оларды дәстан деп есапламай, халық атағандай «толғау» деп атау жүдә дурыс. Бул оның мазмуны хәм формасына күтә сәйкес келеди.

Толғаулардан басқа ири көлемли халық поэзиясына киретуғын көркем жазылған «Шежирелер», «Тәриплер» бар. Олар да өз алдына жанрлық қасиетке ийе. Буларды дәстан хәкқындағы кең түсиник пенен шатастыруға болмайды.

Поэзиядағы хәр қандай бир жанрдың пайда болыуында хәм қәлиплесиуиңде белгили бир дәуирдин тарихий шынлығы гүмансыз өзиниң оған тәсирин жеткере алады. Анығырақ айтқанда, хәр дәуирдин өзине сай поэзиясы болады. Сондай-ақ жоқарыдағы қарақалпақ халық поэзиясының ири көлемдеги үлгилериниң хәм-месиниң де белгили бир тарихий шынлыққа тийкарланып дөрегени түсиникли. Бирақ сол нәрсе факт, халық поэзиясындағы әйемги дәуирлерден киятырған хәр қыйлы жанрлар гөне заманның өтиуи менен жаңа заманның талабына ылайық мазмун хәм формасы бойынша үлкен өзгериске ушырап отырған. Ал гейпаралары пүткиллей жоқ болып кетсе, гейпаралары жаңадан пайда болады. Узақ уақытлардан киятырған халық поэзиясының ири көлемли түриниң биреуи дәстан хәкқында сөз етеди екенбиз, ол да өзиниң пайда болыу дәуиринен хәзирги күнге шекем бир бөлек жасамады, ол өмир бойы поэзияның басқа да жанрлары менен тығыз байланыста болған, өз-ара тәсир процесин басынан кеширген хәм сол арқалы байыу, рауажланыу, қәлиплесиуге ерисип кәмалға жеткен.

Дәстанның атамасын бөлип алыудағы қыйыншылықларды, шатастарды ортаға қойыу менен айтылғанларды жуумақлай келип шәртли түрде дәстанларды, анығырақ айтқанда, қарақалпақ дәстанларын еки түрге бөлип қарауға болар еди. 1) жәмәәт тәрәпинен дөретилген аұызша атқарылатуғын дәстанлар. 2) Белгили бир автор (шайыр) тәрәпинен дөретилген жазба дәстанлар. Әлбетте, булардың бириншисиниң аұызкеи халық поэзиясына тән екинлиги, екиншисиниң жазба әдебиятқа тән екени мәлим нәрсе, бирақ олардың хәр қайсысының да ишки бөлиниулериндеги өзгешеликлерди, соның менен бирге бул еки түрдин өз-ара байланысларын бийкарлауға болмайды.

Солай етип, фольклорда гәп тийкарынан жәмәәт тәрәпинен дөретилген аұызша атқарылатуғын дәстанлар хәкқында болады. Дәстанның бул түрин бөлип алып, өз алдына анықлама бергенде мына нәрсени есапқа алыу керек. Бириншиден, олардың дөретилиу жағы, екиншиден, атқарылыу жағы, үшіншиден, мазмун хәм формасындағы өзгешеликлер. Усы тийкарда дәстанның бул түрине мынадай анықлама бериуге болар еди. Жәмәәт тәрәпиней дөретилген хәм усы жәмәәттиң ағзалары есапланған, жырау-

бақсылар тәрепинен қобыз яки дуўтар жәрдеми менен атқарылатуғын, мазмун хәм формасы бойынша узақ дәўирлер дауамында қәлиплескен дәстүрге тийкарланған батырлық, муҳаббат, турмыс мәселелерин кең хәм хәр тәреплеме сөз ететуғын, сийрек проза араласып келетуғын ири көлемдеги поэзиялық, дәретпедәстан деп аталады. XIX әсирдин еквинши ярымында халық аўызек дәстанларының гейпараларының Қазанда, Ташкентте басылып шығуына байланыслы, гейпара дәстанлардың жекке-сийрек сауатлы адамлар тәрепинен көширип жазып таратылыуына байланыслы, сондай-ақ китабий түрде тараған дәстанлардың тәсири менен дәстанларды қырәтке салып оқыу да болған. Оқылатуғын дәстанлар «қысса» делинген. Қысса-араб сөзи. Араб тилинде М. К. Хамраевтың көрсеткениндей, факт, тарийх, ўақыя, гүррин, ертеқ, мысал, бул сөз улыўма түрклик. Орта Азиялық әдебиятта ертеқ деген түсиникке жақын.¹ Қарақалпақлар қысса оқытуғын адамларды «қыссахан» дейди. Айтып кететуғын бир нәрсе, өткен дәўирдеги қарақалпақ халық шайырларының көпшилиги дерлик қыссаханлар болған.

Биз жоқарыда дәстан хәққындағы түсиникке қысқаша тоқтап өттик, енди оның жанрлық өзгешеликтери хәққында мынадай ең бислы белгилерин атап өткен жөн болады. В. Г. Белинский улыўма эпос деген түсиник туўралы былай деген еди: «Эпос, дәстан жыр заттың сыртқы көринисин ғана береди хәм оны улыўма қандай болса сондай етип көрсетеди. Эпостың басланыуы қандай да бөлмасын бир пүтин заттың ықшамланған қысқалық пенен қамтыйтуғын ең әҳмийетли бир белгисин, ең маңызын ашып беретуғын сөзлер болады»². Эпослық жанрға киретуғын дәстанлар, қарақалпақ халқының өткен дәўирдеги поэзиясының үлкен түрин қурайды. Аўызша атқарылатуғын қарақалпақ дәстанлары сол ўақыттағы поэзияның барлық мүмкиншиликтерин өз ишине алған, мазмуны, формасы, көлеми жағынан шын мәнисинде үлкенликти ийелейтуғын аўызеки халық поэзиясының айрықша бир жетискенлиги болды. Дәстанлар бир неше урыўлардың талабын, әрманын, умтылыўларын өз ишине алып, дәстанлар пүтини менен бир елдин, халықтың жырын жырлаўға қаратылған. Сонлықтан, дәстанлардың белгили бир жанр ретинде қәлиплесиўинде қарақалпақ халқының тарийхындағы ең үлкен ўақыялар ескерилмеўи мүмкин емес. Соның менен бирге қарақалпақ халқының аўызеки халық поэзиясында дәстанлардың пайда болып, олардың поэзияның бир түри есабында қәлиплесиўи, басқа да туўысқан қоқсылас халықлардағы сыяклы сөзсиз үлкен ўақыя болған.

¹ М. К. Хамраев. «Основы тюрского стихосложения». Алма-Ата, 1963, 195-бет.

² В. Г. Белинский. Избранные сочинения, М.—Л., 1949, 236-бет.

Қарақалпақ халқының ауызша атқарылатуғын дәстанлары көлеми жағынан 5 мың қатардан 20 мың қатарға шекем жетеді. Дәстанның көлеми айрықшалығына, атқаратуғын жыраулардың шеберлік өзгешеліклерине байланысқан болады. Мысалы, Есемурат, Қурбанбай, Қыяс жырау берген «Алпамыс» дәстанының варианттары көп ғана өзбек қазақ варианттарынан көлеми жағынан анағұрлым үлкен турады. Дәстанның көлеми ондағы сөз етилетуғын ұақыя менен байланысқан. Егер сыртқы формасына қарай бақалағанда көлеминің үлкен болыуы ұақыяның көп болыуы деген сөз. Сонлықтан үлкен көлемде бир-бири менен тығыз байланысқан бир неше хәдийсениң жуумағы болған бир үлкен ұақыяны сүүретлеу қарақалпақ дәстанларына тән нәрсе. Дәстанда ұақыя дизгини бир-бири менен байланысып өтлескен болады. Мысалы, көп ғана қарақалпақ дәстанларының, соның ишинде қарақалпақ қахарманлық дәстанларның мазмунында экениң ғаррылығы, баланың тууылыуы хәм тәрбияланыуы, жигитлиги, батырлығы, сүйиушилиги, үйлениу, атланыслары, батырдың балалы болыуы сөз етиледі. Усы тарийхты сөз етиуге елдеги ишки, сыртқы хәдийселер, оған батырдың қатнасы. т. б. ұақыялар кең орын алады. Дәстандағы ұақыялардың бирикпеси оның мазмунның дағы үлкен бөлимлерден құралады. Мысалы, Алпамыстың Баршынға үйлениуи бир бөлек, Қобланның Қуртқаға үйлениуи басқаша, ал Алпамыстың Тайшаханға, Қобланның Көбиклиги, Гулайымның Суртайшаға атланыслары өз алдына бир үлкен бөлимлерди құрайды.

Қарақалпақ дәстанларының жанрлық өзгешеліклериниң басыларынан биреуи оның қобыз я дуўтар жәрдеми менен атқарылыуында яғный оның музыкалылығында. Мысалы, ертекти айтыуға музыканың қажети жоқ. Ал дәстан айтыу музыканы талап етеди. Ал дәстанда адам сезимлериниң, хайўанат хәрекетлериниң, тәбият көринислериниң сөз етилгениниң көпшилиги дерлик кең жобада хәр бир объектине зәрүрли намаларды келтирип шығарған. Солай етип, дәстанның атқарылыуындағы қобыз, дуўтар намалары дәстанның ажыралмас бөлеги болып қәлиплескен.

Қарақалпақ дәстанларының сөзи де, сазы да бир пүтин бирикти құрау менен, әдетте дәстанның атқарыушысы тәрепинен орыпланады. Булар жырау-бақсылар. Демек, дәстанның бул өзгешелиги де оның жанрлық қәсийетлерине тийисли. Дәстанлардың умытылмай ауыздан-ауызға, әуладтан-әуладқа көшиуинде халық арасына кеңнен тарап сүйкимли болыуында, бул жағдай айрықша роль ойнаған. Дәстанлардың мазмунының сыпатына қарай саз әсқабларының таңланылыуы да қызықтыратуғын нәрсе. Мысалы, қарақалпақ қахарманлық дәстанлары көбинесе қобыз бенен, ал лироэпикалық дәстанлар көп жағдайда дуўтар менен атқарылады. Бул демек, қобыз бенен атқарылатуғын жыраулар менен, дуўтар менен атқаратуғын бақсылардың репертуарларының өзгешелик-

лери бар деген сөз. Бундай өзгешеліктің қарақалпақ эпосларында бар екенлігіне А. К. Боровков та қосылған еді.¹

Дәстанның аты менен халық көркем-өнеринің көп ғана түрлери байланысып келеді. Біріншіден, сөзге шешенлік, екіншіден, қауазы, дауысы болуы, үшіншіден, саз шерте билиуі, төртіншіден, шайырлық (қандай дәрежеде болса да), бесіншіден, күлкілі сөз тауып сөйлеуі т. б. Солай етип, дәстанның жанрлық айрықшалығы өзинің мазмуны менен формасына атқарылуы ұсылына халық көркем-өнеринің бір неше түрлерин ендіре алған Халқымыздың мәдениет тарихында театр көркем-өнері болмаған бір дәуірде ауызекі халық дәстанлары үлкен ұақыя болған.

Дәстанның ишкі мазмунын үлкен ұақыя құрайды деп айтып өттік. Ұақыяның баянлануы дәстанда өзинің қаншама эпикалықлығына қарамастан қызықты да хәм тыңдаушыны тартатуғынлығы соннан. Ұақыя кем-кемнен хәуижлене-шиеленісе барады, ұақыя орайындағы қахарманның тәғдири, белгили бир түйінди ийелеуі менен, басқаша айтқанда байлана баслаған түйінтас болып, енди оның шешилиуі, кейнінен не болатуғыны мөлшерленсе де айрықша кеуил аударады. Хәдийсе дәстанда сыртқы көринис бойынша сүүретленсе, қахарманлар аз да болса ишкі сезим дүньясы менен сөз етиледі. Бирақ соны белгилеу керек, қарақалпақ қахарманлық дәстанларында қалай деген менен ұақыяны да, адамды да сыртқы көриниси бойынша сүүретлеуі басым тийкаргы орынды ийелейди. Ауызекі атқарылатуғын қарақалпақ дәстанларының шайырлар дөреткен жазба түріндегі дәстанлардан айырмашылығы да усы мәселеде парқ қылады. Екіншисинде сөзсиз адамлардың ишкі дүньясын сүүретлеуі анағурлым басым. Бул жағдай қарақалпақ әдебиятының тарихында жазба әдебияттың кең хәм хәр тәреплеме рауажлануы мүмкіншилигіне байланысly және теренлестиретуғынлығы сезиледи. Қарақалпақ дәстанларында баянлау жырау сөзи арқалы, қахарманлардың монолог, диалоглары арқалы бериледи.

Қарақалпақ дәстанларын сондай-ақ өзбек, қазақ, түркмен, қырғыз дәстанлары менен бир қатарда дүньяға белгили «Нартлар», «Давид Сасунский», «Калевала» т. б. эпослар менен салыстырғанда анағурлым турмысқа жақын етип сүүретленеди. Қазақ эпосларын рус эпослары менен салыстырып изертлеген академик А. С. Орлов «Улыұма монгол, ойрот, хәтте рус эпослары менен салыстырғанда қазақ эпосларының поэтикалық гиперболасы хәлсиз күнделик турмысқа әдеуір жақын көринеди»² деп жазады. Бул сөз қарақалпақ эпосларына да тән. Усы пикирди мақуллау менен қарақалпақ әдебиятының тарихын изертлеуші И. Сағитов:

1. Сборник. «Вопросы изучения эпоса народов СССР», М, 1958, А. К. Боровков. «Вопросы изучения тюркоязычного эпоса», 69-бет.

2 А. С. Орлов. «Казахский героический эпос», М.-Л, 1945; стр. 8.

«Қарақалпақ эпосының характерли өзгешеликлериниң бири оның реализминде,¹—деп күтә дурыс көрсетеди. Бирақ буннан қарақалпақ эпосларында гиперболалық сүүретлеу усылы орын алмаған деген жуўмақ шықпайды.

Қарақалпақ дәстанларының жанрлық өзгешеликлерин белгилегенде олардың мазмуны менен формасында қарақалпақ ауызеки халық дәретпелериниң басқа түрлериниң ертеклердин, жумбақлардың т. б. күтә шеберлик пенен орын алғанлығын байқаймыз. Усы көз қарастан халық дәстанлары қарақалпақ фольклорының ең үлкен бир түри болып қалмастан, ал қалған түрлериниң хәммесин де өз бойына жарастырған. †

Биз жоқарыда дәстанның жанр ретинде гейпара бизиң көз қарасымызша, әхмийетли деп есаплаған, белгилерине тоқтап өтик. Соның менен бирге жанрға тиккелей қатнасы бар, қарақалпақ дәстанларының дәрелиу, таралыу, атқарылыу жағдайларын да сөз етиуге туўра келеди.

Қарақалпақ дәстанларының басқа да қоңсылас халықлардың дәстанлары сыяқлы, қай жылы, қай жерде, қандай ўақыя тийкарында, ким төрепинен дәрелгенин анықлау қыйын. Сонлықтан профессор К. Ж. Жумалиев өзиниң эпосқа арналған баҳалы изертлеуинде «Ауызеки әдебиятты изертлеуде гезлесетуғын үлкен қыйыншылықтың бири—оның қайсы ўақытта, қай дәуирде туўған шығарма екенлигин дәл айтыу мүмкиншилигиниң жоқлығы²—деп жазады. Бул пикирге толығы менен қосылыуға болады.

Қарақалпақ эпосының дәрелиу дәуири ҳаққында илимпазлардың бир қанша болжаулары бар. Булардың хәммеси де белгили дәрежеде дыққатқа миясар. Н. Дәўқараев қарақалпақ эпосларының дәслепки пайда болыу дәуирин «Ноғайлы» дәуири менен байланыстырып, XIV—XVI әсирлер менен белгилейди.³ И. Т. Сағитов «Қарақалпақ эпосларының ең көп дәреген дәуири XIII—XV әсирлер болып есапланады»—деп жазады. А. К. Боровков та қыпшақ эпосының (бул топарға қарақалпақ эпослары да киреди-М. Қ.) XIII—XV әсирлерде дәрегенин көрсетеди. Сондай-ақ бул мәселеде қазақ хәм өзбек эпосларының пайда болыуы бойынша айтылған пикирлер де үлкен қызығушылық туўдырады. Қазақ эпосларының дәрелиуиниң дәуирин Ш. Уәлиханов XIV—XVI әсирлер, Алтын Орда дәуири менен байланыстырады. М. Әўезов та қазақ эпосының пайда болыу дереклерине тоқтағанда «Но-

¹ И. Т. Сағитов. «Қарақалпақ қаҳарманлық эпосы», 1963, 72-бет.

² Қ. Жумалиев. «Қазақ эпосы мен әдебиет тарийхының мәселелери» Алма-Ата, 1958, I том' 9-бет.

³ Н. Дәўқараев. «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклерин», Нөкис, 1961, 62-бет.

ғайлы» сөзине айрықша итибар береді.¹ А. Марғұлан қазақ эпосының пайда болуын 5 дәуирге бөліп, соның ишіндегі ноғайлы дәуірін ХІІІ—VІ әсірлер менен белгіленген еді.² Өзбек дәстанларының ұлыұма пайда болуы дәуірлеріне нәзер аударғанда В. М. Жирмунский хәм Х. Т. Зарипов өзлериниң өзбек эпосына арналған ири нзертлеуінде, әсіресе ауызша таралған эпослар ҳаққында сөз болғанда Х—XVI әсірлерге усы көрсетилген дәуірдеги тарийхый ўақыяларға айрықша итибар береді³ Қазақларда да, өзбеклерде де, қарақалпақларда да XVI әсірден кейин хәм оннан соңғы ўақытларда да дөреген дәстанлар туўралы айтылып келеди. Гәп бул жерде ҳәзирги бизге келип жеткен «Алпамыс», «Қоблан» т. б. толып атырған дәстанлардың пайда болуы дәуіри ҳаққында болып отыр.

Жоқарыдағы пикирлердиң хәммесинде қазақ, өзбек, қарақалпақ эпосларының пайда болуы жөнинде үзил-кесил айтылған пикирлер болмаса да, биреу-биреуин толықтыратуғын ең қунлы пикирлер екенине, гүмаң жоқ. Әлбетте, ҳеш ким де буннан эпослардың пайда болуы дәуірлерин пүтини менен шешилген мәселе деп айтып атырған жоқ. Дәстанлардың пайда болған дәуірин сөз етиў менен ким тәрәпинен, қалай-дөрелген деген де сораў туўады. Бул мәселеде болжаў формасында болса да азлы-көпли пикир жүргизиў ҳәзирге шекем қарақалпақ дәстанлары бойынша жоқтың қасында. Бул ешейин мәселе емес, ал эпостың дөретиўшилери, «авторлары» ҳаққында, олардың шеберлиги ҳаққындағы мәселе.

«Жыр» сөзи қарақалпақлар арасында ерте заманларда тараған болуы керек. Сол сөз тийкарында кирген «жыраў» сөзи де буған байланыслы. XIV—XV әсир ўақыяларың өз ишине алған «Едиге» дәстанында Соппаслы Сыпыра жыраўды ушыратамыз. Халық түсинигинде бул қарақалпақ жыраўларының ең түп сағасы деп жүргизиледи. Н. Дәўқараев қарақалпақ жыраўларының бир бөлегине Соппаслы Сыпыра жыраў мектеби деген ат береді. Сыпыра жыраў Тоқтамыс ханның ханлық дәуіриндеги Ноғайлы аўқамының қулап баратырған дәуіринде жасаған болуы мүмкин деген болжаўды айтады.⁴ Бул жерде бизди қызықтыратуғын «жыраў» сөзи. Шамасы XIV әсірлерде «жыраў» сөзи қарақалпақлар арасында қолланылған болуы керек.

1. М. Әуезов. «Песни степей», 1941, 17-бет.

2. Известия Казахского филиала АН Каз ССР серия историческая, 1946, №2. А. Марғұланцын. «О характере и исторической обусловленности казахского эпоса» деген мақаласын қараңыз.

3. В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов. «Узбекский народный героический эпос». Москва, 1947, 447-457-бетлер.

4. Н. Дәўқараев. «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының очеркleri». Нөкис, 1961-жыл, 26-бет.

Бир қызығарлы нәрсе XI әсирде жасаған Махмуд Қашқарийдың «Девону луғатит турк» кітабында «қобыз» сөзі ушырасады хәм қобызды шертетуғын адамды «қобызлуғ киши», яғный хәзирги тилде қобыз шертетуғын адам деп атайды. Қарақалпақ тилинде дәстанларды атқарушы «жырау», «бақсы», сөзлери олардың нама әсбаплары «қобыз», «дуўтардан» айырылып алынып өз алдына түсинилмейди. «Жырау» деген түсиниктен қолында қобызы бар көбинесе батырлық дәстанды жырлаушыларды, «бақсы» деген түсиниктен қолында дуўтары бар көбинесе лирикалық дәстанларды атқарушылар түсиниледи. Жырау қобыз сазына сәйкес тамағын қырып айта, бақсы дауысын қыспай, дуўтар на-масына еркин айтады. Сонлықтан «жырау», «бақсы» сөзлерин хеш қашанда қарақалпақ дәстанларын атқаруудағы өзгешелигин есапқа алғанда «қобыз», «дуўтар» сөзлеринен бөлип қарауға болмайды. Сөйтип «жырау» сөзи Соппаслы Сыпыра жырау за-манынан бериде қарақалпақлар арасында тараған деген сөз әдеуір ҳақықатлыққа туўра келеди.

Жыраулар қарақалпақ халқының сөз көркем-өнери тарийхындағы биринши шайыршылықтың көриниси болған. «Шайыр»— араб сөзи, хәзирги мәнисинде көп ғана түрк тиллес халықларда қолланылады. Өзбеклер хәзир де дөретиушилик уқыбы бар бақ-сыларын «шайыр» деп атайды. Мысалы, Фазыл шайыр, Ислам шайыр, Пулкан шайыр т. б. Қарақалпақша «жырау» сөзиниң тийкарғы қәсийетиниң түп-сағасы шайыршылық пенен байланыс-лы екенлиги, дәстанлардың дөрелиуинде хәм қәлиплесуинде бунын үлкен роль ойнағаны ҳаққында, бұрыннан қалған дерек-лердиң күтә аз болууына пушайман етсек те, хәзирги жырау-бақ-сылардың дөретиушилик тәжирийбесине сүйенип хәм бул пикир-диң дурыс екенине исенесен.

Қарақалпақ жырауларының кең дәслепкилериниң аты дерлик сақланбаған. Тек ғана Соппаслы Сыпыра жыраудың аты белги-ли. XII—XVI әсирлерде қарақалпақ дәстанларының көплеп дөре-ди деген дәуиринде сөзсиз көплеген қарақалпақ жыраулары бол-ған. Не себептен олардың аты умытылып кеткени белгисиз. «Манас» туўралы жазған өзиниң изертлеуинде М. Әуезов «Ма-нас» ты атқарушы әййемги манасшылардың умытылғаны жо-ниңде айта келип, кейин ала «Манас» ты атқарушылардың өз-лериниң устазларының атын саналы түрде еске түсирмегенин белгилеп өтеди. Бул жағдай хәр бир жыраудың дәстанды өзи атқа-рушы есабында көрсетиу мақсетинде қарақалпақ дәстанларын

---

1 М. Әуезов. «Киргизская народная героическая поэма «Манас». Қараңыз. «Киргизский героический эпос «Манас» деген кітап. М., 1961. 16-бет.

атқарыуларындағы өзгешелик болса керек. Жийен жырау өзиниң «Посқан ел» толғауында өз аўзынан жыраушылығы ҳаққында мынадай сөзлер айтады:

«Қулақ салып, тылланлар!
Кешегі өткен күнимнен,
Бир толғауды баслайын,
Қобызымды қолға алып,
Тағы нама толғайын»¹

Жийен белгили қарақалпақ жырауы болыу менен шайыр да. Оның бир неше қосықлары хәм толғаулары бар. Бизди қызықтыратуғын оның жыраулық хызметі. Жийен жырау дәретпелерин изертлеуши А. Қаримов: «Жийен Тағай улы қарақалпақ халқының атақлы шайыры болыу менен қатар сүйген жырауы да. Халық оны «Жийен жырау» деп ешейин атай салған емес. Оның қатаң айтқыш жырау болғанлығынан болса керек, халық арасында елеге дейин «Жийен жыраудың қобызы аспаннан түскен» деген сыяқлы аңыз сөзлер бар»² деп жазады. Қарақалпақ жырауларының көпшилиги, пүтнини менен өзлеринде жыраулықтың пайда болыуын, сөзди, сазды меңгериуин түсинде билдирген әруақларға сүйендиреди. Шамасы, бундай нәрсе аңызларға қарағанда Жийенде де болған³ М. Әуезов аты аталған мийнетинде қырғыз манасшыларының да өзиниң қасийетиниң қудиретлидик қасийетин көрсетиу мақсетинде әруақты ортаға салатуғынын көрсетеди. Жийен жыраудың устазының ким екенлиги туўралы ҳеш қандай мағлыұмат жоқ. Тек шамалау ретинде оның «Бозаман», «Қурбанбек», «Ерқосай», «Жазкелен», «Алпамыс», «Қырық қыз», «Хажыгерей», «Ерзийўар» дэстанларын атқарғанлығы ҳаққында пикирлер бар. Жийенниң шәкиртлериниң қайсы жырау болғанлығы да белгисиз. Қурбанбай жырау «Қырық қыз» дэстанының ақырында Жийенниң шәкирти ретинде Халмурат жырауды, Халмураттың шәкирти ретинде Шаңкөтти, т. б. көрсетеди. Халмурат XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басында жасаған жырау. Жийен менен екеўиниң арасында 100 жылдан асламырақ дәуир бар. Бул хәтте, ҳеш қандай ҳақыйқатлыққа жайғаспайтуғын пикир. Жийеннен баслап бизге шекем белгили жыраулардың арасындағы қатнас пүткиллей еле шешилмеген мәселе. Буны айтып отырғанмыз, қарақалпақларда жырау, бақсышылық, устаз хәм

¹ Қарақалпақ халық творчествосы, Төрткүл, 1940 17-бет.

² А. Қаримов. «Жийен Тағай улының «Қырық қыз» дэстанына қатнасы ҳаққында мәселеге». Журнал «Әмиўдэрья», 1959, №11' 101-бет.

³ А. Қаримов. «Жийен Тағай улының «Қырық қыз» дэстанына қатнасы ҳаққында мәселеге». Журнал «Әмиўдэрья», 1959, № 11, 107-108-бетлерин қараңыз.

шәкирт болыу формасында рауажланған. Жырау болыу ушын устазға ериу, оннан пәтия алыу, устазын пир тутыу ҳәзирге шекем бузымай келген дәстүр.

Қарақалпақ халқының аўызеки атқарылатуғын дәстанлары устаз ҳәм шәкиртлик жолы менен бир жыраудан екнши жырау үйренип, атқарылыу процесин үзликсиз басынан кеширген. Усы процесс нәтийжесинде дәстанларда жиий тәкирарланатуғын орындар менен формалар пайда болған ҳәм қәлиплескен.

XIX әсирдиң ақыры ҳәм XX әсирдиң басы гезинде қарақалпақ дәстанларының қарақалпақлар арасында кең қолланылыуы ҳәм жырау-бақсылар тәрәпинен жетистирилиуи жағынан халық аўзында сақланып келген материалларға қарағанда белгили бир дәўирди қурағанлығын айтыу керек. Усы дәўирде елге шекем халық аўзында умытылмаған ең үлкен халық жырау-бақсыларының аты сақланған. Булардан ең прилері: Айтыуар, Шаңкөт, Дүйсенбай, Турымбет, Байнияз, Нурабылла, Ақымбет, Муўса ҳәм т. б.

Қарақалпақстанда Кеңес ҳәкимиятының орнауы нәтийжесинде бақсы-жыраушылықтың көрилмеген дәрежеде үлкен бир адым ийелеўине мүмкиншилик пайда болды. Бир неше онлаған қарақалпақ жырау-бақсыларының ишинде ең үлкен сөз шеберлері есапланған Ерполат, Өгиз (Хожамберген) жырау, Есемурат жырау, Қурбанбай жырау, Қыяс жырау, Жапақ бақсы, Ешшан бақсы, Қаражан бақсы т. б. қарақалпақ халқының саз көркем-өнериниң әсирлер бойы тарийхын дәретиўдеги, соның менен бирге ҳәзирги дәўирги көркем-өнердиң рауажланыуындағы қосқан үлеслері халқымыздың мәдениет тарийхында мәңги сақланады. Қарақалпақ дәстанларын тийкарынан жыраулар атқарады. Олардың дәретпелерин изертлеу нәтийжесинде ҳақыйқат қарақалпақ халық жырауына тән болған гейпара белгилер жүзеге шығады. 1). Олардың басым көпшилигиниң дерлик аўыр мийнетти басынан кеширеуи, әсиресе шопан болыуы, мийнеткеш халық арасынан шығыуы; 2). Белгили бир жырауға жыраулыққа рухсат бергенше шәкирт болыуы; 3). Сазға, сөзге шеберлик, шайырлықтын болыуы; 4). Халық аўызеки поэзиясының үлгилері менен таныс болып ғана қоймастан, әдебияттың үлкен шығармалары менен де қандай дәрежеде болса да таныс болыуы ҳәм т. б.

Халық жырау-бақсыларынан басқа қарақалпақтың аўызша атқарылатуғын дәстанларын жыраусымақ, бақсысымақ адамлар да кишигирим отырыспаларда атқара береді. Булардың арасында саздан пайдаланатуғыны да, пайдаланбайтуғыны да болады. Биреулер шерткен сазға қосылып қосықлар, дәстаннан үзиндилер айтатуғын болған. Оларды «Жана-пайшы» деп атаған. Үзинди, қосық формасындағы болса да қарақалпақ халық дәстанларын көпшилик адамлар билген ҳәм айтқан.

Жырау бақылар қарақалпақ халық дәстанларын той-мереке, отырыспаларда атқаратуғын болған. Жыраулардың уқыбына байланысly дәстанларды гейде созып, гейде қысқартып айтыу жағдайлары болған.

Қарақалпақ дәстанлары бир неше әсирлер өмир сүриуи нәтий-жесинде көп ғана жыраулардың, көп ўақыялардың қазанында қайнаған. Дәстанларды атқарыушылар, дәўир, сол дәўирдеги тыңлаушылар дәстанның дөрелиу хәм қәлиплеснўинде үлкен роль ойнаған. Усы тийкарда болып отыратуғын өзгерис, улыўма дәстанлардың жасау процесин сөз өткенде заңлы қубылыс ретинде көринеди. Бирақ дәстанлардың мазмунына хәм формасына ендирилген өзгерислер әстелик пенен, узақ дәўирлер даўамында болған. Бул дәстанлардағы сюжет қурау, образ дөретиу суўретлеу қуралларынан пайдаланыуды бекем дәстүрге айналдыруға үлкен мүмкиншилик болған.

Жәмийетлик дөретпелердин атқарыушысы есапланатуғын халық жыршылары аўызекли халық поэзиясының дәстүрлерин шебер өзлестирип, оның байыуына хәм жақсарыуына үлкен тәсирин тийгизеди. Дәстанның көркемлик өзгешелиги, идеялық мазмуны көп жағдайда да жыраудың жеке өзгешелигине байланысып келеди. Қарақалпақ жырауларының көпшилигине тән импровизация бул мәселеде үлкен орын тутады. Белгили рус фольклористи В. И. Чичеров: Халықлардың бай аўызекли поэтикалық дөретпелери менен танысып бул туўралы импровизация халықтың поэтикалық дөретпелериниң турақлы дәстүрлерине тийкарланады, халық поэзиясына кирген образларды, сюжетлерди пайдаланады. Ол: жәмийетлик көркем өнердин шығармаларын жана дәрежеге көтерип, бирақ усы жәмийетлик дөретпелердин шеғарасында қалып қояды,—деп жүдә дурыс айтқан еди.

Қарақалпақ дәстанларының жанрлық өзгешеликлерине нәзер аударғанда оларды қахарманлық, ашықлық, социаллық турмыс, тарийхий дәстанлар, деп бөлип, шәртли түрде төрт жанрға ажыратыу мақсетке муўапық келеди.

ҚАРАҚАЛПАҚ ҚАХАРМАНЛЫҚ ДӘСТАНЛАРЫНЫҢ МАЗМУНЫ ХӘМ ИДЕЯЛЫҚ БАҒЫТЫ ХАҚҚЫНДА

Дәстанлардың көркемлик өзгешелиги олардың идеялық бағыты менен тығыз байланысly. Адамзат жәмийетиниң раўажланыу тарийхында узақ дәўирлерге созылған феодализм эпостабелгили орын ийсейди. Усы узақ дәўирлер даўамында пайда болған эпикалық шығармаларда қахарманлардың образлары сөз етиледи. Қахарманлық образлар хәр қыйлылығы жағынан таңландыратуғын аўызекли дөретпелериниң бай әдебий усыллары арқалы дөретиледи. Демек, мазмунның формаға жуўап бериуи

сонда, қахарманлық хәдйиселерди суўретлеў ушын сөзсиз қахарманлық образлар талап етиледі. Бул талап эпоста өз дәўирине сай өзгешеликлер менен шешиледи.

Эпосларда, улыўма қарақалпақ аўызеки халық дәретпелеринде қахарманлық образлардың дәретилиўи тосаттан пайда болған емес; халықтың тәғдириндеги ишки хәм сыртқы қарама-қарсылықлар тийкарында әдилликке умтылыў идеясы, сол халықтың барлық руўхый эрманларын өз бойына синирген халық ушын, ел ушын жан бәретуғын, жеңилмейтуғын қудиретли күшке ийе батырлардың умытылмас образларын дәреткен хәм ол қахарманларды халықтың парахат өмир сүриўи ушын кесент бәретуғын халық жаўларына қарсы қояды. Бундай алдыңғы қатардағы идея халық тәрәпинен дәретилген батырлардың ең жақсы образлары тәрәпинен иске асырылған. Биз усы мәниде эпостың көркемлик өзгешелигин оның идеялық бағыты менен байланыстырамыз.

Усы көз қарастан қарақалпақ қахарманлық дәстанлары «Алпамыс» тың, «Қоблан» ның, «Қырық қыз» дың, «Қурбанбек» тиң, «Ерзийўар» дың, «Гөрүғлы» ның т. б. идеялық бағытына қысқаша иркилип өткен жөн деп есаплаймыз.

«АЛПАМЫС»

«Алпамыс»тың қарақалпақша версиясының вариантлары ХХ әсирдин басларында жазып алынып, баспа сөзде көриниўи сол дәўирден басланады. Ең биринши басылып шыққаны Жийемурат жыраўдың «Апамысы»¹. Оның көлеми үлкен емес, және де дәстанның басынан Алпамыстың Баршынды алып қайтқан жәрине шекем тужырымлы сөз етиледі. «Алпамыстың» қарақалпақша версиясының басқа вариантлары совет дәўиринде жыйналған. Дәстанның екинши варианты 1934-жылы Өгиз жыраўдан Қ. Айымбетов тәрәпинен, үшінши варианты 1955-жылы Қыяс жыраўдан А. Кәримов тәрәпинен, төртинши варианты 1957-жылы Қурбанбай жыраўдан А. Кәримов тәрәпинен, бесинши варианты 1958-жылы Есемурат жыраўдан Р. Хожамбергенов тәрәпинен, алтынши варианты 1959-жылы Арзымбет жыраўдан Қ. Мақсетов тәрәпинен, жетинши варианты 1959-жылы Кәрам жыраўдан А. Жамалов, Н. Кәмалов, Қ. Мәмбетназаровлар тәрәпинен, сегизинши варианты 1960-жылы Тәңирберген жыраўдан А. Жамалов тәрәпинен жазып алынды. Қол жазбалардың хәммесин де Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлминнің китапханасында сақланыўда. Халық арасында «Алпамыс» тың еле де жазып

¹ Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области на 1902 г. Ташкент, том X, 1902 г.

алынбаган вариантлары табылады. Бирақ, тийкарынан дәстанды толық билетуғын белгили жыраўлардан жазып алынған. Жоқарыда аты аталған вариантлардың ишиндеги ең толығы көркемлігі хәм идеясының бақалылығы жағынан көзге түсетуғынлары Өгиз жыраў, Есемурат жыраў, Қыяс жыраў вариантлары болып есапланады. Қарақалпақша «Алпамыс» тың мазмунында перзентсиз Байбөри хәм Байсары ҳаққында сөз етилип, олардың биреуиниң Алпамыс, екншисиниң Баршын атлы перзентлериниң тууылыуы, олардың тууылмастан бурын «ақлай қуда» болуы, Байбөри менен Байсарының тойда ылақ үстинде жәнжеллесип, Байсарының Тайшаханнның елине қызы Баршынды алып көшип кетиуи, Алпамыстың ержетип, қалынлығы Баршынды Шубар аттың белине минип излеуи, Тайшаханнның елинде қызы Баршынға ханнның хәм Қаражанның ашық болуы, Алпамыстың киятырғанын еситкен Қаражанның таўда Алпамыс пенен айқасы, Алпамыс пенен Қаражанның досласуы, Алпамыстың Қаражан минген атын оздырып, Баршынды Жийдели Байсынға алып қайтыуы, Алпамыстың екнши рет Тайшаханнның қолында азапланған Баршынның ата-анасын қутқаруыға атланыуы, буны билген Тайшаханнның Алпамыстың жолын аңлып, мөстан кемпирдиң жәрдеми менен онь зинданға таслауы, зинданда Алпамыстың Әшим атлы қой баққан Тайшаханнның шопаны менен танысуы, Әшимниң Алпамысты асырауы, Әшим арқалы Алпамыстың Тайшахан патшаның қызы Арзайым менен танысуы. Арзайымның көмеги менен Шубар арқалы Алпамыстың зинданнан шығыуы, Тайшаханды өлтирип, Алпамыстың Әшимди хан көтериуи, Баршынның әке-шешесин азат етиуи, Алпамыстың Жийдели Байсында жоқлығынан пайдаланып, Ултанның Баршынды алыуға талапланыуы, басланып атырған тойдың үстине Алпамыстың душпанды жеңип келиуи, ата-анасын баласы Жәдигерди, хаялы Баршынды Алпамыс Ултанның шырмауынан босатып, елде тынышлық орнатып, мурады-мақсестине жетиуи сөз етиледі.

Алпамыстың барлық қарақалпақша вариантларына жоқарыдағы мазмун тән. Айрықшалық гейпарац онша тән болмаған эпизодлардың қосылыуы, қысқа я көп көркем я көркем емес баянлаулар менен берилиуи мүмкин. Улыўма алғанда дәстанның қарақалпақ версиясының тийкарғы қәлиплескен мазмуны жоқарыдағыдай, биз дәстанның идеялық бағытын белгилегенде толық көркем деп есаплаған жоқарыдағы вариантларға сүйенип таллау жасаймыз. «Алпамыс» дәстанының идеялық бағытына сер салғанда тек қарақалпақша версиясы емес, сондай-ақ толық хәм көркем деп аталған «Алпамыс» тың өзбек версиясының Фазыл Юлдаш варианты, қазақ версиясының Майкөт варианты үлкен қызығышылық туўдырады. Әсиресе, қарақалпақша хәм өзбекше «Алпамыс» өзлериниң сюжет линиялары бойынша бир-бири ме-

нен жүдә жақын. «Алпамыс» ҳаққында түсиникти Алтай эпосы «Алып-Манаш»¹ башқурт эпосы «Алпамша хәм Барсын хылуу»² татар халық ертеги «Алпамша»³ апағурлым кеңейтеди. Солай етип, «Алпамыс» тың барлық версияларына ортақ эпизодлар бар. Әсиресе еки адамның биреуиниң улы, биреуиниң қызы болып, олардың Алпамыс, Баршын деп аталыуы, олардың қандай бир себеплер менен айра түсиуи, Алпамыстың Баршынды, оның тууысқанларын, излөудеги қыйыншылықлары, жауыз ханға қарсы гүресип, зинданға түсиуи, шопан менен Алпамыстың дос болыуы, Алпамыстың жоқлығынан пайда болған, оның елиндеги ўайраншылық т. б. адам атларында, ўақыяның раўажланыуы, шийеленисиуи, байланысуларындағы ҳәр қыйлылық бул улыўма бирликти бүркей алмайды.

«Алпамыс» дәстанының тийкарғы идеясы барлық миллет версияларына сер салғанда, әсиресе солардан толығы қарақалпақ, өзбек, қазақ версияларына сүйенгенде урыўлардың биригиуи ушын гүресиуи болып есапланады. Әсиресе бул пикир қарақалпақ хәм өзбек версияларында жүдә айқын сүүретленеди.

Қарақалпақ версиясы бойынша Байбәри менен Байсары арасындағы тартыс, сондай-ақ Байсарының Жийдели Байсыннан көшип кетиуи урыўлық шашырандылықты дәлилесе, Алпамыстың азапланған Байсарыны қорғау мақсетинде Тайшаханға қарсы барыуы, бөлинип кеткен қарақалпақ урыўларына ғамқорлық болып есапланады. Солай етип, бул жерде қарақалпақ урыўларының еркин, биригип жасау тағдири ортаға қойылып, олардың бирлик пенен душпанға қарсы туруу зөрүрлиги сөз етиледі. Дәстанда сөз етилетуғын бул тийкарғы идея қарақалпақ халқы атағы («народность») пайда болмастан бұрын олар урыў болып, бөлинип жасаған бир ўақытта халық болып биригиуи әрманларынан туўған болыуы керек. «Алпамыс» тың қарақалпақ версиясының Есемурад жырау вариантында Байсарының адамларының көшип баратырып налынып, «Өли болсақ бир шұқыр, тири болсақ бир төбе» дегени дәстанның идеялық бағытына эпиграмма болар еди. Дәстанның усы тийкарғы идеясын А. К. Боровковтың

¹ «Алып-Манаш». Н. У. Улагашев. «Алтай-Бучай». Ойротской народный эпос. Новосибирск, 1941 г.

² А. Н. Кираев. О башкирском эпосе «Алпамша». Сборник. Вопросы башкирской филологии. Изд. АН СССР, М., 1969 г.

³ А. А. Валитова. О версиях татарской прозаической сказки, «Алпамша» Ташкент, 1956 г.

«Алпамыс» ҳаққындағы: «Поэманың пайда болыуы хэм тарауы» қыпшақ түрк редакциясы бойынша «Дешти Қыпшақ» этирапында XII—XV әсирлерге туура келиуи мүмкин деуи менен хэм «Алпамыс» ты Қоңырат қәуиминиң эпосы деп тастыйықлауы менен жәнә де Х. Т. Зарифовтың дәстанның пайда болыу орны, дәуири жөнинде «Алпамыс» дәслеп Қоңырат қәуиминиң эпосы болды, ол Сырдарьяның төменинде, Арал жағаларында еле өзбек, қарақалпақ, қазақ халықлары («народность») қәлиплеспестен бурын дөреген. Эпостың қәлиплесиуи патриархал-урыулық қатнас жағдайында иске асқан болыуы мүмкин» деген пикирлери жәнә бир мәртебе беккемирек тастыйықлайды.

«Алпамыс» дәстанының тийкарғы идеясының ашылыуы Алпамыстың Баршынды алыуы, оның батырлық, ержүреклилик қәсийетлери, Қаражан менен досласыуы, Тайшаханға қарсы гүрес алып барыуы, ишки хэм сыртқы душпанлардың қыйратылыуы менен избе-излик пенен дәлилленип отырады. Алпамыстың Тайшақанға қарсы гүреси, оның бул гүресте жениске ерисиуи, бир жағынан зулым патшаларға қарсы халықтың гүресиуі, хэм оны жеңиуі кейпин аңлатса, екиншиден, Алпамыстың Әшим менен досласып, оның әпиуайы шопанды хан көтериуи дәстанның халықлық идея менен сууғарылғанлығын көрсетеди. Дәстандағы кеуил аударарлық нәрсе-Қаражан менен Алпамыстың дослығы. Бул дәстанның идеялық бағытының ең жақсы көрсеткишлеринен есапланады. Олардың дослығы тек еки батырдың дослығы болып ғана қоймастан, әдиллик тәрәпдары еки халықтың бир-бирине ең жақын, ең дослық тилегин билдиреди. «Алпамыс» дәстанындағы бул факт қарақалпақ халық поэзиясында ертеден қәлиплескен дәстүр сыпатында көзге түседи.

«Алпамыс» дәстанында өткен дәуирдеги қарақалпақ халқының күн көриси, үрп-әдет дәстүрлери, ойып-зауықлары кең сүүретленеди. Булардың хәммеси дәстанның идеялық бағыты, қахарманлардың образлары, дәстанның көркемлик өзгешеликлери менен органикалық байланыста берилген. Соны да айтып өтиу керек. «Алпамыс» өткен дәуирдин көркем дөретпеси болғанлықтан оның мазмунында ислам диниңиң хэм гейпара феодаллық көз қараслардың орын алғанлығы сезиледи. «Алпамыс» дәстанының идеялық бағыты тийкарынан халықлық позициядан сөз етиледи. Бул бәринен де бурын дәстандағы сүүретленген уақыялардың халықтың турмысына жақын екенлиги менен сыпатланады.

«Алпамыс» қарақалпақ халқының ең сүйикли халық дөретпелеринен есапланады. Онда батыр Алпамыстың, ақыллы хэм сулыу Баршынын, батыр Қаражанның, ақыллы Әшимниң умытылмайтуғын типлик образлары жаратылған. Халық тәрәпинде

болған батырды хан жақтырмайды. Батырға ханның озбырлығы жақпайды. Батыр менен хан арасында қарама-қарсылық басланады. Бул қарама-қарсылық жеке сыпатқа ийе қарама-қарсылық болмастан, жақсылық хәм жаманлыққа тийкарланған улыұмалық қарама-қарсылық формасына айланады. Дәстанның идеялық бағытындағы бул еки тәреп, олардың гүреси әдилликтің хәр қандай әдилсизлик үстинен жеңип шығыуы басқа да қарақалпақ дәстанларындағыдай «Алпамыс» дәстанында да орып, алған. Бул жағдай халық дәретпесинин жәмийетлик әхмийетин анағурлым жоқары дәрежеге көтереди.

Дәстанда патша хәм оның тәрәпдарларының образы күшли жеккөриүшилик пенен сүүретленеди. Патша әдилсизлик, зулымлықтың белгиси сыпатында хәрәкет етсе, оның қоррандозы, мәстан кемпирн, жағымпаз үәзирлери зулымлықты иске асырыушы құраллар сыпатында жумсалады. Тап усы пикирдің мысалына «Алпамыс»тағы Тайшахан хәм оның жалпылдақларын мысалға келтириүге болады. Патшаның зулымлық құрығы күшли хәм аұыр, бирақ халық тәрәпинде, әдиллик тәрәпинде хәрәкет еткен батыр барлық қыйыншылықларды бастан кеширип, ең ақырында оны жеңип шығады.

«Алпамыс» дәстанындағы бахалы идеялардың тийкарғыларынан биреуи-тууған елди сүйиу, оның ар-намысы ушын гүресуи—терең патриотизм сезимлери болып есапланады. Дәстанда оны дәрәтиүшилер арқалы патриотизм идеясының күшли берилгенлиги соншелли, арадан бир неше онлаған жүз жыллар өтиүине қарамастан Алпамыс хәм оның тәрәпдарларының тууған елдин ар-намысы ушын алып барған гүреслери хәзирги тыңлаушылар менен оқыушыларға да үлкен тәсир қалдырады.

Қарақалпақлар арасында кеңнен таралған «Алпамыс» дәстанының халықлылығы оның терең идеялық қәсийетлери менен бирге көркемлик өзгешеликлери менен де сыпатланады. Дәстандағы сөз етилген бахалы идеялардың хәммеси де ең жақсы көркем сүүретлеу усыллары арқалы берилген. Идея хәм образдың шебер ушласыуында халық талантларының буны дәрәтиүдеги хәм рауажландырыуыдағы хызметин айқын сезиу менен бирге бир неше әсирлер умытылмай киятырған дәстанның сырын аңғаруи мүмкин.

«ҚОБЛАН» ДӘСТАНЫ ХАҚҚЫНДА

«Қоблан» дәстаны қарақалпақлар арасында кеңнен тараған. Оның халық арасына кеңнен таралып кетиуи, бир неше әсирлерден бери сүйип атқарылып келиуи бул халық дәрәтпесинин хәқыйқат халықлық белгилерин көрсетеди. Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қоблан»ның революциядан бурынғы жазып алынған И. А. Беляев вариантын есапламағанда қарақалпақ фольклорист-

лери тәрәпинен соңғы жыллары жазып алынған 7 варианты бар. Ол қол жазбалардың барлығы да Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлімі кітапханасының қол жазбалар қорында сақланады. Аталған дәстанның варианттарының барлығы да мазмұны жағынан тең хәм көркемлігі жағынан бирдей емес. Қарақалпақлар арасында ҳәзирги ўқытта да «Қоблан» дәстанын толық, көбинесе шалама-шекки жырлайтуғын адамларды да гезлестириўге болады.

«Қоблан» дәстанының қарақалпақша вариантын биринши рет хатқа түсирген қарақалпақ аўыз еки әдебиятын жыйнаўдың дәслепки баслаўшыларынан бири рус билимпазы И. А. Беляев болды. Петербург университетиниң студенти, П. М. Мелиоранскийниң кеңеси бойынша қарақалпақ тили хәм аўыз еки әдебиятына қызыққан И. А. Беляев 1903-жылы қарақалпақлар арасында болып, қарақалпақ аўыз еки әдебиятының нұсқаларын жыйнайды. Оның жыйнаған материалларының ишинде «Қоблан», «Едиге», «Юсупбек», «Қарақалпақ урыўлары», «Шежире», «Бабарәўшан» бар. Усылардан «Едиге» толық, «Қоблан»нан үзинди. «Шежире» толық қарақалпақша хәм русша басылып шықты.¹

И. А. Беляевтың Қыпшақта туратуғын Имамқулы деген жыраўдан жазып алған «Қоблан» дәстанының қол жазбасы менен танысқанда онда дәстан Қобланның Көбиклиге атлаңыўынан басланып, Алшағырды жоқ етип, мурады-мақсетине жетиўи менен тамамланады. Усыннан баспа сөзде жәрияланған, жери Қобланның жигитлери менен Көбиклиге қарап, Аштарханға барғанға шекемги ўақыясы, И. А. Беляев тәрәпинен жазып алынған «Қоблан» дәстанының бул варианты совет дәўиринде жазып алынған вариантлар менен салыстырғанда бир қанша ўақыяларды өз ишине толық қамтыў алмаған. Соған қарамастан бул вариант биринши рет жазып алыныўы, биринши рет баспада көриниўи жағынан үлкен әҳмийетке ийе. Соның менен бирге «Қоблан» дәстанының бул варианты тил өзгешелигин изертлеў мәселесинде де айрықша кеўил аўдарарлық.

«Қоблан» дәстанының екнши варианты 1940-жылы атақлы қарақалпақ жыраўы Нурабыллаев Есемураттан Н. Жапақов тәрәпинен жазып алынды. Есемурат жыраў варианты гейпара қысқартыўлар менене 1941-жылы Қарақалпақ Мәмлекет Баспасы тәрәпинен Төрткүлде басылып шығарылды. Арадан 18 жыл өткеннен кейин «Қоблан» дәстанының усы варианты 1959-жылы қысқартылған хәм түсирилип қалдырылған орынлар толықтырылып, бир қанша дүзетиў, алғы сөзлер менен қайта басылды.²

¹ Протоколы заседаний сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории востока. Вып. 3—4, Ашхабад, 1917.

² «Қоблан» Қарақалпақ Мәмлекет Баспасы. Нөкис, 1959-жыл. Сөз басы И. Т. Сағитовтики, Қысқаша түсиник сөз Қ. Мәмбетназаровтики.

«Қоблан» дәстанының Есемурат жырау варианты усы дәстан-ның қарақалпақша версиясының мазмұны хәм көркемлігі жағынан ең толығы, ең үлкени, ең бақалысы. Оның көлемі 7 мыңға жақын қосық қатарларынан ибарат. «Қоблан»ның үшінші варианты 1959-жылы Арзымбет жыраудан автор тәрәпинен жазып алынды. Арзымбет жырау берген варианты Қоблан-ның Қуртқаға атланатуғын жеринен басланады. Дәстан Қоблан-ның Көбикли, Алшағырды жеңип, Ақшаханды өлтириуи менен тамамланады. Арзымбет жырау «Қоблан» дәстанын Есемураттан үйренген, оның үстине ол Есемураттың әкеси атақлы Нурабылла жырауды да тыңлаған, солай етип, дәстанның Есемурат жырау варианты менен сабақлас. Дәстанның төртінші варианты 1960-жылы Қарам жырау берген. Бұл Есемурат жырау вариантынан соң, көлемі, мазмұны жағынан үлкенирегі. Қарам «Қоблан» дәстанын өзиниң әкеси Нағым жыраудан үйренген. Нағым белгилі қарақалпақ жыраулары Турымбет хәм Ерполатқа шәкирт болған. Нағым жырау «Қоблан»ды тийкарынан Турымбет жыраудан үйренген, болыуы керек. Себеби, «Қоблан» дәстанының ең жоқары көркемлік хәм мазмұны жағынан толық дәрежеге көтерген атақлы жырау Нурабылла да ең дәслеп «Қоблан» дәстанын Турымбет жыраудан тыңлайды.² Қарам жырау 1913-жылы тууылған, совет мектебинде сауат ашқан, Уллы Уатандарлық урысқа қатнасқан, шайырлық уқыбы бар. Сауаты болғанлықтан «Қоблан» дәстанының басылып шыққан Есемурат жырау варианты менен таныс. 1960-жылы автор баслаған экспедициялық отряд «Қоблан» дәстанының және де үш вариантын жазып алды. Солардың биреуі—Дәулетмурат жырау варианты. Қоблан-ның Көбиклиден қайтып киятырғанда жигитлериниң түсин жорыуы менен тамам болады. Дәулетмурат жыраушылықты Нурабылланың шәкирти Әбдирәсүли жыраудан үйренген. Онда айтарлықтай шайырлық белгі жоқ, ядланған текст бойынша айтады. «Қоблан» дәстанының тил өзгешелигин изертлеуде Дәулетмурат жырау варианты әдеуір кеуил аударарлық. Дәулетмурат жырау Қоңырат өзбеклери арасында 11 жыл турады. Шаббаз, Шорахан, Гөне-Үргенш, Хожели, Ханқа, Хийуа дөгерегинде жыраушылық етиуи, оның атқарған дәстанының тил өзгешелигине үлкен тәсир еткен. Устазлық тәлим алыуы жағынан болсын, дәстанларды атқаруы жағынан болсын, Нурабылланың өзине хәм шәкиртлерине өзбек хәм қазақ тилиниң көркемлігине тәсирлениу айрықша бир өзгешелик болып қәлиплескен. Асқар жырау Бекеевтан «Қоблан» дәстанының бир варианты А. Жамалов тәрәпинен жазып алынды.

¹ «Алпамыс» «Алпамысты жырлайтуғын жыраулар». Нөкис—Самарқанд, 1960-жыл, 385-бет.

Бұл вариант Қобланның Қобиклиге атлануынан басланып, Алшағырды жеңіп, елине қайтқаны менен тамамланады. Асқар жырау варианты көлеми, ұақыясы жағынан Дәулетмурат, Арзымбет жырау варианттары менен жақынласады. Асқар жыраудың ұстазы белгили қарақалпақ жырауларының биреуі-Изимбет жырау. Изимбет Әбдирәсүлі жырауға шәкірт болған. Солай етип, Асқар жырау варианты да өзиниң шығысы жағынан Есемурат жырау варианты менен байланысы бар. Қайсы қарақалпақ жырауы болмасын, қандай дәрежеде болса да импровизацияға уқыллы. Импровизация қарақалпақ жырауларының тил өзгешелигиндеги бир бөлеги болып, тек дәстанның жырланыуында ғана емес, ал ұлыұма тил көркемлігине де тәсір жасап отырады. Шайыршылығы басым болмаса да, импровизация уқыбы Асқар Бекеевта да ұшырасады. Қарақалпақ жырау бақсыларының көпшилиги менен сөйлесип қарағанда импровизация өз-өзинен пайда бола бермейди. Көбинесе қобызды қолға алғаннан кейін пайда болады-мыс. «Қобызды қолға алғаннан кейін қосық ядыма келеди» дейди Асқар жырау. «Қоблан» дәстанының және бир варианты Жәнибек Асқаровтан жазып алынды.

Жәнибек Асқаровтың бұл ертект варианты-Қобланның ержетуін, Құртқаға үйленуін, Қазан елине атланысын, атланысының жеңіс пенен тамамланыуын қысқаша баян етеди. Көркемлігі айтартлықтай жақсы емес. Бирақ бұл вариант салыстырып изертлеуде, өз-ара милліял версиялардың тәсір мәселесін сөз еткенде пайдаланылуы мүмкін.

Дәстанның жырланыуында ең негізгі орынды көркем эпизодлар ийелеп, шәкіртлердің үйреңіп алып айтыуында болсын, халықтың сол жерін сүйіп тыңлауында болсын, той-мерекеде тыңлаушылар үшін белгили бир репертуарға айналған. Мине усыған байланысly көп ғана жыраулар дәстанның пүтінни менен емес, ал оның шешіуішн тийкарғы көркем эпизодларын айтатуғын болған. Жоқарыдағы көрсеткениміздей бұл жағдай Имамқұлы, Арзымбет, Дәулетмурат, Асқар жырау вариантларында ұшырасады. Бундай болыуының себеби қарақалпақ қақарманлық дәстанларының көлемінің үлкенлігине де, сол үлкен эпизодлардың той-мерекеде пәруан бир ақшамға жететуғынлығына да байланысly.

«Қоблан»-ның қарақалпақша версиясының Есемурат жырау вариантының толық мазмуны төмендегінше:

Бийперзент Қыдырбай деген бай болады, оның малларын Ақшаханның үзирі Қартхожа зорлық пенен тартып алады. Азапланған Қыдырбай әулийелерде түнеп, оннан кейін кемпири жолбарыстың жүрегіне жеріп, Қоблан атлы батыр ұл туады. Қоблан бир неше дәулерди жеңіп, арша ағашты қулатып, көп қыйыншылықлар менен Қараманның қарындасы, Сейдимханның қызы Құртқаға үйленеди. Ақшахан Қобланды душпанлық пенен өлтир-

мекши болады. Дәслеп Беке дәўге, кейнинен Көбикли дәўге—Барса келмеске жибереди, Қоблан Көбиклиге кеткенде елин Алшағыр деген ханға тапсырады. Қоблан Бөке дәўди өзи өлтиреді, Көбиклини Қуртқа баққан Торы аттың шақырыуы менен келген Қараман менен бирге өлтиреді. Алшағырды да өлтирип, Қоблан елин азат етеді.

Ақшахан Қобланды өлтириу мақсетинде Дәўкемпир хәм Шарықлы дәўлерге қарсы жумсайды. Қоблан буларды да жеңип, елине аман қайтады. Жаўы Ақшаханды өлтиреді. Қобланның Мырза Сайым атлы улы болады. Ол да батыр болып, әкесиниң досты Ерсайымды өлтирген Қызпалұанды жығып, ҳаяллыққа алады. «Қоблан» дастығынан өледи. Мырза Сайым оның орнын ийелеп, мурады-мақсетине жетеди.

Имамқұлы, Арзымбет, Дәўлетмурат, Асқар жырау вариантлары өзлериниң сөз еткен уақыялары бойынша Есемурат жырау вариантына уқсас. Айырмашылық уақыяның қысқа я кең, көркем я көркемсиз баянланыуында көринеди. Қөрам жырау вариантларының мазмуны да тийкарынан Есемурат жырау вариантына усайды. Бул вариант толық деп есапланғанлықтан оның гейпара өзгешеликлерин айтыу керек. Қөрам жырауда Қартхожа, Ерсайым, Мырза Сайым, Қызпалұанға байланыслы эпизодлар жоқ. Қобланның Шарықлы дәўди жеңгеннен кейин Дәўкемпир менен урыслары Қөрам жырауда басқаша сүүретленеди. Уақыяның бастан аяқ баянланыуында да қақарманлардың образларында да өзгешеликлер ушырасады. Бул өзгешеликлердиң хәммеси де Есемурат жырау вариантының мазмунынан айта қаларлықтай шетлетпейди.

«Қоблан» дәстанының сюжет қурылысы идеялық мазмуны кеңирек түсиюде басқа миллет версияларының әхмиyeti үлкен Дәстанның қырым, татар, башқурт, қазақ версиялары бар. Булардың ишинде қазақ версиясы айрықша қызығыушылық туғдырады. Н. Дәўқараев қарақалпақша «Қоблан»ның, қазақша Нурпейис Байғанин варианты менен уқсаслықларын, айырмашылықларын көрсеткен еди хәм бул еки версияның тарийхый дереклери бир болса керек деген пикирди айтқан еди.¹ Сондай-ақ И. Т. Сағитов та «Қоблан»ның қарақалпақ версиясы менен қазақша толық деп есапланған Марабай-Мергенбай вариантын салыстырады, уасаслықларын, айырмашылықларын көрсетеди.² Марабай варианты менен Есемурат жырау вариантының уасаслықларын көрсеткенде Қобланның тууылуы, Қуртқаға үйленюи қусаған эпизодлардың бирдейлигин айтыу керек. Адам атларының көби-

1. Н. Дәўқараев. Революцияға шекемги қарақалпақ тарийхының очеркleri, 75-77-бетлер.

2. И. Т. Сағитов. Қарақалпақ қақарманлық эпосы. Нөкис, 1963-ж. 123-127-бетлер.

си дерлик бирдей болып тәкирарланады. Еки версияда да Қараман, Көбикли, Алшағыр атлары ушырасады, оларға байланыслы ұақыялар хәр түрли сүүретленсе де, улыўма сыртқы душпанға қарсы гүресіў мотиви еки версияны бир бағытқа қояды. Қобланнның баласы болыўы, оның да жаўларына қарсы гүрес алып барыўы екеўинде де тең келеди¹. Қарақалпақ хәм қазақлардағы «Қоблан» дәстанының версияларының жақынлығын мойынлаў менен А. К. Боровков «Эпикалық шығармалардың идеялық-көркемлик жағынан бир-биринен принципаль айырмашылыққа ийе болатуғын хәр қыйлы редакциялары болыўы мүмкин»²—деп көрсетеди.

«Қоблан» дәстанының қарақалпақша версиясының пайда болыўы «Ноғайлы», «Қыпшақ» дәўирлери менен терең байланысқан, деген менен хәзирги қолда бар редакциясын тек XIII—XVI әсир менен шеклеп қойыўға болмайды. «Қоблан» дәстанының пайда болыўында пикир жүргизген илимпазлардың оның дөреген дәўири XIII әсирге туўра келеди деген болжаўына қосымша дәстанның қарақалпақша версиясында XVI—XVIII әсир ұақыялары да орын алып, әсиресе бизге жеткен редакциясында бұл басым сүүретленеди. «Қоблан» дәстаны бир неше әсирлер бойы жасаўы нәтийжесинде көп қосымшаларға жолыққан көп әсирлик халық дәстаны. «Қоблан»ның қарақалпақша, қазақша версиялары салыстырып қарағанда қарақалпақша версиясында соңғы дәўирдеги ұақыялардың көбирек орын алғанлығы байқалады. Дәстанның қарақалпақша версиясына «Ноғайлы» «Қыпшақ» сөзлери дәстанның дөрелиўин белгилеўде қандай әхмийети болса, «Нурдың қара таўы», «Самарқанд сайқалы», «Шахан улы Ақшахан» «Қарақалпақ халқы» деген түсиниклердин дәстанның қәлиплесиўинде үлкен роль атқарғанын белгилеп кетпеўге болмайды. Қарақалпақ дәстанларының пайда болыўында урыўлық қандай да бир әхмийетке ийе болған менен, оның қәлиплесиўи, хәзирги бизге келип жеткен келбети (редакциясы) қарақалпақлардың халық болып (народность) кәмалға келиў процесси менен тығыз байланыслы. Сонлықтан биз қарақалпақ дәстанларының идеясына сер салғанда урыўлық емес, улыўма халықлық мәплерди ескеремиз.

«Қоблан» дәстанының тийкарғы идеясы халықтың сырт ел басқыншыларынан ғарезсиз жасаў тилеклери хәм гүреслери менен белгиленеди. Соның менен дәстан зулымлықтың хәм әдилсизликтің белгиси сыпатында Ақшахан хәм оның ўәзирлериниң хәрекетлери эшкаралайды.

Дәстандағы барлық мәселениң шешилиўинде Қоблан тийкар-

¹ Батырлар жыры. Алма-Ата, 1959, 7-160-бетлер. «Қоблан», Есемурат жырау варианты, 1959-жыл, қараңыз.

² Вопросы изучения эпоса народов СССР, 1958, 100-бет.

ғы орынды ийелеп, оның образы сол дәуірдің көзқарасынан халық тилеклеріне жууап беріп, әдилсізлік хәм зулымлыққа қарсы қойылғанлықтан халқымыздың жүрегине жақын хәм тууысқан болып қалған. Бул дәстанның терең халықлық екенін көрсетеді. Қоблан менен Ақшахан арасындағы қатнас әдиллік пенен зулымлықтың гүресинен дерек береді. Ақшахан Қоблан тууылмастан бұрын да оның ата-аналарына азап бериуін дауам еткені мәлім, бірақ Қобланның тууылуы менен ханның зулымлығы басқа түр алады. Хан баяғыдай енді Қыдырбай ғаррының елін шауып кете алмайды. Қобланнан қәуіпленгенліктен Ақшахан оның менен ашық гүреске түспей, оны алдау жолы менен өлімге сазыуар етиуді ойлайды. Хан Қобланды өлтириу мақсетінде оны сырт елдердегі дәулерге жумсайды. Усы қарама-қарсылықтан кимнің ақ, кимнің қара екенлігі түсиникли болып қалады. Қобланның ар-намысы, күши елге сырттан душпанды әкелмеу, душпанды өз орнында құртыуға жумсалады. Қоблан дәулер менен гүреске кетіп баратырғанда Ақшаханның алдауына түсіп, өлімге баратырман деп ойламайды, ол елімнің жауын жоқ қылуыға баратырман деген исенімде болады. Ол өзіннің алдына мынадай мақсет қояды:

«Жақын жерде жау бар ма,
Барған жерде дау бар ма,
Айтың хабарын бизлерге,
Ғайратымның барында,
Торы атыма минейін,
Жетер жерде душпанды,
Мына жерге келтиріп,
Жылатқанша баламды,
Өзім алып келейін,
Ониан соң тахқа минейін,
Алалмастай күн болса,
Бүлінгенин халқымның,
Көзім менен көргенше,
Үстиме жауды келтиріп,
Улым менен қызымды,
Айдағанын көргенше,
Қолында оның өлейін».

(«Қоблан», 1959. 221-бет).

Қобланның сыртқы душпанларды құртыуы тек ғана сол дәуірдің хақыйқатлығы емес, ал халықтың арзыу-әрманлары менен де байланысly. Дәстанның ақырында Қобланның жауды түуели менен құртып, Ақшаханның жаманлығын мойнына қойып өлтириуі әдилліктің зулымлық үстинен мудама үстем туратуғынлығын көрсетіп, ең ақырында женетуғынлығын дәлиллейді.

Дәстанның ең бахалы идеяларының биреуі, терең халықлық патриотизм менен дослық болып есапланады. Бул бахалы идеялар халық даналығының ең жоқарғы көрсеткіши болып, басқа да

қарақалпақ дәстанлары сыяқлы «Қоблан» дәстанында да беккем орын алған. Дәстандағы Қоблан образы халық көзқарасынан өз дәуірінің патриотизм үлгілерін берсе, Қоблан менен Ерсайым, Полат, Қараман арасындағы дослық, шын мәнісіндегі адамгершілікке тийқарланған дослықтың мәнісін береді.

Қарақалпақ қақарманлық дәстанында әсирлер бойы халықтың аўзында сөз болған батырдың, оның хаялының, ата-анасының, баласының, соның менен бирге оның душпанларының типлик образлары дәретилген. «Қоблан» дәстанында Қоблан, Қуртқа Қыдырбай, Бозкемпир, Мырзасайым, Полат, Ерсайым, Шарықлы т. б. образлары буның дәлили болады. Дәстандағы образлар сөз етилейин деген идеяны хәрәкетке келтириўши күшлер болғанлықтан онда сол дәуірдің гейпара түсиниклери, көзқараслары да орын алған. Дәстанның улыўма халықлық салмағының басым екенлигин айтыў менен усы жақларына да нәзер аўдарыў керек. Дәстандағы ушырасатуғын гейпара диний хәм феодаллық көзқараслар дәстанның халықлылығы менен сыйыспайтуғын объектив бақа бериўди талап егетуғын қубылыслар болып есапланады.

«Қоблан» қарақалпақлар арасына жүдә кеңнен таралған қақарманлық дәстан. Ол қарақалпақ жыраўларының тийқарғы репертуарын қураған. «Қоблан» дәстанының идеялық бағыты менен көркемлик өзгешеликлери оның хакыйқат халық дәретпесин екенлигинен дәрек береді.

«ҚЫРҚ ҚЫЗ»

Кең оқыўшылар қәўимине мәлим болған, аўызеки халық поэзиясының алтын қорына қосылған қарақалпақ қақарманлық дәстаны «Қырқ қыз» дәслеп фольклорды жыйнаўшылар — Ш. Хожаниязов, С. Мәўленов тәрәпинен Қурбанбай жыраўдан (1886-1955) жазып алынды. 1940-жылы дәстанның кейинги жағын жазыў А. Бегимов тәрәпинен жазып литкериледи. «Қырқ қыз» дәстанының еккинши варианты 1961-жылы автор тәрәпинен Қыяс жыраўдан жазып алынды. Дәстанның қолжазбалары Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының китапханасында сақланады.

«Қырқ қыз» рус тилинде Ташкентте, Москвада бир неше рет, қарақалпақша еки рет, өзбек, түркмен, қазақ, қырғыз тиллеринде басылып шықты. «Қырқ қыз» дәстанының рус тилине аўдарған А. Тарковский хәм С. Сомова вариантлары бар. «Қырқ қыз» дәстаны көп ғана әдебиятшылардың, этнографлардың, тарийхшылардың мийнетлеринде еске түсириледи. Сондай-ақ «Қырқ қыз» эпосына белгилл француз жазыўшысы хәм жәмийетлик искерн Луи Арагон да өзиниң «Совет әдебиятлары» деген мийнетинде жоқары бақа береді. «Қырқ қыз» дәстанының қақарманлары «Роланд хакқында жыр» дың қақарманлары менен салыс-

тырады. Сөз етилип отырған дәстанның атқарыушысы Курбай-бай Тәжибаевтың ролин айрықша жоқары бақалайды.¹

Қарақалпақ қахарманлық эпосы «Қырқ қыз» — дың бақалы халық деретпеси екенлиги туұралы, оның өткен дәуірлердеги халықтың тарийхын үйреннүдеги әхмийети туұралы, көркем шығарма ретинде кәдири ҳаққында С. П. Толстовтың,² В. М. Жирмунскийдин,³ Т. А. Жданконың,⁴ А. Климовичтың⁵ т. б. пикирлери бар.

Қарақалпақ әдебиятшылары дәстанның баспаға таярлануында ҳәм изертлениуинде үлкен жумыслар апарды. Бул мәселеде Н. Дәўқараев, И. Т. Сағитов, О. Кожуров, Қ. Айымбетов, А. Бегимов, Ә. Шамуратовлар үлкен жумыс иследи. Н. Дәўқараев революциядан бурынғы қарақалпақ әдебияты тарийхының очерк-лери бойынша мийнетинде «Қырқ қыз» дәстанының идеялық бағытына таллау жасайды.⁶ И. Сағитов қарақалпақ қахарманлық эпосына арналған ири мийнетинде басқа да дәстанлар менен⁷ салыстырып, оның өзгешеликлерине кеңнен тоқтайды. «Қырқ қыз» дәстанына арналған өз алдына монографияда дағазаланады.⁸ Булардан басқа баспасөзде «Қырқ қыз» дәстанына арналған бир неше мақалалар жәрияланды. Солай етип, «Қырқ қыз» қарақалпақ аўызеки халық деретпелериниң бақалы деретпеси сыпатында кең жобада изертлеўге айналдырылды.

«Қырқ қыз» дәстанының сюжет қурылысы «Қоблан», «Алдам-мыс» дәстанларынан бас қахарманларының қызлардан болуы менен ғана емес, ал бәринен де бурын сыртқы душпанларға қарсы гүрестиң дәстанда саналы түрде қойылуы менен белгиленеди. Қахарманлардың тууылуы, балалы болуы қусаған эпизодлар «Қырқ қыз» да жоқ». «Қырқ қыз» да басқа дәстанларда

¹ Л. Климович. «Қарақалпақ халық поэмасы «Қырқ қыз». «Қарақалпақ әдебияты ҳәм искусствосы» журналы, Нөкис, №2, 1956, 86-бет.

² С. П. Толстов. По следам древне-хорезмийской цивилизации. М.-Л., 1948, стр. 22; Его же. Города Гузов. Советская этнография, 1947, №3 стр. 99. Его же. К вопросу о происхождении каракалпакского народа, К. С. И. Э., 1947, № 2, 72-74.

³ В. М. Жирмунский. Некоторые итоги изучения героического эпоса народов Средней Азии. Сборник. Вопросы изучения эпоса народов СССР, М. 1968, 28-бет.

⁴ Т. А. Жданко. Очерки исторической этнографии каракалпакцев, М., 1950, стр. 161-162. «Қаракалпакская эпическая поэма «Қырқ қыз» как историко-этнографический источник», К. С. И. Э., том XXX, стр. 119-120.

⁵ А. Климович. «Қарақалпақ халық поэмасы «Қырқ қыз». «Қарақалпақстан әдебияты ҳәм искусствосы» журналы, Нөкис, №2, 1955.

⁶ Н. Дәўқараев. «Революцияға шекем қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri». Нөкис, 1961, 99-117-бетлер.

⁷ И. Т. Сағитов. «Қарақалпақ қахарманлық эпосы. Нөкис, 1963, 309-345-бетлер.

⁸ К. Мақсетов. «Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қырқ қыз». Нөкис, 1962-жыл.

жоқ қорған салдырыў, қызларды әскерий иске үйретий, халық ойындарын оған пайдаланыў, халықты батырлар басшылығында душпанларға қарсы гүреске көтерий кең жобада сүүретленеди.

Дәстанның мазмунын да Аллаяр деген байдың 6 улы, бир қызының болыўы, қызы Гүлайымның «Мийўалы» атаўынан қорған салдырыўы, қырқ қыз алдырып, әскерий ислерге үйретийи, Гүлайымға ашық болған жигитлер олардың масқарашылық пенен тилеклерине жете алмаўы, қызлары менен таўда жүргенде Гүлайымның қаласы Саркопқа қалмақ ханы Суртайшаның топылыўы, қаланы шаўып алып кетийи, жаўды, елди қуўып кетип баратырған Гүлайымның Хорезм елиндеги Нәдирша менен келисе алмай, шығысып кеткен батыр Арыслан менен танысып, олар халықты топлап, Суртайшаны жеңийи, Гүлайым менен Арысланның қосылыўы, олардың әскер жыйнап, Нәдиршаға қарсы урысы, Хорезмнің зулым патша Нәдиршадан азат етилиўи, қонсылас халықлардың парахат турмысқа өтийи менен дәстан тамам болды. Дәстанда Гүлайымға ашық болған жигитлер, шопан Журын, Арысланның қарындасы Алтынайға байланыслы эпизодларда жоқарыдағы дәстанның мазмунына байланыслы сүүретленеди.

«Қырқ қыз» дәстаны мазмуны хәм көркемлиги бойынша терек халықлық дәстан. Онда қарақалпақ халқының бир неше әсирлер даўамында сыртқы душпанларға қарсы алып барған гүреси көрсетилиўи менен бирге халықтың аңсаған ең жақсы тилеклери сүүретленеди.

«Қырқ қыздың» мазмуны тийкарынан XIII—XVIII әсирлерге тийисли ўақыяларды сөз етеди. Хәтте оған соңғы дәўирдеги ўақыялардың да руўхы сиңген. Деген менен қаҳарманлық гүрестің тарийхий хәм бул қаҳарманлық гүреске қызлардың қатнастырылыўы бир жағынан халықтың арзыў-әрманларына байланыслы деп есапланған менен екінши жақтан бул күтә ески замандардың ҳақыйқатлығының сәўлелениўи деп айтыў дурыс болар еди. «Қырқ қыз» дәстаны өзиниң басынан көп дәўирлерди өткерген, солай етип, ол көп әсирлик дәстан болып қалады. Дәстанның мазмунында тийкаргы орынды ийелеген, әскер басы, батыр қыз Гүлайым образы, қарақалпақ шежирелеринде сақланған ерте замандарда өткен урыў басылары болған Арыўхан менен Ақшолпанды¹, Геродот сөз еткен Тумаристи², «Зариадра» дәстанындағы Одатиданы³, «Шаҳнама» дағы Гордаферидти⁴, XIII әсирлерде өткен Марко Поло жазған Анжиарымды⁵ еске түсиреди.

Дәстандағы унамлы қаҳарманлар — Гүлайым, Арыслан, От-

¹ Қарақалпақ халық творчествосы. Төрткүл, 1940, 63—66-бетлер.

² Геродот. История. 1, 204-214-бетлер.

³ «История народов Узбекистана». Т. 1, Ташкент, 1950, 62-бет.

⁴ Фирдауси. Шахнама. Том II, Москва, 1960, 23-28-бетлер.

⁵ Книга Марко Поло. Госиздат географической литературы, Москва, 1956, 214-215-бетлер.

басқан, Алтынай, Сәрбиназ-халықтың бахыты үшін гүресип, олардың ақыл-ой, күши, тилеги халыққа хызмет етиу идеясы менен суўғарылған. «Қырқ қыз» дың қаҳарманларының суўретлениўинде қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларына тән теңеўлер орын алсада қаҳарманлардың қуўанышы менен қайғысы, жеңилиси менен жеңиси табыслы болыўы менен гейде нақолай жағдайларда қалып қойыўы, халықтың күн көрис тарийхы хәм жекке адамлардың минез-құлқындағы өзгешеликлерине тән қәсийетлер арқалы бериледи. Солай етип, дәстандағы сөз етилип отырған ўақыя турмыс пенен жақынласады. Дәстанның унамлы қаҳарманлары әпиўайы хәм ҳақ жүрекли ғана болып қалмастан, ер-жүрек ҳақыйқатшыл, мәрт, оған қоса олардың шынжүректен мийнет хәм гүрести сүйиўшилиги хәм дослық қатнасы менен көзге түседи.

«Қырқ қыз» дәстанында Журын образы, үлкен қызығыўшылық туўдырады. Күлкили хәм ойлап тапқыш шопан образы қарақалпақ дәстанларында таралған. Бул образда белгили тарийхый дәўирдеги әпиўайы адамлардың бахытқа умтылыўлары көрсетилген, Шопан «Қырқ қыз» «Ийниндеги шапаны еки қоллап тартса да, дизесине жетпеген, ҳарамнан жоқ пышығы, ҳадалдан жоқ таўығы, маңлайына шық питпеген», оның үстине басыда таз. Соған қарамастан шопан ойлап тапқышлығы менен мийнет сүйгиш хәм қолынан хәр нәрсе келетуғын уқыплылығы менен айырылады. Көп ғана унамлы қәсийетлери менен бир қатарда бул образда гейпара унамсыз кәсийетлер де сөз етиледи. Қарақалпақ фольклорында шопанлар образы усаслықлары менен көринсе де, олардың барлығына бирдей өлшем менен қараўға болмайды. Мысалы «Қырқ қыз» тағы Журын менен «Алпамыс» тағы Әшимди салыстырып көрейик. Олардың екеўи де жарлы шопан, бирақ олар хәр қыйлыша хәрекет етеди. Журын өзиниң мақсетине, батырдың көмегисиз жетиўди ойлайды. Ал Әшим болса Алпамыс пенен досласып, ханның қызына үйленип қоймай, Тайшаханның орнына хан болады. Батыр менен анығырақ айтқанда, халық пенен байланысы болмаған Журын женилиске ушырайды.

«Қырқ қыз» дәстанындағы шопан образы өзиниң қарама-қарсылығына қарамастан өмир сүрип турған әдалатсызлыққа қарсы наразылық пенен толы. Шопан Журын байларға, ханларға қарсы бир тәрәпти қурайды хәм батырлық пенен динди әшкаралайды, қудайға қарсы шығады.

Дәстанда патшалар халықтың жаўыз душпаны сыпатында суўретленип халық батырлары оларға қарсы қойылады. Халықты қан жылатып азаплаған патшалардың зулымлығы, олардың гейпара ўақытларда үстем келетуғын басым күшине қарамастан, халық батырларының кескин гүреси нәтийжесинде сап-ластырылып отырады.

«Қырқ қыз» да әсирлер бойын халықтың сыртқы басып алыушыларын қарсы гүреси, оның азатлық хәм әдилликке умытылыуға зулым ханларды жеккөриушилик, тууған елдің қорғаушылары халық батырларына болған сүйиушилик жырланады және ол өткендеги халық турмысының гейпара жағдайларын қамтыу менен халыққа әрман болған дослық хәм парахат жасауды мысал етеди.

Дәстанның баслы айрықшалықтарынан есапланатуғын хаялқызлар турмысының кен сүүретлениуиниң бақалылығы сонда, бир жағынан өткен дәуірдеги хаял-қызлардың тәғдиріндеги феодаллық қатнас баянланса, екиншиден шаңарақта хаял-қызлардың ерлер менен тең болыуы былай тұрсын, ал олардың жәмийетлик мәселелердің шешилиуіндеги гүресте белсенди қатнасуы менен белгиленеди.

Дәстанның композициялық қурылысы, көркемдиги жеке өзгешеликтери менен толы болған менен улыуға қарақалпақ халық поэзиясының бай дәстүриниң үлгиси арқалы берилген «Қырқ қыз» дың көркемлик өзгешелиги оның идеялық бағыты менен тығыз байланысы, халықтың азатлық хәм әдиллик үшін гүресіндеги ең қасыл ойлары сүүретлеу ұсыллары арқалы безелген.

«Қырқ қыз» дәстанында халықтың азат етиу гүреси батырлардың қахарманлығы менен суўретленседе, халық образы тийкары орынды ийелейди. Саркоплылар Гүлайым хәм оның құрдасларының әскерий ислеріндеги жеңисине қууанады. Гүлайым Суртайша менен урыс басланар алдында бенде болған халыққа «олар да урысқа таярлансын, душпаннан өш алыу үшін өз күшлерин жыйнасын» деп хабар береді. Буны еситкенлер «ертеңги болар сауашқа» хәммеси таяр турууға ўделерин береді. «Истин жөнин байқасты, тууысқан болып хәммеси, билекке-билек айқасты». Гүлайымның топарын Суртайшаға қарсы урыста тек саркоплылар ғана емес, ал Суртайшаның хұкиміндеги езилген қалмақлар да жақлайды. «Гүлайымдай батырдың көбейди әбден топары көбейип тууған тууысқан, оңға басты сапары.» Дәстанда батырлардың азатлық хәм ғәрезсизлик үшін қахарманлық гүресиниң нәтийжеси тууысқан халық пенен тығыз байланысы арқалы белгиленеди «елсиз батыр болмайды» деген түсиник буның айқын дәлили болып есапланады.

Халыққа хызмет етиу-бул дәстанның қахарманларының бас ұазыйпасы. Халық өзиниң дөрееккен қахарманларын хәр тәрәпме раўажланған ақыллы, сулы, күшли, мәрт етип ең жақсы сыпатлар менен безеген. Усындай қахарманлардың қатарына «Қырқ қыз» дәстанының бас қахарманы Гүлайымды келтириуге болады:

«Айбатланса батырлар да қорыққандай,
«Қулы болып есикте от жаққандай»

Нәзер салып келбетине қарасаң,
Турқын оның сом алтыннан соққандай».

«Тууған елсиз жасап, оны Суртайшаның қолына бергеннен өлген жақсы» дейді Гүлайым. Гүлайым шын жүрегі менен эпийұайым адамларды сүйеді. Турмыс хәм бахыт үшін гүрес пенен беккем байланысқан мухәббат хәм дослықты жоқары бахалай биледи. Арыслан менен Гүлайымның дослығын буның мысалы ретинде көрсетіуге болады. Гүлайымның ең жақын досларының биреуі—Сәрбиная. Ол дәстанда «бийдай рең, қой көзлі, ақыллы, аұыр минезлі, жүрегі аттың басындай, шаққан шақмақ тасындай», —деп көрсетиледи.

Сыртқы душпанларға қарсы Гүлайым менен бирге оның яры Арыслан да дәстанда шешиүши орынды ийелейди. Ол «еки ийни қақпақтай, жудырығы тоқпақтай, қарсы келген жаўларды, қа-зық қылып қаққандай, айбатына қарасаң, адам түе досларым арыслан да қорыққандай, жерден ойып пішкендей, бетинде өт-кир ажары, бейиш суўын ишкендей, ашыуы келсе батырдың, по-лат темир кескендей, маңлайдан төксе терлерин, дозақтың оты өшкендей бийдай рең қой көзлі, киши пейил нұр жүзлі, аксаұйт кийген үстине, найза алған дәстине» («Қырқ қыз», 1949, 54-бет). Арыслан түсинде Гүлайымды көрип сүйеді. Бул мухәббаттың ба-халылығы еки ашықтың бахытлы болыуы менен шекленбестен, еки халықтың дослық сезимлери менен бирликте зулымлыққа қарсы гүрес идеялары менен толы.

Дәстанда Арысланның қарындасы батыр Алтынай хәққында жүрек елжирететуғын сөзлер берилген. Ол «Таласып емшек емискен, тай ғунандай тебискен» туўысқанның биреуі, Оның Қоблан, Алпамыс қарындасларынан айырмашылығы менен тау-да аң аўлаулары менен, ағасының жоқ уақтында Нәдиршаның топылысына кескин соққы бериуі менен көрсетиледи. Оның мы-на монологи батырлығын тағы айқынырақ көрсетеди. «Ушқыр едим хәуада, қанатымнан қайырдың арама мениң от шашып, жан ағамнан айырдың, асықпай тур Нәдирша, келтиремен алды-на усы еткен исинди, балта менен қағарман, еки азыу тисинди».

Саркоплы батыр Отбасқан образына дәстанда айрықша кеўил бөлинген. Отбасқан жаўға топылғанда душпанлар «қасқырдан қашқан қойлардай, тоз-тозлары шығады», 7 күн урыста аұыр жараланып, душпан қолына бенде болып түскен Отбасқанды Сұртайша өлимши азаплайды. Бирақ батырды азаплау да, зин-дан да, дар да қорқыта алмайды. Ол «Суртайша, дәрьяның ылай суўындай, қызыл қаным аққанша, көзди жумып көсилип, геўде-ден жан шыққанша, мынау турған жәллатың, өңменге пышақ суққанша, көзден төгип жасымды, иймеспен келип алдыңа, мәрт-ликке бәнт басымды, кессеңдағы тилимди, сындырсаңдағы белим-ди, умытпайман хеш уақыт; бенде болған елимди»,—дейди. Ол

басқан басып алыушыларға қарсы гүрестен қақарманларша қазаланады. Батыр образында халықтың құдирети, оның қақарманлығы, турақлылығы көрсетілген. Ол өлер алдында Суртайшаға: «Ақыр бир күн таң атар, қараңғының ишинен жарыққа шығар халайық, сол ұақытта сендейге, өлим болар ылайық»—дейди.

Гүлайым, Арыслан, Отбасқан, Сәрбиназ халықтың өзи тәрeпинен дөретилген жекке қақарманлардың образлары арқалы берилген халықтың қақарманлық күшиниң жыйынтығы.

Дәстанда бастан-ақ қайсы халықтың болса да, әпиұайы адамлары тыныш хәм парахат жасауды қәлейтуғынлығы, урыс хәм талаудың шөлкемлестириүшилери—ханлар екенлиги айқын сүүретленеди. «Қырқ қыз» дәстаны дослықтың ең жақсы өз дәүирине ылайық үлгилерин береди. Арыслан менен Гүлайымның дослығы халықлар дослығының символы болып есапланады. Батырлар менен халықлардың биригүи жеңилмейтуғын күшти қурайды. Барлық қарақалпақ қақарманлық дәстанларында да хәр қыйлы қәуимлер батырларының дослығы көтеринкилик пенен сөз етиледи. Мысалы, Гүлайым менен Арысланның, Алпамыс пенен Қаражанның, Қоблан менен Ерсайымның т. б. дослығы усындай.

«МӘСПАТША»

«Мәспатша» дәстаны қарақалпақ дәстанларының ишинде белгилі орынды ийелейди. Идеясының хәм көркемлик өзгешелигиниң бақалылығы жағынан, халыққа кеңнен мәлим болып, сүйкимли болыуы жағынан ол қақыйқат халық дөретпеси сыпатында көринеди. «Мәспатша» дәстанының биринши варианты ең дәслеп 1934-жылы Тахтакөпир районында тұрыушы Төре жыраудан Қ. Айымбетов тәрeпинен жазып алынады, екинши варианты 1935-жылы сол райондағы Әбдимурат жыраудан жазып алынып, 1939-жылы Қарақалпақстан жазыушылар аўқамы басып шығарған әдебий альманахтың дәслепки еки санында жәррияланады хәм 1940-жылы өз алдына китап болып басып шығарылады. 1956-жылы А. Керимов тәрeпинен Қыяс жыраудан дәстанның ушинши варианты жазып алынып 1958-жылы басылып шықты. 1960-жылы «Мәспатша» дәстанын изертлеуши А. Әлийев Қайыпназар жыраудың баласы менен бирге Қайыпназар жыраудан дәстанның төртинши вариантын жазып алады. А. Әлийев булардан басқа «Мәспатша» дәстанының ертеқ формасындағы М. Афзалов тәрeпинен Ферғана ўәлаятының Бешкепа аўыл кенесинде туратуғын Берибақшы Садық улынан жазып алынған өзбекше вариантының бар екенлиги туўралы жазады.¹

¹ А. Әлийев. «Мәспатша» дәстанының вариантылары. «Вестник» Каракалпакского филиала АН УзССР, №4, 1961, 61—62-бетлер.

Усы ўақытқа шекем «Мәспатша» жөнінде ири изертлеу жұмысы жүргизилген жоқ. С. Ахметовтың, Б. Исмайыловтың, А. Қаримовтың кишигирим мақалаларында дәстаннын дәреген дәуири, халықлығы хаққында қысқаша пикирлер айтылып келеди. 1960-жылдың басларынан баслап «Мәспатша» дәстаны өз алдына изертлениу объектине айналды. А. Әлийев бул мәселе менен жақыннан шуғылланды. «Мәспатша» эпосы бойынша кандидатлық диссертация жақлады, баспа сөзде бир неше мақалалар дағазалады.¹ А. Әлиевтың мийнетинде дәстанның вариантлары, атқарыушылары, идеялық мазмуны, көркемлик өзгешеликтери хаққында бахалы пикирлер айтылған.

«Мәспатша» дәстанының жанрлық өзгешелиги хаққында баспасөзде шыққан материаллардың гейпараларында айтылып киятыр. Бирақ та қайсы бир дәстанды қандай бир жанрға жатқарыу ең дәслеп оның ишки мазмунына байланыслы. «Мәспатша» мазмуны бойынша романтикалық хэм қахарманлық эпос. Бул пикирди А. К. Боровков та биринши рет ортаға салған еди.² Айырым жолдаслар «Мәспатша» ны лирозепос деп қахарманлық дәстанлар қатарына қоспай келди. Қарақалпақ қахарманлық эпосларын сөз еткенде «Мәспатша» ны атамай өтиу мүмкин емес.

«Мәспатша» дәстанының ең толық Қыяс вариантының мазмуны төмендегише:

Бухара журтында, Кенегес елинде Әбдикәрим деген бай болады. Бийперзентлигине зарланып, қудайдан бир перзент тилейди. Бир күни бай түсинде «Ғайып-еренлерди» көрип, олар Әбдикәримнің бир балалы болатуғынлығын айтады. Әбдикәримнің кемпири жолбарыстың жүрегине жерип, бир ул тууады, атын Мәспатша қояды. Мәспатша нардай күшине толып қыз излейди. Түсинде Айпаршаны көрип, оны излеп кетеди. Шыршық дәрьясының бойындағы Тама елине барып, Ғарғабай деген кисиниң көмеги менен Лабақбайдың қызы Айпаршаны айттырады. Мәспатша менен жақсылап танысқаннан соң Лабақбай қайылышылық береди. Оған қоса Айпарша Мәспатшаны сүйип қалады. Мәспатша Лабақбайдың үдесин орынлап, Айпаршаны өз елине алып қайтады. Жолда қалмақтың ханы Бабахан шығып, көптен сүйген Айпаршаны оның қолынан алып қалмақшы болады. Бабахан менен Мәспатшаның урысында Бабаханның көмекшиси, хийлекер Шардене баба Мәспатша менен Айпаршаға көп жа-

¹ А. Әлийев. «Мәспатша» дәстанының идеялық бағдары», журнал «Әмиўдәрья», №5, 1962, 121—128-бетлер; «Мәспатша» дәстанының тийкарғы образлары», «Әмиўдәрья», 1963, 113-бет; «Мәспатша» дәстанының көркемлик өзгешеликтери», «Вестник» КҚФАН УзССР, №3, 1962, 54—62-бетлер.

² А. К. Боровков. Вопросы изучения тюркоязычного эпоса народов Средней Азии и Казахстана. Вопросы изучения эпоса народов СССР. М—Л., 1958, стр. 69.

манлық ислер ислейди. Мәспатша менен Бабахан, Шардене баба арасындағы урыс узақ ұақытқа созылады. Бул урыста Мәспатшаның батырлығы менен Айпаршаның батырлығы көзге көринеди. Урыс көп ұақытларға созылады. Айпарша менен Мәспатша Бабаханды жеңеди. Бирақ Бабаханның топары булардан өш алыўды ойлайды. Айпарша менен Мәспатша елине жете алмай атырғанда Бабаханның орнына хан болған Оразалы хан Аланғасар дәў дегенди хат жоллап шақырып алып, Мәспатшаға қарсы жибереди. Жолда Аланғасар менен Мәспатша ушырасады, урыс болады, урыста Мәспатша жарадар болады, ҳәлсіреген Айпарша қолға түсип, Оразалы ханның қаласына әкелинеди, ҳәр кимнің үйинде бир күн тезек теретуғын болады. Ол бир бала, бир қыз туады. Ол балаларды сол елдеги танысларының жәрдеми менен сақлайды. Әбдикәрим бай қасына адамларды ертип, жети жыл ғайып болып кеткен баласын излеп Лабақбайға келеди. Мәспатшалардың душпан тәрәпинен азапланғанын биледи. Айпарша болып атырған қалаға қалендер болып барады. Айпарша менен табысып, балаларын алып, қаладан жасырынып шығады, балалар да күшли жигитлер болып өседи. Әбдикәримнің 40 жигитине Айпарша, балалары, сол қаладағы таныслары менен қосылып, қаладан шыға бергенде Оразалы ханның әскерлери менен урыс болады. Айпарша Оразалы ханның әскерлерин жеңип, Оразалы ханның өзин баласына шалдырады. Оразалы ханның елиндеги Айпаршаға көмек берген кемпирдин баласы Қараманды сол журтқа хан етип, хош-аллаяр айтып, рухсат сорап, елине қайтады. Жолда киятырып, Пәрли таў деген жерге келгенде Айпарша балаларына **«Усы атаңның өлген жери»** деп еске түсиреди. Усы жерде бираз иркилип, өткен-кеткенди еске түсириў менен, өткен ислерге қыйналады. Усы жерде атасы, баласы, қызы, Айпарша жаўда жарадар болыўы менен күн кеширип отырған Мәспатша менен көрисиеди, олар қосылып елине қайтады, әне солай етип, мурады-мақсетине жетеди.

«Мәспатша» қосық пенен қара сөздин қосылыўынан турады. Әсиресе дәстанның Қыяс жыраў варианты көркемлиги жағынан жүдә жоқары дәрежеде. Бул дәстанда Қыяс жыраўдың шеберлигиниң тасқынлаған йошы көринеди. Қарақалпақ жыраўларының дәретиўшилик тарийхында сол нәрсе байқалады, яғний олар өзлериниң репертуарындағы бир дәстанды басқа дәстанларға қарағанда айрықша талант пенен жырлайды. Қыяс жыраўдың берген «Мәспатша» сы да усындай дәстан. Онда қарақалпақ халық поэзиясы тилиниң байлығының ушан-теңиз мүмкинлиги берилген.

Қыяс жыраў варианты 10 мың қатарға жақын қосықтан турады. Қосық хәм қара сөзлериниң уйқасымлылығы жағынан дәстанды пүтини менен қосық пенен дәретилген деп айтыўға болады.

«Мәспатша» дәстанының идеялық бағытын усы дәстанды ізертлеген А. Әлийев: «Қарақалпақ аўызеки әдебиятындағы ең аҳмийетли халық дәрәтпелериниң бири болған «Мәспатша» дәстанындағы тийкарғы идея— елди хәм муҳаббатты қорғаў»¹ — деп жүдә дурыс көрсетеди. Дәстанның усы тийкарғы идеялық бағытына, оның пүтин мазмуны менен көркемлиги ғәрәзли қурылған.

Дәстанның дәрәлген дәўири ҳаққында қарақалпақ әдебиятшылары тәрәпинен пикирлер айтылып жүр. Олардың барлығы да XVIII әсирге иркиледи. А. Әлийевтиң «Дәстанның дәрәтилиўи ең бери болғанда XVII әсирде болып, XIX әсирде күшли өзгәриске ушыраған» деўи дәстанның жаралыў, атқарылыў жағдайларын есапқа алыў менен дурыс айтылған. «Мәспатша» дәстанының мазмуны сөз етилип отырған дәўир менен ушласса да, сүўретленетуғын ўақыялардың әдебий жуўмақ пенен берилетуғынын айтыў керек. Дәстан көркем шығарма болғанлықтан оны шежирелер менен дәлме-дәл қатар қойыўға болмайды. Дәстанлардың пайда болыў дәўирин белгилеў, олардың идеялық бағыты менен көркемлик өзгешеликлерин анықлаўда, дәстандағы ўақыяның тарийхқа қатнасын белгилеў ҳәзирге шекем фольклористикадағы шешилиўди талап ететуғын шатас мәселелердин бири болып есапланады.

«Мәспатша» дәстанындағы душпанға қарсы гүресий идеясы мәспатшаның мына монологинен айрықша байқалады. «Бул қалмақлар мениң елиме барса, ийесиз жатқан елимди шаўып алса, енемди бенде етип, қалмақ айдап қайтса, еңкейген ғарры, еңбеклеген жас, жетим-жесир, ғәрип-қәсер көп еди журтымда, өз журтында қыз қурығандай, басқа журтқа кетти. Жатқан жыланның басын басып, өзи менен кетпей бизиң басымызға жетти. Журтымызды ўайран етти, — деп, әлбетте маған ғарғыс етеди. Өйтип жүргеннен қалмақтың қолында өлген жақсы. Халқымның қанына қалмайын, қолдан келсе бул қалмақты елиме апармайын. Ата-анамның кеўлине дәрт салмайын, не болсам өзим болайын, жеңсем жеңгимен, жеңбесем өлермен. Қолдан келсе абырайлы болып, елиме соннан соң барайын, — деп Айпаршаны бир таўдың панасына қойып, батырдың салтанатын тутып, тулпарға тәжнә шегип, есабы жоқ қалмаққа Мәспатша атты қояды»².

Өз халқын, өз ўатанын сүйийшилиқ қаҳарманлардың ҳәрекетинде бастан-аяқ сезиледи. Хаял-қызлардың жәмийет өмириндеги ерлерден кем болмаған хызметин мақтаныш пенен сөз етиў жа-

¹ А. Әлийев. «Мәспатша» дәстанының идеялық бағдары. «Әмиўдәрәя» журналы, №5, 1962-жыл, 212-бет.

² «Мәспатша» Қарақалпақ қаҳарманлық дәстаны. Қыяс жыраў варианты. ҚҚМБ, Нөкис, 1958, 139-бет.

ғынан Айпаршаны «Қырқ қыз» дәстанындағы Гүлайым образы менен тең қойыуға болады. Хаяллар еркінлигі аяққа басылған бір заманда жоқарыдағы идеяның «Мәспатша» дәстанында көтеріліуі оның терең халықлық шығарма екенлігінен дәрек береді. Дәстанда өткен дәуірдегі қарақалпақ халқының күн-көрис, үрп-әдет дәстүрлері, дүниеге көзқараслары хәм т. б. баян-данады. Бул мәселеде дәуір өзгешелигіне байланыссы біраз шеклениулер бар.

Дәстанда баслы қахарманлардан Мәспатша хәм Айпарша образлары айрықша қызығыушылық туұдырады. Дәстанның сөз етейин деген идеясы усы образлар арқалы иске асырылады. Дәстанлардың атының батырлардың аты менен атласып келіуінің себеби де усындай. Мәспатша тек ҳадал муҳаббатты қорғаушы ғана емес, ал ол жаўларға қарсы мәрт гүресетуғын батыр, оның душпанды елге апармау ушын табан тиреп қарсы турыуы, батыр жүрегінде қайнаған ең баҳалы патриотлық сезимнің белгиси. Буны Мәспатшаның мына сөзлеринен анық көриуге болады:

Узақты жолларым, мәңзілим жырақ,
Ата-анам жүргенди келгей деп жылап,
Бул жаўларды елге алып барғаннан,
Жаўлардың қолында өлген жақсырақ!

Мәспатшада батырлық пенен қоса ең жақсы адамгершиликтің де белгилери көп, соның менен енди «батыр аңқау, ер гөдеклик те» бар. Мәспатша — қарақалпақ қахарманлық дәстанларында жырланатуғын «көргенлер естен танғандай, еситкенлер таң қалғандай» типлик образ.

Айпарша «Қоблан» дәстанындағы Құртқа ямаса «Алламыс»тағы Баршын менен салыстырғанда бәринен де бұрын батырлығы менен көзге түседі. Айпаршаның сулыулығы, ақыллылығы, ойлап тапқышлығы, оның батырлығы менен беккем ушласқан. Айпаршаның дәстанда батыр, хәтте гейпара жағдайларда Мәспатшадан күш хәм ақыл жағынан басым етип сүүретлениуі ерте заманларда қарақалпақ шежірелери тәрепинен сөз етилетуғын урыу басшылары хәм уран болған Арыұхан менен Ақшолпанды, халық поэзиясында дөретилген Гүлайым образын ядқа алдырады, оның үстине бул образлардың дәстүрлик байланысының бар екенлігін айтыу керек. Солай етип, хаял-қызлардың батырлығын жырлау қарақалпақ халық поэзиясында қәлиплескен қубылыс болып есапланады.

«Мәспатша» дәстанының композициялық қурылысы улыўма дәстүрлик дәстанлардың қурылысынан айнымайды. Перзентсиз

---

1 «Мәспатша». Қарақалпақ халық дәстаны. Нөкис 1958. 140-бет.

ата, оның перзент тилеуі, жолбарыстың жүрегіне жерик болыуы, жигиттің қыз ізлеуі, қызды әкеліуіндегі қыйыншылық, зұлым патша менен урыс жеңіспенен қайтыу қусаған эпизодлары бойынша «Мәспатша» басқа дәстанлардан «Алпамыс» пенен «Қоблан»ға жүдә усайды.

«ГӨРУҒЛЫ»

«Гөрүғлы» дәстаны Шығыс халықлары арасына кеңнен таралған хәм хәр халық өзінше вариантларына ийе болған масмуны хәм көркемлігі жағынан бақалы халық дәретпелериниң биреуі. Усы ўақытқа шекем «Гөрүғлы» ның қарақалпақша варианты туўралы илимий жумыс алып барылмай, оның қарақалпақларда бар екени тилге алынса да, дәстан туўралы пикир жүритилген жоқ. «Гөрүғлы» дәстанының вариантларын жазып алыу хәм изертлеу тийкарынан 1960-жылдың басларынан басланады.

«Гөрүғлы»ның шақапларынан «Әўезжан», «Қырмандәли», «Бәзирген» қарақалпақлар арасында аўызша кеңнен таралған, соның менен бирге оның гейпара бөлимлериниң революциядан бурын Қазан, Ташкент баспалары арқалы қарақалпақлар арасында жайылғанын да белгилеп өтиў керек. Бирақ олардан көпшилик халық толық пайдаланбай, жекке-сйреқ сауатлы адамлар, қыссаханлар ғана пайдаланған.

«Гөрүғлы» дәстаны қарақалпақлар арасына шама менен XVIII әсрдің орталарында тараған болыуы итимал. Сөз етип отырған дәўир ишинде қарақалпақлардың Хорезм оазисине беккем орналасыуы, қонсылас түркменлер хәм өзбеклер менен экономикалық хәм мәдений қатнастың бираз күшейиуі «Гөрүғлы» ның қарақалпақша версиясының пайда болып хәм қәлиплесиуине үлкен тәсир еткен болыуы керек. Бул нәрсе усы дәўирде өзбек, түркмен, қарақалпақ бақсыларының бир-биреуіннен үйрениу, қарым-қатнасы әдеўир дәрежеге көтерилиуі менен белгиленеди. Сол ўақыттағы жәмийетлик қурылыстың барлық әдалатсызлықларына қарамастан, халықтың сүйген поэзиясы қонсылас халықлардың жүрегинен орын алып, олардың туўысқан поэзиясына айналды. Хәқыйқат халықлық поэзия тек сол халықтың мүлки болып ғана қоймастан, ал қарым-қатнас жасап отырған қонсыларының да поэзиясына айналатуғынын «Гөрүғлы» дәстанының мысалында айқын көриўге болады.

«Гөрүғлы» туўысқан халықлардың ортақ хәм сүйикли дәретпесине айналған. Туўысқан халықлардың хәр қайсысының дәреткен версиясының қаншама айырмашылықлары болғанындай, бири-бирине соншама жақынлықлары да табылады. Биз буннан олардың шығысы хәм таралуы жағынан тереңнен байланысы.

ның бар екенлигин мақулламақшымыз. Дәстанның хәр бир халықтағы версиясының жеке дәрәтпеси екенлигине гүман келтирилместен, олардың арасындағы буннан бир неше әсирлер бұрын дәстүр болған қарым-қатнастың мысалы бизиң хәзирги дәуиримизде үлкен әхмийетке ийе. Соның менен бирге бул бақалы идеяның хәзирги жәмийетлик турмыстың руўхы менен бекем байланысының да бар екенлигин айтыў керек.

Дәстанның пайда болыў дәреклери хәққында әзербайжан илимпазларының пикирлери айрықша қызығыўшылық туўдырады. Олар XVII әсирде жасаған армян тарийхшысы Аракел Табризскийдиң тарийхий материалларына сүйене отырып, 1610—1630-жыллардағы иран, түрк басып алыўшыларына хәм жергиликли феодалларға қарсы дийқанлар хәрекетиниң басшылары ретинде Кесе Сафар, Гизир-оглы, Мустафабек пенен бир қатарда Гөрүғлының да болғанлығын анықлайды. «Гөрүғлы»ның пайда болыўына ески хәм жаңа заманның дәстанларының тәсири болыўы менен, тийкарынан XVII әсирдиң биринши ярымындағы әзербайжан, армян, грузин халықларының азат етиўшилик гүреслерин әзербайжан илимпазларының дәрек етип алыўын толық мақуллаўға болады хәм «Гөрүғлы» ның пайда болыўын, солай етип XVI әсирдиң ақыры, XVII әсирдиң басы деп белгилеўге үлкен исеним туўдырады.

«Гөрүғлы» дәстанының халықлылығы хәм халық аўыз әдебиятының бақалы естелиги екенлиги туўралы хәм хәр халықтағы версияларының өз алдына бир тутас дәрәтпе екени жөнинде В. М. Жирмунскийдиң, А. К. Боровковтын, И. С. Брагинскийдиң, М. Тахмасибтин, Х. Зарифовтын, Б. Қарыевтын т. б. бақалы пикирлери бар.

«Гөрүғлы» дәстанының қарақалпақлар арасына кең тараўына XVIII—XIX әсирлердеги халық азатлық гүреслериниң де үлкен тәсири болған. Қарақалпақлардың тарийхындағы басып алыўшыларға қарсы гүреслер менен бир қатарда қарақалпақлардың XVIII—XIX әсирлердеги Хийўа ханлығына қарсы халық азатлық гүреслери «Гөрүғлы» дәстанындағы сөз етилетуғын еркинлик, ғәрезсизлик идеяларының, Гөрүғлы усаған халық батырларының қарақалпақлар арасында жырланыўына бекем тийкар салған. Қарақалпақ халқының уллы шайыры XIX әсирде жасаған Бердақ өзиниң «Ерназар бий» поэмасында сол дәуирдеги халық азатлық гүресин баслаған Ерназар-алакөзди Гөрүғлы менен салыстырады:

Гөрүғлы бектей ер еди,
Қатарда қоса нар еди.
Толы журтқа дәркар еди,
Шейит өлди Ерназар бий.

Жоқарыдағы Бердақтың сөзлерінен шайырдың «Гөрүғлы» дәстанына көзқарасын, оның идеясына хәм әқмийетине бақасын тусинип, ал тутасы менен алғанда дәстанның қарақалпақлар хәм басқа да тууысқан халықлар ушын Гөрүғлы образы арқалы тарийхый сиясий жәмийетлик орнын байқаймыз.

«Гөрүғлы» дәстанының қарақалпақ версиясының дөретилиуіне қарақалпақ бақсыларынан Ақымбеттин, Муусаның, Арзының, Еденбайдың, Досназардың, сонын ала Байнияз, Шернияз, Жуманазар, Артық, Жуман, Ешан, Жапақлардың хәм т. б. үлкен дөретиушилик үлеси бар. Қарақалпақ бақсылары өзбек, түркмен бақсылары менен дөретиушилик байланыста болып, халық поэзиясын, халық музыкасын дөретиуде үлкен-үлкен табысларға ерискен. Әсиресе, усундай қубылыстың бир мысалы ретинде түркмен бақсысы Сүйеу менен қарақалпақ бақсысы Муусаның арасындағы ең жақсы дослық байланысты көрсетиуге болады. Сондай-ақ араллылар деп аталатуғын Қоңырат өзбеклериниң арасынан шыққан бақсылар да (Қутым, оның шәкиртлери Жанабай, Орынбай) өзлерин қарақалпақ бақсылары сыпатында санап, «Гөрүғлы» хәм басқа да дәстанлардың қарақалпақ версиясының пайда болыуында белгили орын тутады.

Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының қолжазбалар қорында фольклор секторының хызметкерлери тәрeпинен соңғы жыллары жазылған хәм жыйналған «Гөрүғлы» дәстанының төмендеги бөлимлери бар:

«Әўезхан» — қарақалпақлар арасына қолжазба, баспа, аўызша түринде тараған. Оның № 36795 инв. бойынша баспасы, № 42938 инв. хәм № 36801 инв. бойынша арабша еки қолжазбасы бар. 1960-жылы фольклорлық экспедиция ўақтында Қоңырат районының аймағынан Ақылбеков Әмирбектиң аўзынан Қ. Мәмбетназаров, Қ. Мақсетов, А. Жамалов тәрeпинен «Әўезхан»ның бир варианты жазып алынды. Сол ўақытта бақсы Нарбай Көшекеновтан Ж. Әбдикәримов тәрeпинен және бир варианты жазып алынды. булардың барлығы қолжазбалар қорында сақлаўлы.

«Қырмандәли» ниң қолжазбалар қорында төрт варианты бар 1959-жылы Н. Камалов, Әмет бақсы Тарийховтан дәстанның бир вариантын (инв. № 33703), 1960-жылы А. Жамалов фольклорлық экспедиция дәўиринде Қоңырат районында туруўшы Мәдирейим бақсы Мәтжановтан дәстанның екинши вариантын (инв. № 36800), 1961-жылы фольклорлық экспедиция ўақтында Ө. Ерполатов Хожели қаласында туруўшы Бегмурат бақсы Жуманиязовтан дәстанның үшінши, мазмуны хәм көлеми жағынан толығырақ вариантын (инв. № 40721) жазып алды. Жоқарыдағылардан басқа 1941-жылы халық дөретпелери үйиниң инструкторы Төреев тәрeпинен Қыпшақ районының колхоз театрында ислеўши Наметуллаев Мәдирейим бақсыдан «Қырмандәли» ниң бир варианты жазып алынды. Бул қолжазба (инв. № 1174) «Қара-

калпакские песни» деген топламда сақлаулы тур. Қолжазба «Гөрүғлы» деген ат пенен аталып, барлығы 46 бет, соның 39 бети «Қырмандәли» ге тийисли, 7 бети Гөрүғлының балалығын сөз етеди.

«Бәзирген»нің қол жазбалар қорында сақланып турған үш варианты бар. 1960-жылы А. Жамалов фольклор секторының тапсырмасы бойынша Қаражан бақсы Қабуловтан дәстанның бир вариантын (инв. № 6526), 1960-жылы фольклорлық экспедиция Ұақтында Қоңырат районында турыўшы Нарбай бақсы Көшеке-новтан дәстанның екінши вариантын жазып алды. 1960-жылы Г. Тилеўмуратов әкеси Тилеўмурат бақсыдан жазып алған «Бә-зирген»нің үшінши вариантын (инв. № 3524) тапсырды.

Қарақалпақ версиясы бойынша «Әўезхан» атлы бөлим 1958-жылы Ашхабадта басылып, «Гөрүғлы»ның түркмен версиясы-ның «Гөрүғлының дәреўи», «Гөрүғлының үйлениўи», «Ар алыў», «Әўез», «Әўездиң азат етилиўи», «Әўез үйленген», «Арап—Рей-хан» деген бөлимлериниң қысқаша мазмунын қамтыған. Көп ғана эпизодлар еки версияда өз алдына басқаша. 1959-жылы Бакуде русша басылған «Керуғлы»ның азербайжан версиясы-ның «Эйваз Ченливелге қалай әкелинген» («Как Эйваза привез-ли в Ченливель») деген бөлимінде қарақалпақша «Әўезхан»ның мазмунына жақын.

В. М. Жирмунский хәм Х. Т. Зарифов өзлериниң «Узбекский народный героический эпос» деген китабында өзбеклерде «Гөр-уғлы» циклиндеги дәстанлардың 12 бақсыдан 29 сюжетке ийе болған 40 түрли варианты бар екенлигин билдиреди.¹

Өзбекстанда «Гөрүғлы»ның жыйналыўы, басып шығарылыўы, соңғы жыллары өзбек фольклористлери тәрәпинен кең көлемде жүргизилип атыр.

Қарақалпақша «Гөрүғлы»ның «Әўезхан» бөлиминиң мазму-ны өзбеклердеги «Гөрүғлының туўылыўы хәм жаслығы», «Юнус пери», «Интизар», «Ахмед Сәрдар хәм Әўез», «Ботакөз», «Қун-дыз хәм Жулдыз», «Әўезди излеў», «Хушкелди», «Әўезхан» деген хәр қайсысы өз алдына болған дәстанлардың сюжетинде кө-ринеди.

Қарақалпақша «Әўезхан» атлы бөлимге Гөрүғлының туўы-лыўы, ержетиўи, перзентсизлиги, Гүржистаннан Күнқаршаның хызметиндеги Булдырық қассаптың баласы Әўезханды дайысы Қоңырбай болып, Гөрүғлы хәр қыйлы хийлелер менен ең ақы-рында Күнқаршаның әскерлери менен урысып, женип елине өкелдиўи, Гөрүғлының адамлардың Әўезди «сатып алған күл» дегенине ашыўланып, Күнқаршаның елине кетип қалыўы, Әўез-диң Гөрүғлының елин мақтаўы, зинданға түскен Әўездиң Гөр-

¹ В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов. «Узбекский народный героический эпос». М., 1947, стр. 84.

уғлы тәрәпинен құтқарылуы, Әуезге Гүлирикти алып баруы. Гүлирик ушын гүржистанлы Арап—Рейхан менен Гөрүғлы арасындағы тартыс, Гөрүғлының Арап—Рейханның қолына түсіуі, Ғыйраттың көмегі менен Әуездің Арап—Рейханды өлтириуі хәм Гөрүғлының азат етилиуі киреди.

Солай етип, қарақалпақша «Әуезхан» дәстанының бөлими басқа версиялар менен салыстырғанда өз ишине бираз ўақыяларды алып қарақалпақ жыраў-бақсылары оны еки бөлип айтады. Бириншисине, Әуездің Шамлыбелге әкелинуі кирсе, екіншиси Әуездің Гүлирикке үйлениуін сөз етеди. «Әуезхан»ның қарақалпақшасының дәслепки бөлими өзбек версиясы менен усаып келсе, екінши бөлими түркмен версиясына жақынласады.

Қарақалпақша «Әуезхан» бөлиминде тийкарынан Гөрүғлының хәм Әуезханның мәртлик, тапқырлық ислери баянланады. Дәстанның басында «Алпамыс», «Қоблан» усаған қарақалпақ дәстанларының басындағы перзентсизлик дағы, олардағыдай тәғдирден тилегени иске аспай, Гөрүғлының ойлап тапқыш хәрекетлери менен толтырылады. Гөрүғлы менен Әуездің ата-бала болуы, «Шәрияр» дағы Шасыўардың Шәриярды бала етиуинен де өзгешерек, қарақалпақ дәстанында «бала етип алыўдың» жаңа бир формасын береди. Бул жаңа сюжет қарақалпақлардың дәстүрлик дәстанларында жийи ушырасып отыратуғын «перзентли болуы» сюжетиниң қоңсы халықлардың эпикалық дәрәтпелеринен өз-ара тәсир нәтийжесинде байуы деп қаралады. Солай етип Гөрүғлы менен Әуездің қатнасында «перзент» деген сөздің ең үлкен әхмийетин ескерсек, «дос» деген сөздің мәнисин анағұрлым құдиретли сеземиз. Әуезге еткен ғамқорлығында оның ең жоқары адамгершилик қәсийетлери ашып көрсетилген. Әуездің Гөрүғлыда аталық ғамқорлықты таныуы, Гөрүғлының Әуезди өз баласынан артық көриуі, ондағы перзентке деген муҳаббат Әуездің өз атасынан, анасынан айра түскенин умыттырып жибереди. Гөрүғлының Әуезге ислеген ғамқорлығында, бир жағынан, өз тәғдирине наразылығы сезилсе, екіншиден, оның тилегиниң орынланыуына қарсы шыққан патшаларға және де басқа қарсы туратуғын күшлерге қаҳарманлық гүреси сезиледи. Шамлыбелдің бахыты ушын гүресий, өзиниң жекке бахытын ел бахыты менен байланыстырыу, өзин туўған елиниң бас азаматы деп есаплап, оған қаҳарманларша хызмет етиу Гөрүғлының бас ўазыйпасы.

«Әуезхан»ның сюжет қурылысы, ондағы сөз етилетуғын гей-пара эпизодлар ертеден киятырған қарақалпақ дәстанларындағы гейпара жағдайларды еске түсиреди. Мысалы, «Алпамыс», «Қоблан» қусаған дәстанларда қаҳарманның жеке ерлигине айрықша итибар бериледи. Ал оның қасындағы қырқ жигит гейде ўақыяға бийпәрўа қарайды, Қоблан Беке дәу менен алысқанда хәм Азыўлының елине барғанда қырқ жигит шетлеп кетеди.

Бирақ олар «Қоблан» да да, «Гөрүғлы» да да кейнинен қосылады. Бул жағдай қырқ жигиттің жарамас әдеті болып қалмай, жекке қақарманның күшін арттырып көрсетиуге қаратылған болыуы керек. «Әўезхан» да қарақалпақ дәстанларына тән жекпе-жек урыслар гезлеседи, соның менен бирге аттың да (Ғыйрат) жолдаслық жәрдемлери сөз етиледі. Ақыллы ҳаялдың да (Ағаянис) батыр ериниң ҳәрекетлерине қатнасып отырыуы көринеди.

«Әўезхан» мазмуны хәм көркемлиги жағынан, қурылысы, сүүретлеу усылларының эпийайы хәм уғыныуға қолайлылығы жағынан халықлық шығарма екенин дәлиллейди.

* * *

«Гөрүғлы» ның «Қырмандәли» бөлимінде толығырақ хәм көркемлик деп Бекмурат бақсының варианты пайдаланылды. Бул варианттың басқа қарақалпақ бақсыларының вариантларынан бираз өзгешеликтери бар. Бекмурат бақсы вариантының басланыуында Әмет Тарийхов, Мәдирейим Мәтчанов вариантларындағыдай перзентсиз Арысланбайдың құдайдан бала тилеуі хәм қызлы болып халыққа атын қойдырыуы бунда жоқ. Бекмурат бақсы «Қырмандәли» ни бирден қыздың дүньяға келиуінен баслайды. Бекмурат бақсыда Ашық Айдыңға байланыслы эпизодлар басқаша қурылған. Мәдрейим Мәтчановтың варианты дағазаланған түркмен вариантына мазмуны хәм көркемлиги жағынан жүдә жақын. М. Наметуллаев вариантында Гөрүғлының Ашық Айдын менен гезлесиуі үлкен өзгешеликтер менен берилген. Сондай-ақ Қөрамжан менен Гөрүғлы арасындағы ұақыя усы вариантта пүткиллей жаңаша бериледи. М. Наметуллаев варианты жазып алыушының ескерткениндей қарақалпақ намаларын, қосықларын жазып алыу мақсетинде исленген. Сонлықтан айырым белгили намаларға айтылатуғын қосықларға айрықша кеуил бөлингени көринеди. Мысалы, «Шардағлы Шамлыбелине, барға, кемпиржан, хабар бер», «Қошадәс намасы»,... «Гөрүғлы келсин дейди», «**Ша көшиуі намасына**» т. б. Сөз етип отырған вариант көркемлиги жағынан айтарлықтай жақсы емес.

«Қырмандәли» ниң түркменше хәм қарақалпақша вариантларын салыстырып қарағанда сюжет қурылысында гейпара өзгешеликтер көринеди. Мысалы, қарақалпақ версиясында Гөрүғлы Ашық Айдын пирден қайтады да, кейинги ұақыяларда араласпайды. Ал түркмен версиясында Гөрүғлы унамлы ис ислеиди, пирдиң түсин басқа шәкиртлерине қарағанда дурысырақ жорыйды. Қарақалпақ версиясы бойынша Ашық Айдын пирди Арысланбай қууып жибергенде оның алдынан Рум патшасы шығып, мақсетин орынласа, түркменше версиясында Ашық Айдын пир Гөрүғлының түсине енеди. Гөрүғлы излеп Рум шәхәрине келип, Ашық Айдын пирдин Қырмандәлини алып қайтвуына жәрдем

етеди. «Қырмандәли» деги қосықлардың қара сөз өзгешеліклеринін, гейпара эпизодлардың құрылысында айрықшалықлардың болыуы қарақалпақ версиясына тән қәсілет.

«Қырмандәли» ниң өзбекше версиясының вариантлары тийкарынан Хорезмнен, Хорезмдеги Бала-бақшы, Қарақалпақстанның бұрынғы Қыпшақ районында жасаушы Хужияз бақшыдан жазып алынған. Ол вариантлардың қысқаша мазмұны мынадай:

Арысланбайдың палұак Қырмандәли (өзбекше — Хираман Дәли) деген қызы болады. Ол гүрессе жығып, айтысса жеңип алатуғын жигит ізлейди. 360 батырды жеңеди. Қырмандәлини Ашық Айдын жеңип, Қәрим деген шәкиртинен алып береді. Гөрүғлының Ашық Айдыннан пәтия алыуға барыуы, Гөрүғлы хәм Қырмандәли арасындағы, гейпара эпизодлар сөз етиледі.¹

Азербайжан версиясының «Махбуб—Ханумның Ченлибелге келиуі»² деген бөлімінде сулуы хәм ақыллы Рум патшасының қызы Махбуб—Ханум хәққында гәп болады. Бас бетінде өзбек қарақалпақ, түркмен вариантларына усағанлық болған менен кейини пүткиллей басқаша болып кетеди. Бирақ солай деген менен Махбуб—Ханумның Гөрүғлының батырларының биреуі — Белли Ахмедке күйеуге шығыуы Қырмандәлиниң басқа вариантлардағы «Айтысса жеңип, гүрессе жығып» алатуғын бахадыр жигит ізлеу идеясы менен қандай дәрежеде болса да байланысады.

«Қырмандәли» де палұан қыз темасы биринши орынға қойылмақшы болады. Бирақ, бұл тема аяқсыз питкендей көринеди. Палұан қыз хәққындағы аңыз «Қырмандәли» ниң дәретилюінде материал болып пайдаланылған болыуы керек. Қырмандәли бир жағынан, палұанлықты, шешенликти жақласа, екінши жақтан, гейде қатаңлықтан да аұлақ болып қалмайды. Ашық Айдынның образында да еки жақлылық бар. Сондай-ақ Гөрүғлының хәрекетлеринде де оның палұанлығы, шешенлигинен басқа Қырмандәли мәселесинде эззиликлерин де, мақтаншақлықларын да көриуге болады. «Қырмандәли» дәстанының бахалылығы, бәринен бұрын, шешенликтің әхмийетин биринши дәрежеге қойу менен сыпатланады. Дәстандағы қыздың күйеу таңлауы қарақалпақ қахарманлық дәстанларына тән қәсілет. Ата-ананың қыздың сүйген жигитинен наразылық билдириуі патриархалшыл — феодаллық жәмийеттиң көриниси ретинде «Қырмандәли» де ушырасады. Улыұма алғанда, дәстанның бахалылығы хәққында усыларды айтыуға болады.

¹ В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов. «Узбекский народный героический эпос», М., 1947, 210—211-бетлер.

² Кероглу. Баку, 1959, 178-203-бетлер.

Дэстанның «Бэзирген» бөлиминде Нарбай бақсы Көшекеновтың варианты пайдаланылды. Себеби, бул варианттың толықлығы, идеялық мазмуны хэм көркемлик өзгешелиги басқа вариантлары менен салыстырғанда анағурлым бақалы. Мысалы, Нарбай бақсы вариантында Бэзиргеннің тууылыуынан басланса, Қаражан бақсы Гөрүғлының батырлығынан, перзентсизлиги менен баслайды. Ал Тилеумурат бақсы Бэзиргеннің Ағаюниске ушырасыуынан баслайды. Нарбай бақсы Гөрүғлы менен Бэзирген арасындағы қарама-қарсылықтың себеби Күнқаршаның Бэзиргенди Гөрүғлыға қарсы жиберіуінен деп түсіндиреди. Патшаның батырлар арасына от таслау жауызлығы көринеди. Қаражан бақсы Бэзиргеннің Гөрүғлыға атланысын, Гөрүғлының алдынан белгисиз бир он төрт жасар баланың шығыуынан, ал баланың түсінде Оянған шәхәрінде Мамытшаның журтында Диларам, Гуларам, Зиларам деген перийзатларды көрип, соларды әкелип бер дегеннен. Гөрүғлының қызларды алып кеткенине Мамытшаның ашыуланып, Салсалдың уғлы Бэзиргенди Гөрүғлыға қарсы жиберіуі менен көрсетеди. Тилеумурат бақсы вариантының бас жағының кемис болыуына байланысly Гөрүғлы менен менен Бэзирген арасындағы қарама-қарсылықтың келип шығыуының себеби түсниксиз болып қалады. Улыма алғанда салыстырып отырған үш варианттың бар эпизодлары, хәрекет ететуғын қахарманларының бир-бирине усайтуғынын, мазмун хэм формалық жағынан да жақынлықтарының бар екенін ескертеміз. Соның менен бирге хәр бир вариантта уақыяның рауажланыуында анау ямаса мынау эпизодлар айырмашылықлар менен берилип отырады. Мысалы, Қаражан бақсы Ағаюнис пенен Бэзирген арасындағы мухабатты қозғаса, бул Тилеумурат, Нарбай бақсыларда басқаша бериледи. Бул Бэзиргеннің «мәрт улыман, бийнаканы сәуменем» деген сөзлери менен тастыйықланып отырады. Сондай-ақ жоқарыдағы аталған вариантларда Гөрүғлы менен Айсұлтан арасындағы уақыяға да өз алдына бояулар берилген. «Бэзирген»нің басланыуынан ақырына дейін улыма биргелкиликлер менен жекке өзгешеликлерин сөз етип отырған үш вариантқа да тийисли.

Нарбай Көшекенов берген «Бэзирген» бөлимин түркмен версиясындағы «Бэзирген» менен салыстырғанда мазмун хэм форма жағынан айырмашылық барын байқаймыз. 1958-жылы басылған түркменше «Гөрүғлы»ның «Бэзирген» бөлиминде уақыя Ағаюнис пенен Гөрүғлының арасындағы байланыстан басланады. Ағаюнис Гөрүғлыны Бэзиргенге қарсы қояды. Қарақалпақша Нарбай бақсы вариантының басы патшаның Бэзиргенди Гөрүғлыға қарсы жиберіуі менен басланады, оның бас жағында түркменше вариантында жоқ. «Бир сүнни», «Әйлермен», «Кө-

ринди», «Нәйләрмен», «Мәнзил—мәкана», «Мәрт уғлыман бийопаны сәүменем» қосықлары бар. Бир жағынан ұақыяның басқаша басланыуы, екиншиден, Бәзиргеннің хәм Айсултанның атынан айтылған қосықлар қарақалпақ версиясының экспозициясына үлкен айырмашылық береді. Түркменшеде қара сөз басымырақ болса, қарақалпақшада қара сөз ұақыяның басланыуынан-ақ қысқарақ болып келеді. Еки версияда қосықлар тематикасы жағынан усау менен, ал қосық мазмунындағы қатарлар хәр қыйлы берилип, хәр қыйлы формалық түр алады.

Түркменшедеги Бәзиргеннің Гөрүғлыға барғандағы «Турха Гөрүғлы, Гөрүғлы» қосығы, Гөрүғлының Ағаюниске айтқан «Хә қал енди» бәйити қарақалпақшада қандай да бир себеплер менен түсип қалған. Бәзирген менен Гөрүғлының ушырасқанында айтылатуғын халық арасында кеңнен таралған диалог түркменшеде: «Кел пажым бер сен Бәзиргән» десе, Бәзирген: «Сана паж беремен, Гөрүғлы» деген формада ушырасады. Қарақалпақшасында бул диалог былай: Гөрүғлы: «Закатымды иркилмей бер, Бәзирген» десе, Бәзирген «Келле кетпей закат бермес Бәзирген» деген сөздер менен жууап береді.

Қарақалпақшаға бақсылар өзлестиргенде түркменшени қалай болса солай ала берместен, айрықша көркем түр бере билген, хәр бир қатар, шуұмақта өзгерис ендириуге умтылған.

Түркменше сөз етилип отырған вариантта Гөрүғлы менен Бәзиргеннің дослығы хаққында диалог формасында қосық бериледи. Қарақалпақша сөз етилип отырған вариантта бул жоқ, оның орнына Бәзирген пилдің үстинен өзін таслағанда қырқ жигиттің астында қалып, оның қолында өлимге сазыуар болған Гөрүғлының зары «Малы-мүлким белли ұайран болғанды» деген қосықта бериледи. Қарақалпақшасында Гөрүғлы Бәзирген менен дос болғаннан кейин қырқ жигитке «Бәзирген тууғаным болды, сизлер нешик көресизлер? деген бәйит айтады. Булар түркменшеде жоқ. Гөрүғлының жигитлери қазаланған Бәзиргеннің малларын қарындасы Айсултанға, оның туратуғын жери, қарақалпақша версиясы бойынша Шәбистанға, түркмен версиясы бойынша Гүржистанға апарып береді. Қарақалпақшасында Бәзиргеннің жигитлерин көрген Айсултан «Жалғыз ағам нәйледиңлер?» деген сорау тұ сорап, жигитлерден «ағаң аман киятыр» деген жууап алса, түркменшесинде Гөрүғлының жигитлери Бәзиргеннің малын Айсултанға әкелип бериуи менен ғана ұақыя шекленеди. Айсултан тәрәпинен «Мүлкимнің ийеси Бәзирген кәни?», «Менъ ничик тақат әйлейин» деген Айсултанның қарақалпақ версиясында ушырасатуғын қосықлары бар. Қарақалпақшасында Айсултанның Таймасбекке айтқан «Башла мени қандарымның елине» деген қосығы болса, бул қосық басылған түркменше вариантында жоқ. Түркменшеде қарақалпақшасында гезлеспейтуғын Гөрүғлының Таймасбекке айтқан «Сениң билан

Гөрүҗлы» деген монологы бар. Айсултан ағасының қәбирин көрип: «Ағам топырақ болған жайға етиштим» деген бәйит айтады. Бул түркменшеде жоқ. Айсултанның «Яд етермен ағам сени», «Не себепли ялғыз ағам өлтирдин», Гөрүҗлының «Иығламағыл сениң ағаң болайын» бәйитлериниң еки версияда бир-бирине жақынлықта, өзгешелик те белгилери бар. Айсултан Гөрүҗлы менен түсинисип, оған қарындас болады. Айсултан жауы Қараханға Гөрүҗлы жигитлери менен атланады. Бул атланыстың басланыуы еки версияда еки түрли, қосықлары да ҳәр қыйлы формада ушырасады. «Бәзирген» ниң ақырында Гөрүҗлы Қараханды өлтириуи тосаттан болса, түркменшесинде Қарахан менен Гөрүҗлының жекпе-жегине бираз орын бериледи, Гөрүҗлы Айсултанды Таймасбекке беретуғынлығы тууралы өзи айтады. Түркменшесинде бул жоқ. Сапар мәремениң Айсултанға ашық болыуы, Гөрүҗлының рухсаты менен Ағаюнис женгеси арқалы Айсултанның жигит қәлеуи, ҳәмме жигитлердиң Айсултанның алдынан өтиуи, қәлеген Таймасбекти алма менен урып, оған сүйиүшилигин билдириуи қарақалпақ версиясының тамамланыуындағы айрықшалықты қурап турады.

«Бәзирген» ниң қарақалпақша версиясының мазмунына уса сюжети азербайжан версиясының «Кероглу» ҳәм «Дәли Гасан» деген бөлиминен аңлауға болады. Оның мазмуны мынадай: Гөрүҗлы атлы киятырғанда алдынан бир топар баҳадыр жигитлер шығады. Жигитлердиң ишиндеги басшысы Гөрүҗлыға: «Аттан түсип, атыңды маған бер» деп дәпинеди. Ким бул жолдан өтсе, маған бажы төлеуи керек, мен Дәли—Гасан», — деп өзін танытады. Дәли—Гасан менен Гөрүҗлының арасында урыс болады. Дәли—Гасан жигитлерин жеңген Гөрүҗлы Дәли—Гасанның өзи менен жекпе-жекке түседи. Көп айқастан кейин Гөрүҗлы Дәли—Гасанды жығады. Бирақ оны өлтирмей, екеуи қыяметлик дос болды. Душпанларға қарсы гүресте бирге болады.¹

Батырлардың арасындағы дослық «Бәзирген» де де, «Дәли—Гасан» да да тийкарғы орынды ийелейди. Қарақалпақшасында Гөрүҗлы түркмен яки өзбек деп сүүретленсе, оның тууған ели Шамлыбел делинсе, Бәзирген армани (армян), ал оның мөканы Шәбистан деп көрсетиледи. «Бәзирген» де берилген еки халықтың ўәкилиниң дослығы қарақалпақ қаҳарманлық дөстанларында ертеден қәлиплескен ең жақсы идея болып есапланады. «Алпамыс» тағы Алпамыс пенен Қаражанның, «Қоблан» дағы Қоблан менен Ерсайымның, «Қырқ қыз» дағы Гүлайым менен Арысланның дослығы жоқарыдағы батырлардың тууысқанласыуы менен сабақлас болып келеди.

¹ Кероглу, Баку 1959, 14—19-бетлер.

«Бэзирген» ниң қарақалпақша ҳәм түркменше версияларының идеялық бағыты бирдей. Екеўинде де патшалардың түрткилеўи менен Бэзиргенниң Гөрүғлы менен мәстан кемпирдиң өсеги менен дослар арасындағы әрман, Бэзиргеннен соң Гөрүғлының Айсултан менен туўысқанласыўы, дослықтың, душпанға қарсы гүресенликтиң Қараханды жоқ етиў менен көрсетилиўи «Бэзирген» дәстанының тийкарғы идеялық бағытын қурайды. Еки халықтың сүйген улларының адамгершиликли дослығы, мәртлиги, ҳаял-қызлардың палўанлығы, соның менен бирге олардың әрманы болған еркинлигиниң әдил жырланыўы «Бэзирген» ди «Гөрүғлы» дәстанының идеялық жақтан ең баҳалы бөлиминен экенин көрсетеди.

Биз «Гөрүғлы» ның азербайжан, түркмен, өзбек версияларының дағазаланған биреўин ғана қысқаша салыстырыў ушын пайдаландық. Бир-биреўине жүдә жақын келетуғын ямаса айырылып туратуғын басқа да вариантларының миллет версияларында ушырасатуғынына гүманланыўға болмайды.

«Гөрүғлы» дәстанының қарақалпақ версиясының идеялық бағыты кең ҳәм ҳәр тәрәплеме. Онда дәстанның сөз етип отырған дәўирине тән ҳәр қыйлы адамгершиликли пикирлер орын алған. Соның менен бирге гейпара жекке-сийрек бизиң жәмийетлик көз-қарасымызға сыйыспайтуғын да орынлар ушырасып қалады. Солай етип, «Гөрүғлы» ның сөз ететуғын дәўириниң қоспалы болғанындай, оның идеялық бағытының қоспалы экенин ескертиў керек. Оның үстине дәстанның ҳәр қыйлы көзқарастағы халық бақсыларының да буған қатнасқанын айтнай кетиўге болмайды. Қалай деген менен халықлық идея бастан-аяқ дәстанның тийкарғы мазмунының ең жақсы көркем формалары менен берилиўи дәстанды тутасы менен баҳалы халық дәрәтпесине айландырған.

«ЮСУП-АХМЕТ» ДӘСТАНЫ ҲАҚҚЫНДА

Қарақалпақ халқы тек өзлерине тән болған «Қырық қыз», «Шәръяр», «Мәспатша» дәстанлары менен бир қатарда көпшилик түрк халықларында ушырасатуғын «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге», «Шора» т. б. соған усаған дәстанлардың миллий версияларына ийе. Қарақалпақлар арасына қонсы өзбек, түркмен, азербайжан, қазақ т. б. халықлардың мәдени байланысы нәтийжесинде «Гөрүғлы» дәстанының бир неше шақапшалары («Бэзирген», «Қырмандәли», «Әўезхан» т. б.), «Ғәрип-ашық», «Саятхан—Ҳамра», Хұрлиқа—Ҳамра», «Ашық—Нәжеп», «Гүл—Санаўбар», «Қыз Жибек», «Қарабек» т. б. дәстанлар таралған. Қарақалпақ жыраў-бақсылары, қыссаханлары, шайырлары бул дәстанлардың да 200—300 жыл даўамында өз алдына қарақалпақ версиясын пайда еткен. Бул дәстанлардың қарақалпақ вер-

сиясында улыўма сюжет бирлиги сақланған менен олардың көркем тили, әсиресе музыкалық атқарылыўы үлкен миллий өзгешеликлер менен бериледи.

Усындай эпослар қатарына Хорезм оазиси халықлары арасына кең таралған «Юсуп—Ахмет» дәстанының 300 жыл даўамына қарақалпақлар арасында айтылып, оның миллий эпосына айналып кеткенин айтыўға болады. Хорезмде пайда болған бул эпос өзбеклерге де, қарақалпақларға да, түркменлерге де ортақ эпос болыў менен бирге ҳәр халық бул эпосты өзиниң тил өзгешелиги менен, музыкалық ҳәм атқарыў айрықшалықлары менен жырлайтуғынын ескертиў керек. Қарақалпақ бақсыларының барлығы дерлик «Юсуп—Ахмет» дәстанын айтқан, ал усы дәстанда айтылатуғын гейпара қосықлар қарақалпақ халық қосықларына айналып кетип, ҳәзирге шекем халық тәрәпинен жийи атқарылып келеди.

Дәстанның миллий версиялары ҳаққында қысқаша тоқтағанда, оның түркменше ҳәм өзбекше версиялары айрықша дыққат аўдарады. Дәстанның түркменше версиясы ҳаққында академик А. Н. Самойлович өзиниң 1929-жылы Ленинградта «Туркмения» деген топламның биринши томында басылған «Очерки по истории туркменской литературы» деген мийнетинде айрықша иркилип, оның тарийхына ҳәм тилине кең таллаў жасайды. «Юсуп—Ахмет» тиң түркменше версиясын түркмен әдебиятшылары XVIII әсирде жасаған түркмен әдебиятының классиги Мағрупийдин авторлығына жатқарады. «Юсуп—Ахмет» тиң түркменше версиясы 1944—45-жыллары Ашхабадта түркмен ҳәм рус тиллеринде басылып шықты. 1974-жылы Ашхабадта түркмен тилинде басылған «Түркмен әдебиятының тарийхының 2-томында «Юсуп—Ахмет» Мағрупийдин дәрәтпеси ретинде изертленеди.¹

В. М. Жирмунский ҳәм Х. Т. Зарифов өзлериниң 1947-жылы Москвада басылған «Узбекский народный героический эпос» деген китабында «Юсуп—Ахмет» дәстанына өз алдына бөлим ажыратып таллайды. Ең дәслеп олар бул эпостың өзгешелигине тоқтап, оны «Воинская повесть» (әскерий қысса) «Урыс қыссасы» деп атайды. Бул «Юсуп—Ахмет» ямаса «Бозуғлан» атлы қыссаның Өзбекстанда кең мәлим екенлигин атап көрсетеди. Бул дәстанның бир неше вариантларын Өзбекстанның Бухара ҳәм Самарқанд ўәлаятларында жасайтуғын атақлы өзбек бақшылары—Фазыл Юлдашевтан, Сайдмурад Панаевтан, Қурбан Палъаннан жазып алғанлығы көрсетиледи. Бул дәстанның Эргаш Жуманбұлбил оғлы ҳәм тағы басқа өзбек бақшыларының репертуарында барлығы көрсетиледи. В. М. Жирмунский ҳәм Х. Т. Зарифов бул китабында венгер, тюркологы Вамбери жазып алып,

¹ Түркмен әдебиятының тарийхы «Ылым» нашрияти. Ашгабат 1976 163—171-бетлер.

немец тилинде бастырған «Юсуп—Ахмет» тиң мазмуну менен таныстырады ҳам улыўма «Юсуп—Ахмет» дэстанының сюжети-ниң «Алпамыс» дэстаны менен туўысқанлық байланысының бар екенлигин анықлайды. Мысалы, ериниң ҳаялының күйеўге шы-ғыў тойы үстине келиўи, ҳаялының тойында ериниң болыўы, елдиң көшиўи, батырлардың түси т. б. Олар бул дэстанның Хо-резмде, өзбек ханларының ҳүким сүрген дәўиринде пайда бол-ғанлығын атап көрсетеди.¹

В. М. Жирмунский «Сказание об Алпамыше и богатырская сказка» деген мийнетиниң «Отражение «Алпамыша» в Средне-азиатском эпосе» деген бөлиминде «Алпамыс» пенен «Юсуп—Ахмет» тиң сюжетлик байланысы, бириншисиниң әдеўир ески урыўлық дәўирде дөретилгени, екіншисиниң соңғы феодаллық дәўирде пайда болғаны айтылады. Сондай-ақ бул жумыста «Юсуп—Ахмет» дэстанының өзбек ҳам түркмен версиялары ҳақ-қында, халық дэстанының шайырлар редакциясына өтиўи (Мағ-рупий), Вамбери (Хорезм) варианты менен басылған түркмен вариантының усаслықлары ҳам айырмашылықлары ҳаққында сөз етеди. Ол XVI әсирлерден баслап Шейбанийхан түслик Өзбекстанды жаўлап алғаннан соң Хийўа районында ҳам Арал теңизи бойларындағы көшпели өзбеклердиң арасында «Юсуп ҳам Ахмет» дэстанының дәслепки редакциясы пайда болыўы ке-рек деп шамалайды. Усы мийнетинде ол Р. Аманов тәрепинен Қанлы көли Мәжит Шәриповтан жазып алынған «Алпамыс» ҳам «Ғөруғлы» мотивлери пайдаланып дөретилген «Юсуп ҳам Ахмет» тиң тәжикше версиясының мазмунун береді.²

Қарақалпақ әдебияттануў илиминиң тийкарын салыўшы Н. Дәўқараев өзиниң 50-жылларда жазып питирген қарқалпақ әдебияты тарийхы бойынша үлкен изертлеў жумысының фольк-лорға арналған томында туўысқан халықлардың тәсири менен қарақалпақлар арасына таралған дэстанлар туўралы оғада ба-қалы пикирлер айтты. Ол «XVII әсирден баслап алды менен Сырдәрьяның бойларындағы, Түркстан, Сайрам, Сығнақ қала-ларының этирапындағы, оннан кейин Хорезмдин бурыннан оты-рықшы халықлары менен байланыслы болыўы қарақалпақлар-дың мәдениі турмысына үлкен өзгерислер киргизеди»³ — деп жа-зады. Бул ўақларда, — деп даўамлайды пикирин Н. Дәўқараев, — қарақалпақлар арасына Ташкентте, Самарқандта, Қабулда, Бухарада басылып шыққан китаплар тарала баслайды. Булар-

¹ В. М. Жирмунский и Х. Т. Зарифов. Узбекский народный героический эпос. ОГИХЛ. Москва, 1947, 112—117-бетлер.

² В. М. Жирмунский. Тюркский героический эпос. Изд. «Наука» Ленин-град, 1974, стр. 190—197.

³ Н. Дәўқараев. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Аўызекки ха-лық творчествосы, Нөкис. 1977, 91-бет.

дың ишинде «Юсуп—Ахмет», «Гәрип—Ашық», «Саятхан—Ҷамра», «Хұрлиқа—Ҷамра», «Гөрүғлы», «Юсуп—Злейха» қусаған дәстанлар менен бир қатар Науайы, Физули, Машраб, Мақтымқулы қусаған шайырлардың шығармалары да тарала баслайды. Булардың саны аз болғанлықтан нұсқалары қолдан көширилип те таратылған. Бир қатарлары қайта исленип, қарақалпақ тилине аударылған. Бул ұақларда қарақалпақ аўыз әдебиятына өзбек, түркмен, тәжик әдебияты тил, стиль, форма жағынан үлкен тәсир етти хәм жаңа түрлер менен байытты¹ — деп көрсетеди. Н. Дәўқараевтың дурис көрсеткениндей Муўса бақсының шәкиртлери Ешан, Жұман, Қаражан, Пәтилла, Аймурза, Кәлбала, Сапар, Тыныбай хәм басқалар таза қарақалпақ тилинде қарақалпақ намаларына қарақалпақ қосықларын хәм қарақалпақ тилине аударылған «Гәрип—Ашық», «Бәзирген», «Юсуп—Ахмет», «Саятхан—Ҷамра» қусаған ашықлық дәстанларын айтады.²

Ол: «...Бул типтеги дәстанлардың барлығы да қарақалпақ халқының өзиниң дөреткен шығармасы емес, қарақалпақ халқының арасына XVII әсирден кейин, әсиресе XIX әсирдин ишинде түркменлер, Хорезм өзбеклери арқалы баспа түринде ямаса қолжазба түринде таралған. Бул дәстанлардың бир қатарлары, мәселен «Гәрип—ашық», «Шасәнем», «Саятхан—Ҷамра», «Гөрүғлы», XIX әсирдин ишинде қарақалпақ тилине бир қанша өзгертилип, тәржима етилгени белгили. Соның менен қатар бақсылар бул дәстанларды бурынғы қолжазбасындай емес, қарақалпақ халқының жағдайына ылайықлап, өзинше өзгертип, алып таслап та, қосып та айтқаны мәлим. Бул дәстанлардың көпшилигин бақсылар қарақалпақлардың арасында XIX әсирдин ишинде узақ жасаған түркмениң атақлы бақсысы Сүйеўден хәм хорезмли өзбек Ешбай бақсыдан үйренген, солардың стили менен айтады³ — деп жазады. Н. Дәўқараевтың бул илимий көзқарастан айтқан пикирлерин соңғы ұақытта жүргизилген қарақалпақ дәстанлары бойынша изертлеўлер толық тастыйықлайды.

Сөз етилип отырған дәстанлар хақында қарақалпақ эпосларын изертлеўши И. Т. Сағитов та Н. Дәўқараев пикирине сәйкес тастыйықлаўларды келтиреду.⁴ Ол «Юсуп—Ахмет» «Гөрүғлы», «Әўезхан», «Қырмандәли», «Бәзирген», «Саятхан—Ҷамра», «Хұрлиқа—Ҷамра» қусаған дәстанлар бизге қоңсылас өзбек, түркмен хәм азербайжан халықлары арқалы кирген⁵ — деп жазады.

¹ Сонда, 92—бет.

² Сонда, 103—бет.

³ Сонда, 322—бет.

⁴ И. Т. Сағитов. Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы. Нөкис. 1963, 43—46-бетлерин қараңыз.

⁵ Сонда, 41—бет.

Белгили қарақалпақ фольклористи Қаллы Айымбетов өзиниң «Халық даналығы» атлы кітабында қарақалпақ дәстанларының дәрелиу дәуирин шама менен мынадай дәуірлерге бөледі: 1. Ең ески дәуір («Шәрьяр»); 2. Печенег-қыпшақ дәуірі, яғный 11—12 әсирлер («Қоблан»); 3. Алтын Орда дәуірі, яғный 13—15 әсирлер («Едиге», «Шора»); 4. «Қоңырат-Байсын дәуірі, яғный 15—16 әсирлер («Алпамыс», «Мәспатша»); 5. Бухара-Булунғыр дәуірі, яғный 16—17 әсирлер («Қырқ қыз», «Бозуғлан», Шийрин-Шекер», «Ер Зийұар»); 6. Қарақалпақ халық жыршыларының яғный бақсы, қыссахан хәм шайырларының шығармалары менен репертуарлары 17—20-әсирлерди ишине алып, бул дәуір Хорезм дәуірі деп аталады.

Ол Хорезм дәуірі ҳаққында пикирин даўамлап, «буған бақсылар айтатуғын «Юсуп-Ахмет», «Гәрип-ашық» дәстанлары менен «Гөрүғлы» дәстанының барлық шақабы, қыссаханлар оқытуғын «Юсуп-Зулайха», «Хүрли-Запыран» тағы басқа Шығыс әдебиятының қысса кітаплары хәм қарақалпақ халық шайырларының шығармалары, репертуарлары киреди» деп жазады. Сондай-ақ усы кітаптың «Бақсылар» деген бөлимінде күтә анық етип мынадай пикирлерди келтиреді: «Қарақалпақлар арасына бул өнер (бақсышылық—Қ. М.) соң тараса да, көркем өнердиң бир түри сыпатында қәлиплесип, халық арасына тез сиңисип кеткен. Қарақалпақлар арасынан Ақымбет, Муўса, Еденбай қусаған атақлы айтқыш бақсылар шығып, бақсышылық өнерди жоқарғы басқышқа көтерген. Қарақалпақ халқы ески, Хорезм мәдениатын хәр тәрәплеме үйренип, оннан пайдаланған. Нәтийжеде «Гәрип-ашық», «Юсуп-Ахмет», «Гөрүғлы» сыяқлы дәстанлардың түрли шақапалары қарақалпақ бақсыларының негизги репертуары болды»².

Бизиң устаз әдебиятшыларымыздың «Юсуп-Ахмет», «Гәрип-ашық», «Гөрүғлы» т. б. дәстанлар бар екенлиги ҳаққындағы пикирлери халықлар арасындағы тарийхый хәм әдебий қатнасықларды оғада дурыс бақалағанынан дәрек береді.

«Юсуп-Ахмет» дәстанының өзбекше, қарақалпақша, түркменше, қазақша, тәжикше, уйғырша версиялары бар. Булардың хәм-месиниң тийкарын—хорезмше өзбек диалектиндеги версия қурайды хәм усы тийкарда басқа халықларға таралып, оның бирнеше тилдеги версиялары пайда болған. Бул дәстан XVI әсирлерден баслап Хорезмде пайда болып, XX әсирге шекем бир неше қол жазба үлгилери менен қатар, оны Орта Азия халықларының көпшилик жыршылары аўызша айтқан хәм олардың репертуарынан «Юсуп-Ахмет» дәстаны тийкарғы орынды ийелеген. В. М. Жирмунский хәм Х. Т. Зарифовтың көрсетиуинше 1889—1910-жыллар

1. Қ. Айымбетов. Халық даналығы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1968-жыл, 107-бет.

2. Сонда, 142-бет.

арасында «Юсуп-Ахмет» дэстаны литографиялық усылда Қазанда, Ташкентте, Самарқандта, Қазанда бир неше рет басылған.

Хорезм қолжазбасы бойынша венгер тюркологы Вамбери тәрәпинен «Юсуп-Ахмет» дэстанының 1867-жылы немец тилине үзіндиси аўдарылып басылады. Ал 1911-жылы Будапештте Вамбери «Юсуп-Ахмет» дэстанының өзбекше толық текстин, немецше аўдармасын, кирис сөз хәм түсиник сөзлер менен бастырып шығарады.¹ Вамбери «Юсуп-Ахмет» дэстанын Хорезм дэстаны деп оның дөреген дәўирин XVI—XVIII әсирлерге жатқарады.

Түркмен әдебиятшылары «Юсуп-Ахмет» дэстанының түркменше версиясының пайда болыўын XVIII әсирде жасаған шайыр Мағрупийдин аты менен байланыстырады. Түркменше бул дэстан 1943-жылы Ашхабадта рус тилиндеги аўдармасы 1944-жылы басылып шықты.

1982-жылы Алма-Атада «Жазыўшы» баспасында уйғыр тилинде «Юсуп-Ахмет» хәм «Ғәрип хәм Сәнем» дэстанлары Батыр Эрмидиновтың таярлаўында алғы сөз хәм түсник сөзлер менен басылып шықты.²

Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалы китапханасының қолжазбалар қорында «Юсуп-Ахмет» дэстанының революциядан бурын басылған хәм қолжазбалар ҳалында сақланған бир неше үлгилери бар. «Юсуп-Ахмет» дэстанын қарақалпақ бақсыларының барлығы дерлик айтқан.

Хәр бир миллет версиясы улыўма бир сюжетке қуралған менен мазмун хәм форма, тил хәм стиль жағынан үлкен өзгешеликлер менен бериледи. Биз буны «Юсуп-Ахмет» дэстанының 1911-жылда Вамбери тәрәпинен Будапештте өзбекше басылған варианты менен баспаға жиберилип отырған қарақалпақша Әмет бақсы вариантын салыстырғанда айқын көремиз:

өзбекше:

қарақалпақша:

Амма раўийлар андағ руўаят
Қылырлар ким Испихан шаҳрида
Бозуғлан хан деган патша
бар ерди. Ағабек ва Бабабек
деган ики сәркардасы бар ерди.
Аларниң икисиниң ики уғлы
бар ерди. Бирисиниң аты
Юсупбек дер ердилер ва ене

Алқысса, Испихан йуртында
Бозуғлан хан деген патшасы
бар еди. Онын Ағабек, Бабабек
деген еки сәркардасы бар еди.
Бул еккисине екки қарындасыны
берип, күйеў кылып алды.
Күнлерден бир күн екеўи де
уллы болды. Ата-

1. В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов. Узбекский народный героический эпос. Москва, ГИХЛ, 1947, 112-бет

2. Дэстанлар. Гериб ва Сәнем. Иусуф ва Әхмед. «Жазушы» нәшрияты. Алмута, 1982-ж.

бирисиниң атыны Ахметбек дер ердилер. Юсупбек бирлен Ахметбек шижаатлик йигитлер ердилер.

бектиң улының атын Юсупбек қойды. Бабабекниң уғлының атын Ахметбек қойды. Ене хәм бир қызлы болды, атыны Қарлығаш айым деп ат қойды.

Жоқарыдағы өзбекше хәм қарақалпақша еки прозалық хәм поэзиялық текстлердиң мазмун хәм форма өзгешелиги улыўма сюжет бирлиги сақланған менен хәр қыйлы берилгениниң гүўасы боламыз. Буның үстине «Юсуп-Ахмет» дәстанының басқа да түркмен, қазақ, уйғыр, тәжик т. б. версиялары да усындай толып атырған өзгешеликлер менен берилген. Мысалы, «Юсуп-Ахмет»тиң жақында басылған уйғыр версиясында Юсуп-Ахмет екеўи де тек Ағабектиң баласы болып сүүретленеди. Ал Ағабек Бозуғланның сәркардасы емес, ўәзири деп көрсетиледи т. б.¹

Қарақалпақлар арасында «Юсуп-Ахмет» дәстаны қолжазба хәм аўызша тарағанлықтан, хәр қыйлы кәтиб, шайыр, бақсылардың қолынан өткенликтен қара сөзи болсын, қосығы болсын, гейпара өзгерислер менен берилетуғыны гүмансыз. Деген менен «Юсуп-Ахмет» дәстанының текстиниң басқа аўызша атқарылатуғын дәстанларға қарағанда турақлылығы көпшилик жағдайда жазба түрде сақланып таралғаны менен де байланысly.

Бизиң заманласымыз, белгили қарақалпақ бақсысы Әмет Тарийховтың эпикалық репертуарынан «Юсуп-Ахмет» дәстаны тийкарғы орын ийелейди. Бул дәстан Әмет бақсының атқарыўында автор тәрепинен 1978-жылы жазылып алынып, Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының қолжазбалар қорына тапсырылды.

Әмет бақсы айтқан «Юсуп-Ахмет» дәстанының қарақалпақша версиясының бир үлгиси басқа миллет версияларына тән сюжет пенен сабақлас. Дәстандағы қосықлар менен қара сөздиң түпкиликли Хорезм (анығырағы Қоңырат) өзбеклериниң тили тийкарында берилиўине қарамастан қарақалпақ бақсылары дәстанның тилине мүмкиншилигинше көп қарақалпақ сөзлерин киргизиў менен, хәтте гейпара қосықлардың түп нұсқасын өзгертпеген менен көп ғана қосық қатарларын өзлеринше киргизген жерлери де аз емес. Ал айтыў, атқарыў усылларына келсек, қарақалпақ өзбек, түркмен т. б. халықлардың бақсыларынан өзгеше қарақалпақ халқының түпкиликли миллий намалары арқалы айтады. Мине усылардың хәммеси қарақалпақлар арасында айтылатуғын «Юсуп-Ахмет» дәстанына белгили дәрежеде миллий өзгешелик берип турады.

1. Сонда, 103-бет.

Эмет бақсы айтқан вариантта Юсуп пенен Ахметтиң Гөззалшаның елине бенде болып, зинданнан аман қайтқаннан кейинги өш алыў шабыўылы ушыраспайды. Эмет бақсы айтқан вариантта тийкарынан Ахмет пенен Юсуптиң Бозуғлан менен өкпелесиўи, Хорезм, Үргениш журтының ханы Ералы хан менен ел болыўы, Гөззалшаның қаслық етип, Мырза Мухаммед арқалы алдап, бенде қылып Юсуп-Ахметти зинданға салыўы, зинданда олардың Баба Қамбар, Қаракөз айым, Бийбиназ бенен танысыўы, тырналар арқалы елине хат жазыўы, Көкше менен айтысып, оны женип елине қайтыўы, жолда Мырза Мухаммед хәм Көкше менен әскерлерин жениўи, елге киятырып, жолда қыз-келиншеклер менен дегишпелери, Әлеў хожа Шайқы-Шарап пири, Опабек досы, Нәдирбек султан менен ушырасыўы, ақырында елине аман-есен келип, Юсуп-Ахметтиң Гүләсел хәм Гүлқатийшаға қосылыўы менен ўақыя тамам болады.

Дәстанның қара сөзлери қысқа, сулыў, ықшамлы, аўызеки сөйлеў тилинен гөре шыйрақлығы жағынан китабий жазба тилге жақын. Ал қосықлардың тили де көпшилик жағдайда китабий, жазба тилде қурылған. Қара сөз бенен қосықтың арасындағы байланыслар «Не деп тур» сөзлери арқалы бириктириледи. Қосықлардың мазмунында көбинесе дидактикалық хәм лирикалық мотивлер басым сүўретленеди.

Қарақалпақ бақсыларының аўызша түрде «Юсуп-Ахмет» дәстанын атқарыўында қысса китаптар тили, жазба әдебий тил тәсири айрықша сезилип турады. Дәстандағы қара сөзде де, қосықта да мынадай формаларды жиий ушыратып отырамыз. Мысалы ...Анда Айхан йолға түшип, йолға раўана болды. Бир неше күн йол йүрип, Сабзатар булағына келип, инхам сарпайларны ене хәм мөр басылған хатны Юсупбекке берди. Анда Юсупбек ўақты хош болып, Ахметбекниң қасына келип, Үргениш йуртының ханлары бизлерге сәлем жиберипти,—деп бир ғәзел айтты» (қол жазба 4-бет). Китабий жазба формалары дәстандағы қосықларда басым сүўретленеди, ҳайранқаларлық жери—бақсылар бул формаларды дәстанды атқарғанда бузбай айтыўға ҳәрекет етеди. Мысалы, Гүләселдиң Юсупбекти жоқлап айтқан мухаллесине нәзер аўдарғанда буны анық көремиз:

Айырылып қалдым төремнен, бүгин мен болып мұптала,
Қайғы-дәрт салды көңилге, йүрекимде литмес жара,
Түшермен мисли зиндан ичре мен хәм қорыў-зара,
Ҳижранда мен қалмышам қайғыма тапалмай ара,
Шул өлимниң зулматыдан дилбарымнан айрылмышам. (Қолжазба, 72-б.)

Әлбетте дәстанның тилине аўызша атқарыўда жазба, китабий тил қаншама тәсирли болыўына қарамастан көпшилик қосықлар Хорезмде жасаўшы халықлардың халық қосықлары мотивине қурылғаны байқалып турады. Буған мысалы ретинде Хорезмде жа-

саушы халықлар арасында кең таралып, халықлық қосық болып кеткен. «Қаракөз» қосығын мысал етип келтиріуіге болады. Бүгінгі Әмет бақсы айтқан варианттан мына шуұмақларды көрсетіудің өзі жеткиликли:

..Қаракөз көзің сүзілер,
Өңіриңнен түймең үзілер,
Сен кетсең мейлис бузылар,
Мен сени сәудім Қаракөз.

...Қаракөздің халақасы,
Алтыннандур босағасы,
Тамам қызлар садақасы,
Мен сени сәудім Қаракөз.

...Қаракөз кийер зербапты,
Көргеннің бағры кәбапты,
Сени бир көрген сауалты,
Мен сени сәудім Қаракөз (Қолжазба, 67-бет).

Ауызша таралған жыраулар атқаратуғын дәстанларға қарағанда, қысса формасында таралып, бақсылар айтатуғын «Гөрүғлы» «Гәрип-ашық», «Юсуп-Ахмет» т. б. дәстанларда қитабий, жазба стиль формаларының әдеуір дәрежеде сақланатуғынын атап өтіу керек.

«Юсуп-Ахмет» дәстанында көп ғана халық нақыл-мақалларын ушыратамыз. Олардан «Ақылға ишарат, ақмаққа келтек», «Ердің душпаны аяқ астында», «Ойласық пенен еткен ис жақсы болар», «Кенесли тон келте болмас», «Досқа қанаат, душпанға сия-сат», «Хәрким киси елине келсе мийман, өз елинде патша», Қазаға ыразы, бәлеге сабыр қылмақ керек» дегенлерди көрсетіуіге болады.

«Юсуп-Ахмет» дәстанының әдебий тилинде сөйлеу тилиндеги «ж» орнына «й», «ды» орнына «ны», «ни», «с» орнына «ш», «г» орнына «к», «ды» орнына «дур», фейилдің көплик түрлери «келдилер», «алдылар», «бардылар», «кеттилер», сондай-ақ фейилдің «алай», «барай», «болай», «көришели» т. б. түрлери де кейнен қолланылады. Дәстанның қара сөзи менен қосығында түсиндириуді талап ететуғын ески түрк, араб, парсы сөзлериниң 100 ден асламы ушырасады. Соның менен бирге фейилдің «билменәм», «берменәм», «қылманәм» «бармышам», «келмишәм», «көрмишәм» т. б. толып атырған формалар да Әмет бақсы айтқан «Юсуп-Ахмет» дәстанында ушырасып отырады. Булардан биз қарақалпақ фольклорының көркем тилинің оғада бай екенлигин тилекке қарсы хәзирги әдебий тилде олардың пайдаланбай киятырғанын хәм жетерли итибар берилмей хәзирги әдебий тилимизге кирмей қалыуы үлкен өкиниш туудырады.

«Юсуп-Ахмет» дәстанының тийкаргы идеясы XVI—XVII әсирлердегі майда Хорезм ханлықтарының ала ауызлығын көрсетіп ғана қоймастан, олардың бір күшлі ханлыққа биригіуіге умтылуы хәрекеттерінде баянлайды. Бул тек ғана Әмет бақсы вариантының өзінде-ақ Бозуғлан хәм Юсуп-Ахмет қатнасында, Ералы хан менен Юсуп-Ахметтің байланысында айқын көринеди. Әлбетте, дәстан феодаллық дәуірде дөрегенликтен, онда сол заманның дүньятануы, диний инанымлары хәм дәстүрлері де аз орын алмаған.

«Юсуп-Ахмет» дәстанының мазмунында өз елинің ар-намысы, тәғдири, келешегі ушын гүресетуғын өзи батыр, өзи палуан, өзи шайыр, өзи мәрт Юсуп-Ахмет сыяқлы жигитлердің феодаллық заман көзқарасынан жетилистирилген көркем образлары дөретилген. Әмет бақсы Юсуп-Ахмет образын, оның қайғысы менен қууанышын, мәртлиги менен күйинишлерин, ҳадаллығы менен өз елине шын жүректен берилиушилигин, жоқары адамгершилик пенен муҳаббатқа садықлығы, рети келгенде дегишпенлидигин шебер көрсетиуіге, көркемлик пенен ашып беріуіге умтылады.

Дәстандағы зулымлық қурығы болған Гөззалша образы, оның жәлладлары, дары, зинданы, Мырза Мәхәммет хайяры, Көкше бақсысы булардың хәммеси душпан тәрәпи болып, олардың ис-хәрекеті, минез-құлқы қараланып отырады. Өзинің өмиринен, келешегинен қәуіп еткен Гөззалша Юсуп-Ахметті өлим дузағына дуушакер етиуді ойлайды. Бирақ ол өзинің басына бәле болады. Ҳақ ис, гүнасыз инсан, әдиллик қара күшлер үстинен ҳукимранлық етеди. Юсуп-Ахмет душпанлары үстинен жеңиске ерседі.

Юсуп-Ахмет» дәстанының сюжет қурылысы көп ғана түрк халықларына ортақ болған «Алпамыс», «Гөрүғлы» дәстанларының сюжет, композициясына усап келеди. Мысалы, Юсуп-Ахметтің зинданға түсиуі, олардың Қаракөз айым менен танысыуы, үйлерине тырна арқалы хат жазыуы, хаялларының биреуіге зорлап берилейин деп атырғанда тойының үстине келиуі бул эпизодлар «Алпамыс» дәстанындағы хәдийселерди еске түсиреди.

«Юсуп-Ахмет» дәстанының қарақалпақлар арасына кең тарады. оның түпкиликли сүйикли дәстаны болып кеткени соншелли, дәстанның көп ғана қосықлары халықтың сүйіп айтатуғын қосықтарына айналып кеткен. Мысалы, олардан «Йигиттің», «Билдирер», «Бардур», «Яқшыдур», «Көзлери аладур, өлтур шу қулны», «Болар ма», «Мегзер», «Көрдиңлер ме», «Зиңхар сәлем денлер биңиң еллерге», «Мен сени сәудим Қаракөз», «Гүзесин сындырған келин хабарын бер еллериннен», «Бармекен» т. б. усылардың қатарына жатқарыуға болады.

Әмет бақсы айтқан «Юсуп-Ахмет» дәстанын оның қарақалпақша түпнусқа версиясын дөреткен белгили қарақалпақ шайырлары хәм қыссаханлары, әсиресе сөзи хәм сазын жетилистирген

Ақымбет, Муўса, Ешан, Қурбанияз т. б. ең атақлы қарақалпақ бақыларының ең жақсы дәретиўшилиқ дәстүрлерин даўамлап «Юсуп-Ахмет» дәстанының қосықларын қарақалпақ халқының «Сәўдигим», «Демир донлы», «Жети асырым», «Кенесли тон», «Гөр қыз», «Гелеләй», «Кенес», «Қошадес», «Налыш», «Саналы келди», «Сатлық», «Уштоп», «Күнхожа», «Кожа бала», «Қошым палўан», «Келте налыш», «Не пайда?», «Дағлары», «Қыялым», «Алағайыс», «Хожа бағман», «Ылғал», «Теке налыш», «Дем бермес», «Сәрўиназ», «Дәрдиннен», «Арыўхан», «Әзизим», «Мухаллес», «Жеке баслы», «Ешбай», «Кемийне», «Шарқы пәлек» т. б. намаларына айтады.

«Юсуп-Ахмет» дәстанында фольклорлық хәм мифологиялық хәдийселерди былай қойғанда XVI—XVII әсирлердеги Хорезм халықларының тарийхый тәғдирин сүўретлеўде, сондай-ақ олардың күдиретли бир ханлыққа биригиў идеясын көтериўде, халықтың ең ҳасыл поэтикалық дәретпелерге уқыплы екенин көрсетиўде, баҳалы көркем дәретпелердиң миллий шегараларды мойынламайтуғынын дәлиллеўде ең айқын мысаллардан есапланады.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЛИРОЭПОСЫ

Қарақалпақлар көп ғана қаҳарманлық дәстанлар менен бир қатарда бай лироэпикалық дәстанларға ийе. Лироэпикалық дәстанлар қарақалпақлар арасында басқа да қонсылас туўысқан халықлар сыяқлы узақ ўақытлардан пайда болып хәзирге шекем жасап келеди. Олардың ишинен халық арасына кеңнен тарап, бақылардың турақлы репертуарына киргенлеринен «Ғарип-ашық», «Саятхан-Хәмре», «Ашық-Нәжел» дәстанларын айрықша атап көрсетиўге болады. Булардан басқа да қарақалпақлар арасында улыўма Хорезм оазисинде жасаўшы халықларға ортақ болған «Хурлиқа-Хәмре», «Зүхра-Таҳир», «Ләйли-Мәжнүн», «Юсуп-Зүлайха», «Гүл-Сәнәўбәр» т. б. соларға усаған китабий дәстанлар көп-лөп тараған.)

Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының китапханасының қол жазбалар қорында қарақалпақ бақыларынан жазып алынған, соның менен бирге қол жазба күйинде тараған «Ғарип-ашық», «Саятхан-Хәмре», «Ашық-Нәжел» дәстанларының бир неше вариантлары сақланады. Мысалы, «Ғарип-ашық» дәстанының белгили қарақалпақ бақылары Жапақ Шамуратовтан, Әмет Тарийховтан, Нарбай Көшкеновтан жазып алынған үлгилери¹, қысса күйиндеги қарақалпақ кәтиблери көширип қайта ислеген Нөкис қаласында турыўшы Абутов Хәбибназардан²,

¹ Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының китапханасының қол жазбалар қоры. Р—164, инв. 33705.

² Сонда, Р—164, инв. 48061.

Медетовтан, сондай-ақ Қоңырат районында жасаушы Балтабаев Юлдаштан алынған нұсқалар жүдә бақалы материаллар екенін айтыу керек. Едеде халық арасында «Ғарип-ашық» дәстанының қол жазба үлгилери көплеп табылады, «Ғарип-ашық» дәстанының ауызша жақсы билетуғын, жазылып алынбаған бақсылар бар.

«Ғарип-ашық» дәстанының халық арасына кеңнен синисип кеткенлиги соншелли, ол ҳәр бир бақсының репертуарларынан беккем орын алып ғана қоймастан, ал оның қосықлары ҳәр бир жастын жүрегиниң төринен жай алған. Ышқы-мухаббат ҳаққындағы өткен дәуірлердеги ең жақсы қосықлар тууралы сөз болады екен, биринши нәубетте «Ғарип-ашық» дәстанындағы гөззал лирикалық қосықларды еслейди.)

«Ғарип-ашық» дәстанын бақсылар менен қосылып пүткил халық айтады десек болады. Өткендеги қарақалпақ бақсылары— Ақымбет пенен Муусадан баслап бизиң заманымыздың ең ири бақсыларынан есапланған Ешан бақсы менен Жапақ бақсыға дейинги қарақалпақ сөз шеберлериниң барлығы дерлик «Ғарип-ашық» дәстанын сүйип айтқан ҳәм өз алдына қарақалпақ версиясының сөз жағынан болсын, саз жағынан болсын, қалиплесиюине үлкен дөретиушилик мийнет ислеген. Сондай-ақ «Ғарип-ашық» дәстанының қарақалпақлар арасына кеңнен таралып, оның өз алдына бир миллий версиясының пайда болыуында, Әжинияз бенен Бердақтан баслап, Аяпберген, Аббаз, Садыққа ҳәм т. б. халық шайырларына шекемги жазба ислерине тиккелей қатнасы бар үлкен сөз шеберлериниң айрықша роли бар.) Солай етип, шийрин сөзли, шийрин намалы өз алдына «Ғарип-ашық»тың қарақалпақ версиясының пайда болыуында атақлы қарақалпақ бақсыларының, атақлы қарақалпақ шайырларының атақлы қарақалпақ сазенделериниң ролин айрықша атап көрсетиу керек.

Қарақалпақстан баспасы 1960-жылы Х. Тәжимуратовтың таярлауында биринши рет «Ғарип-ашық» дәстанының қарақалпақша вариантын басып шығарды., Баспа сөзде көрсетилген гейпара кемшиликлерине қарамастан бул дәстанның басылуы оны үйренуи ҳәм басып шығаруида үлкен ис болды. Х. Тәжимуратовтың айтыуынша баспаға таярлаған бул дәстан 1930—34-жыллары Қарақалпақстанның атақлы бақсылары Ешан Қосполатовтан Қудайберген бақсыдан жазып алынған. Соның менен бирге бул баспада Балтабай қыссахан деген ксиниң материалы да пайдаланылған.¹ Дәстанның улыуа халықдылығы, таралуы, көркемлик бақасы ҳаққында Т. Сейитжанов ҳәм А. Қаримов тәрәпинен қысқаша кирис сөз жазылған.²

¹ Ғарип-ашық, 1960, Нөкис, 4-бет.

² Сонда, 5-14-бетлер.

Урыстан кейинги жылларда «Ғарип-ашық» дәстаны тийкарында А. Бегимов, Т. Алланазаровтың авторлығында «Ғарип-ашық» драмасы жазылды. Бул пьеса Қарақалпақстан Мәмлекетлик Бердақ атындағы музыка хәм драма театрының сахнасында узақ ўақытлардан бери қойылып келеди. 1957-жылы Ташкентте болып өткен қарақалпақ әдебияты хәм көркем-өнериниң он күнлигинде «Ғарип-ашық» драмасы тамашагөйлер хәм әдебий сыншылар тәрепинен жоқары баҳа алады.

Ғарип-ашық» дәстанын үйрениўде қонсылас республикаларда бираз жумыслар исленген. Бул жумысларға айрықша дыққат пенен нәзер аударыўға туўра келеди.

«Ғарип-ашық» дәстаны Орта Азияда, Арқа Кавказда, азербайжанда, түркменлерде, өзбеклерде, қарақалпақларда, ұйғырларда, армянларда, грузинлерде, кабардинлерде бар. Түркияда көп тарқалған. Болгариядағы түрклердиң арасында да ушырасады.¹

«Ғарип-ашық» дәстанының тийкарғы версияларынан есапланған түркмен версиясы әдеўир ўақытлардан бери тилге алынып, келеди. Бул туўралы Вамберидиң, Н. Муравьевтың, Успенскийдиң, Беляевтың, Веселковтың, Мурзаевтың пикирлери бар. Түркменше «Ғарип-ашық» бойынша баспаға таярлаў хәм изертлеў исинде Б. Карриевтың зор ислери бар. Усы эпос бойынша белгили фольклорист Х. Г. Короглы изертлеў жумысын жазды, Түркменлерде «Ғарип-ашық» дәстанының 20 ға жақын вариантлары жыйналған. Ол 5 рет түркмен хәм рус тиллеринде басылды. Дәстанды баспаға таярлаў исинде Н. Хожаев, Б. Ахундов жолдаслар да үлкен мийнет сиңирди.

Өзбек фольклористлери «Ғарип-ашық» дәстанының 4 вариантын жыйнаған. Олардан 1956-жылы Ташкентте «Ашық-Ғариб ва Шахсанам» деген ат пенен З. Хусайнованың баспаға таярлаўында өзбек тилинде басылып шықты.

«Ғарип-ашық» дәстанының азербайжан версиясы көп ўақытлардан бери изертлеўшилердиң нәзерин өзине аударған хәм дәстанның ең тийкарғы версиясының бири есапланған. Фольклористлердиң көрсетиўинше азербайжанда «Ғарип-ашық» дәстанының 9 варианттағы үлгилери бар. Олардан екеўи, Октябрь социалистик революциясынан бұрын, екеўи кейин баспа сөзде жарық көрген. Дәстанның азербайжан версиясы бойынша илимий тийкарда изертлеў жүргизиў проф. Г. Араслы исми менен байланыслы болса, оның исин жас илимпазлар жемисли даўам етип атыр. Бұған мысал етип, «Ашыг-Ғариб» туўралы басқа миллий версиялары менен салыстырмалы жобада жүдә баҳалы монография жазған. С. Якубованы көрсетиўге болады.

¹ С. Якубова. Азербайжанское народное сказание, «Ашыг-Ғариб», Изд. АзССР, Баку, 1968, 3-4-бетлер.

(Бул мийнетте «Ғарип-ашық» дәстанының миллий версиялары хаққында, олардың өзгешеликтери хәм жақынлықтары тууралы, дәстанның сюжети, композициясы, идеясы, көркемлик өзгешелиги жөнинде, пайда болыуы деректери бойынша бахалы пикирлер айтылған. Эсиресе китаптың авторының барлық миллий версияларға ортақ болған дәстанның мазмунын белгилеуи де үлкен қызығышылық туудырады.) Мысалы, 7 жыл айралық, Ғарип өлди деген хабар, Ғариптиң анасының соқыр болып қалыуы, келмеген Ғарипти қыз бенен излеу, Ғариптиң шет елден кәраматлы ат пенен келиуи, Ғариптиң анасының көзиниң ашылыуы, ең кейнинде Ғарип пенен Сәнемниң қосылыуы, хәмме версияларға, вариантларға тән болып келеди.¹

С. Якубованың «Ғарип-ашық» бойынша монографиялық изертлеуиниң әҳмийети дәстанның пайда болыуы деректеринде анықлаудан ибарат. Хақыйқатында эпостың пайда болыуы дәуирин анықлау хәзирги фольклористикадағы шатасты мәселелердиң бири. Тарийхый шынлық пенен есапласпай эпосты көз жумып жүдө ески заманларға жылыстыра беріу еле де ушырасып келеди. С. Якубова «Ғарип-ашық» дәстанының пайда болыуы деректерине оның жантасып, қатнасы бар тарийхый дәуиблерди, уақыяларды жуу мақластырып, өзинен бурынғы дәстанды изертлеушилердиң эсиресе проф. Г. Араслының пикирин басшылыққа ала отырып, «Ғарип-ашық» дәстанының XVI әсирде дөретилгенин хәм дәстанның дәрелиуиниң Ғарип атлы Тәбриз шайырының исми менен байланыслы экенин көрсетеди. Автордың изертлеулери нәтийжесиндеги төмендеги илимий жуу мағын толық қууатлауға болады: «Ашығ-Ғариб» хаққындағы хәр қыйлы миллий дәстанларда теңеу хәм салыстырып көриу дәстанның тийкарғы версиясының пайда болған жери—Кавказ хәм киши Азия болды деген жуу маққа бизди алып келди. Орта Азия хәм Кавказ халықларының арасында әсирлер бойы дослық хәм тығыз мәдени байланыстың болыуы нәтийжесинде кейинирек дәстан Орта Азиялық негизде тарқалады. Бул дәстандағы образлар бәринен де бурын түркмен орталығында, оннан кейин өзбеклерде, қарақалпақларда, уйғырларда өзиниң рауажланыуына ийе болды.

(Көп уақытлар өз тәғдирин Хорезм менен байланыстырған қарақалпақлар арасында «Ғарип-Ашық» дәстаны XVIII әсирдиң ақыры, XIX әсирдиң басларында түркменлер хәм Хорезм өзбеклери арқалы тарқалған. Таралыу жазба хәм ауызша түринде болған.) Жоқарыдағы көрсеткенимиздей, «Ғарип-ашық» дәстанының қарақалпақ версиясының пайда болыуында, оның хәр тәрәпме миллийлик алыуында атақлы шайырлардың, бақсылардың, сазенделердиң мийнеттерин ардақлауға турады. Қарақалпақ ха-

¹ Сапура Якубова. «Азербайджанское народное сказание «Ашығ-Ғариб», изд. Ан. АзССР, Баку, 1968, 14.бет.

лық көркем-өнеринің бир тарауы болған «бақсышылық ҳаққын-да» сөз етеди екенбиз, оның репертуарының тийкарғыларынан биреуи—«Ғәрип-ашық» дәстанын атамай өтиў мүмкин емес. «Ғәрип-ашық» дәстанының халықлар арасына кеңнен таралыуы, сүйип атқарылыуы, оны халық дөрөтпесиниң ең гөззал шығармаларының қатарына қояды.

«Ғәрип-ашық» дәстанының мазмуны қарақалпақ версиясында гейпара өзгешеликлер менен берилсе де, басқа миллет версиялары менен сәйкес келеди. Хәбибназар Абутов тапсырған «Ғәрип-ашық» дәстанының қолжазбасы бойынша оның мазмуны мынадай: Диярбәкир деген ўәлаятта Шааббаз деген бийперзент патша болады. Оның Хәсен ўәзир деген ўәзириниң де перзенти болмайды. Екеуи аң аўлап жүргенде алдынан буўаз қоян шығып екеуи де атпайды, олар егер ул-қызлы бола-ғойсақ куда болайық деп ўәделеседи. Гейпара қарақалпақ басқылары Диярбәкир демей, Хорезм ўәлаятында депте келтиреди, ал гейпаралары перзентсиз патша менен ўәзирди әўлийеге түнетеди. Әмет бақсы патша менен ўәзирди аңға да шығармай, әўлийеге де түнетпей, бирден Ғәрип пенен Сәнемниң мектепте оқып жүрген жеринен дәстанды баслап кете береди. Соны да белгилеп өтиў керек, дәстанның жазба вариантлары аўызша вариантларға қарағанда ҳәр тәреплеме кең ҳәм толық баянлаўды көзде тутады. Мысалы, Хәбибназар Абутов тапсырған жазба вариантта кирисиўдиң өзи әдеуір кен суўретленеди. Шааббаздың қызы Шасәнем, Хәсенниң баласы Ғәрип 6-7 жасына келип мектепке барады. Екеуи мектепте оқып жүргенде Хәсен ўәзир қайтыс болады. Шааббаз ўәзирди өлгеннен кейин қызын Ғәрипке бермен деген ўәдесин бузып, Шасәнемди мектепке жибермей қояды. Усыннан баслап бир-биреуине муҳаббат оты жүреклеринде лаўлаған Ғәрип пенен Шасәнемниң ышқы айралығы басланады. Бул эпизодларда тийкарғы мазмун сақланған менен ҳәр бир бақсы, ҳәр бир жазба материалларда белгили бир өзгешеликлер менен бериледи. Ғәрип пенен Сәнемниң мектепке барғаннан баслап пайда болған муҳаббатын бир вариантта олардың ҳәдден тыс сулыўлығына байланыстырса, екінши вариантларда олардың атастырып қойыуға тийкарлайды, үшінши вариантларда олардың ишки сезимлериниң жақынлығынан деп баянланады. Төртинши бир вариантларда бул сапалардың ҳәммеси қосылып та, гейпара белгилери түсирилип те, сөз етиледи.

Ғәрипниң анасы Абадан да келисилген шәрт бойынша гейпара вариантларда Шасәнем менен Ғәрипниң қосылыуы ҳаққында Хәсен ўәзир менен Шааббаздың қолы қойылып, мөҳир басылған қағаз болады, Шааббаздың алдына Ғәрипке Шасәнемди бер деп барады. Шәртин бузған патша «жетимекке беретугын қызым тўйе, бир салым дузым да жоқ»,—деп бәргадан Абаданды қууып жибереди. Солай етип, Ғәрипниң үйи де, қаладан шеттеги Хәсен ўәзирдиң жайына орналасады. Хәсен ўәзирдин ағайинлери жа-

манлық етип патша Ғәрипти өлтирип қояр деп аўылға алып кетеди, аўылда оған мал бақтырады, 5 жыл мал бағыўдан зериккен Ғәрип қалайынша малдан қутылыўды хәм Шасәнем менен ушырасыўды әрман етеди. Ғәриптиң аўзынан усы ўақытлары «бес жыл болды айра түстим ярымнан, илажым жоқ ярға жете билмедим» деген қосық айтылады. Бир досы оған егерде ҳәр күни бир сыйыр пададан қала берсе, мал бақтырған адамлар бийзар болып, оны падашылықтан қуўатуғынлығын кеңес етеди. Ғәрип усылай етеди. Малдан қутылып Диярбәкирге келип, Ясмық кемпирдиң үйинде хызметке орналасады. Усы үйде ол Шасәнемниң қулларының ишинде бир қулы өлиптимис, сол қулдың орнына келеси базардан бир қул (доғма) аладымыш деген хабарды еситеди. Ғәрип Ясмық кемпирге мениң баҳамды 1000 тилла деп жәриялап, ертең қул базарына апарып Шасәнемге сат дейди. Қуўанған Ясмық кемпир Ғәрипти қул базарына апарып, мың тилла деп баҳа айтады. Мине усы ўақытта Ғәриптиң аўзынан «Алар болсаң қул жайына ал Сәнем қосығы айтылады. Шасәнем бул қулдың Ғәрип екенлигин танып, 1000 тилаға сатып алады, Жапақ бақсы, Әмет бақсы, сондай-ақ дәстанның жазба вариантларында бул эпизод ҳәр қыйлы юморлық бояўларда бериледи.

Ғәрип қул жайынан өкпелеп кетип қалғаннан кейин Хожа бағман дегенге малын бағып хызметкер болады. Хожа бағман Шасәнемниң бағманы еди. Ол Шасәнемге гүл шәменлерин байлап апаратуғын еди. Бир күни Ғәрип сол шаменлердиң арасына еки шәмен байлап қосып жибереди хәм оның ишине хат та салған еди. Шасәнем Хожа бағманның шәменлериниң ишинде еки шәменди айрықша көрди, ол шәменлердиң Ғәриптиң байлайтуғынына усас екенлигин сезді. Шасәнем ашып қараса гүллер арасынан Ғәриптиң хатын да таўып алды. Хожа бағманның үйинде Ғәриптиң бар екенлигин билген Шасәнем қандай жоллар менен болмасын оны өз сарайына әкелиўди ойлайды. Сарайына Ғәрипти әкелерин әкелсе де, оны сақлаўда қатты қыйналады. Өз ашықлығын Ғәрипке билдирген хәм оның ушын Ғәриптен бир шаппат жеген Шасәнемниң бир кәнизеге Шааббаз патшаға Шасәнемниң көшкисинде Ғәриптиң жасырынып жүргенлигин хабарлайды. Қажәрленген патша Ғәрипти тутып әкелиўди тапсырады. Бирақ көшкиде жасырынған Ғәрипти ҳеш ким таба алмайды. Қәўипленген патша Шасәнемниң көшкисине Абдулла деген ўәзирин бас қылып 40 қараўыл қояды. Бир күни Абдулла ўәзир көшкиде Шасәнем менен Ғәриптиң отырғанын көрип қояды. Шасәнем Ғәриптиң бар екенлигин ҳеш кимге билдирме деп Абдулла ўәзирге бир неше мың тилла береді. Шасәнем бийтақатланып Ғәриптиң бул жерден (диярбәкирден) кеткенин мақул көреді. Ғәрип кетпеймен дейди. Ашықлар арасында мәлел басланып, Ғәрип Әлепширўанға қуўып жиберилгендей кетеди. Шасәнем Ғәрипти арадан көп ўақыт өтпей-ақ сағынады. Ақша (Гүлнаҳал) арқалы

Ғарипти Әлепширұаннан алдырады. Ашықлар қосылып, мәз-майрам болып, бир неше күнлер айшы-әширетте болады. Ашықтардың кеуил хошлығы кеуил келисиуи менен бирге жүреді. Бирин-бири басқалардан қызғаныу Шасәнем менен Ғарип хәрекетлерінде көплек ушырасады, соның менен бирге оларда бир-биреуине өкпе-гийнелер де толып атады. Диярбәкирде бирге тұрыудың қыйынлығын мойынлап Шасәнем Ғарип екеуі қосылысып Әлепшырұанға кетпекши болады. Олар жолға шығып, әдеуір жер пиядалап жүреді. Шасәнем жолда жүриуіге шамасы келмей қалады. Ғарип Шасәнемди аяп, изиңе қайта бер деп таслап кетиуіге мәжбүр болады. Сөйтип турғанда қыяда Шасәнемди аң аұлап жүрген әкеси көріп, өзге бир перийзат деп биледи. Оның үстине Шасәнем құдайталадан әкесине түрин өзгертип көрсетиуді тилеген еді. Шааббаз ғайбана бул перийди көріп, ақылынан адасып, хуушы кетип жығылады. Усы уақытта Шасәнем әкесинин атына минип алып қалаға келеді. Шааббаз ашықлықтың зарын тартып, ашық болыудың дәрти қандай болатуғынын ойлап, Ғариптиң анасын таптырып, «баланды тауып әкел, қызымды бермен»,—деді. Сонда Абадан: «Сен патша болсаң еки жүзлеме сөйлемек саған миясар емес, Ғарипжанның кеули хәм сеннен қатты қалған, енди келмес»—деп жууап берді. Ғарип Әлепшырұанда Бабанияз қаразбан дегеннің үйинде хызметкер болып, айралық отына жанып жүре берді. Арадан бес жыл өтті. Шасәнем де айралық отына жанып жүре берді. Бир күнлери Шасәнем кәнизлери менен сәйир етип жүрип дәрьяның мәуиж урып ағып турғанын көрді. Ғарип дәрьяда шығар, бул неге мәуиж урып ағады деп қыял етті. Булардың алдынан Хамзарның қырық қызы жолықты. Сол жерде Шасәнем Айжамал деген қыз бенен дәртлесті.

Диярбәкирге бир топар саудагерлер келди. Олардың ишинде Тансуқ деген бир қыз Ғарип өлипти деген хабар тапты. Оны Шасәнем Ғариптиң анасына билдирді. Буны қарындасы да еситип қатты қапа болды. Шасәнем оның өлгенін өз көзим менен көрмесем болмас деп Бабахан шайыр менен жолға рауана болды. Бабахан шайыр Шасәнемди өзим алғаным мақул емес пе деп басқа бир ұәлаятқа алып кетеді. Бир минараның қасына келгенде оннан бул не деп сорады. Ол Әлепшырұан минарасы деп жууап берді. Бабахан шайыр Шасәнемди басқа журтқа әкелгенлигин, онда кеули барлығын айтады. Шасәнем сумлық етип, кисесинен қырық тенге шығарып берип, буған хәр түрли затлар алып кел, оннан соң мурадың қасыл болады деди. Бабахан қалаға қырық барып, қырық келип, өкпеси шала өшти. Қызып турған адамды өзинди пәк қылып, сууға шомыл, оннан соң сениң менен сәубетлесем деди. Бабахан шайыр сууға түсип бир-еки сүңгигеннен кейин бойынан димары кетті. Сол жерде Шасәнем оны өлтирип, жолға

раўана болды. Жолда бир қазақ ўәлаятында миршапларға тутылып зинданға түседі. Патша оның қаслы затын сорап билгеннен кейін Пабшах бабай Палиус деген шайыры арқалы аман-сау Диярбәкирге жеткереди. Ақшаға басынан өткенлерін Шасәнем бір-бір баян қылады. Ақша түсінде Ғариптиң тири екенлиги, оны сол жақтан қиятырған бір кәрұанның айтып келетуғынын айтады. Қақыйқатында да сол кәрұан басы Ғариптиң аұхалының қандай екенін бір-бір баян қылады. Ақша Шасәнемнің өтиниши бойынша Ғарипти әкелмекке кетеді. Ақша Ғарипке барып, барлық аұхалды баян қылғаннан кейін Ғарип Шасәнемнің дийдарын көриўге асығады. Ғарип келип Шасәнем менен айшы-әширетте болады. Күнлерде бир күн патша Ғариптиң келгенин еситип, мен кел дегенде келмей, өз ықтыяры менен Шасәнемнің бағына келген болса Ғарипти бери алып келиң деп жәллатларға буйырды. Ғарип патшаның ғазебинен қутылыў ушын Бағдатқа кетти. Бағдат шәхәрінде патшаның улы Асасуўға ушырасып, ол Ғарипке ғамхорлық етеди. Ол Ғариптиң әкеси Хәсен ўәзирдиң бир ўақытлары Бағдатқа патша болғанлығын билдирди. Сенин қадиринди Шааббаз не билсин, бизлер билермиз деди, Қызы Айсәнемди Ғарипке берди, үлкен той жасады. Той болып атырғанда Ғарип еки қалендерди көрип, олардан Шасәнемди сораиды. Сол ўақытта Айсәнем кәнизлери менен көшкиде отырып еди. Ғариптиң қалендерлер менен сөйлескенин көрип, кеўлине ғұл-ғула келди. Той тарқағаннан кейін Ғариптиң неге кеўли толмай қапа болып жүргенлигин сораиды. Ғарип не дерин билмей, «Мениң бир анам бар еди, мен оған ўәде қылып едим, сен жуўап бермесең мен дөш жуўап бермеймен деп, сол шәртим ядыма түсип, не илаж етеримди билмей отырман» деди. Айсәнем тезирек айлан деп рухсат етти. Ғарип Әлепшырўанға келип, Диярбәкирге кетейин деп турған Әзберхожаға жолықты. Шасәнемге сәлем жоллады. Әзберхожа-Диярбәкирге келип Шасәнемге Ғариптиң сәлемнамасын жеткереди, оннан Гүлнахалды (Ақшаны) сораиды. Сол жерде Әзберхожа өз сүйиклиси Гүлнахал менен дийдарласады.

Шасәнемди атасы Шаўәлетке бермекши болады. Шасәнем бұған Шаўәлет жети ай, жети күн той берсе бараман деген шәрт пенен келисिम береді. Әзберхожа менен Гүлнахал Әлепшырўанға келеди. Ғарипке бар жағдайды баян қылады. Ғарип Шасәнемге бармақшы болып жолға шығады. Ғариптиң алдынан бир атлы шығып, оны Диярбәкирге әкеледи. Атлы: «аттың басқан изиндеги топырақтан ал, көр болған адам көзине сүртсе көзи ашылады» деп көзден ғайып болады. Ғарип жолда бир келиншекти Шасәнемге усатып тәриплеймен деп адамлардан таяқ жеп, дуўтарын сындырып, кеште үйине зорға келеди. Үйине келсе, анасы қарындасы жылай-жылай көзлери гөр болып қалған екен. Дуўтары өз орнын да қозғалмай тур екен. Ол алдын өзін танытпай дуўтарды сорап алып, Ғариптиң шертеуғын намаларына шертеди. Ғариптиң ана

Ғарип өзиниң жәмийетлик орнында ҳақыйқатында ғариплик аўхалды бастан кеширсе, Сәнем бул шығысы жағынан қараларға қосылмайтуғын жай. Сәнем емес, патшаның қызы Шасәнем. Дәстан адам сезиминиң ағласы—мұхаббатың ҳеш қандай да социаллық қатламлардың шегарасын мойынламайтуғын, ҳақыйқат мұхаббатқа бай, жарлы деген түсиниктен пүткиллей жоқары туратуғынын Шасәнем образы толық баян етеди. Сәнем өзиниң Ғарипке деген мұхаббатында атасына, анасына да қарсы турады. Ол өзиниң бахытлы келешегин Ғарипти сүйиўшилигинде көреди. Ғарипке болған мұхаббатының қасында мал-дәўлет, көшки-сарай, бағы-хәремлер ҳеш нәрсеге турмайды. Шасәнем атасы қарыўыллатып қойған Абдулла ўәзир Ғарипти көрип қойғанда мынадай сөзлер айтады:

«Шасәнемдур берай дүнья зерини,
Үлкен ғазийнада ҳәрне барыны,
Сен пинҳан ет ашықларның сарыны,
Тегмагил ярыма алла ышқына!»

Шасәнем өз мұхаббатына жан-тәни менен берилген, оны ҳәдден тыс қәдирлейтуғын тулға. Оның ақыл-парасаты, мақсети, өз мұхаббатына садық болыў. Анасының қарсылығына, атасының зулымлығына, Шаўәлеттиң дузағына бет бурмай, өз хұжданы бойынша ҳәрекет етиўи буның айқын дәлили болады. Шасәнем образының сулыўлығы, айрықша әҳмийетлиги ең дәслеп оның ишки дүньясының сыртқы көрнисине сай келиўи менен баҳалы. Оның сулыўлығы ҳәм ақыллылығы фольклордағы типлик дәрежеге көтерилген ҳаял-қызлардың образын аялатып турады. Онда түрк халықлары поэзиясына тән болған қызлардың ең жақсы қәсийетлериниң шоқланыўын көриўге болады.

Дәстанға халық қосықларының бай түрлериниң шеберлик пенен ислетилгени көринип турады. Мысалы, дәстанда келтирилиўи менен халық арасына да кеңнен тарқалған. «Ана мен дәртлини жандырма энди», «айра салдын», «Жаным моллам бир заман бул ярымды азат қыл», «Алар болсаң қул жайына ал Санем», «Балам сени бир аллаға тапсырдым», «Жан аға, қайда барасаң», «Барсам өлтирерлер, бармасам өлем», «Дәртиннен», «Мениң гүлим ашылмас па», «Ярдың гүли келди, өзи келмеди», «Келер саллана-саллана», «Тамашасыны», «Ғарибим», «Дағлыман-дағлы», «Сәнемжан», «Хош келдиң Ғарибим сапа келипсең», «Нигарым», «Сәнемниң», «Бир яр саўдасына түстим де, келдим», «Рәхәт көре алмадым сен яр кеткели», «Аман жеткер ярымды», «Энди намыс пенен ар маған не әйлер» қусаған қосықлар тек «Ғарип-ашық» дәстанының ғана емес, ал пүткил қарақалпақ халық поэзиясының

1. Сонда, 27-бет.

ен гөззал қосықларынан есапланады. Халқымыз оларды даналық пенен ойлап тапқан ең сулыұ намаларына салып айтады.

(«Ғәрип-ашық» дәстанының идеялық мазмуны менен көркемлик өзгешелиги тутасы менен оның терең халықлық дәретпе екеннен дерек береді.)

(Қарақалпақ бақсыларының түпкиликли репертуарына кирген дәстанлардың биреуі «Саятхан—Хәмре». Бул дәстан Хорезм оазиси халықлары арасында айтылатуғын хәм кең тарқалған дәстанлардан есапланады.)

«Саятхан-Хәмре» дәстаны өзбеклер, азербайжанлар, түркменлер, қарақалпақлар арасында кең тарқалған. Хорезм оазиси бул дәстанның кең белгилі болған географиялық районы. 1914-жылғы Ташкентте басылған литографиялық нұсқаны бираз толықтырыулары менен Ж. Қабулниязов 1964-жылы Өзбекстанның «ФАН» баспасында қысқаша кирис сөз берип, өзбек тилинде бастырып шығарды¹. Усы кирис сөзде өзбек фольклористлери тәрәпинен Хорезмнен «Саятхан-Хәмре» дәстанының бир неше вариантлары жазылып алынғаны көрсетиледи.

«Саятхан-Хәмре» дәстанының бай хәм толық версиясы түркменлер арасында сақланған. Дәстанның түркменше версиялары 1927, 1941, 1960-жыллары басылып шықты. Дәстан ҳаққында түркмен әдебиятшыларының илим-изертлеу жұмыслары бар². Олардың көрсетиуинше, «Саятхан-Хәмре» дәстаны XIV—XV әсирлердеги уақыяларды қамтыса керек (Б. Кербабаев), дәстан шама менен XVI—XVIII әсирлерде дәресе керек (С. Байлыев), гейпара түркмен, изертлеушилери «Саятхан-Хәмре» дәстанының дәретилиуин XVIII әсирдің ақыры, XIX әсирдің басларында жасаған түркмен шайыры Шабендениң аты менен байланыстырмакшы болады. Бул пикирди мақулламайтуғынлар бар (Б. Мамедязов), түркмен изертлеушилеринин анықлауынша «Саятхан-Хәмре» дәстанын билетуғын бақсылар оғада көп, 17 ге ұқакын ишиндеги толығы Ташауыз уәлаятында жасаушы бақсы Мақтумқулы Карлыев болған. Сондай-ақ Калинин районында жасайтуғын Палта бақсы, Әсен бақсы, Артық бақсы, Құрт бақсылар да «Саятхан-Хәмре» дәстанын толық айтқан.³ Хорезмли өзбеклер, хорезмли түркменлер арасында кеңнен мәлим болған «Саятхан-Хәмре» дәстаны усы аймақта бирге жасасып, бекем қатнасықта

¹ Саед ва Хамро. Узбекистон ССР «ФАН» нашрнети, Тошкент—1964, Нашрга таёрловчи: Ж. Қобулниязов, масул муҳаррир М. И. Афзалов.

² Б. Қаррыевтың, Б. Кербабаевтың, М. Қосаевтың, Х. Кероғлының мақалаларынан басқа Б. Мамедязовтың, С. Байлыевтың «Саятхан-Хәмре» тууралы кандидатлык диссертациялары жазылды.

³ Б. Мамедязов, Туркменский народный дэстан «Саятхан и Хамра», автореферат кандидатской диссертации, Ашхабад, 1963, 4—5-бетлер.

болған қарақалпақлар арасында да тап сол халықтар менен бирдей жағдайда халық арасында тереннен сиңисип оның хақықый мәдений мүлкіне айналып кеткен.¹

«Саятхан-Хәмре» қарақалпақ бақсыларының сүйіп айтатуғын хәм халықтың ең жақсы көріп тыңлайтуғын дәстанларының биреуі. «Саятхан-Хәмре» дәстанын барлық қарақалпақ бақсылары айтады. Бул дәстанды атақлы қарақалпақ бақсылары Ақымбет, Муўса, Еденбай, Байнияз, Шерназар қарақалпақ шайырлары Бердақ, Әжинияз, Өтеш, Омарлар айтып өткен. Биің заманымызда өмир сүрген бақсылардан Жуман бақсы, Ешан бақсы, Жапақ бақсы, Әмет бақсы, Ибрайым Патуллаев, Минаж Мәтсапаевлар «Саятхан-Хәмре» дәстанын атқарыушылардан есапланады.²

«Саятхан-Хәмре» дәстанының 1914-жылғы баспа нұсқаларынан басқа хәм бақсылардан жазып алынған гейпара үзіндилерди былай қойғанда толық түри бақсы Минаж Мәтсапаевтан хәм Әмет бақсы Тарийховтан жазылып алынған вариантлар Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының қолжазбалар қорында сақланады.¹

Бул дәстанның жырлаушылары Минаж Мәтсапаевтың айтыуы бойынша ең биринши рет Шымбайлы Ақымбет бақсы, оннан соң оның шәкирти маңғытлы Шерназар болған. Шерназарға шымбайлы Артық бақсы шәкирт болып ерген. Артық бақсының шәкирти атақлы Муўса бақсы болған. Муўса бақсы Шаббаз, Төрткүл, Бийбазар, Үргенш, Хийўа, Хорезм халқына бул дәстанды жырлаған. Шаббазлы Жуман бақсы Муўса бақсының шәкирти болған. Минаж Мәтсапаев Жуман солақай бақсыға 1922-жылдан шәкирт болып ереди. Оннан «Саятхан Хәмре» дәстанын үйренип алып, узақ жыллар даўамына айтып жүреди.²

Солай етип Минаж Мәтсапаевтан алынған вариант бул Ақымбет хәм Муўса бақсы нұсқалары екенин айтыу керек.

Дәстанның мазмуны бул версия бойынша төмендегінше: Азербайжанның Гәнжиқарабақ деген шәхәринде Ашық Ахмет, Сидахмет деген еки дос болады. Олар 40 жасына шыққанша балалы болмай, егер екеуимиз де қызлы болсақ, бир адамның балаларына берейик, егер екеуимизде уллы болсақ бир адамның қызларынан алайық, егер биреуимиз уллы, екіншимиз қызлы болсақ қуда болайық деп келиседи. Күнлерде бир күн Ашық Ахметтің хаялы уллы болып, атын Хәмре, Сидахметтің хаялы қызлы болып, атын Сәрбиназ қояды. Олар ер жеткен соң баяғы үе-

¹ Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының қолжазба қоры Р—32—а, инв. 4,457, Р—91; инв. 33704.

² Сонда, 1-бет

десине Ұапа қылып екеуін қосады. Бір күні Хәмре түсінде Қызыл-алма шәхәрінде Мәмметханның қызы Саятханды көреді. Хәмре оған ғайыбаана ашық болып кетпекши болады. Сәрбиназ буған қыйналып, жибергиси келмейди. Хәмре Сәрбиназға қошеметлер, айтып зорға көндиреди. Ашық Ахмет баба улым қай жерде болса, мен де сол жерде боламан деп бір суу қуятуғын месин хәм дуұтарын алып, Хәмре менен бирге жолға шығады. Хәмре жолда киятырып шөллейди. Атасы Темиртқанлы гүрт деген жердеги шәшмеден суу әкеліуіге кетеди. Фарры сууға түйіліп сәрийип жығылып қалады. Сол жерде буны сол елдің патшасының сайран етип қыдырып жүрген қызы Гүлзар көреді. Қыз бабаның басын дизесіне қойып, хуушына келтириу ушын қызларға орамал менен желпитеди. Баба оянып, қызларды көріп, оларға ашықлық сөзлерін айтады. Қызлар буған ашыуланып, өлтирмекши болады, баба олардан зорға дегенде қашып қутылады. Уйықлап атырған Хәмрені тауып алып, сууға қандырып және де жолға рәуана болады. Олар бір жерлерге келгенде еки тәрәптен де күн шығып турғанлығын байқайды. Күн батыс тәрәптеги күнге қарай «я мийнет, я рәхәт болар» деп жүрис қылады. Жақынлап барса, бір пақшасы алтыннан, бір пақшасы гүмистен, бір пақшасы зербарақтан 80 гез тилла көшкенин көреді. Батыс тәрәптеги күн сол көшкениң сәулесі екен. Алғарез баба бул бағқа тоңыртқа арқалы өтип, бағдың ортасында 360 қызды уйықлатып атырған Саятханды көрди. Аш болған баба бағ ишинде мийуаларды жеп билгенін иследи. Саятхан бул истен хабардар болып, «бүгін Хәмренің түсінде келемен» деген күні еди, мүмкин бул соның жақынлары шығар» деп, кәнизлерін жиберип алдырып, бир-еки ауыз сөз сорады. Баба Саятханға ашық болғанлығын билдирди. Дурысын айтпайды. Саятхан кәнизлерге «зияпат хәқысын Берин, бабаға» дейди. Кәнизлер бабаның бауырына қырық таяқ, жауырына қырық таяқ урады, баба жалпайып кетти деп хәр қапталына хәм қырық таяқтан урады. Орнынан тұрғызып, хәр шекесине 4 жуптаң сәккиз шаппат урады. Бабаның басын ітөмен, аяғын жоқары қаратып, бір түп ағашқа асып қояды. Әне сонда баба усы жерге Хәмре менен келгендігін айтады. Баба Хәмрені шақырып Саятханды тәриплейди. Хәмре атасының кеулине Саятханның тийгенлігін билип, оған бир-еки ауыз бәйит айтады. Өкпелеп Хәмре атасы билен елине қайтпақшы болады. Булардан хабардар Саятхан 9 жәллаты—кәнизін жиберип оларды қайтарады. Бағда Саятхан Хәмре менен ушырасып зияпатта болады. Бабаға елине қайтыуға рухсат берип, Хәмре Саятхан менен бирге қалады. Баба менен хошласардағы Хәмренің айтқан сөзлеринен Саятхан көп нәрсені туйынады. Саятхан Хәмреден бағ ишиндеги кәнизлерди тәриплеп бәйит айтыуды өтинеди. Саятханның бул өтенишлерін Хәмре бәржай қылады. Саятханның

көшкисине Гүржистан патшасының қызы Бадам кәниз келеди. Саятхан оған Хәмрени таныстырады. Хәмрениң сулыұлығына лал болған Бадам кәниз өзін тәриппеп қосық айтып бериўди Хәмреден соранады, Хәмре оны тәрийплейди. Саятхан Хәмрениң Бадам кәнизди жақсы тәриппегенине өкпелейди. Хәмре Саятханнның кеўлин алыў ушын оны тәриппеп, бир неше бәйит айтады. Буған Саятхан мәс болып, алтын туғырдағы 9 қаршыға қусын тәриппеледи. Усы сапар Саятхан шыдамай неге хәр айтқан қосығында Сәрби дей бересең дейди. Хәмре сырын айтпайды. Сонда Бәну кәниз екеўиңиз де елиңизди тәриппеп қосық айтың, сонда Хәмрениң аўзынан Сәрби деген лебиз шықса, ярының барлығы рас болғаны дейди. Сонда Хәмре өз сөзинде Сәрби атын қоса береді. Буған шыдамаған Саятхан Хәмрени сыртқа шығарып, сабаўды орнына хәрқайсысы Хәмреден поса-алып, мийрлерин қандырады. Саятхан өз буйрығына пушайман етип, ярына кеўли толып, уллы зыяпат қурады. Зыяпатта Хәмре бир кесе шарапты төгип, өкпелеп, өз елине кететуғынлығын айтады. Саятхан Хәмре кеткеннен кейин қатты қыйналады. Бадам кәниз оған ақыл берип, «Саятхан ярың көшкиден таслап дүньядан өтти, соны өз қолың менен жайғастырып қайт дейин» деди. Усы хабарды еситкен Хәмре Саятханға қайтып келеди хәм Саятхан менен бирге елине қайтпақшы болады. Гейпара ашыўланған кәнизлер Маметхан патшаға хабар береді. Патша әскерлери менен Белтаў деген жерде Саятхан менен Хәмрениң кейнинен жетеді. Саятхан дәрхал Хәмрениң барлық кийимин кийеди де, оған өзиниң кийимлерин кийиндирип, аттың биреўин миндирип қашырып жибереді. Атасы оны атпақшы болып атырғанда «рет миймандики, мен сизиң жүзигиңиздиң қасын бир оқ пенен ушырып берейин, соннан соң қызыңызды маған бересиз бе? дейди. Маметхан патша келисим береді. Ол жүзиктиң қасын атып түсирип, Маметханды хайран қалдырады. Патша «бул бала қызымды қор қылмас» деп рухсат береді. Саятхан менен Хәмре өз елине келип, бахытлы өмир кеширеді.

Дәстаннның поэзия менен прозасының сулыұлығы, терең халықлық қәсийетлери айрықша дыққат аўдарады. Мысалы, Жапақ бақсының «Салтық» намасында атқарыўында «Саятхан-Хәмре» дәстанының «Болсын» қосығының мынадай қатарларын тыңлаймыз:

Мениң ярым кийер зербап-дәрайы,
Жәннет екен аның көшки сарайы.
Хәмре айтар аяғында дупайы,
Саўры геўиш алтын гүмис нәл болсын.

Қарақалпақ шайырлары, бақсы хәм сазенделери «Саятхан-Хәмре» дәстанының миллий дәстүрлерге толы өз алдына сулыұ

бир версиясын дөрөткөн. Бул дэстанның насырында, қосықларында, атқарылатуғын намаларында бес бармақтай байқалады. Солай етип, «Саятхан-Хәмре» дэстаны қарақалпақ халық поэзиясына қалай болса солай сиңисип кеткен, оның түпкиликли гәзийнесине айналған, идеялық мазмуны хәм көркемлик өзгешелиги бойынша шын мәнісінде халықлық дәрежеге көтерілген қарақалпақ халық поэзиясының ең қасыл үлгилериниң биреуи.

* * *

«Ашық-Нәжеп» дэстаны қарақалпақ бақсыларының арасына түркмен бақсылары менен қарым-қатнаста таралған хәм қарақалпақ бақсыларының репертуарына кирип, олардың сүйиш айтатуғын дэстаны болып қалған. Дэстан тилекке қарсы өз уақытында билетуғын бақсылардан жазылып алынбаған. Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының қолжазбалар қорында 1960-жылы автор тәрәпинен Қаражан бақсыдан жазылып алынған бирден-бир варианты сақланады.

«Ашық-Нәжеп» дэстаны өзиниң жанрлық өзгешелиги бойынша лироэпикалық дэстанларға жақын. Бирақ та дэстан улыўма алғанда бақсышылық көркем-өнерин сөз етеди. Бақсылардың кәсибине арналған бул дэстанда шаңарақ хәм муҳаббат мәселелери тужырымлы сүүретленеди. Әсиресе, қарақалпақ версиясы түркмен версиясы менен салыстырғанда онда муҳаббат ҳаққындағы уақыялардың басымлығы көринеди.

Дэстан қарақалпақлар арасына XIX әсирдин басында тараса керек хәм тарау дереги түркмен бақсылары экени гүмансыз. Усы дәуирде Ташауыз хәм Гөне Үргениш этирапында бир жағынан бирге жасап, екінши жағынан беккем байланыста болған түркмен хәм қарақалпақ бақсылары бул бирге ислесиўде шешиўши роль ойнаған. Бақсы сыпатында Бердақ хәм оның қызы Хұрлиманның репертуарында бир қанша дэстанлар хәм халық қосықлары менен бирге «Ашық-Нәжеп» дэстаны да айрықша орын ийелеген. Бул дэстанның қарақалпақша версиясының дәреўинде Бердақ бақсы мектебиниң әҳмийети айрықша үлкен. Буның айқын мысалы етип «Ашық-Нәжеп» дэстанының Қаражан бақсы тәрәпинен толық атқарылыўын көрсетиўге болады. Соған қарағанда бул дэстанның сөзинде, сазында Бердақтан баслап оның дәстүрин даўам етиўши бақсылардың хәм-меси өзлеринше қурып қәлиплестирген. Дэстанның айырым қосықларының халықтың арасына сиңип кеткенлиги соншелли, оларды халықтың түпкиликли қосықларынан айырыў мүмкин емес. Мысалы, халық арасына кеңен таралған «Қыз Минайым» қосығын айтатуғын болсақ, усы қосық «Ашық-Нәжеп» дэстаны-

ның қосығы. Бул қосықлар хақыықатында да шын мәнісіндеги қарақалпақ халық қосықларына айналып кеткен.

Дәстанның тийкаргы нусқасы—түркмен версиясы бақсылардың тилинде сақланып, түркмен әдебиятшылары тәрәпинен «Нәжеб оглан» дәстанының 7 варианты жазылып алынады хәм 1943—1960-жыллары Ашхабадта түркмен тилинде еки рет китап болып басылады. Дәстанның түркмен версиясы хақында Е. Э. Бертельстин, Б. Каррыевтың, А. Кекиловтың, Х. Короглының баспа сөзде жәрияланған жүдә бахалы пикирлери бар. Сондай-ақ түркмен версиясын өз алдына монографиялық жобада кең изертлеген, соның менен бирге қарақалпақ версиясын да бул жұмысында айрықша атаған С. Қутлыева болды. Ол «Нәжеб-оглан» дәстанының мазмуны бойынша жазылған мпйнетлерге кең түрде сыпатлама берди, сондай-ақ дәстанның вариантларына илимий таллау жасады және оның тематикалық бағытына, идеялық мазмунына, образларына, көркемлик өзгешелигине өзінше бахалы жуумақ иследил.

«Ашық-Нәжеп» дәстанының Қаражан бақсы варианты «Ашық Айдын» атлы устаздың Әлбент, Наўрыз, Генжемурат, Әзбен деген шәкиртлери хақында, олардың ишиндеги Әлбент дегенинің мененсип, устаздан бийжууап, өз алдына бақсы боламан деп, қолында сазын алып шығып кетиуинен басланады. Әлбент Генжеқарабек елине, Әдилхан патша журтына барып, қасына 64 шәкирт алдыртып, ялғаннан бақсышылық қылады. Усы жерде ол Бахарден деген бир баласы бар жесир хаялаға үйленеди. Мине усы баланың аты Нәжеп болып, ол да бақсы болыўды әрман етеди. Әлбенттен қасына ертип жүриўди сораиды. Сонда Әлбент «Әй Нәжеп, 7 жасыңа келип турғандағы исин мынаў, 18 жасыңа шыққанда басыма таяқ көтерип, басымды парра-парра қылатуғын түриң бар»,—деп Нәжеп уғланның хәр жағыңа 18 шаппат урды. Қапаланған Нәжеп буйерден кетип, Ашық Айдынға барып шәкирт болады. Арадан бир неше ўақыт өткеннен кейин сазы-сөзи дузиў болып жетилиседи. Нәжеп Ашық Айдыннан рухсат алып, Әлбенттен өшин алмаға Генжеқарабек елине келеди. Ханның отырыспасында Әлбентти Нәжеп сөзден, саздан утып, Әлбент хан сарайынан қуўылып кетеди, бир неше дүре жеп, хан бақсысы деген атақтан айырылады. Нәжеп 64 шәкиртке устаз болып, үлкен бақсы дәрежесине көтериледи. Ол ханның Минайым деген қызына ашық болады. Соның кейнинде жүрген ўақтында буны сезген Әлбент Нәжепти ханға жаманлайды. Ханға онын хан кызы менен байланысы бар екенлиги жөнинде хабар береди. Буны еситип фәзепленген хан Нәжепти дарға асып өлтирмекши

1 С. Қутлиева. Туркменский народный эпос «Наджеб-оглан» Ашхабад 1967, стр 8—9

болады. Дарға асылып турған жеринен Нәжепти Ахмедбег хәм Юсупбег деген баҳадыр жигитлер босатып алады. Оны ханның қызы Минайым менен қосып мұрады-мақсетине жеткереди. Дәстан усылай тамам болады.

* * *

Қарақалпақ халқының лироэпикалық дәстанлары «Ғәрип-ашық» «Саятхан-Хәмре» «Ашық-Нәжеп» т. б. бір неше жүз жылдардан бери қарақалпақ халқының руўхый дүньясынан кеннен орын алып, қарақалпақ халық бақсыларының түпкиликли эпикалық репертуарына кирип, халқымыздың талантлы шайырлары, бақсылары, шебер сазенделери тәрәпинен бул дәстанлар қарақалпақ халқының миллий дәстүрлери менен толы меншикли дәрәтпелерине айналды. Халық дәрәткен бул лироэпикалық поэзияның қудирети халық пенен бирге мәңги жасаўында, онын эстетикалық сезимлерин тәрбиялаўда зор тәсир тийгизиўинде, жоқары идеялылыққа хәм шебер көркемликке үйретиўинде.¹

СОЦИАЛЛЫҚ ТУРМЫС МӘСЕЛЕЛЕРИН СӨЗ ЕТЕТУҒЫН ДӘСТАНЛАР

Қарақалпақ халқы узақ ўақытлар даўамында турмыстың хәр қыйлы тараўынан ири дәстанларды дәрәткен. Солардың бири социаллық турмыс мәселелерин сөз ететуғын дәстанлар болып есапланады. Әлбетте, социаллық турмыс темасына арналған дәстанларда да қаҳарманлық хәм лироэпикалық ўақыялар жийи ушырасып отырады. Деген менен социаллық турмыс шараятларының басым сүүретлениўи менен қаҳарманлық ямаса лироэпикалық дәстанлардан парқ пенен айырылып отырады. Мысалы, «Алпамыс» дәстаны «Ғәрип-ашық» дәстанынан қалай айырылса, ал «Шәрияр» дәстаны өзиниң өзгешеликлери менен жоқарыдағы еки дәстаннан да бөлинип турады. Сонлықтан «Шәрияр» типиндеги «Шийрин-Шекер», «Қаншайым», «Меңлиқал», «Зарлық-Муңлық» қусаған дәстанларды социаллық турмыс мәселелерин сөз ететуғын дәстанлар деп жүритемиз. Бул топарға киретуғын дәстанлар ҳаққында гейпара пикирлер де жарыққа шықты.¹

Булардың ишинде «Шәрияр» дәстаны айрықша қызығыўшылық туўдырады. Дәстан сюжет қурылысы, тил қурылысы жағынан қарақалпақ дәстанларының ишиндеги ең сулыўларының би-

1. Қ. Айымбетов. Халық даналығы. «Қарақалпақстан» баспасы, 1968, 117-бет (Куламет жыраў жырлаған, «Шәрияр дәстаны» деген бөлимди қараныз); И. Т. Сагитов, «Шәрияр» дәстаны ҳаққында. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 5-ноябрь, 1959, №213; Қ. Мақсетов, «Шәрияр» дәстанының тили ҳаққында. «Вестник» Каракалпакского филиала АН Уз. ССР, 1960, №2.

реуи «Шәрияр»дың атқарылуының ең жақсы үлгілерин, берген Нурабылла жырау мектебине киретуғын, Нурабылланың шәкирти Қуламет жырау, Нурабылланың баласы Есемурат жырау, Өтенияз жыраулар екенин айтыу керек. Өтенияз жырау «Шәрияр» ды Ерполат жыраудан үйренген. Ерполат жырау, Әбдирасуули жырау Нурабылланың ең биринши шәкиртлеринен есапаланған. Солай стип «Шәрияр» дәстанының қолда бар вариантларының хәммеси Нурабылла жырау үлгисин тийкарында келип жеткен.

Ўзбекистан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими китапханасының қол жазбалары қорында «Шәрияр» дәстанының Ә. Шамуратов тәрәпинен жазылған Қуламет жырау варианты, Х. Тәжимуратов, К. Әбибуллаев тәрәпинен жазылған Әбдирейим жырау варианты, Есемурат, Өтенияз, Қыяс, Жумабай жырау варианты бар. Бул вариантлар Рәмберген Хожамуратов, Қабыл Мақсетов, Қалбай Мәмбетназаровлар тәрәпинен 60-жылларда жазылған. Дәстаның Қуламет жырау варианты 1959-жылы Нөкисте қарақалпақ тилинде басылып шықты.¹ 1971-жылы С. Северцев аудармасында бул вариант рус тилинде басылып шықты.² «Шәрияр» дәстаны таза аўызекі дәрәтпе болмай нұсқалар тийкарында аўызекі вариантлары пайда болған болса керек. Көп ғана бақсы-жыраулардың хабарлауына қарағанда «Шәрияр» дәстанының жазба нұсқалары болған. Ал гейпара мағлыұматларға қарағанда ол китап формасында XVII әсирдин ақыры, сондай-ақ XIX әсирде Қазан, Уфа, Омбы баспаларында «Қыс-сайы Гүлчәхра» деген ат пенен басып шығарылған хәм халық арасында таратылған³.

Қарақалпақ жыраулары «Шәрияр» дәстанының тәкирарланбайтуғын түп нұсқалары сулуы версиясын дәрәткен. «Шәрияр» дәстанының тийкаргы мазмунының қәлиплеснуінде, көркемлик өзгешелигиниң жасалуында XIX әсирде өткен атақлы жырау Нурабылланың хызмети айрықша болса керек.

«Шәрияр» дәстанының ўақыя дәуири орта әсир дәуирлерине туўра келеди. Бул дәстанның тийкаргы өзегин қураған менен онда жүдә ерте заманлар менен байланысып кеткен перийлер, қуллар, дуўа, адамлардың тас болуы, тирилиуи, тағы басқа толып атырған тәбияттан тыс ўақыялардың сүүретлениуи орын алған. Булар дәстанның узақ дәуирлик ўақыя байланысларын өз ишине алатуғынын көрсетип турады.

«Шәрияр» дәстанының қысқаша мазмуны төмендегише: Шахидарап деген патшаның 9 хаялы да туўмай перзентсиз болып, перзент дағынан тахтын таслап кетип баратырғанда жолда түн

¹ «Шәрияр» Қарақалпақ халық дәстаны. Нөкис, 1959-жыл.

² Сказание о «Шәрьяре» Нукус, 1971.

³ Вестник АН Каз. ССР, Алма-Ата, 1959, №6. 30—35-бетлер.

ишинде жайларында шарық ийрип отырған үш қызды көреді. Ол қызлардың биреуі: «Патша мени алса, бір пилланың жипегинен ләшкерлерине шатыр ислеп берер едим» десе, екіншісі: «Мени патша алса, бір арпаның дәнесинен ләшкерлерине азық-ауқат ислеп берер едим» дейді. Үшіншісі: «Патша мени алса, бір ұл менен бір қыз туып берер едим» дейді. Бұны еситкен патша тахтына қайтып келип, Томан ұзир деген ұзирин қызларды айттырыуға жибереді. Томан қызлардың әкелери менен келисип, қызларды патша сарайына алып келді. Хан келип қызлардың үделерін сорады. Екеуиниң үдеси пуш болып, сарайдан қууылады. Үшінші қыз—Гүлшара өзиниң үдесинде тұрады. Айы-күни толып Гүлшара туумаға мейил болады. Хан шикәрға кетеді. 9 ханым жаманлық етип, мәстан маманың жәрдеми менен оның тууған бір ұл менен бір қызын қауызға таслатып, есинен танған Гүлшараның койнына «тууғаның пышық пенен күшик» деп салып қояды. Патша бул ауқалдың үстине шығады. 9 ханымнан пара алған дууахан менен палшылар да өтирик сөйлейді. Қәхәрленген патша Гүлшараны зинданға таслатады. Қауызға таслаған баяғы балаларды 9 ханымның шорысының биреуі көреді. Ол хаялларға бул тууралы айтып барады. Хаяллар бұны өлгенше урып, айтпайман деген үдесин алып, мәстан кемпирдиң ойласығы менен Қодар қул арқалы балаларды өлтириуге буйырады. Қодар қул тауға барса тау сөйлеп, сууға барса суу сөйлеп, шөлге барса шөл сөйлеп, балаларды қорыққанынан жол дәрбентине тири таслап, көйлеклерин аң қанына бояп, өтириктен балаларды өлтирдим деп барады. Тауда қалып кийик емизген балаларды және бул жұрттың ханы Шасыуардың Қараман деген қулы тауып алады. Шасыуар да перзентсиз еді. Қараманның қолынан балаларды тартып алғандай алады. Шасыуардың хаялы Ақдәулет туумасада тууғандай балалардың анасы болады. Қыздың атын Әнжим, ұлдың атын Шәрияр деп бир дийуана қояды. Балалар мектепте оқыйды, ержетеді. Шәрияр бағ дөретеді. Бағдың қауазасы көп жерге еситиледі. Дарапшаның хаяллары 9 ханым да Шәриярдың хабарын еситип тири екеинен қорқып, мамаға көп дүнья берип, Шәриярды өлтирип келиуге жибереді. Мәстан мама көп хәлекленип, Шәриярдың бағына кирип, хәр қыйлы тәсиллер менен Шәриярды Бұлбилгөяның жұртына жибереді. Шәрияр Бұлбилгөядан жеңилип тас болып қалады. Әнжим атасынан рухсат алып, Шәриярды излейді. Жақангердиң көмеги менен Бұлбилгөяны жеңип ағасын босатады. Бұлбилгөя қаласы менен Шәриярдың бағына келеді. Дарапша менен Шәриярдың арасында қатнас басланып, Жақангердиң көмеги менен Шәрияр атасын таныды, анасын зинданнан құтқарады. Зинданда анасына жақсылық еткен шопанға Әнжимди береді. 9 ханым,

мәстан кемпир өлим жазасына тартылады. Дәстан усылайынша тамам болады.

Дәстанның хәр бир вариантында үлкен айырмашылықтарды көриүге болады. Мысалы, дәстанның басланыуы Өтенияз жырау вариантында «О Эрептиң халқында, Емен деген журтында» делинсе, Қуламет жырауда «Көп Ноғайдың ишинде, Уллы Ноғай журтында» деп келтириледі. Еки вариантта да ўақыяның узынлы-қысқалы сүүретлениўинде, гейпара мазмун өзгешеликлеринде айырмашылықлар сезилип турады. Қуламет жыраудың вариантында байлардың қызлары Шахїйдарап патшаның «Зүрятсыз тахт ол жылан, тахты қурысын нетейин, малы қурысын қайтейин» деп кетип баратырған хабарын еситеди. Ал Өтенияз жырау вариантында қызлар буннан хабарсыз-ақ ең уллысы «Синдилерим, мында келиң, гәпиме қулақ салың, кеўлимде бир исим бар» деп сөзий «атам ықтыарымды берсе, қалегенице тий десе, Шахїйдарап мени алса, сәўгилик яры қылса» деў менен басланады. Қуламет жырау вариантында байлардың атлары Әлибай, Дәнебай, Сарыбай, Шасыўар, делинсе Өтенияз жырау Ағымбай, Дәнебай, Нәзимбай, Сасыўар деп жырлайды. Қуламет жырау «Томан ўәзирдиң хәўлиси десе, Өтенияз Томан ўәзирдиң қаласы деп сөз етеди. Қуламет жыраудың жырлауы бойынша Сасыўар Шахїйдараптың сорамынан басқа елдеги патша, ал Өтенияз жырау Сасыўарды Шахїйдараптың қараўындадғы бай адам етип көрсетеди хәм Шахїйдарап Сасыўардың берген тойына келеди. Қараман Өтенияз жырау вариантында Сасыўардың саўдагери болып хызмет атқарады. Ал Қуламет жырау Қараманды Сәркарда, батыр, палўан деп көрсетиў менен дәрбент жолға келип, көмир әкететуғын хызметкери етип жырлайды! «Шәрияр» дәстанының Жумабай жырау варианты да үлкен қызығыўшылық туўдырады. Жумабай 1929-жылы туўылған. Есемурат жыраудың шәкирти, оннан «Шәрияр» дәстаны 1959-жылы жазылып алынды. Жумабай жырау вариантының өзгешелиги бәринен де бурын дәстанның бурынғы устазларға қарағанда (мысалы, Есемурат, Өтенияз, т. б.) қандай дәрежеде өзгерис болыуы менен сыпатланады. Сонлықтан оның вариантында гейпара эпизодлардың хәзирги дәўирге бейнимирек алынғанын аз да болса сезиўге болады. Мысалы, бурынғы жыраўлар «Дарапша патшаның қырық қулы бар еди» десе, Жумабай «патшаның қырық жигити бар еди, қырқы хәм бойдақ еди» дейди. Басқа жыраўларда таўда нәресте халында жатқан Әнжим менен Шәрияр күн болып көринеди. Ал Жумабай жырау «Ек бала от яңлы болып көринди» дейди т. б. Дәстанның Әбдирейим жырау варианты 1939-жылы жазып алынған. Оның көлеми машинка жазыўында 95 бет. Әбдирейим жырау вариантының дәслепки жағы Есемурат, Қуламет, Өтенияз вариантлары менен уқсас, бирақ Шәриярдың

қарындасы Әнжимнің көмегі менен Бұлбилгөяны жеңіп келгеннен кейінгі эпизодлардың көбісі түсіп қалып, күтө қысқа берілген.)

«Шәрияр» дәстанының сюжети хәр қыйлы формада белгиниң толықлығы, хәр жыраудың жеке айырмашылығының барлығы дәстанның Есемурат; Өтенияз, Қуламет, Қыяс жырау вариантларында айрықша байқалады. Бул вариантлар шың мәнісінде халықлық болыу менен бирге, барлық жағынан жетиліскен дәстанның бағалы үлгілери екенін айтыу керек.)

«Шәрияр» дәстанының сюжети хәр қыйлы формада белгили бир миллий версиялық жобада А. С. Пушкиннің Шығыс халықларының ертеклер тийкарында жазған, «Патша Салтан ҳаққында ертеқ»¹⁾ шығармасы, қазақлардың «Мунлық—Зарлық» дәстаны, түркердин «Дильрукеш»²⁾, осетинлердин «Мыс минардағы тулғасы жез қыз»³⁾ ертеқлери менен сабақлас екенлигин айтыу керек. Булардың сюжет байланысының жақынлығын қарақалпақлардың «Шәрияр» дәстаны арқалы болды ма, ямаса керисинше болды ма, буны анықлау қыйын. Деген менен бул дөретпелердин сюжетлериниң жақынлығы ҳайран қаларлық факт.)

А. С. Пушкин⁴⁾ ертегиниң басы қарақалпақша Шәриярдың басланыуына уқсас мынандай етип бериледи:

Пряли позднө вечерком.
Три девицы под окном
«Кабы я была марица. —
Говорит одна девица»
То на весь крещенный мир
Приготовила б я пир».
—«Кабы я была царица,—
Говорит се сестрица,—
То на весь бы мир одна
Наткала я полотно».
«Кабы я была царица,—
Третья молвила сестрица,—
Я б для батюшки царя
Родила богатыря!»).

Пушкин ертеги бойынша патша Салтан үш қызға да үйленеди. Киши ҳаялы ул тууады, патшаның өзи урысқа кетип қалған болады. Үлкен ҳаяллары патшаға киши ҳаялың «Қурбақа, тышқан ба, әйтеуір ҳайуанға қусаған бәленн» тууғанын хабарлайды. Патша ҳаялын балалары менен бочкаға салып теңизге тас-

¹ А. С. Пушкин. Избранные произведения, Детгиз, М.—Л, 1953, 171-б.

² Турецкие народные сказки, М., 1959, 102-115-бетлер.

³ Осетинские народные сказки, М., 1959, 193-204-бетлер.

⁴ А. С. Пушкин. Избранные произведения, Детгиз, М.—Л, 1953, 171-бет.

латады, олар аман-есен шығып, теңиздин бир атауында жасай береді. Бала теңизде қуу болып жүрген қызға жақсылық етип, бир қалаға келип, князь болып Гвидон деген ат алады. Гвидонның үстинен өткен кәруанлар, оның сәлемин Салтан патшаға айтып барады. Гвидон ақ қуу болып көрінген баяғы қыздың жәрдеми менен шыбын болып барып, Салтан патшаның сарайындағы аұхалды байқайды. Салтан патшаның Гвидонға бараман дегенине қарсы тұрған хаялларының көзин шағады. Гвидон ақ қуу болып жүрген қызға үйленеді хәм оның батыр отыз ағасы менен танысады. Олар Черномор деген үлкениң басшылығында Гвидонның қаласын қорғайды. Қайта-қайта Гвидонның сәлеммесинен кейін қатыптарын тыңламай Салтан патша Гвидонның қаласына келеді. Баласын, хаялын танып Салтан патша жаманлық еткен хаялларды қууып жибереді.

Еки шығармадағы дәлил бирлиги, патшалардың перзентсизлиги, бала тууған хаялдың мүптала болыуы, патшаның басқа хаялларының бұған себепши ретинде көриниуі, соңынан түсинисип, ата хәм баланың қосылуы гүналылардың жазаға тартылылыуы «Шәрияр»да да, Пушкин ертегинде де бирдей бериледи. Бул улыуа сюжетлик қубылыс еки шығармада да барлық жағынан үлкен өзгешеликлер менен баян етилген. Жоқарыдағыдай мазмундағы түрк ертеги «Дильрукеш»те де, осетин ертеги «Мыс минардағы тулғасы жез қыз»да да қалай болса солай ушыратамыз. Сондай-ақ тап усы мазмундағы «Апалы-синдилли үш қыз» атлы қазақ ертегинде де көриуге болады.¹

«Шәрияр» дәстанының сюжетлик қурылысында көп ғана басқа қарақалпақ дәстанларындағыдай усаслықлар бар. Сондай-ақ «Шәрияр» да қарақалпақ халық ертеклеринде жиі ушырасып отыратуғын қыялй хәдийселер: балалардың хайран қаларлық тууылыуы, олардың кекиллериниң алтыннан болыуы, биреуи күн, биреуи ай болып көриниуі, балалардың суу астында өлмеуи, мәстан кемпир, патшаның зулым хаяллары, суудың тастын, шөлдин сөйлеуи, хайуанларға тил питиуи, жыланлардың адам келбетине келиуи, жер астындағы патшалық, адамның дууа менен қалалардың көшип жүриуи байқалады. т. б. «Шәрияр» көп ғана ертеқ хәм дәстанлардың дөрелиуі усылларынан пайдаланылып, қарақалпақ жыраулары тәрәпинен бир неше жүз жыллар дауаында жетилистирилген шын мәнисиндеги халық поэзиясының үлгиси.)

«Шәрияр» дәстанының идеялық мазмуны дәстанның дөреген дәуири менен хәм дәстанды дөретиушілердин, атқарыушылардың дұньяға көзқарасы менен тығыз байланысқан. Басқа қарақалпақ

¹ Қазақские сказки, составление и редакция В. М. Сидельникова. Алма-Ата, 1958, 36—58-бетлерди қараңыз,

дәстанларындағыдай-ақ «Шәрияр» дәстанында әдиллик пенен әдилсизликтің қарама-қарсылығы, ең ақырында әдилликтің адамгершиликтің женип шығыуы дәстанның идеялық мазмұнында тийкарғы хәм баслы орынды ийелейди. Әдиллик тәрәпи шығарманың бас қахарманлары—Шәрияр, Әнжим, Гүлшара т. б. олардың топарларының хәрәкети менен белгиленип, әдилсизлик тәрәпи 9 ханым, мәстан кемпир, Бүлбилгөя қусаған баслы қахарманлардың талабына қарсы күшлер менен сүүретленеди.

«Шәрияр» дәстанының персонажларын әдеттегидей еки топарға—унамлы хәм унамсыз образлар топарына бөлиуге болады. Дәстанларда да гейпара қоспалылығы бойышша таңландыратуғын образлар болады. Мысалы, буған Дарапша образын көрсетиуге болады. Баслы унамлы образлар қатарына Гүлшара, Әнжим, Шәрияр, Шасыұар Ақдәулет, Томан үәзир, шопан образларын, унамсыз образлар топарына 9 ханым, мәстан кемпир, Қодар, моллалар, палшылар киреди. Сондай-ақ дәстанда унамлы жобада Жаҳангер образы, унамсыз жобада Бүлбилгөя образларын көрсетиуге болады. Гүлшара өзиниң қыйын тағдирине қарамастан өз балаларына қосылып, бахытлы болуғу жолында мүптала болады. Ол өз тилегине, өз ерине сүттей ақ, ҳадаллық пенен хәрәкәт ететугын гүнасыз жан. Оның ең жақсы тилек ойлары нағыз адамгершилик қасийәтлери менен пуўланған. Сонлықтан оның образын қарақалпақ фольклорындағы ең жақсы образлар қатарына қойыуға болады.

Сондай-ақ «Шәрияр» дәстанындағы Әнжим образы да айрықша қызығышылық туўдырады. Оның образында ақыллылық пенен мәртлик төңдей орын алған. Шәриярдың тас болып қалған жеринен Бүлбилгөяны женип қутқарыуы, жолда ақ жылан менен қара жыланның урысына қатнасыуы буған дәлил болады. Әнжимдеги ақыллылыққа қоса батырлығы оның образының көзгүсер белгилеринен есапланады. Бул жағынан ол Алпамыс, Қоблан, Арыслан қусаған батырлардың қарындастарын еске түсиреди. Әнжим образы үлкең адамгершилик белгилер менен толы. Соның менен бирге Гүлшара образында хәлсизлик тәғдирге қайыл болушылық ушырап отырса, Әнжим образында ержүреклилик, батырлық, шешиўши түрде өз мақсетине жетиуге хәрәкәт етиўшилик жетерли орын алған.

Дәстанның тийкарғы образларының биреуи—Шәрияр образы. Бул образда көп ғана турмыслық хәм мифлик хәдийселер орын алған. Оның Шаҳзада болуўына қарамастан мийнет пенен шуғылланыуы кеўил аўдарарлық нәрсе. Мысалы, ол Шасыұардың баласы болып жүргенинде жылқы бағады, бағ егеди, канал қазуға қатнасады, шөлистанларды гүлистанға айналдырады. Оқып билим алады, билимпаз болады. Фольклорда дәрәтилген қахарманлар қаншама хәр тәрәплеме жетилискен болуўына қарама-

тан гейпара олқылықтардан да аулақ болмайды. Бул фольклорлық дөретпедө қарама-қарсылықтар дүзиүде хэм дөретпени турмысқа жақынластырыүда әхмийетли мысал болса керек. Мысалы, Шәриярдың мәстан кемпирдің айтқанына ерип, Бүлбилгөяға барып тас болыуы усындай.)

Шәрияр образында диний уғымлардың қосымталары да көринип турады. Мысалы, оны көп қалаларды ийелеүши қылып көрсетиүге умтылыу: «Исми ағзам» дууаларынан пайдаланып, құдирет көрсетиүин баянлау буған дәлил болады.

Шәрияр образы усылай қоспалы болыу менен бирге тийкарынан адамгершиликти, ержүреклиликти, мийнет сүйгишликти өз ишине алатуғын образ екенлиги байқалады.

«Шәрияр»да шопан образы да әдеүир кеүил аударады. Әшимнің Алпамысты асырағанындай зинданға түскен Гүлшараны бир шопан асырайды. Оған Гүлшара өз қызын—Әнжимди беремен деп үәде етеди. Бул шопанның шығысының ким екенлиги Қуламет жырау вариантында айтылмайды. Ал Өтенияз жырау вариантында бул шопан Балхы-Бадахшанның патшасының улы болады. Шопанлардың шығысын патшаның, төрениң, баласы, деп байланыстырыу усылы көп ғана дәстанларда, ертеклерде ушырасып отырады. Булай болыуының себеби шопан уақыяның ақырында хан я шахзада дәрежесине көтерилгенликтен олардың нәсилин ақлау мақсети менен сол дәүирдің көзқарасынан айтылса керек.

9 ханымлардың образлары арқалы дәстанда зулымлық, өсекшил, мәккарлықтың ең жаман белгилери берилген. Соның менен олардың күндеслик, бир-биреүин көре алмаушылық қәсийетлери апығырақ ашылып бериледи. Ханымның Гүлшараға, оның балаларына ислеген жамандықлары буның айқын дәлили болады. 9 ханым дәстандағы уақыяның бастан аяқ шийеленисиүинде шешийүши хәрекет ететуғын қара күшлер болып көринеди.

Қарақалпақ фольклорында белгили орын ийелейтуғын мәстан кемпир образы «Шәрияр» дәстанында да өз сүүретлениүин тапқан. Оның аты айтылыудан-ақ арқасы қозған, еки бирдей дизесн қулағынан озған, шандыры тастай, көзи мәштей, өзи көп жасаған, сай сүйеги босаған, арқа мойны тырысқан, елаты менен урысқан, қызыл тилин тыймаған, килинине сыймаған»¹. Ол унамлы қахарманларға мудама қас хәрекет етиү менен шуғылланады, зулымлық, қасгөйликтің қуралы сыпатында көринеди. Мәстан кемпир образы дәстанда юмор-сатиралық жобада кеңнен ашып бериледи.)

«Шәриярдың» басы белгили «бурыңғы өткен заманда» сөзлери менен басланады. Уақыт ҳаққында сөз болғанда басқа да дәс-

¹ «Шәрияр», Нөкис, 1958 26-бет.

танлардағыдай «Шәрияр» да «Әйне сәхәр ұақтында» жолға рәуан болады. «Айдан ай өтти, күннен күн өтти, күн мүддетине жетти», «Айтып аузын жумғанша, ескең самал тынғанша» т. б. сөзлер ушырасады. Дәстанда жыраулар ұақыяның бөлинип баслануында жиін тәкирарланып отыратуғын «Лалы маржан сәдепти, хызметте бағрым кәбапты» сөзлерин жиін ислетеди. Жол азабы, жолдың узақлығы «Шәрияр» да «үш айшылық жолы бар, үш айшылық шөли бар», «жол сегбири», «бийик—бийик қырлардан», «суулар аққан жырадан», «Қарсақ жүрмес қалыңнан, қайрылмай өтип барады», «түлки жүрмес түнейден, түнде кетип барады» делinedи. «Нардай бели бүгиледи, көзинен жасы төгиледи» «Шәрияр»—да басқа да дәстанлардағыдай аттың желисид дәстүрий сүўретлеўлер менен бериледи: «Жай тасындай жайнады, ғышырлатып жәниўар, ол суўлығын шайнады», «Жилўа таслап ойнайды, жылысып аққан дәрьядай», «Қара таўдың басына, қустай сыңсып қонады», «Дойнағының сестине қазандайын қара тас, төрт парра болып айрылды», «азыў тиси шықылдап, дойнағыңан шыққан тас, шақмақ тастай жарқырап», «ол төбе менен бул төбе, баўыры шубар гүл төбе, ол төбеге шығады» т. б.)

Қыздың образын берий қайсы қарақалпақ дәстаны болмасын, белгилли дәрежеде орын алған. Оның халық теңеўлери менен көзин, қасын, жүзин мурнын, белин, бойын, жасын берий дәстүрге айналған. Қыздың образын берий «Шәрияр»да ҳәр қыйлы формаларда ислетиледи. Мысалы, Қуламет жыраў «Жаўрынлары қақпақтай, шашбаўлары тоқпақтай, ақ төсине қарасаң, қарда тоты жүрген соқпақтай, басары еринген, өр текедей керилген, қардай ети, қандай бети, адамзатты өртеген, қылығы менен хызмети... Аппақ додақ, шашбаўлары шашақ, мойны толы моншақ, узын бойлы кең қушақ, он төрттен туўған айдай» десе, Өтенияз жыраў «қарағай бармақ, жез тырнақ, дәлли көнли көз ойнақ, т. б.

«Шәрияр» дәстаны өткен бир дәўирлердеги халықтың социаллық турмыс мәселелерин сөз етеди. Оның қурылысы, сюжети ондағы ұақыялар қарақалпақ дәстанларына тән улыўмалық белгилерге ҳәм жеке өзгешеликлерге ийе. Дәстанның идеялық мазмуны, образлары ҳәм көркемлик өзгешелиги, оның терең халықлық дәретпе екенлигинен дерек береди.)

ТАРИЙХЫЙ ДӘСТАНЛАР

Тарийхий дәстанлар ҳақыйқатында тарийхий болып өткен адамлардың өмирбаянына байланыслы дәретилген. Тарийхий, ұақыя бул дәстанларда белгилли дәрежеде өз сәўлелениўин тапқан. Деген менен тарийхий дәстанлардағы ұақыялардың ҳәммесин дерлик тарийхий фактлер деп қараўға болмайды. Олардың ишинде

тарийхқа қатнасы бар, қатнасы жоқ, пүткіллей ойлап табылған ұақыяларда болыуы мүмкін. Сонлықтан тарийхий дәстанларды бәринен де бурын көркем дөретпе сыпатында бақалаймыз. Сонын менен бирге тарийхий дәстанлар халықтың тарийхын үйрениуде де үлкен қосымша дәреклердің бири болып есапланады.

Қарақалпақ халқы ұзақ дәуірлер дауамында ҳәр қыйлы тарийхий ұақыяларды басып өтип бир неше тарийхий адамлар менен тәғдирлес болды. Усы ұақыялар тийкарында көп ғаңа тарийхий әңгимелер, әпсаналар, термелер, толғаулар, дәстанлар пайда болды. Олардың ишинде тарийхий дәстанлар үлкен орын ийелейди. Өткендеги тарийхий дәстанларды сөз еткенде олардың мазмунындағы толып атырған идеялық қарама-қарсылықларды да есапқа алыу керек. Себеби халықтың өткен бир замандағы «әдил басшы», «әдил хан», «әдил бий», «әдил батыр», «әдил заман» ҳаққындағы алға илгерилеушилик пикирлери феодаллық жәмийетлик қурылыстың, дининиң мәплерин гөзлеу менен айтылатуғын болған Бунысыз ол дәуирде мүмкин де емес еди.

«ЕДИГЕ» ДӘСТАНЫ ҲАҚҚЫНДА

Қарақалпақ халқы басқа да қонсылас тууысқан халықлар сыяқлы өзиниң бай ауызеки халық дөретпелерине ийе. Әсирлер бойына халықтың дөреткен дәстанларында, ертеклеринде, нақылмақалларында, айтысларында, толғауларында өткен дәуірдеги оның күн-көриси, турмысы, дәстүрлери, дүньяға көзқарасы, тарийхының көркем сәуелениуи бериледи.

Қарақалпақлар өзиниң тарийхий айырмашылығына, көшинқоныуың ұзақ дауам етиуине байланыслы көркем-өнердің басқа түрлерине қарағанда ауызеки халық дөретпелерин сақлауы, рауажландырыуы бойынша анағурлым жоқары дәрежеде болған.

Ш. Уәлихановтың қарақалпақларды «Сахра бұлбиллери» деп атауында жан бар, онда айрықша мәни бар.

Дәстанлар қарақалпақ ауызеки халық дөретпелеринде үлкен орын ийелейди. Қарақалпақ халқының әсирлер бойына дөреткен ең ҳасыл поэзиясын «Алпамыс», «Қырқ қыз», «Қоблан», «Шәрьяр», «Мәспатша» дәстанларысыз көз алдына келтире алмайсаң. Солардың ишинде «Едиге» ниң өз алдына тутқан орны бар. Мазмунының турмысыйлығы, тарийхийлығы жағынан болсын, көркемлилиги, сөзлериниң тәсирлилиги жағынан болсын, өткен заманның қайғы-ғамын, дәртин, әрманларын шебер көрсетиуи жағынан «Едиге» ге теңлесетуғын дәстан жоқ десе болар еди.

«Едиге» халқымыздың сулыу хәм ҳасыл көркем дөретпеси. Онда өткен өмир барлық қарама-қарсылықлары менен шебер баян етилгені Әлбетте, оны ҳәзирги әдебият көзқарасынан бақалауға, қатнас жасауға болмайды, халқымыздың ҳәзирги тарийхынан қа-

рап көзқарас жүритиў де оған келиспейди. Себеби. «Едиге» XIV—XV әсирлердеги Алтын Орда ўақыяларын өзінше көркемлеп сөз етеди. Бул дөретпе тийқарынан сол дәўирдин жемиси, XV әсирдеги ноғайлы дәўириндеги жыраўлардың дөретиўшилиги солардың дүньяға көзқарасы шеберлик өзгешелиги менен қәлиплескен. Сонлықтан дәстандағы мифлик, диний феодаллық т. б. түсиниклердин хәммесин сол дәўир көзқарасынан шығып баҳалаў керек. Хәзирги дүнья илиминен хабардар китап оқыўшы орта әсирде дөреген фольклорлық дөретпелердеги өзине тән өзгешеликлерди дурыс уғынады деп ойлаймыз.

«Едиге» халқымыздың сүйип тыңлайтуғын дәстанларының бири. Оның қайғылы мазмуны тыңлаўшылардың көзлеринен ериксиз жас төккизген. Душпанлыққа ушырап, елинен айырылған Едигениң жат жерлерде жүрип айралық дағына күйиўи, хәмледар анасының ишинде қалған Нураддинниң тири жетимлиги, жалғызлығы, атасын излеўи—бул ўақыялардың хәммеси қосылып адам өмириндеги оғада аўыр хәм өткир, естен шықпас қайғыны аңлатып турады. Халық арасында «Едиге» ни бурында зор жыраўлар айтқанда күн бултласып, жаўын жаўған деген аңызлар бар. Бул ешейин айтылған гәп емес, бунда жан бар, себеби дәстандағы қайғы-хәсиреттиң басымлығы бунан дерек болса керек.

1) Жеке адамдағы сыйыныўшылық хәм тубалаў дәўириниң ақыбетлерине байланыслы «Едиге» дәстанын изертлеў мәселесине жетерли кеўил бөлинбеди. Деген менен қарақалпақ фольклористлери дәстанды жыйнаў хәм изертлеў мәселеси менен де шуғылланыўды умытқан жоқ. Мысалы И. Сағыйтовтың 1963-жылы басылған «Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы» китабында «Едиге» дәстанының әхмийети оның тарийхий қатнасы хәм фольклорлық дөретпе сыпатында тарийхтан өзгешелиги жөнинде баҳалы пикирлер келтиреди. Қ. Айымбетов өзиниң 1968-жылы басылған «Халық даналығы» китабында Ерполат жыраўға, ол айтқан «Едиге» дәстанына тоқтап жоқары баҳа берген. 1979-жылы басылып, университет студентлерине арналған «қарақалпақ фольклоры» атлы сабақлықтың «тарийхий дәстанлар» деген бөлиминде «Едиге» ниң дөреген дәўирине, мазмунына тоқталып, оның тарийхий қатнасы хәм өзгешелиги, жыйналыўы хәм басылып шығыўы ҳақында мағлыўмат берилген.

Бундай жумыслардың пайда болыўына атақлы эпос изертлеўши бурынғы СССР Илимлер Академиясының академиги Виктор Максимович Жирмунскийдиң 1958-жылы Москвада басылған «Некоторые итоги изучения героического эпоса народов Средней Азии», 1963-жылы Москва—Ленинградта басылған «Народный героический эпос», 1974-жылы Ленинградта басылған «Тюркский героический эпос» китаплары оғада үлкен дерек береді. Әсиресе ол «Тюркский героический эпос» китабының үлкен бир бөлегин

«Едиге» эпосына арнады, ол бул эпосқа илимий көзқарастан дурыс хәм объектив баға берди. «Едиге»ни изертлеуде оның пикирлерин толық басшылыққа алыуға болады. «Едиге» дәстаны қарақалпақтарда, қазақтарда башқұрттарда, өзбектерде, ноғайларда, татарларда, қырым татарларында т. б. халықтарда бар. Хәр бир халықта «Едиге» дәстаны өзине тән миллий өзгешеликке ийе хәм өз алдына халықтың көркем дәретпесин болып саналады. Олар бир-бири менен қандай да бир сюжетлик ұқсаслыққа ийе болған менен хәр қайсысы өз алдына пүтин бир дәретпе сыпатында көрinedи. Хәтте бир халықта бар вариантларының өзи де хәр қыйлы айырмашылықтар менен бериледи. Биринши мәртебе илимде «Едиге» дәстанының қарақалпақша версиясының тилге алынуы Ч. Уәлихановтың аты менен байланысly 1903-жылы Петербург университетиниң студенти И. А. Беляев Шымбайда туратуғын Бекимбет жыраудан «Едиге» дәстанын жазып алып, 1917-жылы Ашхабадта шығатуғын «Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока» деген топلامының 3—4 томында қарақалпақша хәм өзиниң аудармасында русша бастырып шығарады. Қ. Айымбетов 1934-жылы Ерполат жыраудан «Едиге» дәстанының бир вариантын жазып алып, ол 1937-жылы басылып шықты. Қарақалпақ фольклористлери тәрепинен 60—70-жыллары «Едиге» дәстанының Өтенияз жырау, Қыяс жырау, Жанназар жырау, Есемурат жырау, Жумабай жырау, вариантлары жазылып алынды. Бул қолжазбалар Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң қолжазба қорында сақланады. Хәр бир жырау «Едиге» дәстанын өзинше өзгешеликтер менен жырлайды. Ерполат жырау варианты бойынша дәстанның мазмуны төмендегисе:

Қубыр деген әулийде Баба Түкли Азиз деген киши жасайды. Перилер үш кептер болып, хәр жылы усы жердеги булаққа келип шомылатуғын еди. Баба Түкли Азиз олардың кийимлерин урлап, биреуинди маған таслап кетсен кийимцизди беремен,—дейди. Перилер қайыл болып, оның алдына шәрт қояды. Баба шәртти бузып қояды. Перн бабаға: «Мен саған жоқ, ишимде алты айлық бала бар, сол баланды пәлен күни пәлен деген дарақтың түбинен тауып ал»—деп ушып кетеди. Бул баланы Туман хожа деген кишиниң шорысы тауып алады. Баланың атын Тоқтамыс ханға қойдырыуға барғанда «Файып бала хандики» деп баланы хан алып қалып, атын Едиге қояды. Едиге камалға келип, хан жылқысын бағып жүргенде Тоқтамыстың хаяллары менен мәлеллесип, ұзирлердин сөзлерин тыңламай Сатемирдин елине шығып кетеди. Сатемир Едигени жақсы қабыл етеди. Оны Ақбилек атлы қызын зорлап алып кеткен Әлип дәўге қарсы жибереди. Едиге дәўди өлтиреди. Ақбилекти хаяллыққа алады. Әлип дәў Едигениң бөлеси болып шығады. Тоқтамыстың журтындағы Едигениң хаялынан

Нурадин атлы ул тууылады. Тохтамыс үзирлердің сөзине ерип, Нурадин өлсин деген мақсет пенен узақ жолдағы Соппаслы Сыпыра жырауды әкеліуге жумсайды. Нурадин аман-есен жырауды хан сарайына әкеледи. Нурадиннен қәуіпленип хан зыяпатында өлтирмекши болады. Бирақ Едигениң Аңғысын. Тыңғысын деген жораларының жәрдемі менен Нурадин өлмей қалады. Ол Сатемирдің журтына, атасы Едиге тәрәпке қашырылады. Сатемир хан, Едиге менен Нурадин қосылып, олар Тохтамыс ханға қарсы атланыс жасайды. Дәстанда Нурадин Тохтамыс ханды өлтиреди. Едиге менен Нурадин мәлеллесип, Қаратийин Әлиптиң ғарғысы менен Нурадиннің қамшысының бауы үзіліп кетип Едигениң оң көзіп шығарады. Өзің айыплы есаплаған Нурадин атасына бара алмай, шет-шебирлерде жүреди. Кенжебай үзир Едиге менен Нурадинди жарастырады. Бір мүшеси кем болса да хан бола алмайды деген китаптың рәуияты бойынша Едиге тахтты Нурадинге тапсырады. Дәстан усылай тамам болады.

Дәстанның баслы қахарманлары Едиге, Нурадин фольклорлық жобада сүүретленген қахарманлар турмыс ҳақыйқатлығы менен де беккем байланысып атыр. Едигениң перийден тууылуы, Нурадиннің кишкентайдан ержүрек, батыр болып жетилисуи, Едигениң Қаратийин Әлип дәуди өлтириуи қусаған эпизодлар, сондай-ақ Едигениң жылқының пийри дәрежесине көтерилиуи ямаса үзирлердің ортасына түсип қалған Нурадинди бабасы Түкли Әзиздің қара-қус болып үйдің шаңарағынан алып шығыуы қусаған эпизодлар дәретилген.

Биз турмыс ҳақыйқатлығы дегеннимизде бул ҳақыйқатлықты тарийх ҳақыйқатлығы менен теңлестиріуден аўлақпыз. Дәстанның дәретіушилері бул ҳақыйқатлықты өзлеринше қурастырғанын байқаўға болады. Дәстанның сюжетлик қурылысында да, композициясы менен образларында да, сондай-ақ оның көркем тилинде шын мәнисинде халықтың классикалық фольклорының үлгиси берилген. «Едиге» тарийхий дереклерге сүйенилип дәретилген дәстан болған менен оны тарийхий жылнама деп айтыўға болмайды. Тарийхий дәуір, тарийхий ўақыялар, тарийхий адамлар дәретіушилердің қыялында соншама қайта исленип, соншама басқа бояўда берилген, солардың көширмесі деў пүткиллей ҳақыйқатлыққа туўра келмейди. Мысалы, тарийхий хужжетлер бойынша Едигениң атасы—Әмир Балтычақ деген Тоқтамыстан бурынғы Темир Малик деген ханның мәхреми. Ал дәстанда Едигениң атасы Баба Түкли Әзиз деген әулийе, анасы перий қызы т. б.

Дәстанда тарийхий ўақыялар, тарийхий адамлар дәстанды дәретіушилердің көзқарасына байланыслы сүүретленеди. Олардың дүньяға көзқарасында биринши гезекте жақсылық пенен жаманлық, ақ пенен қара, адамгершилик пенен бузықлық, сақыйлық пенен сықмарлық, даналық пенен ақмақлық, күшлилик пенен әз-

зилик, тапқырлық пенен топаслық қысқасы хәр бир нәрсенің де тарийхый дәллиги, тарийхый избе-излиги сақланбайды.

Мысалы, XIV әсирдиң ақыры XV әсирдиң басында өмир сүрген Тоқтамыс, Едиге, Нурадин, Темирге байланыслы тарийхый ўақыялар дизгин былай қойылып, дәстанда Тоқтамыс пенен Едигениң Нурадинге қатнасы Едиге менен Темир қатнасықлары, Едиге, Нурадин, Темирдиң Тоқтамысқа атланыслары, Едиге менен Нурадин арасындағы қарама-қарсылық оның шешилиўи—булардың хәм-меси дәреткен шайыр-жыраўлардың ойлап табыўынан, көркем қурастырыўынан туўған.

Деген менен сол дәўирдиң тарийхы, Тоқтамыс, Едиге, Темир, Нурадинге қатнасы бар ўақыялар, Алтын Орда ханларына, мырзаларына тән болған феодаллық талас-тартыслар, Алтын Орданың қулаў дәўириндеги қарапайым халықтың аўхалы, хан сарайындағы ала аўызлықлар, хәтте ханлыққа ата-баба тартыслары—булардың хәммеси тарийхтан да жанлы хәм көркем етип сүүретленеди.

«Едиге» дәстанының басқа қарақалпақ дәстанларынан айрықшалығы бар. Мысалы, «Қырқ қыз», «Қоблан», «Алпамыс» дәстанларында тийкарғы гүрес сыртқы жаўларға, басып алыўшыларға қаратылған, ал «Едиге» де тийкарғы гүрес тек ел ишиндеги зулым патша менен әдил батыр арасында барады, сыртқы жаў хәққында гәп болмайды. Дәстанның қарақалпақ версиясында Едигениң басқа еллерге атланысы жөнинде бир аўыз сөз жоқ.

«Едиге» өзиниң мазмуны хәм жанрлық өзгешелиги бойынша тарийхый дәстан, соның менен бирге оны тарийхый-қаҳарманлық дәстан деп те атаў мүмкин. Ол XIV әсирдиң басындағы ўақыяларды жыраўлар көзқарасынан көркем баянлайды. Дәстанның дөреген дәўирин XV әсирге жатқарыўға болады. Бул тарийх көзқарасынан туўра келеди. Бирақ халық дәстанларында сондай бир өзгешелик бар. Соңғы дәўирде дөреген дәстанларда да ертедеги мифлердиң қосылып сүүретлениўи ушырасады. Мысалы, буған гүмансыз XV әсирде дөреген «Едиге» дәстанында әўлийелердиң, пирлердиң, перилердиң дәўлердиң сөз етилиўин хәм олардың тарийхта болған адамлар менен байланыстырылып сүүретлениўин көрсетиўге болады.

Академик В. М. Жирмунскийдиң көрсетиўи бойынша «Едиге» дәстанының тарийхый дереклери XIV әсирдиң ақыры XV әсирдиң басындағы феодаллық талас-тартыслар болған. Алтын Орда ханы Тоқтамыстың Орта Азия хүкимдары Темир менен таласы, усы таласта Темир тәрәпине Едигениң хәм Қутлық-Темирдиң қосылыўы бул дәўирдеги ўақыяға өзіншелик береді. 1395-жылы Тоқтамыс қулатылғаннан кейин Едиге майда Алтын Орда ханлықлары-

ның басында турып, Алтын Орданы нығайтуға, оның құдиретін күшейтуіге хәрекет қылады. Тоқтамыс 1406-жылы Сибирьде Тюмень қаласында өлтириледи. 1412-жылы Сарайға Тоқтамыстың балалары басып киргеннен кейін Едиге хуким етиў мүмкиншилигинен айрылады. Сарайды таслап кетип, өз ноғай улысларының арасына барып, балаларының душпанларына қарсы урысқа қатнасады. Едиге 1420-жылы Қадирбердиге қарсы урыста қазаланды.¹

Соның менен бирге В. М. Жирмунский халықтың ядында Едиге басқарған сыртқы сиясат бойынша ұақыялардың сақланбағандығын, мысалы, 1399-жылы Ворскле дәрьясының бойында Едигенің уллы Литва князи Витовт үстинен жеңиске ерисиўи, 1408-1409-жыллары оның Москваға ислеген қолайсыз хэм нәтийжесиз жүрислери т. б. Сондай-ақ эпос ишки сиясат бойынша Алтын Орда ханы менен Темир ортасында жәнжеллерди билмейтуғынын көрсетеди. Эпос Тоқтамыс пенен Едиге арасындағы қатнасты зулым хан менен әдил батыр ортасындағы жеке қарама-қарсылықлар баян етилетуғынын, эпоста баян етилген тарийхий ұақыялар фольклорлық жобада берилгенин атап өтеди.²

XV әсирде дәретилип, 500 жыл шамасында халықлардың рухий дүньясында беккем орын алған «Едиге» дәстаны XIV—XV әсирлер тарийхын, улыўма усы дәўирдеги мәдениятты үйрениўде оғада әҳмийетли. Дәстанда феодаллық дәўирдин қарама-қарсылықлары қосымтасыз тәбийий ҳалында көркем баян етилген.

Әлбетте, «Едиге» дәстанының пайда болыўы хэм қәлиплепсиўинде 500 жыл даўамында көп ғана атақлы жыраўлардың үлес болғанлығы гүмансыз. Қарақалпақ версиясының топланыўында бизге белгили әсиресе Нурабылла жыраўдың, оның шәкиртлериниң роли айрықша. Бул жерде баспаға усынылып отырған «Едиге» ниң Ерполат жыраў, Қыяс жыраў вариантлары айрықша қызығышылық туўдырады.

Ерполат жыраў Рамберди улы 1861-жылы бурынғы Шымбай, хәзирги Кегейли районы аймағында туўылған. Ерполаттың тийкарғы устазы қарақалпақлардың атақлы жыраўы Нурабылла болған. Ерполат оннан «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге», «Шора», «Шәрьяр» дәстанларын үйренген. Солардың ишинен ең жақсы көрип айтатуғын дәстаны «Едиге» болған. Себеби оның устазы Нурабылла да бул дәстанды оғада сүйип айтқан. «Едиге» дәстанының хәзирги қолда бар нусқасының топланыўында Нурабылла жыраўдың роли, оның шәкиртлериниң айтыўына қарағанда оғада уллы болған. Нурабылла «Едиге» ни айтқанда «күн бултласып, жаўын жаўған» деген аңызлар да оның бул дәстанды айрықша

¹Вопросы изучения эпоса народов СССР. Изд. АнССР. Москва. 1958.

²Сонда. 50-бет.

айтқаны менен байланысly болса керек. «Едиге» дәстанының хәзирги қолда бар вариантларының ишинде Ерполат жырау варпаны ең бақалыларынан есапланады. Уақияның анықлығы, композициясының тутаслығы, көркем сүүретлеудің шебер құрастырылығы бойынша Ерполат айтқан «Едиге» дәстаны қарақалпақ фольклорының классикалық дөретпеси болып есапланады.

Ерполат жырау қарақалпақ дәстанларының шебер атқарыушысы сыпатында кең мийнеткеш халыққа танылды. Оның дәстанларын халық сүйип тыңлайтуғын еди. Жеке адамға сыйыныушылық дәуиринде орынсыз айыплаулар менен азапланды, қамалды да. Ол 1938-жылы дүньядан өтті. Жыраудың аты, ол айтып қалдырған дәстан халық жүрегинде мәңги сақланады.

«Едиге» көркемлик өзгешелиги жағынан қарақалпақ дәстанларының ишиндеги ең сулыуларының бири болып есапланады. Әсиресе оның көркемлик жақтан ең бақалы вариантларының дөретилиуинде хәм қағаз бетине түсирлипп, китап болып басылыуында атақлы қарақалпақ халық жырауы Ерполат Рамберди улының дөретіушилик хызмети оғада уллы.

Хәзирги заман қарақалпақ жырауларының ең атақлысынан биреуи Қыяс жырау (1903—1983) болды. Ол Нурабылла, Турымбет Абдирасуули Ерполат қусаған жыраулардан көп тәлим алған. Бегмурат деген жырауға шәкирт болған. Оның репертуарында «Алпамыс», «Мәспатша», «Шәрьяр», «Қырық қыз», «Бозуғлан» «Қурбанбек», «Едиге», т. б. дәстанлар бар. Ол өзиниң репертуарына «Орманбет бий», «Посқан ел», «Ақмақ патша», «Айдос бий», «Шежире» қусаған дөретпелерди де киргизген. Соның менен бирге ол көп ғана термелерди биледи, өзи ядыннан қосық шығара алады, шайыршылығы бар, нағыз сууырып салмай жырау еди. Оның «Қобыз термесин» атлы топламы да басылып шықты. Ол қобызда 40 қа шамалас намаларды шертетуғын еди. Олардың ишинде «Нама басы», «Жолшы», «Терме», «Жортыулы», «Шоласқан», «Ерман нама», «Көз айдын», «Айға шап», «Қаныгүл», «Толқын», «Шаңкөтнама», «Көсе қосжан», «Келте толғау», «Уллы Зибан», «Асырым», «Шербейит», т. б. намалар бар. Қыяс жырау шын мәнинде қарақалпақ халық поэзиясының оғада уллы талант ийесин еди. Дәстанларды сулыу жырлауы менен, сууырып салмайлық уқыбы, сазы, дауысы, сөзиниң жупкерлесіуи менен Қыяс жырау өз заманласларынан айрылып туратуғын еди.

Қыяс жыраудың баспаға жиберилип отырған «Едиге» дәстаны қарақалпақ дәстанларын толық хәм көркем атқарыудың ең айқын мысалларынан есапланады. Оқыушы Қыяс жырау топлаган «Едиге» дәстанының вериантын оқып отырып, хәр бир эпизодтың толық хәм көркем сүүретлениуин байқайды. Қыяс жырауға тән болған көркем сөзге шеберлик ол берген варианттан бастан ақырына сезиледи. Фольклорға тән болған көп варианттылық, көркем сүү

ретлеу құраллары менен жыраудың атқаруы шеберлиги Қыяс жырау вариантында көзге тасланады.

«Едиге» дәстанында толып атырған образлар дизбегін байқаймыз. Ели, халқы, туған жерін сүйетуғын, хәр қандай теңсізлікке, зулымлыққа қарсы туратуғын, хадаллыққа, адамгершілікке бас ийетуғын, мәртлікке, батырлыққа басын байлаған Едиге хәм оның улы Нурадин дәстанда тийкаргы орын ийелейди.

Хан тахтында отырған, өзіннің тахтын сақлап қалыу ушын барлық нәрсени ислеуге хәрекет еткен, өзи қәуипленген батырларды шетлетиуге урынған, гейде әдил болғысы келип, гейде өтирик өсекке де берилген Ағай бий Тағай бий хәм басқа бийлерине исенип, кеўлине не келсе соны ислеуге хәрекет еткен Тоқтамыс хан әдиллікке умтылған батырлардың бас жауы болады. Еки жүзлі, еки сөзлі үезирлердің образы дәстанда Кенжембай арқалы оғада айқын бериледи.

Едигениң хаяллары Қарашаш, Ақбилек қарақалпақ халық поэзиясы материалында орта әсир хаял қызларының ең жарқын образларын береді. Ал Едигениң жан дослары Аңғысын менен Тыңғысын шын мәнісінде дослықтың мысалларын көрсетеді.

Дәстанда Сатемір образы да өз алдына сүүретлениуін тапқан. Бир жағынан перзентинен айрылған ата, Әлип дәуден жәбир көрген адам болып сүүретленсе, екіншиден уллы патша, Едигениң қайын атасы, оған Тоқтамысқа қарсы гүресте жәрдем берген адам болып сүүретленеди.

Дәстанда шебер құрылған қарама-қарсылық жағдайлар көп. Солардың бири әзелий душпан Кенжембайдың үйретиуін менен Тоқтамыстың Нурадинге аталған қызы Тыныкейдин Едигеге айтқан «Ә жезде, бир уяда еки палапан ғаз едик, биримизди аттың, биримизди ата алмадың, я оқты түүестің бе, я болмаса қартайдың ба?»—деген сөзлері менен Едигениң қудай урып алжасыуы, бул шермендешілікке шыдамай Нурадиннің елден шығып кетиуін, әсиресе ашыұланып кетип баратырып, атқа урған қамшысының үзілип кетип Едигениң оң көзін шығарыуы, Қаратийин Әлип дәудің ғарғысының келиуін қыйыстырылған оялар.

Дәстанда «Едиге» ниң тек өзине тән нақыл-мақаллар менен афоризмлерди көреміз. Мысалы, «кисиниң тоны киршидди, кисиниң аты тершилди», «ашыған екен шелегин, қаңсыған екен шапшағың», «танымаған жерде бой сыйлы», «таушанның туған ботасы ысық көринер көзине», «хәр ким елинен айрылса, қандай арыслан болса да жеккелик келер өзине», «барарына жери жоқ, батарына көли жоқ». «Буйрықсыз тикен кирмес, бийәжел адам өлмес», «Қәдигим бар, қәүпим зор», «Узын жолдың ушы едим, қыспашықлы қысқа өлим, айланыш емес төте өлим, кеште емес ерте өлим, хаулық па кеўлим, хаулық па, шоршын ба шийрин жаным», «Еки аяқлыда бөле татыу, төрт аяқлыда бота татыу»,

«Азығы бар ма бөриниң, парталы бар ма бөриниң, бөри азығы, ер азығы», «Қырық күн баққан арықты, бир күн урындырған өлтирер», «Тойға барсаң бурын бар, бурын барда бурын қайт, урыс болар соңғысы, урлық етсең жекке ет, айғақ болар бириси, кешиў кешсең бурын кеш, ылай болар изгиси», «Күни питкен күнликши көнегин сырттан сорайды, қиси есиги тоң тезек, еритпеге ер керек.»

«Едиге» дәстанына эпиграф болатуғын мына қатарларда қанша терең мәни, қанша көркемлик бар дейсиз.

Едил қайда, ел қайда
Елге жетер күн қайда,
Жалаң аяқ сорлыға,
Тикенексиз жол қайда.

XIV—XV әсирлердеги күнликшиниң күнин дәстан соншама айқын, сонша көркем сүўретлегенине сер салыңыз:

Күнликшиниң күни питпей,
Көпегин қолдап береме,
Баяры хызмет буйырса,
Бармайман деп айтпаға
Ерик өзінде болар ма.

«Едиге» дәстанының терең тамыр урып кеткен халықлығы бөринен де сол дәуірдеги тарихый қақыйқатлықты өзінше көркем сүўретлегенинде ғана емес, ал сол дәуірдеги адам турмысын, адам тәғдириң оның бай, рухый дүньясын қалай болса солай, оның әрманлары, тилеклери менен қоса жырлай алыўында. Халық өз дәстаны «Едиге» де өз турмысын, өз тәғдириң, өз ойын көрген. Сонлықтан да оны сақлаған, жырлаған, көздиң қарашығындай қәдирлеген.

«Едиге» дәстанында әсирлер бойына қәлиплескен қасыл ой-пикирлер, елди халықты сүйиў, туўған жерди теберик қылыў, әдиллик тәрәпинде болыў, зулымлыққа қарсы турыў, батырлықты, мәртликти, төреликти жырлаў, ҳүрметлеў, халықты қара күшке қойыў, даналыққа бас ийиў—булардың хәммеси бизиң күнимизде де өз әҳмийетин жойылтқан емес.

Халқымыздың руўхый дүньясының қасыл сөз ғәзийнеси болған «Едиге» дәстаны халық арасында неше әсирлерден бери қалай қәдирленип сақланған болса, мәдений мийрасқа жаңаша қатнас пайда болған бизиң дәуиримизде, халықтың ең сүйикли көркем дәретпеси сыпатында өзиниң жасаўын биротала мәңгилестиреди.

«ЕР ШОРА»

«Ер Шора» дәстаны да көп ғана түрк тиллес халықларда ушырасады. Бул дәстанның қарақалпақша версиясының дәслепки варианты А. Диваев тәрәпинен жыйналып хәм баспаға таярланып, 1922-жылы Ашхабадта «Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока» деген топламның 4-томында «Шура сын Нарик батыра» деген атпенен русша басылып шығады.¹ Соңғы жыллар дауамында қарақалпақ фольклористлери тәрәпинен жазылып алынған «Ер Шора» дәстанының Есемурат жыраў, Өтенияз жыраў, Сейитжан жыраў, Кәрам жыраў, Жанназар жыраў вариантлары бар.²

А. Диваев жәриялаған «Шора» дәстанының мазмуны төмендегише: Тама урыуынан Нарик деген батыр өзиниң тууылған қаласы Қазаннан ағайинлери менен жәнжеллесип, Үргенчке Ақшаханның қарауына көшип келеди, ханға жаранып оның хызметинде болады. Бир күни хан саяхатқа кеткенде тахтын Нарикке берип кетеди. Ханның бир тазысы болады, өзи кеткенде бул тазыны хеш кимге бермеуди Нарикке тапсырады. Нарикти тыңламай ханның адамлары тазыны аңға алып кетеди. Аңда ханның тазысы қоян қууып жүрип жоғалады. Нарик оны излейди. Сөйтип жүрип ол таудың қарнындағы алтынға жолығады. Оннан көтергеннинше алып, бир жерге жасырады. Тазыны сораған хан Нариктиң алтын тапқанына қууанады, оны хошаметлейди. Ақшаханның жақынлары Нарикти күнлейди. Нарик Ақшаханға ұатанына кететуғынлығын айтады. Ақшахан Нарикти иркип қалыуды ойлайды. Меңли-сулыұ деген қыз Нарикти иркип қалады, солай етип, Нарик батыр Меңлисулыұға үйленеди. Нариктиң душпанлары оны Шангерей ханның журтына жумсап, өлтиргиси келеди, Меңли-сулыұды Ақшаханға алып бериуди ойлайды. Нарик сырды билип, Шангерей ханның журтына кетпей қалады. Меңли-сулыұға келген Ақшаханға Меңли-сулыұ «қасқыр жеп тыртық питкен байталды көрип», Арысланның «мен басқаның қалдығын жемеймен»—деген сөзлерин тымсал етип, «О патшайым, қалдықтан арыслан жеркенгенде, Нариктиң қалдығын сизге пайдаланыуға бола ма?»—деген сауал қояды. Хан сөзден утылған, Нарик солай етип, өлимнен қутылған. Айы-күни жетип, Нариктен Меңли-сулыұ ул тууып, атын Шора қойған. Шора жасынан батырлықтың жолып қууады. Ата-анасының журтын излеп кетип, Қазанға атланады. Оның дөгерегине бир қанша ноғай батырлары да жыйналады. Жолда Шора Орманбет бий ұақыясынан хабары бар Арыұ Мақтым деген қызды ушыра-

¹ Гейпара ҳужжетлерде 1925-жылы Оренбургта басылған дейди.

² Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының китапханасының қол жазбалар қоры №Р—139.

тады, оған өзиниң Қазанға баратырғанын айтады. Қыз жолдың қыйыншылықтарын айтады. Шора Қазанға «Қар жаўмақ түүе, қан жаўса да» баратуғынын айтады. Ол Қазанға барып, душпанлар менен қатты урыс жүргизеди. Дәстан Шораның душпанларын жеңип, Үргенчке қайтып келиўи менен тамам болады.

Шора тарийхта болған кисилер. Илимпазлардың тастыйықлаўынша, әсиресе А. К. Боровковтың көрсетиўинше еки Шора болған. Бириншиси 1546-жылы Қазанда өлтирилген, рус жылнамаларында ушырасатуғын Москва партиясының белгили тәрепдары Чюра Нарыкович. Екиншиси 1500-жыллары рус жылнамаларында ушырасатуғын рус купецлерине топылыс жасап отырған Азов бойы далаларының баспашыларының баслығы Чора «Қара Чора»¹. Ҳақыйқатында елеге шекем «Ер Шора» дәстанында сөз етилген Шораның қайсы Шора екени шешилмеген хәм шешилиўди талап қылатуғын мәселелердин биреўи.

* * *

Тарийхый дәстанлардың ишинде «Дәўлетиярбек» эпосы үлкен қызығыўшылық туўдырады. Дәстан XVIII әсир уақыяларын қамтыйды хәм усы дәўирде Қоңыратта туўылып өскен, қахарманлық ислер көрсеткен шайыр, батыр, сазенде, шабандоз Дәўлетиярбектин өмирбаянына арналған.

Хорезм оазиси халықларының арасында, соның ишинде қарақалпақларда баспаға басылмай, тек қолжазба түриндеги дәстанларды, олардың жазба хәм аўызша вариантларын ушыратамыз. Солардың биреўи XVIII әсирде хәзирги Қоңырат районының аймағында дөретилген «Дәўлетиярбек» дәстаны. «Дәўлетиярбек» дәстаны көптен бери қарақалпақ әдебиат изертлеўшилериниң дыққатын өзине аўдарып келеди хәм бул дәстан қарақалпақлардың түп дөретпеси екенлиги ҳаққында ҳеш қандай гүман жоқ екенлигин айтыў керек.

Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң китапханасында «Дәўлетиярбек» дәстанының төрт варианты сақланады. Урыстан бурын 1930-жыллары Сәдирбай Мәўленов хәм Шәмшет Хожаниязовлар тәрепинен Қаражан бақсы Қабуловтан «Дәўлетиярбек» дәстанының биринши варианты жазылып алынған.² Олардың ишинде 1960-жылы Қоңырат районының аймағында фольклорлық экспедицияда болғанымызда «Қоңырат» колхозын-

¹ Вопросы изучения эпоса народов СССР, Москва, 1958. 89-бет.

² Өзб. Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының китапханасы қолжазбалар қоры. Араб шрифтиндеги түп нұсқасы Р—П, инв. 1186. латын хәрибише көширмесі Р—11, инв. 1111.

да жасаушы Ешмурат деген кисиден алынған дәстанның қол жазба нұсқасы пүтинлиги, халықлығы жағынан айрықша қызығыушылық туудырады. Хәзирдин өзінде дәстанның пайда болған орны Қоңыратта бизлердин анықлауымызша бизлерге белгилиси, адамлардың қолында «Дәўлетиярбек» дәстанының төрт-бес қолжазбасы сақланады. Сондай-ақ Қарақалпақстан аймағында «Дәўлетиярбек» дәстанын ауызша атқаратуғын бақсылар да көп болған. Усындай ауызша вариантлардың биреуи 1969-жылы Қоңыратта жасаушы бақсы Нарбай Қошекеновтан жазылып алынып, «Әмиўдәрья» журналының 1970-жылы №7 санында басылып шықты.

«Дәўлетиярбек» дәстанының дөреген жери хәзирги Қарақалпақстанның Қоңырат районының аймағы. Дәўлетияр Балғалы урыуынан белгилі тарийхый адам, шайыр хәм батыр болған киси. Ол XVIII әсирдин екинши ярымында жасаған. Дәўлетиярдың әкеси Қоңыратта белгилі найып болған, оны Ешмурат найып деп атайды екен. Дәўлетиярдың Сархуш деген атақлы шапқыш аты болады. Ол жүйриклиги менен пүткил Хорезм оазисине даққын жаяды. Дәўлетиярбектин Сархушын қарақалпақ шайырлары объект етип алады. Хийўа ханы Асфандияр Сархуштын хабарын еситип, өзине алмақшы болып, ең жақын адамларының бирин Қоңыратқа жибереди. Қоңырат хәкими Хийўадан келген ханның ўәкили менен бирге Дәўлетиярбектен ханға Сархуш атын берийди сорайды. Дәўлетияр ханға атын бермейтуғынлығын айтады. Олар Дәўлетиярға хұжим етип, зорлық көрсетпекши болады. Ашыўы келген Дәўлетияр әдилсизликке шыдай алмай, ханның зорлығына көне алмай, атты күш пенен алмақшы болған хан ўәкилин өлтиреди.

Ханға жаманатлы болып, жигитлери менен Қоңыраттан шығып кетеди. Атасының досты түркмен елинің белгилі адамларынан биреуи Мәмеджан сәрдардың журтында өзине баспана табады. Дәўлетиярбек жигитлери менен бирге түркмен елинің жаўы—Иран шахларына қарсы әдиллик, азатлық, ғәрезсизлик ушын урысқа қатнасады. Дәўлетияр өмириниң ақырына шекем патриотизм, еркинликти сүйий, ғәрезсиз жасаў идеяларына садық болып қалады, халықлар дослығын көздин қарашығындай сақлайды, бир миллет пенен екинши миллеттин дослығында үлкен жәрдемди сезеди.

Түркмен елинің жаўына өз елинің жаўындай қарап оған қарсы Дәўлетиярбектин атланысы оны тарийхтағы ең унамлы қахарманлар дәрежесине көтереди. Дәўлетиярбек бәрхама хәм барлық жерде халық ғамын ойлайды, азап шеккенлер хәм қорлағанлар тәрәпинде болып гүрес жүргизеди. «Дәўлетиярбек» дәстанының қысқаша идеялық мазмуны да, хәқыйқат болған тарийхый ўақыя да усундай.

Халықлар мәдениатының өз-ара тәсири нәтийжесинде хәзирги дәўирде улыўма илимде тастыйықланғанындай, эпос өзиниң бел-

тили бир халыққа тийислигин, жойытпастан қоңсылас халыққа тийислигин, жойытпастан қоңсылас халықларда да миллий версияларының пайда болыуына негиз салады. «Алпамыс», «Гөрүғлы» қусаған дәстанлардың миллий версияларының пайда болыуы усындай. Ески ўақытта дөреген дәстанлардың қайсы халықта негизи салынғанын анықлау қыйын, Ал XVIII әсирдин екінши ярымында жазба түрде пайда болған «Дәўлетиярбек» дәстанының қай жерде, қашан, ким тәрәпинен дөретилгенлиги айқын нәрсе. «Дәўлетиярбек» дәстанының басқа халықларда ушырасқан барлық версиялары дәслепки рет Дәўлетиярбектиң өзи тәрәпинен дөретилгенлиги ең тийкарғы Қоңырат версиясы тийкарында пайда болған. Бирақ та соның менен ҳәр бир эпостың миллий версиясы, егерде ол миллий версия дәрежесине көтерилген болса әлбетте, ол биринши түп нусқаның тәкирарланыуы емес, өз алдына дөретпе болып есапланады. «Дәўлетиярбек» дәстанының түркмен версиясы ҳаққында усындай пикирди айтыу мүмкин ҳәм оның өз алдына миллий версия ретинде қәлиплескенлигине ҳеш қандай гүманланыуға болмайды.

«Дәўлетиярбек» дәстаы XIII әсирдин тарийхын, ҳақыйқый адамның орнын сөз еткенликтен эпос бойынша барлық материалды тереңнен үйрениу менен өзбек, түркмен, қарақалпақ версияларының өзгешеликлерин, бир-бири менен байланыс тамырларын ашыуымыз керек. Бул мәселеде бирлесип ойласатуғын да, ислейтуғын да жумыслары аз емес.

Тарийхый дәстанлардың жәмийет өмириндеги тутқан орны, бул жанрдағы дәстанларда тарийхый ўақыялардың сүүретлениу өзгешеликтери, тарийхый ўақыяға әпиўайы халықтың көзқараслары, олардың көркем дөретпе иретиндеги идеялық ҳәм эстетикалық әҳмийети еле де изертлеу жумысларын тереңлетиу ўазыпаларын жүклейди.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ДӨРЕТИУШИЛЕРИ ҲӘМ АТҚАРУУШЫЛАРЫ

Қарақалпақлар аўыздан-аўызға көшип, әўладтан-әўладқа өтип киятырған аўызеки халық дөретпелериниң бай түрлерине, халық дөреткен музыка мәдениятына, ғайры нағышлыққа көркем-өнердин басқа да халықлық түрлерине ийе болды. Таўарға нағыш ойыу ағашқа нағыш ойыу, зергерлер, жүн, жипектен тоқыу қусаған қол өнери ислери—булардың ҳәммеси олардың көп тараўлы көркем-өнериниң мазмунын қурады. Қарақалпақ халқының бай көркем-өнери өзиниң дөрелиуи, қәлиплесиуи жағынан жәмәәтлик дөретиушиликке тийкарланды. Ҳәр қандай жәмәәтлик дөретиушиликтиң тийкарын дөретиушилик қурайды. Жәмәәтлик дөретиушилик шын мәнисинде халықлық көркем-өнердин белгилеринен есапланады. Әсиресе, бул жағдай қарақалпақ халқының

революциядан бұрынғы көркем-өнерин сөз еткенде анығырақ сезиледи. Халық арасынан шыққан сөз шеберлері—жырау, бақсылары, сазенделер, шеберлер көп жағдайда өзлерінің жеке өзгешеліктеріне қарамастан қабыл етилген дәстүрий ұақыялардың тәсірінде қалып барады. Соның менен олар дәстүрий ұақыялардың ешейін бір тәкирарлаушысы болып көрінбестен, өзлерінде «вариантлар» жасау мүмкиншилигіне де ие болады.

Халық дөреткен дәстанлардың қәлиплесіуінде мазмуну хәм формасы жағынан пүтин бир дөретпеге айналыуында халықтың арасынан шыққан жырау-бақсылардың роли күтә үлкен. Себеби, дәстанларды оның атқарыушыларыңан бөлип алып қарауға болмайтуғынындай, жырау-бақсылардың да шеберлік қәсийетлерин дәстанның көркемлик өзгешеліклеринен айырып таслауға болмайды. Қарақалпақ халқының әсирлер бойы дөреткен поэтикалық дөретпелеринде, оның барлық үлгилеринде бул булақлардың дәрьяға айналғанындай дәрьялардың көлге, көллердин теңиз құрағанындай болып кеткен. Қарақалпақ фольклорын дөретіушілер хәм атқарыушылар халық шайырлары, жырау-бақсылар, жууабый, шешен, ертекши, қатықулақ адамлар, қосықшылар, қыссаханлар. Қарақалпақ фольклорының барлық жанрына тоқтап отырмастан, оның ең үлкен жанрларынан биреуі—дәстанлар арқалы, дәстанның атқарыушылары, белгили дәрежеде дөретіушілері болған жырау-бақсылар дөретіушілигіне тоқтаймыз.

Қарақалпақ жырауларының әтә дәслепкилериниң аты Соппаслы Сыпыра жыраудан басланады. Ол атқарған дәстанлар менен бирге еле ел арасында оның «Ғаррыңман», «Хе Кенжембай, Кенжембай», «Жатыр едим ғаплетте» т. б. ушырасады. ХІІІ—ХVІ әсирлерде қарақалпақ дәстанларының көплек дөретилген дәуиринде сөзсиз көплеген қарақалпақ жыраулары болған. Не себептен олардың аты умытылып кеткени белгисиз. «Манас» тууралы жазған өзиниң изертлеуинде М. Әуезов «Манас» ты атқарыушы әййемги манасшылардың умытылғаны жөнинде айта келип, кейин ала «Манас» ты атқарыушылардың өзлеринин устазларының атын саналы түрде еске түсирмегенин белгилеп өтеди.¹ Бул жағдай хәр бир жырау дәстанды өзи атқарыушы есабында көрсетиу мақсетинде қарақалпақ дәстанларының атқарылуларында да болса керек. Бирақ Асан қайғы атына байланыслы материаллар, Жийренше шешен атына байланыслы шешенлик сөзлер, олардың аты менен қарақалпақлар арасында усы күнге шекем сақланып келеди.

ХVІІІ әсирде жасаған Жийен Жырау хаққында бираз аңыз мағлыұматлар бар. Жийен жыраудың устазының ким екенлиги тууралы хеш қандай мағлыұмат жоқ. Тек шамалау ретинде оның «Бозаман», «Қурбанбек», «Ерқосай», «Жазкелен», «Алпамыс»,

1. М. Әуезов «Киргизский героический эпос «Манас» I. М. 1961. 16-бет

«Қырқ қыз», «Хажыгерей», «Ерзийұар» дәстандарын атқарғанлығы хаққында пикирлер бар.¹ Жийеннің шәкиртлеринің қайсы жырау болғаны да белгисіз. Құрбанбай жырау «Қырқ қыз» дәстанының ақырында Жийеннің шәкирти ретінде Шаңкөтті т. б. көрсетеді. Халмурат XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басында жасаған жырау. Жийен менен екеуінің арасында 100 жылдан асламырақ дәуири бар. Жийеннен баслап бизге шекемги белгили жыраулардың арасындағы қатнас пүткиллей еле шешилмеген мәселе. Буны айтып отырғанымыз, қарақалпақларда жырау, бақсышылық, устаз хәм шәкирт болуу формасында рауажланған. Жырау болуу ушын устазға ериу, оннан пәтия алыу, устазын пир тутуу хәзирге шекем бузылмай келген дәстүр.

XIX әсирдин ақыры XX әсирдин бас гезинде қарақалпақ дәстанларының қарақалпақлар арасында кеңнен қолланылуы жағынан хәм жырау-бақсылар тәрәпинен жетилистирилиуи жағынан халық аузында сақланып келген материалларға қарағанда белгили бир дәуирди құрағанлығын айтуу керек. Усы дәуирде елеге шекем халық аузында умытылмаған ең үлкен халық жырау-бақсыларының аты сақланған. Булардың ең ирилери: Айтууар, Шаңкөт, Қабыл, Дүйсенбай, Турымбет, Байнияз, Нурабылла, Ақымбет Муўса т. б. Қарақалпақстанда Кеңес хәкимиятының орнауы нәтийжесинде бақсы-жыраушылықтың көрилмеген дәрежеде үлкен бир адым ислеуине мүмкиншилик пайда болды. Бир неше онлаған қарақалпақ жырау-бақсыларының ишинде ең үлкен сөз шеберлери есапланған Ерполат, Өгиз (Хожамберген жырау), Есемурат жырау, Құрбанбай жырау, Қыяс жырау, Жапақ бақсы, Ешан бақсы, Қаражан бақсы т. б. қарақалпақ халқының сөз көркем өнерининң әсирлер бойы тарийхын дәрәтиүдеги, соның менен бирге хәзирги дәуиримиздин мүмкиншилигине ылайық мәңги сақланады.

Шаңкөт жырау. Шаңкөт жыраудың тууылып өскен жери хәзирги Самарқанд ўәлаятының Нурата, Бухара ўәлаятының Кенимех районларының этирапы. Бирақ анық қайсы жерде тууылғанлығы ядта сақланбаған. Фаррылардың хабар етиуине қарағанда ол XIX әсирдин 80-жылларында шама менен 70 жасларында өлген. Шаңкөт жыраудың ата-бабалары XVIII әсирде Түркстаннан көшип келип орналасқан қарақалпақлардан. «Шаңкөт»—жыраудың лақабы, не ушын жырауды былай атағаны белгисіз. Шаңкөттин ата-бабаларында жыраушылықтың белгиси болған. Оның шын аты Досмухаммет.

Оның жасаған дәуири XIX әсирдин орталарына туўра келеди. Шаңкөттин қайсы жыраудан қандай дәстанларды үйренгени бизге хәзирше толық мәлим емес. Бирақ оның соңғы шәкиртлери

¹ Н. Дәўқараев. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri, Нөкис, 1961. 25-26 бетлерди қараңыз.

«Алпамыс», «Ер Ахмед хәм Ерназар», «Гөрүғлының туўылыўы», «Күнтуғмыш», «Малийка ҳайяр», «Толыбай—сыншы», «Шийрин-Шекер», «Әўезхан», «Дәлли айым» дәстанларын айтқан. Усыған қарағанда Шаңкөт усы дәстанларды жырлап қоймаған болыўы керек. Тилекке қарсы, басқа жырлаған дәстанлардың аты белгисиз. Шаңкөт жыраўдың ҳәзирги Қарақалпақстан аймағынан, сондай-ақ Бухара әтирапында көп ғана шәкиртлери болған. Шаңкөт шәкиртлерине ҳүрмет пенен қараған, сонлықтан оның устз аталыўында аты да кең жайылған. Шаңкөт халық дәстанларынан басқа көп ғана терме-толғаў, қосықларды да айтқан. Ғаррылардың айтыўынша Шаңкөт азлап саўаты бар адам болған қусайды. Айтыўларға қарағанда ол сол дәўирлерде Науайы, Физули шығармаларын оқыған. Бухара жыраўларының саўатлы болғанлығы, сондай-ақ олардың сөзин «китабий сөз» деп түсиниў қарақалпақ жыраўларынан жыйналған материаллардан белгиле. Бухара жыраўларының өмири хәм дәретпелериндеги бул өзгешелик ауыз-еки халық дәретпелери хәм жазба әдебият арасындағы байланыста, соның менен бирге халық жыраўлары менен халық шайырлары арасындағы байланысты ортаға қояды.

XIX әсирдиң екінши ярымы XX әсирдиң басында жасаған ең ири қарақалпақ жыраўларының биреуи—Нурабылла болған. Қарақалпақлардағы ең жақсы жыраўшылықтың белгиси өткен дәўирди еске түсиргенде ғаррылардың хабарлаўынша Нурабылланың аты менен байланыслы болған. Халық Нурабылланы күтә сүйип тыңлайтуғын болған. Еситкен ғаррылар оның жүдә жақсы жырлайтуғынын еске түсирип, «ылақтай маңырайтуғын еди», «жыраўдың бүлбили еди» деп айтысады.

Нурабылласыз үлкен тойлар өткерилмеген, қызлар узатылмаған ўақытлары да болған. Сондай-ақ ол усы той-мерекелерде хызмет атқарыў менен халықтың ҳадал сүйиўшилигине миясар болған. Ол күн демей, түн демей шақырған той-мерекелерге барған, өзиниң сулыў жырлары, сүйкимли сазлары менен уйқысыз бир неше түнлер халықтың қулағының қурышын қандырған. Нурабылланың сөзи менен сазына халықтың ериксиз жыйналыўы пүткіллей әдетке айналған. Усының нәтийжесинде жыраўға халықтың шексиз сүйиўшилиги пайда болған. Қарақалпақ халық поэзиясының тарийхында Нурабылла қарақалпақ халқының ең уллы хәм сүйикли жыраўы болып қалады.

Нурабылла 1863-жылы Қарақалпақстанның ҳәзирги Шымбай районы Есим бойы—Нәўпир деген жарлы етикши семьясында туўылады. Әкесиниң аты Қаражан хәм оның ата-бабаларында жыраўлықтың белгиси болмаған. Нурабылла кишкентайында ылақ баққан.

Нурабылла ылақ бағып жүргенинде-ақ қосыққа, сазға айырықша қызыға баслайды, кишигирим той-мерекелерде айтатуғын бо-

лады. Ол дәслеп шымбайлы Турымбет жыраўға, кейин Палеке жыраўға шәкирт болады. Олардан «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге» дәстанларын тыңлайды. Булардан кейин Нурабылла шабатлы Ерман жыраўға барып, оннан «Шәрияр» дәстанын үйрәнеди. Нурабылланың тийкаргы устазы Бухарадағы Қазақбай жыраў болады. Оннан «Алпамыс», «Қоблан», «Шора», «Едиге», «Шәрияр»¹ дәстанларын толығы менен өзлестиреди, бир неше терме толғаўларды үйрәнеди, қобыз сазларының хәммесин шебер атқара алатуғын болады. Нурабылланың барлық устазлары да «сен мынаны үйрен, сен мынаны шерт» деп айтпаған. Нурабылла олардың қасында хызметин еткен де ерип жүре берген. Әдетте устазлардың қасындағы шәкиртлер устаз-жыраўдың хызметинде болған, қай жерде той-мереке болса, қасында болып үйинде де, дүзде де жыраўдың баласы сыпатында болған. Шәкирттиң үйрениў мектеби тек жыраўдың сөзин, сазын тыңлап, өзінше өзлестиреу менен ғана шекленбестен жыраў мерекеде дәстанды айтып отырған ўақытлардағы тыныспасында ямаса жыраў дәстанды басламастан бурын халық тилеги хәм устазлардың рухсаты менен шәкиртлер бир-еки-үш нама айтатуғын болған. Бул шәкиртлердиң жыраў болып жүргендеги әхмийетли сынаўлары болған. Мине усындай сынаўларды басқа да шәкиртлердей Нурабылла да басынан өткерген. Қазақбай жыраў Нурабылланың сөзин, қалай саз шертеуінің сынап көргенде жыраўлыққа пәтия берип жиберген. Сондай-ақ Өтенияз жыраў да Ерполат жыраўдың шәкирти болып жүргенинде айрықша ўақыт бөлип үйретпегени, тек оның хызметин етип жүрип, жыраўдың жырлағанын еситип үйренгенлигин айтады. Соған қарамастан, белгили жыраўға шәкирт болыў, оннан пәтия» алыў ҳақыйқат жыраў атағын алыўдың мектеби болған хәм бул дәстүр қарақалпақ жыраўшылығы тарийхында узақ ўақыттан хәзирги күнге шекем сақланып келген. Мысалы, Нурабылла жыраў да Есемурат, Қурбанбай, Қуламет, Әбдирасўли қусаған т. б. белгили қарақалпақ жыраўларының устазы болған¹. Нурабылла жыраўдың шеберлиги, оның баласы Есемурат жыраўда айқын көринеди. Биз буны Есемурат жыраўдан жазып алған дәстанлар арқалы байқаймыз.

Қарақалпақ жыраўларының дәретиўшилик өзгешелигин үйренгенде, усының менен кең мәниде қарақалпақ эпосларының көркемлик өзгешелигин түсиниўде бизиң дәуиримизде жасаған Қурбанбай, Есемурат, Қыяс жыраўлардың дәретиўшилик өмирбаяны айрықша қызығыўшылық туўдырады.

¹ Қ. Мақсетов. «Алпамыс», 1960, «Алпамыс» дәстанын жырлайтуғын жыраулар», 384—389-бетлер.

Қарақалпақ халық поэзиясының бизиң дәуиримиздеги ең ири ўәкиллеринен есапланған халық жыраўы Қурбанбай Тәжибаев (1876—1958) болды. Қишкентайында мал бағып, көп қыйыншылықларды бастан кеширген. Нуратадағы Халмурат жыраўдан, төрткүлли Жийемурат жыраўдан, қоныратлы Нурабылла жыраўдан тәлим алған. Қарақалпақ хәм өзбек дәстаншыларының дәстүрин шеберлик пенен өзлестирген, дәстанларда жеке өзгешелик пенен жырлаған, хәтте айырым ертеклерди дәстанларға айландырыў мүмкиншилигине ийе болған. Қурбанбай жыраў қарақалпақ дәстанларының идеялық хәм көркемлик дәрежесин халықлық тийкарда жоқары дәрежеге көтериўде үлкен үлес қосқан. Мысалы, ол жырлаған хәм басып шығарылған «Қырқ қыз», «Ерзийўар», «Қаншайым», «Қурбанбек» т. б. дәстанларда Қурбанбай жыраўға тән болған шеберликтин барлық жыйынтығы бар.

Қурбанбай жыраў «Қырқ қыз», «Ерзийўар», «Қаншайым», «Бозаман», «Еркосай», «Алпамыс», «Қурбанбек», «Хажыгерей», «Ерсайым», «Жаханша», «Шийрин-Шекер», «Қоблан», «Шора», «Шәрияр», «Илимхан», «Сәлимжан», «Хатамтай», «Меңлиқал», «Жәнедил». «Гүлдирсин әсанасы», «Балтекей улы Фару» дәстанларын айтатуғын еди. Көп дәстанларды есте сақлап, оларды дөретиўшилик атқарыў жағынан Қурбанбай жыраўдың басқа қарақалпақ жыраўларынан өзгешелиги бар.

Қурбанбай жыраўдың өмири хәм дәрәтпелерине байланыслы фактлер, оның көп ўақытларды басынан кеширгенлиги, көп ғана талантлы жыраўлардан ўйренгенлиги, көп жерлерде болып кен хәм хәр тәрәплеме өзлестириўи оның жыраўлық шеберлигиниң артыўына негиз салды. Қурбанбай жыраў атқарған дәстанлардың көпшилиги әсиресе, солардың ишинде «Қырқ қыз» дәстаны хәсыл идеялары менен бирге халық тилиниң байлығы тийкарында дөрәтилген хәм эпийўайы хәм сулыў көркемликке ийе. Сонлықтан Қурбанбай жыраў берген «Қырқ қыз» дәстанының варианты халқымыз тәрәпинен үлкен сүйийшлик пенен баҳаланады.

Бизиң дәуиримиздеги белгили қарақалпақ халық жыраўының бирейи Есемурат жыраўи (1885—1969) Есемурат Нурабылла жыраўдың баласы хәм шәкирти. Оның репертуарында ең ири қарақалпақ дәстанларынан «Алпамыс», «Қоблан», «Шора», «Едиге», «Шәрияр», дәстанлары, терме толғаўлар бар. Ол қарақалпақ дәстанларын толық хәм жақсы билетуғын жыраў. Сонлықтан, оның атқарған дәстанлары мазмунлы хәм көркемлиги жағынан ең баҳалы аўызеки халық поэзиясының үлгилеринен есапланады. Есемурат жыраўда шайырлық қәсийет бар. Бул қәсийет оннан жазылып алынған дәстанларда айқын көринеди. Есемураттың партия хәққында, ўатан туўралы шығарған қосықларының гейпаралары баспа сөзде де дағазаланды.

«Қобыз-жыраўдың айырылмас жолдасы. Бирақ жыраўлар хәр

түрли. Биреулериниң сөзи жақсы, биреулериниң сазы жақсы. Есмурад жыраўдың бир айырықшалығы шебер сөзге, сулыў наамалары сай келетуғын жыраў. Ол қобызда көп ғана қарақалпақ халық наамаларын шебер атқара алады, қобызды шерткенде жан ендиреди. Бул қасийет Нурабыллаға хәм оның шәкиртлерине өз ўақтында үлкен даңқ әперген. Нурабылла нұсқасы болған, Есмурад жыраўдан жазылып халық поэзиясының өткендеги маржанларын есапланады.

Қарақалпақ дәстанларын ең сулыў жырлайтуғын жыраўлар қатарына Хожамберген Нияз улы ямаса халық атаған лақабы менен Өгиз жыраў (1884—1955) да киреди. Ол жырлаған хәм басып шығарылған «Алпамыс» дәстанының варианты қарақалпақ халық поэзиясының ең жақсы үлгилеринен есапланады. Өгиз жыраў «Алпамыс» дәстанының бул вариантында үлкен шайыр жыраў екенлигин көрсетеди. Әсиресе оның дәстандағы тек қосықлары ғана емес, ал қара сөзди де (насыры) шебер уйқасымлы, сулыў етип айтыўы буған дәлил болады. «Алпамыс» дәстанының Өгиз жыраў вариантының көркемлик өзгешелигиниң жоқары дәрежеде екенлигин И. Т. Сағыйтов та атап көрсетеди¹. Өгиз жыраўдың дәстанларды халық тилинде сондай шебер жырлайтуғыны хаққын да Н. Дәўқараев ертеде-ақ өзиниң жыраў бақсыларға арналған пикирлерин де айтқан еди. Өгиз жыраў шымбайлы Бекимбет жыраўдың шәкирти. Усы жыраўлар қатарына қарақалпақ дәстанларын шебер атқаратуғын Ерполат жыраўды да киргизиўге болады.

Хәзирги дәўирде қарақалпақ жыраўларының ең при ўәкиллериниң бири Қыяс жыраў (1903—1973). Қыяс кишкене ўақтында мал бағады, қосыққа, сазға қызығады. Нурабылла, Турымбет, Әбдирасуўли, Ерполат қусаған жыраўларды бир неше ирет тыңлайды. Бегмурат деген жыраўға шәкирт болып, оннан жыраўшылықты үйренеди. Оның репертуарында «Алпамыс», «Мәспатша», «Шәрияр», «Қырқ қыз», «Бозуғлан», «Қурбанбек», т. б. дәстанлар бар. Ол «Орманбет бий», «Посқан ел», «Ақмақ патша», «Айдос бий», «Шежире», қусаған дәрәтпелерди де үйренип алып, репертуарына киргизген. Соның менен бирге ол көп ғана термелерди биледи. Өз ядынан қосық шығара алады, шайыршылығы бар. Оның өзи дәрәткен хәм хәзир гейпаралары басылып шыққан «Қобызым», «Заманым», «Дүнья», «Қобыз термеси», т. б. көплеген шығармалары бар. Қыяс жыраў 40 қа шамалас наамаларды шертеди. Олардың ишинде «Нама басы», «Жолшы», «Терме», «Жортыўлы», «Шөләсқан», «Ерманнама», «Көз айдын», «Қаныгүл»,

¹ И. С. Сағыйтов. Қарақалпақ қаҳарманлық эпосы. Нөкис, 1963. 208-бет.

«Толқын», «Айға шап», «Шөңкөтнама», «Көсе Қосжан», «Келте толғау», «Уллы зибан», «Асырым», «Шарбейит», т. б. намалар бар.¹

Дөретиушилик өзгешелиги жағынан Қуламет жырау, Өтенияз жыраулар да үлкен қызығушылық туғдырады.

Қарақалпақ қахарманлық дәстандарын тийкарынан жыраулар атқарғанлықтан, биз ири баслы жыраулардың дөретиушилик өмир баянына қысқаша тоқтадық. Усының нәтижесинде ҳақықат қарақалпақ халық жырауына тән болған гейпара белгилер жүзеге шығады. 1) олардың басым көпшилигиниң дерлик ауыр мийнетти басынан кеширеуи, әсиресе шопан болыуы, мийнеткеш халық арасынан шығыуы; 2) белгили бир жырауға (жыраушылыққа рухсат бергенше) шәкирт болыуы; 3) сазға, сөзге шеберлик, шайырлық қәсийеттиң болыуы; 4) тек ғана халық ауызеки поэзиясының үлгилери менен таныс болып қоймастан, әдебияттың үлкен шығармалары менен де қандай дәрежеде болса да таныс болыуы т. б.

Әлбетте қарақалпақ жырауларының басым көпшилигинде шайыршылық талант болған менен, гейпараларында шайыршылық болмай, тек ядланған текстти өзгертпей айтыу жағдайлары болады. Мысалы, Өтенияз Ийимбетовта усындай қәсийет бар. Сонлықтан қарақалпақ жырауларын усы көз қарастан екиге бөлип, бир топарын шайыр жыраулар, екинши топарын шайыр емес, жыраулар деп шәртли түрде атау мүмкин. Шайыр жыраулар сөзсиз дәстанның дөрелиуине өз үлесин қосқан. Ал шайыр емес жыраулардың дәстанның таралыуында, сақланыуында роли күшли болған.

Қарақалпақ бақсыларынан устазлық дәрежеге көтерилген ири ўкиллери Ақымбет, Муўса бақсылардың бизиң дәуиримиздеги Ешан, Жапақ, Қаражан бақсылардың қарақалпақ халқының сөз хәм саз мәдениатына қосқан үлеслерин ҳеш ўақытта умытыуға болмайды. Атақлы қарақалпақ бақсыларының дөретиушилик уқыбына байланыслы жыраулық сыяқлы бақсышылық та қарақалпақ халық көркем-өнериниң бир түри болып қәлиплескен. Усы дәстүри ҳәзирги күндеги белгили қарақалпақ бақсылары Әмет Тарийхов, Генжебай Тилеўмуратов, Турғанбай Қурбанов хәм т. б. табыслы даўам етип келеди.

Бақсы-жыраулар менен бир қатарда Жийен, Күнхожа, Бердақ, Әжинияз, Өтеш, Омар, Жаңабай, Аяпберген, Садық, Аббаз сыяқлы халық шайырлары, халықтан шыққан шешен адамлар менен сазенделер, қосықшылар менен ертеқшилер, нақылшылар менен жуўабый қисилер, қыссаханлар менен қатықулақлар ха-

¹ Н. Дәўқараев. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты, тарийхынан очерклер. Нөкис, 1961, 64 бетин қараңыз.

лықтың көп әсирлік бай фольклорының дәретилюіне хәм бизиң дәуиримизге шекем жетип келиуіне үлкен дәретилюішлик мийнет сиңирген.

ФОЛЬКЛОР ХӘМ ӘДЕБИЯТ

Фольклор хәм әдебияттың өз-ара байланысы хәзирги әдебияттануы илиминиң ең ири илимий хәм әмелий жақтан әҳмийетли мәселелериниң бири. Фольклор хәм әдебият узақ ўақытлардан бери бирин-бири байытып, бирин-бири раўажландырып келеди. Олардың өз-ара байланысының хәр қыйлы дәўирде хәр қыйлыша болғанлығы хәр бир жазуышы, шайыр бул мәселеге хәр қыйлы қарағанлықтан байқалып отырады.

Әййем заманлардан баслап бизиң күнимизге шекемги келип жеткен шын мәнисинде халықлық болып кеткен әдебият хәм көркем өнер дәретпелери фольклор менен әдебияттың жанлы байланысының жарқын мысаларын берди. Фольклор менен әдебияттың ертедеги байланысын анықлағанда орхон-енисей жазба естеликлериниң әҳмийети оғада зор.

Мысалы, Кюль-тегин хұрметине қойылған жазба естеликтің поэтикалық жағын бақлап қарағанымызда онда толып атырған хәзирги түрк тиллес халықлардың ауызеки қахәрманлық эпосының белгилерин көриўге болады. Кюль-тегин естелигинде қәлиплекен эпослық дәстүр өзиниң өткир қахәрманлық дәстанларының пайда болуына гүмансыз тәсир жасаған болуы керек.

Фольклор менен жазба әдебий естеликлер мудама бир-бири менен өз-ара тығыз байланыста болған. Фольклорлық дәретпелер бир заманларда жазба естеликлерге айналса, бир дәўирлерде жазба естеликлердиң фольклорлық вариантлары пайда болып отырған. Бул процесс бизиң дәуиримизге шекем даўам етип келеди. Мысалы, IX—XV әсирлердеги огузлардың «Китаби дәдәм Қорқут» атлы әдебий жағынан қайта исленген эпикалық дәстанын буған мысал етип көрсетиўге болады.¹ Бул китапта бир неше әсирлер даўамында аңыз болып жүрген ауызеки әңгимелер жазба әдебий естеликке айналдырылған. Жазба хәм ауызеки дәстүрлердиң өз-ара байланысында әдебий естеликлердиң узақ дәўирлерге жасау хәм таралуы жоллары көринеди.

Түрк тиллес халықлардың ортақ әдебий мийрасына айналған XI ьсирдиң атақлы шайыры Юсуф Хас Хажибтиң «Қутадгу билиг» (Бахытқа алып баруышы билим») китабы фольклорға тийкарла-

¹ Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос, перевод академика В. В. Бартольда. Издание подготовили В. М. Жирмунский, А. Н. Кононов. Издательство Академии наук СССР, М.-Л., 1962 г.

нып дөретиленген ең баҳалы шығармалардың биреуі.¹ «Түрк шаҳна-масы» деп аталатуғын бул дөретпедде Орта Азия хәм Шығыс Түркстанда жасалатуғын түрк тиллес халықларының фольклорының бай үлгилери Юсуф Хас Хажиб тәрпенинен шеберлик пенен пайдаланылған. Онда толып атырған халық нақыл-мақалларын, афоризмлерин автор редакциясында көриўге болады. Улыўма китаптың қурылысы, онда сөз етилген әдиллик, мәмлекет, ақыл, қанаат ҳаққындағы пикирлер халық поэзиясы көзқарасынан баянланады.

Көпшилик түрк тиллес халықларының арасына кеңнен тараған, оларға ортақ болған «Огузнама», «Муҳаббатнама» қусаған XII—XIII әсирлердиң жазба әдебий естеликлеринде де бул шығармалардың терең халықлық тийкарда халық фольклорынан кеңнен пайдаланып жазылғанлығын байқаймыз.

Сондай да жағдай болып отырды, көп ғана XIV—XVI әсирде жасаған, аты пүткил түрк қәўимлерине мәлим болған Жийренше шешен, Асан қайғы, Соппаслы Сыпыра жыраў сөзлери халық арасынан кеңнен орын алып, түрк халықларының усы дәўирдеги фольклорын көрилмеген дәрежеде байытты, жеке автор дөреткен көркем сөз нұсқасынын, мың сан фольклорлық вариантлары пайда болды. XIV—XVI әсирлерде бул талант ийелериниң аты өзлериниң қосқан үлесиниң муғдары бойынша умытылмастан беккем орнығып алды. Солай етип, халық аўзында авторы белгили көркем әдебий дөретпелер жасады. Фольклор хәм әдебияттың бир-бири менен қарым-қатнасының тығызлығы соншелли олар хәмме, ўақыт бир-биринен нәр алды, биреуи арқаў, биреуи ерис болып, халқымыздың сөз көркем-өнериниң раўажланыўына бай хәм таўсылмас дәреклерден есапланады.

XVIII әсир қарақалпақ әдебиятында белгили орын тутатуғын қарақалпақ жыраўы Жийен Тағай улының дөретпелеринде де усындай өзгешеликти байқаймыз. Жийен қолына қобызын алып халық жырларын атқарған жыраў болыў менен қатар XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебиятында өшпес из қалдырған «Әй жигитлер, жигитлер» «Бер түйемди», «Хош болың дослар», «Посқан ел» қусаған толғаўларды дөреткен шайыр еди.

Жийен жыраўдың жеке дөретиўшилигине нәзер аўдарғанда өз-өзинен түсиникли, оның жеке дөреткен шығармаларының фольклор менен тығыз байланысын, оған жүдә жақын екегин көриўге болады. Бул бәринен де бурын Жийениң фольклор дәстүринде жақын турғанынан дәрек береді.

Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының қайсысынан болса да

¹ Юсуф Хас Хажиб. Қутадғу билиг, Узбекистон ССР «Фан» нашриети, Тошкент, 1971.

табылатуғын, Жийеннің «Посқан ел» шығармасындағы мына қатарларға дыққат аударын:

Жаугершилик көп болды,
Сансыз адам қырылып,
Ғарға жеген өликке,
Жылға-сайлар топ болды.
Зулымға дады жетпеди,
Адам өлді, қан төгілді.
Бийгүна гелле кесилді,
Ақденели арыұдың,
Бурымлары есилді,
Қолы жеткен шоштыйып,
Үлгисіз тон пишилді,
Сағыйралардың қанлары,
Суу орнына төгілді.¹

Жийен жырау дәретпелерінің фольклорға байланысы бәрінен де бұрын шайырдың қосық қатарларында сүүретлеу құралларын пайдаланыуында көрінеді. Бул усыл фольклор менен әдебияттын байланысындағы ең көп усыллардың биреуі. Жийеннің қайсы шығармасын алсаң да, оның хәр қайсысынан толып атырған халық тилинің сүүретлеу үлгилерин көремиз. Мысалы, «Әй жигитлер, жигитлер» қосығында дәуір қыйышылығы—«заманымыз тар екен», аұзыңа түскенди айталмайтуғынды, «көмекейде турғанды айталмастай күн екен», «дийқан болсаң жер еккен, көн шарығын кең болсын, бай улынан бир-еки айтар гәпин кем болсын»—деп келтиреді. Шайыр халық сөзлерин өз сөзи дәрежесине көтерип айтады хәм сонда оның жеке стили айқынланып турады. Мысалы, ол зорлыққа ушырап айтар гәпин айталмаған адам жөнинде «айтажақты айттырмай, бас қуұсырылып жақ болар» деген тек Жийеннің өзине тән сүүретлеуді дәретеді. Олар жанрлық, тематикалық, образлық, сүүретлеу, көркем тил мәселелерінің хәр қайсысында сезиледи хәм айқынланып турады. Мысалы, оның «Хош болың дослар» қосығының дәслепки қатарларына нәзер аударын:

Қолымдағы қобызым,
Шалсам нама салады,
Қайғылы сеси шыққанда,
Қол-аяғым талады.
Күннен-күнге кеулимс,
Неге дәртлер толады,
Көзімнің жасы көл болып,
Етек-жеңим сел болып,

¹ Жийен Тағай улы. «Посқан ел». Қарақалпақ Мәмлекет Баспасы, Нөкис, 1959. Баспаға таярлаған, алғы хәм түсиник сөзлерин жазған А. Қәримов.

Өкпе аўыма тығады.
Алқынаман халықлап,
Сарыўайым сарғайтып,¹
Жиликтиң майын шағады

XIX әсир қарақалпақ әдебиятының ири ўәкиллеринен бири Күнхожа (1799—1880) шебер сөз усталарынан болып, әдебиат пенен фольклордың тығыз байланысының жарқын мысалларын берди. Жоқары медреселик билимге ийе. Шығыс әдебиятының үлгилерин жақсы билген Күнхожа өз поэзиясын халық поэзиясына жақын, көпшилик халыққа түсиникли тилде қурды. Сонлықтан Күнхожаның шығармалары халық арасына кеңнен тараған хәм бизге дейин жеткен шығармаларының барлығы дерлик халық аўзында сақланған. Күнхожаның шығармалары тематикалық жақтан ҳәр қыйлы. Олардың қайсысын алсаң да халық муңы, халық зары, халық тилеги, халық әрманы менен толы. Мысалы, «Жайлаўым» қосығында автор туўған елдиң қадир-қымбатын сөз етсе, «Ел менен» қосығында елдиң көрки, үрп-әдет, дәстүрлери, жақсылық-жаманлық, қуўаныш, қайғы, мәрт, нәмәрт, өмир, келешек, арнамыс ҳаққындағы халықлық түсиниклерди өз сөзи менен шебер әдебий уйқаслар менен береди. Еки қосықтың идеясында да өмирге халық көз-қарасының Күнхожа қәлеминде сызылыўын көремиз.

Фольклорлық образлардан пайдаланып, ҳақыйқый турмыстағы адамлардың өшнес образларына нәзер аўдарыў Күнхожаның «Шопанлар», «Орақшылар» қосығында айрықша байқалады. Халық ертеклериниң, дәстанларының көпшилигинде «Ҳарамнан жоқ пышығы, ҳадалдан жоқ таўығы», «манлайына шық питпеген, үстине кийген кийими, дизесине жетпеген», «қолында қыйсық таяғы, аяғында шарығы» шопанлар ҳаққында сөз етиледи. Олар ақылы менен ханлардан да озады, күлкили ҳәрекетлери менен юмор-сатиралық сюжетлерди пайда етеди. Мине усы дәстүрлик образға Күнхожа да айрықша итибар береди. Ол фольклордағы шопанлар образынан өзгеше, бирақ көриниси жағынан қандай да олар менен генетикалық байланысы бар, ал толығы менен реаль турмыстағыдай сўўретленетуғын шопанлар образын дөретеди. Фольклорлық гиперболизмнен аласлапған ҳақыйқат турмыс картинасынан алып дөретилген Күнхожаның «Шопанлары» фольклорлық шопаннан шын мәнисинде әдебий шопан дәрежесине көтериледи:

Шарықтан шырмалып еки аяғы,
Аўыр болып талдан кескен таяғы,
Аўыр сөзге хәм сарсылып қулағы,
Қула дүзде қайғыда жүр шопанлар².

¹ Жоқарыдағы көрсетилгениндей 21-бет.

² Күнхожа. Қосықлар. Қарақалпақ Мәмлекет баспасы, Нөкис, 1960, 55-бет. Баспаға таярлаған хәм алғы сөз жазған Б. Исмаилов.

Күнхожаның көп ғана қосықлары аўызеки халық дөретпелериниң дәстүр қосықлары, әсиресе жоқлаў қосықлары мотивинде жазылған. Буған мысал етип «Өлим», «Ойда», «Қашан көрермен» қосықларын келтириўге болады.

Қарақалпақ халқының сүйикли шайырларынан бири. XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының ири ўәкили Әжинияздың (1824-1878) шығармалары жоқары көркемлиги, терең идеялылығы менен халықтың өлмес алтын ғәзийнесине айналған. Әжинияз жоқары медресе билимине ийе, Шығыс әдебиятының үлгилери менен жақыннан таныс, өз заманының алдыңғы қатардағы адамы еди.

Жоқары билимлилик Әжинияздың дөретпелеринде халық поэзиясының дәстүрлерин бийкарламады, ал қарақалпақ халық поэзиясын жетилистириўге, оған шын мәнисинде жазба, әдебий жол таңлаўға тийкар салды. Сонлықтан китабий, жазба усыл Әжинияз поэзиясының негизги белгилерин қурап турады. Әжинияздың китабий жазба усылы өз дәўириниң шайырлары менен салыстырғанда көпшилик халыққа түсиниклиги менен айырылып турады. Усы өзгешелиги менен ол Мунис, Ағахий шығармалары менен салыстырғанда Мақтымқулы, Молланепес шығармаларына жақын.

Әжинияздың поэзиясына бақлаў жүргизгенде оның шығармаларында фольклор үлгилеринен ҳәр тәреплеме пайдаланғынын көриўге болады. Мысалы, шайырдың халыққа кең тарқалған, ҳәтте фольклорлық варианты пайда болған «Бозатаў» қосығын алайық, ондағы «пүткил сийнем жанды иште дөрт қалды», «Шады қуррам болып ойнады-күлдим», «Қара көз, қыпша бел қыз билен жаўан, йүзлери гүл киби, көзлери мәстан», «Қирпиги оқ, аның қашлары каман, йүзлери қырмызы хұршиды табан», «жүрек бағрым ғамның отына пишти», «Көзини яшартып, бағрыны тилип»¹ қусаған көркем тиркеслер аўызша дәстанлардан басқа китабий дәстанларда жийи ұшырасады.

Идеялық ҳәм көркемлик өзгешеликтери бойынша, ұлыўма тематикасы бойынша да Әжинияздың «Бир жанан», «Бир пәрий», «Бери кел», «Дилдарым», «Түшти», «Түсер», «Сәўдигим», «Яңлыды», «Гөззаллар», «Бийбигүл» қосықларын китабий романтикалық дәстанлардан тәсирленип ҳәм бул тәсирлерди өзи жасаған турмысқа байланыстырыў менен дөреткенин көриўге болады. Жоқарыдағы аталған қосықлардың ҳәр бир шуўмағында Әжинияздың шеберликпенен ашықлық китабий дәстанлардағы сүўретлеў усылларының руўхын өзинше жүдә орынлы бере алғанын байқайсан. Шайырдың бул поэзиясын өз сөзи менен де көрсетиўге болады. Ол «Бийбигүл қосығында Бийбигүлдің сулыўлығын эпикалық дәрежеге көтерип, «Мәжнүн етип ақлым алдың Бийбигүл»²—деп жазады.

¹ Әжинияз. Таңламалы шығармалары. «Қарақалпақтан» баспасы, Нөкис, 1965. 43-46-бетлер.

² Сонда 181-бет.

Шайырдың хәр бир қосығында халық афоризмлериниң, теңеулериниң орынлы ислетилип, шайырдың өз дәрәтпеси сыпатында берилетуғынын сезесен. Тек бир «Еллерим барды» қосығынын өзінде «Қалпағы қазандай», «жауырыны қақпақтай», «бирликли Қоңыраттай», «Ләйли—Зулейхадай», «қашлары қөлемдей», «ақ теректей», «дәрьядай», «сүтлимектей», «қауындай» «алтыннан жүзик», «беллери жиңишке бир қысым нәзик», «жылға таслап хәрне барын саз еткен», «жигитлердиң кеўлин бәхәр-жаз еткен, «қасын қағып жылға менен наз еткен» қусаған халық поэзиясы менен жаны-тәни байланысып атырған сүўретлеу қуралларын атауға болады. Бундай мысалларды Әжинияздың қайсы шығармасынан да табыуға болады. Бул шайыр поэзиясының терең халықлық белгилерин сыпатлайды.

Қарақалпақ халқының XIX әсирдеги ең ири шайыры Бердақтың (1827—1900) дәрәтпелерине сер салғанда оның халық фольклорынан усталық пенен пайдаланғанын сеземиз. Бердақ халықтың арасында көп болуы менен, халықтан көп нәрсени үйренген, халық сөзине көп итибар берип қулақ салып тыңлаған.

Әсиресе шайырдың ең көлемли шығармасы «Ақмақ патша» дәстаны аўызеки халық дәрәтпелеринен шебер пайдалануы менен дәрәтилген.

Шайырдың халық турмысын тереңнен билиуы менен, халық поэзиясынан шебер пайдалануы «Ақмақ патшаны» ҳақыйқый шығарма дәрежесине көтериуде шешиуши орынды ийелейди. Бердақ «Ақмақ патшаны» жазууда сөзсиз халық дәстанларынан пайдаланған. Бул шығарманың сюжетинде, образ дәрәтиуде, сондай-ақ көркемлик өзгешелигин қурууда күтә анық көринеди. Соның менен бирге қахарманлардың образын сөз етиуде «Юсуп-Зулайханы» еске түсиреди. Бул шайыр тәрәпинен әпиуайы еске түсириу ғана болып қоймастан, үлкен тәсирлик әҳмийети бар пикир.

Бердақ «Ақмақ патша»дан басқа ири көлемли шығармаларында фольклордың тәсиринде дәрәткен. Мысалы, «Амангелди»де, «Ерназар бий»де де күшли гиперболизм менен сүўретленетуғын фольклордағы типлер ядқа түсип турады. Хәтте ол Ерназарды туўрыдан-туўры:

Гөрүғлы бектей ер еди,
Қатарда қоса нар еди,
Толы журтқа дәркар еди,
Шейит елди Ерназар бий.—

деп оны Гөрүғлы менен салыстырады.

Бердақ өзиниң көп санлы хәр түрли темаларға арналған қосықларында халық арасындағы итибарлы сөзлерди хәм нақыл-мақалларды күтә орынлы қолланады, хәтте олардың шайыр тәрәпинен қосық қатарында усталық пенен қурастырылғаны сондай, халық арасында таралған формалары туўралы еске түспей де қалыуы

мүмкін. Мысалы, шайырдың «Халық үшін» қосығындағы «Жигит болсаң арысландай тууылған, 'хызмет еткіл ұдайына халық үшін» деген сөзлер «Ер жигит ели үшін тууады, ели үшін өледі» деген халық нақылы менен үнлеседі. Сондай-ақ, усы қосықтағы «Жақсы адам жағар шийрин жанына, жаман адам бояр қызыл қанына» деген қатарлар «Дәртлі менен дәртлессен, дәртин қалмай төгилер, бийдәрт пенен дәртлессен, қабырғалы қолың сөгилер» деген халық нақылын еске түсуреди. Бердақтың қосықтарында нақыл-мақаллар күтә көп ушырасады. Жақсы, ақыллы, ержүрек жигитлер қаққында «Жигит болар жигит адам ертеди», «Ақыл адам сөзлер ертпес изине», «Бөри арығын хеш ұақытта билдирмес», «Жау бағынып еки қолын қаусырса, көзди алартқаннан иззет жақсырақ», «Ойлы жигит жақсы билимпаз келер, айтқан сөзлерине түсимпаз келер, ақылсыздың қасийети аз келер», «Жақсылар жаманды теклер, жаманлар бир гәпти кеклер»,—десе, мийман күтиу тууралы «Жақсының үйине адам көп келер, жаман болса оның көзи жеп келер», «Мийман келсе күтип алар хал керек, соймаға бир ешки малдан жақсырақ»—дейди, ал хаял-қызлар тууралы «Ер жигиттиң хаял атын шығарар», «Хаял алсаң жақсыны ал, көркин алма минезин ал»—деп кеңес береді. Булардан басқа: «Тоқ адамның қайғысы жоқ, аш адамның уйқысы жоқ», «Мен-менликтен зауал таптым, кем-кемликтен кәмал таптым», «Жигитлик деген нар екен, гаррылық деген жар екен», «Тоқпағы күшли болса кийиз қазық жерге киреди», «Жигит қанаты ат болар», «Ойланбастың түби ұайран»—дегенге усаған нақыллар және де «Мәгар билмей қолды қыйса бир қамыс, сол ұақ қанын тыйған ардан жақсырақ», «Бердимурат дурыс айт сөйлеме ялған, бул дүнья узақ жол атаңнан қалған» дегенге қусаған итибарлы қатарлар жиий ушырасып отырады. Булардың барлығы Бердақ шығармаларының идеялық хәм көркемлик жағынан бахалы болуына пайда келтиргенлигине гүманланыуға болмайды.

Жаман болса тууысқаның,
Күйип-писип шығар жаның.
Ақ бетиннен қашар қаның.
Өлсеңдағы ол қарамас.

Бердақтың «Қарамас» қосығы усындай сөзлер менен басланады. Ол бул шығармасында «Ден саулықдур алтын тағың, қыйсайсаң хеш ким қарамас», —деп халық көзқарасынан жеке меншикке тийкарланған жәмийеттеги теңсизликтің бетин ашады, қосықтағы ауыз-еки халық дөретпелерине тийкарланып айтылған пикирлерде ең жақсы мазмун берилген.

Бердақ өзиниң бахалы шығармаларын халық поэзиясынан шебер пайдаланыу менен дөреткен, оның фольклордан пайдаланыу усылы идеясы жағынан жоқары, көркемлиги жағынан бахалы шығармалар дөретуіде сөзсиз кеуил аударады.

XIX әсир қарақалпақ әдебиятының белгилі ұәкилі Өтеш (1828-1902) өзиниң ең жақсы шығармалары менен халыққа танылған шайыр. Өз дәуириниң билимлі адамы Өтеш Шығыс әдебиятының үлгилери менен жақыннан таныс болған, соның менен бирге оның поэзиясы сағасында бәринен де бурын қарақалпақ халық поэзиясы турған. Шайырдың дәреткен қайсы шығармасын алмайық, олардың хәр биринде халық турмысының, халықты жәмийетке көзқарасының халық дәретпелериниң ушқыңларын көремиз. Ол өзиниң «Өтти дүньядан» атлы қосығында «Шасәнем-Ғәрип» дәстанын ядқа билетуғынын өзи хабар етеди¹. Сондай-ақ Өтеш дәретпелерин изертлеушилердиң бири А. Қәримов та Өтештиң «Ғәрип-ашық», «Ләйли-Мәжнун», «Фархад-Шийрин», «Ашық-Хәмре», «Қыз-Жибек» дәстаналарын жақсы билетуғын болғанлығын, олардың қахарманлары Өтеш шығармаларында жийи еске түсирилетуғынын жазады.²

Өтеш шайырдың «Гүлзийба» қосығында оның түр-түси, бойы, қәдди-қәўмети, ақыл-ойы, минезин баян еткенде аўызеки халық дәретпелериниң сүўретлеу усылынан пайдаланғаны көринип турады. Шайыр фольклорда ушырасатуғын сүўретлеу қуралларын пайдаланып, Гүлзийбаның сулуы образын дәретеди.

Айтыс қарақалпақ халық поэзиясында жүдә ески ұақытлардан орын алып киятырған бир жанр. Бирақ ол хәр қыйлы үлгилерге ийе. Мине усы айтыс дәстүриниң үлгисин XIX әсир қарақалпақ әдебиятында, әсиресе Өтеш пенен Бердақтың айтысында айқын көремиз. Айтыстың мазмуны хәм түри жөниндеги түсиниклерде бул материаллар тийкарында айқын болады.

Солай етип, биз Өтештиң әдебий шығармасының фольклор менен қатнасы ҳаққында сөз етеди екенбиз, Өтеш шығармаларын фольклор менен байланыстыратуғын көп ғана дәреклердин барлығын, соның менен фольклор тәсириниң шайырдың дәретпелеринде хәр қыйлы формада сәўлеленгенин көрсетиўге болады.

Омар шайырдың (1879—1922) дәретпелерине нәзер аўдарғанда ол өзиниң көп ғана шығармаларын аўызеки халық дәретпелериниң руўхынан пайдаланып жазғанлығы байқалады. Бул қубылыс оның шығармаларында, тематикалық жақтан да, қөркемлик жақтан да көринип турады. Мысалы, оның атақлы «Не пайда» қосығының өзи толып атырған турмыслық, ұақыялар менен бирге өмирге наразылық, келешек бахытты аңсаў, халық түсинигиндеги «бул дүньяға шыққанныңнан не пайда» деген өткир мәнили сөзлер менен бериледи.¹ Ол «Не пайда» қосығында халық арасына кеңнен таратқан «қарны местей бай», «Өлди Мамай өлең түбин суў алды», «тә-

¹ Өтеш Алшынбай улы. Таңламалы шығармалары, Қарақалпақ Мәмлекет Баспасы, Нөкис, 1962, 136-бет.

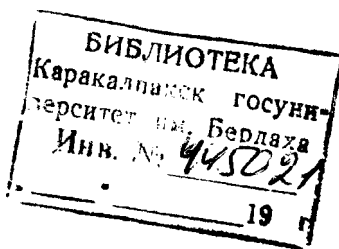
² Сонда 13-бет.

рези қурылды, түсіп тур мйзан», «пәлектің гәрдиши қыйлы-қал билен», «Жигитлер, адамды намыс өлтирер» хәм т. б. көплеген теңеулерди қосық қатарларына қосады.

Қарақалпақ классик әдебиятының үәкиллери Жийен, Күн-хожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омарлар фольклордан қалай шеберлик пенен пайдаланған болса, қарақалпақ әдебиятының ири үәкиллери Аяшберген, Муұсаев, Аббаз Дабылов, Садық Нурымбетов, Жолмурза Аймурзаев, Ибрайым Юсупов, Тилеуберген Жумамуратов, Сапар Хожаниязов хәм т. б. фольклордан пайдаланыудың ең жақсы дәстүрлерин дәретти.

Хәр бир халық, хәр бир миллет жазыушысы өз дәретпесин халыққа арнап жазады. Сонлықтан хәр бир автор мейли ол жасы үлкен бола ма, яки жасы киши бола ма, шығармасының халықлық болыуы, үшін фольклорға нәзер аудармауы мүмкин емес. Шығарманың мазмунындағы халықлық белгилер халық дәретпелеринен нәрленбей дәретилиуі мүмкин емес. Сонлықтан фольклордан жазыушының пайдаланыуы қандай дәрежеде болмасын, жеке автордың қәлеуинен ғәрезсиз жәмийетлик сыпатқа ийе қубылыс. Фольклор—бул халық поэзиясы, халықтың руұхый жаны, бунысыз шың мәнисиндеги халықлық әдебий шығармалар дәретилмейди.

Фольклор менен әдебияттың заман талабына ылайықлы байланысы қаншама жоқары болса, қаншама сәтли болса, көркем шығармалардың идеялық қуны, көркемлик дәрежеси соншама бақалы болатуғыны анық. Фольклор менен әдебияттың байланысы кең мәниде тек ғана фольклорлық жанрлар менен жеке әдебий шығармалардың өз-ара байланысын аңлатып қоймастан, жазыушы менен халықтың руұхый дүньясының бекем ушласыуын билдиреди.

ЖУУМАҚ

Фольклор өзіне тән бираз өзгешеліклер менен сыпатланады. Оның мазмун, сюжет, образ, тил өзгешеліклеріндегі әпийаылылық пенен сулыұлық, түсиниклилик пенен образлылық фольклорға сай поэтиканы қурап турады. Фольклор халықтың тарийхы, дүньяға философиялық көзқараслары менен педагогикалық ойлары, әдебияты, көркем-өнериниң басқа түрлери менен байланысып келеди.

Фольклорды топлауда, үйрениуде Сәдирбай Мәуленов, Шәмшет Хожаниязов, Асан Бегимов, Қаллы Айымбетов, Н. Баскаков, Әмет Шамуратов, Н. Жапақов, Н. Дәуқарәев, И. Сағитов, О Қожуров хәм т. б. үлкең хызметлер иследи. Соңғы жылларда қарақалпақ фольклорын илимий жобада кең түрде изертлеу жұмысы жүргизилип атыр. Қ. Мәмбетназаров, А. Әлимов, Т. Нийетуллаев, М. Низаматдинов, Н. Қамалов, А. Тәжимуратов хәм т. б. фольклористлер өсип шықты. Қарақалпақ фольклоршыларының көп жыллық илим-изертлеу жұмысының нәтийжесинде жоқары оқыу орнына арнап қарақалпақ фольклоры бойынша оқыу қуралын дүзиу мүмкиншилигине ийе болып отырмыз. Қақыйқатында бул китап қарақалпақ фольклоршыларының барлық жыйнаған илимий тәжирийбелери, жаңадан ашқан илимий жуумақлары тийкарында жазылды.

Қарақалпақ халқының аұызеки халық дәретпелери жанларының хәр түрлилиги менен көзге тасланады. Бәринен бурын қарақалпақ дәстанлары әсирлер даұамында ысылып жетилисип келген жәмийетлик дәретпе болып табылады. Буларды дәретиуде хәм бир жолға салыуда пүтин бир жырау хәм бақсылардың әуладлары қатнасып келген. Бунда эзилликтің әдилсизлик үстинен, жақсылықтың жаманлық үстинен жоқары турыуы жыр етиледи. Дәстандағы бул идея көркем сүүретлеу қураллары арқалы оның сюжетлик қурылысын қурап турады. Егер қарақалпақ дәстанларының мазмунында халықтың өткен дәуирдеги аұыр турмысы, азатлыққа, теңликке умтылыұлары хәм гүреслери сүүретленсе, ал олардың көркем сүүретлеу тәрәплери әсирлер даұамындағы халық даналығына, халық поэзиясының бай дәстүрлерине тийкарланған.

Қарақалпақ халық ертеклери көркемлиги жағынан жетилискен жанрлардың биринен есапланады. Ол халықтың қанатлы хәм тапқырлық, шешенлик сөзлери менен суұғарылған. Қарақалпақ ертеклери өзиниң сюжетлик қурылысы жағынан басқа халықлар

дың ертеклери менен улыўмалық уқсаслыққа ийе болған менен, ал олардан өзиниң тил хәм көркем сүүретлеу усыллары менен айырылып турады. Ертеқ—эсирлер даўамында халықтың турмысы менен бирге жасап, ысылып, раўажланып киятырған өмирлик жолдасы. Қарақалпақ ертеклериндеги қахарманлар барлық ўақытта өз душманларының үслинен жеңиске ериседи, ертеқ адамлардың ой сезимлерин оятады, өз халқын, өз ўатанын сүйиуге үйретеди, онда халықтың әжайып сөз байлықлары жәмленген. Қерамат хәм ушқыр қыял/менен толы эпсаналар, тарийхый ҳақыйқатлық пенен байланысқан рәуиятлар, болмаған нәрсени болғандай етип сүүретлейтуғын аңызлар, ишек силенди қатыратуғын күлдириги сөзлер халық аўызеки прозасының үлкен байлығы болып есапланады. Қосықлар қарақалпақ фольклорының ең үлкен жанрын қурап турады. Оған дәстүрге, өмирге байланыслы, халықтың тарийхына, муңына байланыслы, сондай-ақ тематикасы бойынша оғада бай қосық атаўлының бәри киреди.

Қарақалпақ қосықлары-той баслаў, хәўжар, беташар, сыңсыў, жоқлаў—халықтың өткен дәўирдеги турмысын, оның өлмес дәстүрлерин, үйрениўде үлкен әҳмийетке ийе. Бул халық дөретпелеринде халықтың турмысының қандай да бир жанлы көринислери берилген. Қарақалпақ халқы қосыққа бай халық. Бул лирикалық хәм тарийхый қосықлардан, сондай-ақ дидактикалық, философиялық термелерден ибарат. Ал, халық айтымлары—дуўалар, гүләсан, бәдик, ярамазан, зикир салыў, халықтың диний инанымлары, өзин қоршаған дүньяны қалай түсиниўлери сәўеленеди.

Усылар менен бирге жуўап хәм шайырлар айтысы қарақалпақ фольклорының белгили бир жанрын қурап турады. Қарақалпақ фольклорының бул түрлери ядтан суўырып шығарыў (импровизация) мәселелерин изертлеўде үлкен илимий қызығыўшылықты туўдырады. Шешенлик сөзлер халқымыздың көркем аўызеки дөретпесиниң ҳасыл фәзийнесин қурайды.

Бир неше жүз жыллар даўамында пайда болған нақыл хәм мақалларда жумбақларда халық даналығы менен тапқырлығының үлгилери жәмлестирилген қарақалпақ фольклорының бул жанрлары басқа халықлардың нақыл хәм мақал жумбақлары менен улыўмалық жақынлыққа ийе болыў менен бирге өзиншелиги менен айырылып турады.

Солай етип ең әйемги дәўирден сизиң бүгинги дәўиримизге шекемги қарақалпақ көркем аўызеки халық дөретпелери халықтың узақ дәўирлер даўамында өмир тарийхын, үмит хәм әрманларын өз бойларына жәмлестире билген өмирлик жолдасы болып табылады. Соның менен бирге фольклор адамларды бахытлы өмир ушын гүреске, ең жақсы адамгершилиқ сезимлерге тәрбиялайды. Бул уллы қәсийет турмыс талабына қалай болса солай үнлес келеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

- Айымбетов Қ.** Халық даналығы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс, 1968.
- Айымбетов Қ.** Қарақалпақ фольклоры. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс, 1977.
- Айымбетов Қ.** Қарақалпақ нақыл-мақаллары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс, 1978.
- Әлиев А.** «Мәспатша» дәстанының вариантлары және оның атқарушылары. «Әмиўдәрья» журналы, №1, 1965.
- Алламбергенов К.** Өткен әсирдегі шайырлар айтысы. «Әмиўдәрья» журналы, №12, 1980
- Алламбергенов К.** Қарақалпақ әдебиятында айтыс, Нөкіс, 1989.
- Алымов А.** Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. «Қарақалпақстан» баспасы Нөкіс, 1983
- Алымов А.** Қарақалпақ халық жумбақлары. ӨзССР ИА ҚҚ филиалының хабаршысы, №4, 1964
- Баскаков Н. А.** «Қаракалпакский язык», том 1, фольклор тексти және русша аудармасы, А НСССР баспасы, Москва, 1951
- Баскаков Н. А.** Народный театр Хорезма. АН УзССР баспасы, «ФАН», 1984
- Бағадырова С.** Китаби дедем Қорқыт» және басқалар, Нөкіс, 1992
- Бағадырова С.** Фольклор и каракалпакская советская проза. «Қаракалпакстан», Нукус, 1984
- Беляев И. А.** О поэме «Коблан». Протоколы заседаний и сообщений Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. Вып. 3. Ашхабад, 1917
- Беляев И. А.** Об эпосе «Едиге» Тексты и переводы. Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. Вып. 4. Ашхабад, Типография Александрова, 1917
- Бекбаулов О.** Аязхан аңызының тарихқа қатынасы. «Әмиўдәрья» журналы, №10, 1971
- Бекбаулов О.** Қағарманлық эпостың араб-парсы лексикасы және оның лингвистикалық характеристикасы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс 1979
- Боровков А. К.** Вопросы изучения тюркоязычного эпоса народов Средней Азии. «Вопросы изучения эпоса народов СССР» деген кітабында. Москва, 1958 66—101 беттер.
- Дәуқараев Н.** Шығармаларының толық жыйнағы, 2 том, «Ауызекі халық творчествосы», «Қарақалпақстан» баспасы, 1977.
- Диваев А.** Жийемурат жыраудан жазып алған «Алпамыс» дәстаны қаққында қысқаша кіріс сөз, дәстанның тексти, русша аудармасы. Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинский области, Ташкент, 1902
- Диваев А.** Шура сын Нарик батыра. Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока, том 4, Ашхабад, 1992.
- Жапақов Н.** Революцияға шекемгі қарақалпақ әдебиятында реализм мәселесі. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс, 1972.
- Жданко Т. А.** Поэма «Қырқыз» как историко-этнографический источник» Краткое сообщение института этнографии имени Миклуха Маклая АН СССР, Москва 1958
- Жирмунский В. М.** Некоторые итоги изучения героического эпоса народов Средней Азии. «Вопросы изучения эпоса народов СССР» деген кітапта. Москва, отделение, Ленинград, 1958, 24-66-беттер.
- Жирмунский В. М.** Тюркский героический эпос. Изд-во «Наука», Ленинградское 1974
- Камалов Н.** Каракалпакское народное творчество в годы Великой Отечественной войны. Вестник КК ФАН УзССР, №1, 1981
- Камалов Н.** Жалынлы жыллар қосықлары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс, 1966

- Жоқубов С.** Шығармалары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1988
- Коллектив.** Очерки истории каракалпакского фольклора, Ташкент, 1976
- Карл Райхль.** Каракалпакшише Мархен Вохум 1985.
- Махмуд Қашқарий.** «Девану луғатит түрк», үш томлық, Ташкент 1960
- Мақсетов Қ.** Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қырқ қыз». «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1962
- Мақсетов Қ.** Халық бақсысы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис 1970
- Мақсетов Қ.** Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы «ФАН» Ташкент, 1965.
- Мақсетов Қ.** Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1971
- Мақсетов К.** Современные народные сказители и их роль в бытовании традиционного эпоса. (Чикагодағы антропологлар хәм этнографлардың халық аралық конгресиндеги баянат. Москва, 1973.)
- Мақсетов Қ.** Фольклор хәм әдебиат. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1975
- Мақсетов К.** Каракалпакский эпос. «ФАН», Ташкент, 1966.
- Мақсетов Қ.** Қарақалпақ дәстаны. «Очерки по истории каракалпакского фольклора» китабында, «ФАН», Ташкент 1977
- Мақсетов Қ.** Қарақалпақ фольклоры. Нөкис Мәмлекетлик университетиниң филология факультети ушың программа. Нөкис, 1982
- Мақсетов Қ.** Қарақалпақ жырау-бақсылары. «Қарақалпақстан» баспасы, 1983.
- Мақсетов Қ.** Қарақалпақ әдебиятының тууысқан халықлар әдебияты менен байланысы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1987.
- Мақсетов Қ.** Қарақалпақ фольклористикасы, Нөкис, 1989
- Мәмбетназаров Қ.** Қарақалпақ ертеклери ҳаққында. «Қарақалпақстан» баспасы Нөкис, 1981
- Мелиоранский П. М.** Сказание об Едиге и Токтамыше, Спб, 1905
- Мәмбетов К.** Фольклор хәм жазба әдебиат «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1978.
- Муртазаев А.** Асан қайғы ҳаққында. «Әмиўдәрья» журналы, №1, 1976
- Нурмухамедов М. К.** Сказки А. С. Пушкина и фольклор народов Средней Азии Изд-во «ФАН», Ташкент, 1983
- Низаматдинов М.** Каракалпакская народная поэзия послевоенного периода. «Очерки по истории каракалпакского фольклора» деген китапта, Ташкент, 1977
- Нийетгуллаев Т.** Қарақалпақ нақыл-мақаллары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1982
- Привалов В.** Өмирбектиң күлдирги сөзлери хәм сатира-юморлық фольклордың гейпара мәселелери. «Әмиўдәрья» журналы, №10, 1969
- Радлов В.** Образцы народной литературы северных тюркских племен. Спб, 1886
- Радлов В.** Образцы народной литературы тюркских племен живущих в Южной Сибири и жунгарских степей. Спб, 1870, т. 3.
- Вадлов В.** Средняя Зеравшанская долина, Спб, 1890
- Сағыйтов И.** Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы, Нөкис, 1963.
- Сағыйтов И.** Әдебиат хәм фольклор. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1983.
- Самойлович А. Н.** Материалы по среднеазиатско-турской литературе. Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. Т. 19. 1909. С. Петербург, 1910.
- Самойлович А. Н.** Отчет о поездке в Ташкент, Бухару и Хиву в 1908 г. Известия русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии в исторических, археологических, лингвистических и этнографических отношениях Спб 1909 апрель, №9
- Стеблева И. В.** Поэзия тюрков VI—VIII веков. изд-во «Наука», Москва, 1965
- Султанов К.** Фольклоршы Қаллы Айымбетов. «Қарақалпақстан» баспасы, 1979
- Тәжимуратов А.** Тарийхый қосықлары. «Әмиўдәрья» журналы, №12, 1964
- Тәжимуратов А.** Бесик жыры хәм балалар қосықлары. «Әмиўдәрья» журналы, №2, 1965

Тәжимуратов А. Қарақалпақ халық қосықтары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс, 1965

Хошаниязов Ж. Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Алпамыс», Нөкіс, 1992.

Эгамов Х. «Ғарип-Шахсәнем» дәстанларының үйрениліуі хақында. Өз ССР ИА ҚК филиалының хабаршысы, №1, 1982.

✓ Қарақалпақ фольклоры. 1-2 томлар. Ертеклер Баспаға таярлаған Қ. Мәмбетназаров, редакторлары: И. Сағитов, Н. Жапақов Қ. Мақсетов. Нөкіс 1977

✓ Қарақалпақ фольклоры. 3-том. Жұмбақтар. Баспаға таярлаған А. Алымов

✓ Қарақалпақ фольклоры. 4-том. Нақылдар. Баспаға таярлаған Т. Нийетуллаев, редактор Қ. Мақсетов., Нөкіс, 1978

✓ Қарақалпақ фольклоры. 5-том. Қосықтар. Баспаға таярлаған А. Тәжимуратов, Нөкіс, 1980

Қарақалпақ фольклоры. 6-том. «Қырк қыз». Баспаға таярлағанлар Қ. Мақсетов, Н. Жапақов, Т. Нийетуллаев, Нөкіс 1479

Қарақалпақ фольклоры. 7-том. «Алпамыс». Баспаға таярлағанлар: Қ. Байниязов Қ. Мақсетов, т. б. Нөкіс 1981.

Қарақалпақ фольклоры. 8-том. «Қоблан». Баспаға таярлағанлар: Н. Жапақов, Қ. Мәмбетназаров, Қ. Байниязов редакт. Қ. Мақсетов т б Нөкіс 1981

Қарақалпақ фольклоры. 9-том. «Ер Зийұар», «Қаншайым», «Қурбанбек». Баспаға таярлағанлар Қ. Мақсетов, Г. Есемуратов А. Қожыбаев Қ. Мақсетов хәм т. б., Нөкіс, 1981

Қарақалпақ фольклоры. 10-том. «Мәспатша». Баспаға таярлағанлар: А. Қәримов, Қ. Мәмбетназаров, Т. Нийетуллаев, редк. Қ. Мақсетов хәм т. б. Нөкіс 1982

Қарақалпақ фольклоры. 11-том. «Айтыс». Баспаға таярлаған М. Низаматдинов, Қ. Мақсетов хәм т. б. Нөкіс, 1982.

Қарақалпақ фольклоры. 12-том. «Айтыс». Баспаға таярлаған М. Низаматдинов, Қ. Мақсетов хәм т. б. Нөкіс, 1984

Қарақалпақ фольклоры. 13-том. «Шәрьяр» баспаға таярлаған Қ. Мақсетов, хәм т. б. Нөкіс, 1984

Қарақалпақ фольклоры. 14-том. «Ғәрип ашық», «Саятхан Ҳамра», Баспаға таярлаған: А. Алымов, Қ. Мақсетов, А. Тәжимуратов, Т. Нийетуллаев, М. Низаматдинов, Қ. Мақсетов хәм т. б. Нөкіс 1985

Қарақалпақ фольклоры. 15-том. «Гөрүғлы». Баспаға таярлаған: М. Низаматдинов, редк. Қ. Мақсетов хәм т. б., Нөкіс, 1986

Қарақалпақ фольклоры. 16-том. «Хурлиха-Ҳамра», «Ашық Нәжеп», «Юсуп-Злиха». Баспаға таярлағанлар: Қ. Мақсетов, А. Алымов, редакт. Қ. Мақсетов хәм т. б. Нөкіс, 1986

Қарақалпақ фольклоры. 17-том. «Шийрин-Шекер», «Жаскелен», «Ер Қосай» «Ҳажы-Гирей». Баспаға таярлағанлар: Қ. Мақсетов, Н. Жапақов, Қ. Мәмбетов хәм т. б.

Қарақалпақ фольклоры. 18-том. «Салимжан», «Меңлиқал». Баспаға таярлағанлар: А. Қәримов, А. Алымов, М. Низаматдинов, Т. Нийетуллаев хәм т. б.

Қарақалпақ фольклоры. 19-том. «Бозуғлан», «Қыз Палұан», «Гүлистан», «Қараман». Баспаға таярлағанлар: Қ. Мақсетов, А. Қәримов, т. б. Нөкіс. 1989

✓ Қарақалпақ фольклоры. 20-том. «Жақанша», «Ерсайым», «Бозжигит», «Зийнеп-Алтынғұл», Баспаға таярлаған А. Қәримов хәм т. б. Нөкіс, 1990.

«Едиге» дәстаны. Баспаға таярлағанлар Қ. Мақсетов, Қ. Байниязов, т. б. Нөкіс, 1990.

Пахратдинов Ю. Адам, жәмийет, сатира. Нөкіс, 1991

Пахратдинов Ю. Әмирбек лаққы хәм юмор-сатира мәселесине. Нөкіс, 1992

Алламбергенов К. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге». Нөкіс, 1995

Handwritten signature or mark

МАЗМУНЫ

Кирисиў	4
Фольклорымыздың әйемги дереклери	7
Қарақалпақ фольклористикасының пайда болуы және раўажланыуы	14
Қарақалпақ фольклорының классификациясы	63
Қарақалпақ халық қосықлары	75
Айтымлар	110
Қарақалпақ фольклорындағы айтыс жанры	124
Шешенлик сөзлер	134
Жумбақлар	142
Жаңылтпашлар	147
Қарақалпақ нақыл-мақаллары	152
Қарақалпақ ертеклери	194
Әпсаналар	208
Рәуиятлар	211
Аңызлар	214
Күлкилі сөзлер	218
Толғаулар	225
Қарақалпақ дөстанларының жанрлық өзгешеликлери	317
Қарақалпақ фольклорының дәрегіушилері және атқарыушылары	325
Фольклор және әдебиат	334
Жуумақ	336
Әдебиатлар	339

$$\begin{array}{r} 170 \\ 5 \\ \hline 8500 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 340 \\ 2 \\ \hline 170 \end{array}$$

МАҚСЕТОВ ҚАБЫЛ

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ КӨРКЕМ АУЫЗЕКИ ДӨРЕТПЕЛЕРИ

Қарақалпақ тилинде

«Билим» баспасы

Нөкис—1996-жыл.

Редакторы *С. Реймов*
Художниги *К. Рейпназаров*
Көрк. редакторы *А. Әметов*
Тех. редакторы *Т. Махсудова*
Корректоры *Т. Турдымуратова, З. Жуманова*

Териуге берилген уақты 17. 04. 96. Басыўға рухсат етилген уақты. 29. 08. 96. Қағаз форматы 60x84¹/₁₆ Әдебий гарнитура Кегль 10. Жоқары баспа усылында басылды. Көлеми 21,25 баспа табақ. 19,75. шәртли баспа табақ. 22,68 есап баспа табақ. Нусқасы 1000 дана. Буйыртпа №81. Бақасы шәртнама бойынша.

«Билим» баспасы. 742000. Нөкис қаласы. Қарақалпақстан көшеси, 9.

Қарақалпақстан Республикасы Баспа сөз бойынша мәмлекетлик комитетиниң Нөкис полиграфкомбинаты. 742000. Нөкис қаласы, Қарақалпақстан көшеси, 9.